

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
им. М. УТЕМИСОВА

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

Жылына 4 рет шығады

№ 2 (70) - 2018

ВЕСТНИК ЗКГУ

Выходит 4 раза в год

Орал-Уральск

Педагогика, филология, тарих,
биология және экология, Жер туралы ғылымдар/
Педагогика, филология, история,
биология и экология, наука о Земле

Бас редактор – Главный редактор:

Н.Х.СЕРҒАЛИЕВ

биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор/
кандидат биологических наук, ассоциированный профессор

Бас редакторының орынбасары – Заместитель главного редактора

А.С.ҚЫДЫРШАЕВ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор/доктор педагогических наук, профессор

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

Т. Вюнш –	философия докторы (PhD), профессор, доктор философии (PhD), профессор, Пассау университеті (Германия, Пассау қ.)	доктор философии (PhD), профессор, Университет Пассау (Германия, г. Пассау)
П.М. Кольцов -	т.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.и.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г. Элиста)
А.С. Тасмағамбетов -	т.ғ.д., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова
Т.З. Рысбеков -	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.С. Турчин -	психол.ғ.д., доцент, Иванов мемлекеттік университеті (Ресей, Иванов қ.)	д.психол.н., доцент, Ивановский государственный университет (Россия, г. Иванов)
В.Ю.Салов -	п.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Г.И.Имашев -	п.ғ.д., профессор, Х. Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті	д.п.н., профессор, Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова
А.В. Скали –	п.ғ.к., доцент, Экономика университеті (Польша, Быдгощ қ.)	д.п.н., доцент, Университет экономики (Польша, г. Быдгощ)
К. Кайнер -	ф.ғ.д., профессор, Йоханнес Гутенберг атындағы университет (Германия, Майнц қ.)	д.ф.н., профессор, Университет им. Йоханнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц)
А.Р. Габидуллина -	ф.ғ.д., профессор, Донбасс мемлекеттік педагогикалық университеті (Украина, Горловка қ.)	д.ф.н., профессор, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, г. Горловка)
Г.К. Хасанов -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.Г. Абуханова -	ф.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.ф.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова
М. К.Сапанов -	ф.ғ.д., профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ, РФ)	д.б.н., профессор, Институт лесоведения, Российская академия наук (г.Москва, РФ)
Е. Е.Андронов -	б.ғ.к., доцент, Ресей ауыл шаруашылық ғылым академиясының Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ҒЗИ (Санкт-Петербург қ., РФ)	к.б.н., доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, РФ)
А. Г.Бакиев -	б.ғ.к., доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., РФ)	к.б.н., доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г.Тольятти, РФ)
А. А.Иманбаева -	б.ғ.к., Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы ҚР БҒМ ҒК (Ақтау қ., ҚР)	к.б.н., РГП «Мангышлакский экспериментальный ботанический сад» КН МОН РК (г.Ақтау, РК)
Т. Е.Дарбаева -	б.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.б.н., профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова
Р. Г.Сафиуллин -	г.ғ.д., профессор, Башқұрт мемлекеттік университеті (Уфа қ., РФ)	д.г.н., профессор, Башкирский государственный университет (г.Уфа, РФ)
В. П.Петрищев -	г.ғ.д., доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., РФ)	д.г.н., доцент, Оренбургский государственный университет (г.Оренбург, РФ)
О. Б.Мазбаев -	г.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана қ., ҚР)	д.г.н., профессор, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева (г.Астана, РК)
А. Д.Маусымбаева -	т.ғ.к., Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., ҚР)	к.т.н., Карагандинский государственный технический университет (г.Караганда, ҚР)
К. М.Ахмеденов -	г.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.ғ.н., ассоциированный профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, №971 – Ж күәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000ж. қайта тіркеліп, №1432 – Ж күәлігі берілген.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің келісімімен мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін 26.01.2011ж. есепке алу туралы №11389-Ж күәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым тізіміне енді.

Издаётся с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №11389-Ж от 26.01.2011г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2018.
TIPKEU HEMPI 1432-J

ӘОЖ 373.3.091.12

Амирова А.С. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Искакова Л.М. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университетінің докторанты
E-mail: leila-7777@mail.ru

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ЗИЯТКЕРЛІГІН ДАМЫТУДА СЫНИ ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа. Бұл мақалада сыни ойлау технологияларын қолданудың тиімділігі қарастырылады. Сыни ойлау қабілеті ақпараттың өздігінен өңделуіне, дербес ойлауды қалыптастыруға, қарым-қатынас дағдысын қалыптастыруға, топта жұмыс істеу қабілетін қалыптастыруға, оқу іс-әрекетінде өзін-өзі реттеу қабілетін дамытады және өздігінен білім алуға мүмкіндік береді (сабақтың үш фазалық құрылымы сабақтың әр кезеңінде рефлексияның болуын болжайды).

Тірек сөздер: Болашақ маман, сыни ойлау технологиясы, зияткерлік, дамыту, интеллектуалды ұлт, технология, тиімділік, тапсырма.

Елбасының бес институционалды реформасын жүзеге асыру бойынша қабылданған «100 қадам» Ұлт жоспары реформасының 79-қадамында нақтыланғандай, даярланатын кадрлардың бәсекелестік қабілетін арттыру және білім беру секторының экспорттық әлеуетін көтеру мәселесіне аса назар аударылады, бұл білім алушылардың зияткерлігінің дамуымен тікелей байланысты [1]. Елбасы Н.Ә. Назарбаев жоғары оқу орындарына арналған «Қазақстан дағдарыстан кейінгі дүниеде: болашаққа интеллектуалдық секіріс» атты актілік дәрісінде «интеллектуалды ұлт» қалыптастырудың негізгі аспектілерінің бірі «қазақстандықтардың, бірінші кезекте жастардың білімділікке, зияткерлікке, Отан мен халқына қызмет етуге деген көзқарастарын өзгерту» екендігін атап өткен болатын [2]. Осы тұрғыдан алғанда болашақ мамандарды даярлауда олардың зияткерлігін дамыту мәселесі ел президентінің жоғары оқу орындарының алдына қойған міндеттерін жүзеге асыру бағытындағы атқарылатын жұмыс болмақ. Интеллектуалды ұлт қалыптастырудың негізгі кілті болашақ мамандардың қолында болғандықтан, алдымен оларды университет қабырғасында білімділік пен зияткерлікке даярлау алға шығады. Бұл өз кезегінде университетте оқыту үдерісінде оқыту технологияларын тиімді пайдалану барысында іске асырылатыны сөзсіз. Біз бұл мәселені, яғни болашақ мамандардың зияткерлігін дамытуда сыни ойлау технологиясын пайдалану қажет, -деп санаймыз.

«Интеллектуалды ұлт - 2020» жобасында Елбасының бүкіл халықтың алдына қойған негізгі идеясы экономиканы дамыту, халықтың әлеуметтік

жағдайын көтеру, рухы жоғары білімді тұлғаны қалыптастыру арқылы қоғамды дамытуды көздейді [3; 2]. Қазіргі Қазақстан қоғамының алдында рухы күшті тұлға, интеллектуалдық деңгейі жоғары халқы бар қуатты мемлекетті қалыптастыру мәселесі тұр. Жоғары оқу орындарында білім беру үдерісін болашақ маманның зияткерлігін дамытуда олардың бәсекеге қабілеттілігі, рухының биіктігі, біліктілігі мен білімінің табыстылығы нәтижесінде кәсіби құзыреттілікті меңгертуді қамтамасыз ететін деңгейде жаңаша ұйымдастыруы қажет. Жоғары оқу орындарында оқыту үдерісінде білім алушының субъектілік белсенділігі алға шығып, өздігінен білім алуына бағыт беру мақсатында ұйымдастыру көзделеді.

Аристотель зияткерлікті төрт түрге бөледі: әлеуетті, өзекті, жүре келе дарыған және әрекетшіл зияткерлік. Әлеуетті зияткерлік – жан қабілеттерінің бірі немесе материядан дүниеде бар заттардың парқы мен формасын абстракциялай алатын немесе соған дайын әлде бірдеңе деп есептейді. Зияткерлік аясында бар нәрселер арқылы формалардың жүзеге асқандығын түсіндіреді: дүниеде бар нәрселер формасына әлі ие болмай тұрған кезде, ол зияткерлік болып табылады, ал формалар жүзеге асты дегенше ол өзекті зияткерлікке айналады. Өзекті зияткерлік – өзекті пайымдалатын болғандықтан зияткерліктің формалары болып табылатын интеллектің пайымдау объектісіне бағдарланып, бұған дейін өзекті деп саналып келген зияткерлік жүре келе дарыған зияткерлікке айналады. Әрекетшіл зияткерлік дегеніміз – ешуақытта материяда болмаған және онымен мүлдем байланысы жоқ абстракцияланған форма. Бұл зияткерлік қайсыбір жағынан қарағанда, өзекті зияткерлік болып табылады және жүре келе дарыған зияткерлікке өте жақын болып келеді [4]. Бұдан шығатын қорытынды аталған зияткерліктің бөлген түрлері бірінен біріне өтіп отыратын процесс болғандықтан зерттеу мәселемізде аталған түрлердің болашақ мамандардың зияткерлігін дамытуда басшылыққа ала отырып оқыту үдерісінде сыни технологияны пайдалану арқылы іске асырылуы тиіс,- деп санаймыз.

әл-Фарабидің пікірінше, адамның тұлғалық іс-әрекетінің көрінісі қашан да «жанның тілегі», интеллектіге тәуелді. Бұл пайымдау адам болмысының тұлғалық сипатын екі тұрғыда зерделеуге жол ашып отыр. Яғни, біріншіден, парасаттылық, сезімталдық, түсінік, зерделілік – бұл адам бойындағы туа біткен қасиеттер. Екіншіден, бұл қасиеттер адам бойына жүре бара да дариды. Тәрбие, оқу, іздеу – бұның барлығы адам бойына жүре бара даритын интеллектінің көрінісі, – болып табылады [5, 23 б.]. Ұлы ұстаздың пікірін болашақ мамандардың зияткерлігін дамытуда олардың туа біткен қасиеттерін, оқыту үдерісін ұйымдастыру барысында сыни технологияны пайдалану арқылы жүзеге асыруға болады, яғни осы мамандықты меңгертетін оқу бағдарламаларын іске асыратын іздену, зерттеу іс-әрекетінің тапсырмалары орындалу және т.б.

Ә.Нысанбаев адамның зияткерлік, парасаттылық мүмкіндігін оятудың маңызының зор екенін көрсете келіп, негізгі үш түріне тоқталған. Біріншіден, еңбек өндірістегі жекелеген қызмет түрлерін ғана емес, өндірістің барлық салаларын түгел қамтиды. Міндет әрбір жұмыс орнындағы адам зияткерлік, парасаттылықпен еңбек етуге мүдделі болып, оған жауапкершілікпен қарауы керек. Екіншіден, жұмысқа барлық уақытта да еңбекке қанағаттану сезіміне байланысты қарау. Өзінің мамандығына көңілі толған адамның еңбегі де сапалы болады. Үшіншіден, зияткерлік, парасаттылықпен еңбек студент басты көрсеткіштері өнертапқыштық болып саналады. Шын мәнінде, өзіне сеніп тапсырылған техниканың еңбек операцияларын, өндіріс технологиясын ұдайы жетілдіріп отыру ісіне барынша ат салыспау мүмкін емес [6, 78-79 б.]. Бұдан шығатын қорытынды болашақ маманның субъект ретінде қалыптасуына оның жауапкершілігі, өзінің орындаған тапсырмасына қанағаттанбау, яғни ізденуге

білімге деген қызығушылықтың артуы, оқыту үдерісіндегі жаңашылдық, жетілдіруге арналған ақпараттарды алып тұруы болып табылады. Сонда ғана бұл жаңа ақпараттар оның маман ретінде өзінің зияткерлік қуатын оятуға, сөйтіп, маман ретінде қалыптасуына, сонымен бірге өзінің сыни тұрғыда шығармашылықпен ізденуге қажеттілігін арттыруға бағыттайды. Өйткені, осы аталғандар адамның өзін-өзі тануға, шешім шығаруда сенімділігі мен проблеманы шешуге деген қабілетін арттырады.

П.С.Гуревич зияткерліктің философиялық тұжырымдамасында: «Зияткерлік (лат. Intellectus - ақыл-ой) – адамның жалпы ақыл-ой қабілеті, оның өмірге бейімделу үшін қолданатын қабілеттерінің жүзеге асыру деңгейі. Зияткерлік адамның барлық ақыл-ой қабілетін, оның барлық танымдық біліктілігінің жиынтығын көрсетеді... Зияткерліктің арқасында адам салыстыра алады, абстракциялар жасай алады, ұғым, пайымдауды құра алады, қорытынды жасай алады», - деп көрсеткен [7, 69 б.]. Бұдан шығатын қорытынды болашақ мамандардың ақыл-ой қабілетінің жоғары деңгейін көрсететін білімі ме біліктілігі десек, оны өмірлік тәжірибеде мақсатына қарай қажет жерінде практикада қолданып, қорытынды шешім қабылдауынан көрінуі, - тиіс деп есептейміз.

С.Л. Рубинштейн өз зерттеулерінде «ішкі әсерлер үнемі ішкі жағдайлар арқылы бүгіледі», яғни кез келген білімдерді шеттен меңгеру мүмкіндіктері ішкі кейбір психологиялық алғышарттардың бар екендігін көрсетеді деген теориялық формулаға сүйенеді. Интеллектуалдық қабілеттіліктер – бұл бір жағынан, оқыту нәтижелері, ал екінші жағынан, оқытудың алғышарттары. «Адамның дарындылығы бар мүмкіндіктерді жүзеге асыруды ашатын жаңа мүмкіндіктердің ауқымымен анықталады», - деген түйін жасаған. С.Л. Рубинштейн: «...ойлау процесін ашып көрсетпей, адам әрекетінің бір ғана нәтижесімен оның ақыл-ой қабілеттерін, зияткерлігін анықтауға болмайды» - деп атап көрсетеді [8, 205 б.]. Тұлғаның жаңа білімді меңгерудегі іс-әрекетінің нәтижесінің сапасы оны қорытындылау кезінде ойлау қабілетінің негізгі компоненті болып табылады. Операциялардың тәртіпке салынған немесе істелген жиынтығы (ой әрекеттерінің көмегімен тиісті әрекеттердің жүзеге асырылуы) қабілеттіліктің туынды компоненті болып табылады.

Б.Г. Ананьев зияткерлік теориясы мен тұлға теориясының терең бірлігін атап көрсетті. Бір жағынан, қажеттіліктер, мүдделер, нұсқаулар мен басқа да тұлғалық қасиеттер зияткерліктің белсенділігін анықтайды. Екінші жағынан, тұлғаның мінез тану қасиеттері мен мотивтерінің құрылымы оның ақиқатқа деген объективтік қатынасының, дүниені тану тәжірибесі мен зияткерліктің жалпы дамуы деңгейлеріне байланысты [9, 96 б.]. Автордың зияткерлік теориясын тұлға теориясымен бірлікте қарастыруын оның ішкі байланыстан туындап отырған қажеттілікті өтеу мақсатын іске асыруда басшылыққа алынатын нұсқаулар мен белсенді әрекетті құрайтындығын көрсетуінде өйткені, тұлғаның зияткерлігінің дамуы тікелей оқу-танымдық әрекетіне байланысты өмірлік тәжірибесінің қалыптасуына сәйкес келеді.

В.Ю. Крамаренконың пайымдауынша, зияткерліктің жалпы құрылымы тек жеке тәжірибені ғана емес, сондай-ақ адамның білімдерді меңгеріп, оларды шығару қабілеттерін анықтайтын жалпы заңдылықтарды да білдіреді. Осы құрылымдар арқасында біз өзіміздің шектелген тәжірибемізді ойлау операцияларының шектелген санымен формалар және мазмұндардың шексіз сандарын түсіну мен тудыру қабілеттілігіне дейін кеңейте аламыз [10, 54 б.]. Бұл өз кезегінде білімді меңгеруде ойлау сызбаларының нақты жиынтығы шеңберінен шығып, ойлау әрекеттерінің көптеген формаларын түсініп және олардан нәтиже шығара бастауға ықпал етеді.

М.А.Холодная: зияткерлік – бұл кеңістік шеңберінде болып жатқанды менталды мәлімдеу және бейнелеудің менталдық кеңістігін тудыратын менталды құрылымдар түріндегі жеке менталды (ой) тәжірибесін ұйымдастырудың ерекше формасы, - деген анықтама берген [11, 165 б.]. Менталды тәжірибе – адамның интеллектуалды әрекеттерінің нақты ерекшеліктерін қамтамасыз ететін және оның дүниеге деген танымдық қатынасының негізінде болатын психикалық құрылымдар мен олардың психикалық жағдайды өзгерту жүйесі. Менталды тәжірибе негізгі үш формада берілген: менталдық құрылым, менталдық кеңістік және менталдық мәлімдеу. Автордың ұсынып отырған менталды тәжірибенің үш формасы да оқу-танымдық қатынасын айқындап, интеллектуалды әрекетке түсуді қамтамасыз ете отырып, олардың зияткерлігін дамытуға ықпал етеді,- деп санаймыз.

Д.Векслердің пайымдауынша, зияткерлікті индивидтің мақсатқа, рационалды ойлауға, қоршаған ортамен эффективті өзара әрекеттесуіне деген жаһандық қабілет ретінде анықталады. Автор зияткерлік көрінісінің тиімділігі, тек зияткерлік сипатқа ғана емес, (ес көлемі, образдық қабылдау, абстрактілі, ұғымдық және ассоциативті ойлаудың даму деңгейі, көру-моторикалық координация), сонымен бірге, зияткерлік емес параметрлерге де (мәдениетке деген қосылу ерекшеліктері, қозғалыс белсенділігі, қызығушылықтағы білуге құмарлық т.б.) тәуелді. Д.Векслер зияткерліктің екі қырын бөліп көрсетті:

1. Вербалды зияткерлік, оған ең алдымен білімді меңгереді, бірақ сонымен бірге басқа да психикалық функцияларға тәуелді; мұнда вербалды қызмет ету деңгейінде бейнеленеді, себебі оның нәтижелері сөздік формада берілетін жауаптармен бағаланады.

2. Вербалды емес зияткерлік. Автор индивидтің табиғи психологиялық-физиологиялық мүмкіндіктерін көрсетеді, себебі негізгі зияткерлік қызметтің міндетті белсенділігін қарастырады. Зияткерліктің атқарушылық қабілеттерін анықтап оның құрылымында визуалды ұйымдастырудан және көру-моторлық координациясынан тұратынын айқындаған [12, 57 б.]. Автордың пікірін қорытатын болсақ, зияткерлік – танымға деген қабілеттілік ғана емес, сонымен қатар, адекватты бейімделудің қол жеткізген деңгейі, яғни ақыл-ой даму деңгейі болып табылады.

Қ.Б. Жарықбаев пен О.Сангилбаевтардың пікірлері бойынша, интеллект – ақыл-ой қабілеті, адамның ақыл-ой бастамасы. Интеллект (парасат, зият), (лат. intellectus – ақыл, парасат, ес) – индивидтің ақыл-ой қабілеттерінің біршама орнықты құлылымы. Алғашында бұл термин адам психикасының орынды ойлау функцияларын белгілесе, қазіргі кезде оған барлық танымдық процестер кіреді. Интеллект адамның болмысты тануының негізгі нысаны. Интеллект ақпаратты мақсатты бағытты қайта өңдеуге, реттеуге, оқуға қабілеттіліктің күрделі жүйелерінің танымдық іс-әрекеті.

Интеллект функциялары: а) оқуға деген қабілеттілік; б) қоршаған болмыстың заңдылықтарын белсенді меңгеруге қабілеттілік, - деп психологиялық тұрғыдан анықтама берген [13, 255 б.].

В.Н. Дружинин зияткерлік табиғатын түсіндіруде негізгі бағыттарды жүйелей келе, олардың барлығы «бір-біріне қатысты сабақтастық және толықтырушылық тәртібінде қалыптасып, дамыды», - деген қорытындыға келеді. Бұл факт және зияткерлік ұғымы анықтамаларын талдау, зияткерлік тек регулятивтік қызметті ғана атқарып қоймай, іс-әрекеттік және әлеуметтік табиғаты бар, ал оның қалыптасуы адамның тұлғалық дамуынан бөлінбейді, - деген қорытынды жасайды [14, 180 б.]. Бұдан шығатын қорытынды тұлғаның зияткерлігін дамытуда оның білім алудағы іс-әрекет түрлерін қажетіне қарай практикада, өмір тәжірибесінде қолдануы, кез келген ортада яғни әлеуметтену

үдерісінде іске асыруымен сипатталады. Сондықтан да зияткерлікті тұлғалық дамудан бөліп қарастыруға болмайды деген пікіріне қосыламыз. Жоғарыда ғалымдардың жасаған теориялық талдауларын негізге ала отырып, зияткерлік ұғымының тікелей тұлға дамуымен бірлікте қарастырып, оқыту үдерісінде меңгертілетін білім мен біліктің негізінде дамытуға болатындықтан, оны сыни ойлау технологиясын пайдалану тиімді, - деп есептейміз. Осы тұрғыда сыни ойлау технологиясына тоқталамыз.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы келесі үш фазадан тұрады.

Бірінші фазаның міндеттері:

- меңгертілген білім мен түсініктерді белсендіру;
- өтілетін тақырыпқа танымдық қызығушылығын ояту;
- білім алушылар меңгертілген білімнің бағытын айқындайды.
- *Сыни тұрғыда ойлау технологиясын пайдалануда білім алушының*

әрекеті: Білім алушылар «естеріне түсіреді», оларға өздерінің меңгерген сұрақтары бойынша, алғышарт жасайды, ақпаратты меңгергенге дейін білімін жүйелейді, өздері жауап алғысы келген сұрақтарын қояды. Өзіндік мақсат қояды.

- Сыни тұрғыда ойлауда білім алушының атқаратын іс-әрекеті: «Белгілі ақпараттан» тізім жасайды, түйін сөздерден болжам жасайды, әңгіме құрастырады; материалды жүйелеу, кесте, графика сызу; дұрыс және қате пайымдаулар; шатасқан логикалық шынжыр.

Бірінші фазада алынған ақпараттар тыңдалады, жазылады, талданады, жұмыс жеке, жұпта, топта орындалады.

Екінші фазаның (ойды жүзеге асыру фазасы) міндеттері:

- мәтінмен белсенді жұмыс жүргізу; танымдық қажеттілігін қанағаттандыру; мәтінге өзінің қатынасын қалыптастыру.

Сыни тұрғыда ойлауда білім алушының әрекеті: Білім алушылар материалды оқиды, (тыңдайды), оқытушының ұсынған оқудың белсенді әдістерін қолданады, ұсынылған парақтың шетіне жаңа ақпаратты пайымдауы бойынша жазбаша түсіреді. Материалмен жұмыс істеуде өзінің түсінігін бақылап отырады, соған қарап оқу мақсатын белсенді құрастыруды жалғастырады. Оны келесі жұмыс түрлері арқылы іске асырады: - маркировка “INSERT”; - екі түрлі күнделік толтыру, борт жұрналы: - бірінші бөлімде қойылған сұрақтарға жауап іздейді.

Жаңа ақпаратпен тікелей байланысқа түседі (мәтін, бейнетаспа, дәріс, тармақша материалдары), жеке, жұппен және топпен жұмыс жүргізіледі.

Үшінші фазаның міндеттері: бұрынғы және жаңа түсініктерді салыстыру; меңгерген материалды тереңдету, кеңейту; Тақырыпты әрі қарай меңгеру үшін бағытын айқындау.

Сыни тұрғыда ойлауда білім алушының әрекеті: Білім алушылар жаңа ақпаратты бұрынғымен салыстыруда ой қорыту кезеңінде алған білімін қолданады. Алдын ала қойған мақсатын жүзеге асыру үшін маңызды болып табылатын тақырыпты меңгеруде түсінге мәнді болып табылатын ақпараттарды сараптайды. Олар жаңа идеялар мен себеп салдарлы байланысты өздіктерінен құрастырып өз ойларын жеткізеді. Рефлексия түрінде білім алушылар өз жолдарын болжаудан түсінуге дейін өздіктерінен бағалауы тиіс. Ол үшін келесі тапсырмаларды орындайды. Кластерді толтыру арқылы кесте, ақпарат блоктары арасындағы себеп салдарды айқындайды. Онда: - түйін сөздерге оралу, дұрыс және бұрыс болжамдар жасау; - қойылған сұрақтарға жауап алу; - ауызша, жазбаша дөңгелек үстел ұйымдастыру; - пікір сайыстың әртүрін ұйымдастыру; - шығармашылық эссе жазу, 5 жол – синквейн. Мысалы: «Жаңартылған бастауыш білім беру мазмұны - кіші жастағы оқушының базалық мәдениетінің іргетасы ретінде» тақырыбы бойынша білім алушылар 5 жол – синквейнді құрастырды.

1-жол – синквейннің басты тақырыбын айқындайтын бір зат есім. Білім.

2-жол – негізгі ойды айқындайтын екі сын есім. Жаңартылған, базалық.

3-жол – тақырып шеңберіндегі іс-әрекетті сипаттайтын үш етістік.

Ақпаратты іздеу, ақпаратты сараптау, қорытынды жасау.

4-жол – нақты мән-мағынаны білдіретін 4 сөзден тұратын сөйлем.

Жаңартылған бағдарламалардың мазмұндық ерекшеліктері.

5-жол – зат есім түрінде қорытындылау (бірінші сөзбен ассоциация құру).

Бір қарағанда синквейнді құрастыру өте қарапайым және қызықты. Оны құрастыру жолындағы білім алушының іс-әрекетін ұйымдастыруда сын тұрғысынан ойлау технологиясын пайдалана отырып, олардың зияткерлігін дамытады. Осы тақырыпты өтуде Блум таксономиясы бойынша ұсынылған тапсырмалар:

- Білім деңгейіндегі тапсырма. Білім мазмұнының мәні мен маңызының нормативті құжаттарда берілуі.

- Түсіну деңгейіндегі тапсырма. Жаңартылған білім мазмұнының ерекшелігін түсіндіріп беріңіз, оған қатысты өз көзқарасыңызды ұсыныңыз.

- Қолдану деңгейіндегі тапсырма. «Базалық мәдениеті қалыптасқан оқушы бейнесі» моделін құрыңыз тақырыппен байланысын айқындаңыз.

- Талдау деңгейіндегі тапсырма. ҚР МЖМБС құрылымына, 2013 жылғы және 2016 жылғы бастауыш білім берудің оқу бағдарламаларына салыстырмалы талдау жасаңыз. Жетістігі мен кемшілігін кестемен көрсетіңіз.

- Жинақтау деңгейіндегі тапсырма. Қазақстандағы білім беру жүйесінің даму тарихын зерттеушілердің еңбектеріне шолу жасаңыз, нәтижесін тірек-сызбамен көрсетіңіз. Білім мазмұны мәселесіне қатысты ғалымдар еңбектерінің мазмұнындағы ұқсастықты анықтаңыз.

- Бағалау деңгейіндегі тапсырма. Бастауыш сынып оқулықтарының құрылымы мен мазмұнының базалық мәдениетті қалыптастырудағы маңызына өз көзқарасыңызды білдіріңіз.

Қорыта келе, сыни ойлау технологиясы оқыту үдерісінде білім алушыларда дағды мен іскерлік кешенін біртіндеп қалыптастыра отырып, олардың зияткерлігін дамытады. Ол үшін білім алушылар сабақта белсенді, ақпаратты іздеуші, алған білімін өзінің тәжірибесінде қажет кезінде қолдана алатын, білімін осы саладағы басқалармен салыстыра алатын пәнішілік және пәнаралық байланысты өздігінен қоя алатын, шешім қабылдауда пікірін дәлелдей алатын зияткерлігі дамыған маман даярлауға болады, - деп тұжырым жасаймыз.

Әдебиеттер:

1. Программа «100 конкретных шагов» Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева // Казахстанская правда. – 2015. – №80 (27956).
2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан дағдарыстан кейінгі дүниеде: болашаққа интеллектуалдық секіріс // Қазақ әдебиеті. – 2009. – №44. – 16-22 қазан. – Б. 1-3.
3. Қазақстан Республикасы Н.Ә. Назарбаевтың «Интеллектуалды ұлт-2020» ұлттық бағдарламасы. – Астана: Айқын, 2008.
4. Аристотель. Сочинения. Т. 1. – М.: Мысль, 1976. – 550 с.
5. Әл-Фараби Таңдамалы трактаттар. – Алматы: Арыс, 2000. – 318 б.
6. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Қысқаша философия тарихы. – Алматы, 1999. – 272 б.
7. Гуревич П.С. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. – М.: Республика, 2004. – 210 с.
8. Рубинштейн С.Л. Психология индивидуальных различий. – М.: ЧеРо, 2000. – 776 с.
9. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.
10. Краморенко В.Ю., Никитин В.Е., Андреев Г.Г. Интеллект человека. –

- Воронеж, 1990. – 248 с.
11. Wechsler D. The measurement and appraisal of adult intelligence. – Baltimore: Williams and Wilkins, 1958.
  12. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. – СПб.: Питер, 2002. – 165 с.
  13. Жарықбаев Қ., Саңғылбаев О. Психология. Энциклопедиялық сөздік. – Алматы, 2011. – 255 с.
  14. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.

Амирова А.С., Искакова Л.М.
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ
КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

В статье рассматривается эффективность использования технологий критического мышления. Критическое мышление обучает умению самостоятельной обработки информации, формирует самостоятельность мышления, развивает коммуникативные навыки, умения вести диалог, способности работать в коллективе, развивает способность к саморегуляции учебной деятельности и к самообразованию в целом (трехфазная структура урока предполагает наличие рефлексии на каждой стадии урока).

Ключевые слова: Будущий специалист, технология критического мышления, интеллектуальность, развитие, интеллектуальная нация, технология, эффективность, задача.

Amirova A., Iskakova L.
EFFICIENCY OF THE USE OF CRITICAL THINKING
TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE INTELLECTUAL
ABILITIES OF FUTURE SPECIALISTS

The article examines the effectiveness of using critical thinking technologies. Critical thoughtfulness teaches the ability to process information independently, develops independent thinking, develops communication skills, the ability to conduct a dialogue, the ability to work in a team, develops the ability to self-regulate learning activities and to self-education in general (the three-phase structure of the lesson assumes the presence of reflection at each stage of the lesson).

Keywords: Future specialist, critical thinking technology, intellectuality, development, intellectual nation, technology, efficiency, task.

***

UDC 81,2431

Kismetova G.N. – candidate of pedagogical sciences, Associate Professor,
WKSU named after M.Utemisova

E-mail: galiya-1969@mail.ru

Abdrakhmanova Sh.O. – master student of WKSU named after M.Utemisova

E-mail: prof.sholpan@mail.ru

DEVELOPING STRATEGY OF THE CONTINUOUS LINGUISTIC-METHODICAL TRAINING OF A FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHER

***Annotation.** The article deals with the developing strategy of the continuous linguistic-methodical training, also examines the internal psychological mechanism of the future foreign language teacher's personal development, expressed in the categories of self-actualization, self-determination, self-knowledge and personal maturity.*

***Keywords:** Foreign language teacher, continuous linguistic-methodical training, self-determination, self-knowledge, personal maturity, developing strategy.*

A distinctive feature of modern higher education and pedagogy, according to V. P. Zinchenko, can be called as "pedagogy of cultural dialogue", is the reliance on the student's personal qualities: the orientation of the personality, its value orientations, life plans, attitudes, dominant motives of activity and behavior, etc. [1] which relate to development in the educational process. So the arguments about educational policy of continuous methodical training based on psychological and pedagogical conditions about personal development and psychological mechanisms of this process. This takes into account the fact that the professionalisation of the foreign language teacher's personality is a special case of socialization and inculturation, and the acquisition of professional-methodical competence is carried out in accordance with the laws of social and cultural appropriation.

Philosophical dictionaries interpret the development as irreversible, directed, regular change of material and ideal objects. Only the simultaneous presence of all the three specified properties highlights the processes of development among other changes: reversibility of changes characterizes the processes of functioning; lack of regularity is typical for random processes of catastrophic type; in the absence of orientation changes can not accumulate, because the process is deprived of the characteristic for the development of a single, coherent line. The development of a new qualitative state of the object, which acts as its composition or structure.

Speaking about development we mean the progressive development (the movement from the less perfect to more perfect, from lowest to highest, etc.). Due to the fact that the continuous methodical training of a foreign language teacher aims to provide professional converting its linguistic identity, consider the psychological and pedagogical situation that creates a base for understanding the essence of this process accordingly to the mechanisms of personal development.

Since the continuous methodical preparation of a foreign language teacher is designed to ensure the transformation of his professional language personality, let us consider the psychological and pedagogical positions that create the basis for understanding the essence of this process according to the mechanisms of personal development.

Social Sciences consider identity as a particular quality of a person acquired by them in the socio-cultural environment during of joint activity and communication. In humanistic philosophical and psychological concept of identity is a value representation of a person, for which carried out development of society. According to L. S. Vygotsky, personality is a social concept, expressing all that is in man, between the supernatural, historical. Personality is not innate education, and acquired as a result of cultural and social development [2]. L.I. Bozovic calls the person who has reached a certain level. This personal level of mental development has the ability to perceive and experience itself as a unified whole, different from other people and is expressed in the concept of "I". At this level of development man is able consciously to affect their environment, changing it and itself.

A.V. Petrovsky emphasizes that personality is indicated by the quality of the social system acquired by the individual in meaningful activities and communication and characterize the level and quality of representation of social relations in the individual. That is, the person is "a holistic (total) subject of a relatively stable system subject – object – subject and subject – subject – object relations in activities and in communication and have an impact on other individuals".

With all the variety of approaches to understanding personality there are traditionally the following aspects in the study of the phenomenon of personality: his versatility, objectively reflect the existing diversity of the human manifestations in the nature's evolution processes, in the history of society and his own life; interdisciplinary status of the personality's problem in the study of social and natural Sciences; the dependence of the person's understanding from the image of a person, overtly or covertly, existing in culture and science at a certain stage of their development; the discrepancy between the manifestations of the individual, personality, individuality, studied under relatively independent from each other biogenetic, social genetic and personal genetic directions of modern anthropology [3].

Personality is characterized by the level of awareness and stability of their relationship. The significant is not only its internal position, but also the ability to practical realization of their relationship. Human personality is characterized by the level of consciousness's development, the consistency of his consciousness with social consciousness. In the properties of the individual manifest human capabilities to participate in public relations, including in different types of professional activity as the manifestation of these relations. Such activity depends on the level of the man's potential development, on his abilities, on knowledge and skills and also on emotional-volitional and intellectual qualities.

Qualitative indicator of the development denoted by the concept of the personality's maturity. There is a difference between Mature and immature, thus it is impossible to determine the maturity of the person solely on his age. Also you cannot simulate personal maturity, if it doesn't exist in reality. If the behavior of an immature person going mostly unconscious motives, a mature person acts functionally, autonomously, motivated and consciously. A.A. Rean [4] identifies the components of personal maturity, is represented by four basic characteristics: responsibility, tolerance, self-development and positive thinking. Around the basic characteristics are group many others.

In our opinion, a significant parameter that characterizes a mature person is independence. In this convinces the proved statement of V.I. Slobodchikov [5] that the development of vector is the movement towards independence, towards the formation of amateur, self-conscious, self – aspiring person and to universal self-development.

The achievement of personal maturity is associated with the development of the motivational sphere of a person due to the fact that the motive is a complex psychological integral education that motivate a person to conscious actions and serves

as the basis for them [6]. Not claiming to publication's detailed analysis on this issue, we should note some points of view that are important to characterize the developing strategy of the continuous linguistic-methodical training of foreign language teachers.

R.S.Nemov allocates conscious volitional and spontaneous levels of motivation, noting that the formation of conscious volitional level of motivation what is the motivation of a mature personality is, on the one hand, the formation of hierarchical regulation, on the other – in opposition to the highest level this regulation of spontaneously formed impulsive inclinations and interests. According to A.K. Markova [7], one of the characteristics of a Mature personality is the ability to build a system of objectives based on the co-ordination of motives, depending on their level of objective and subjective significance. That is, a Mature person is characterized by the active attitude to their motivational sphere.

The psychological mechanisms' identification of the future foreign language teacher's development is of interest to a psychologically mature person, given by G. Allport [8]:

- Mature man has a wide border of "I". Mature individuals can look at ourselves "from outside". They are actively involved in labor, family and social relationships, have hobbies, interested in political and religious questions and everything they think is significant. Such activities require the participation of the true ego of man and a genuine passion. According to Allport, the self-love is an indispensable factor in the life of each individual, but it does not have to be the determining factor in his lifestyle.

- Mature person demonstrates emotional "not a designation" and self-acceptance. Mature people have a positive view of ourselves and thus capable of tolerate as disappointing or irritating phenomena and their own shortcomings, not exasperated internally and not becoming embittered. They are able to cope with their own emotional States (e.g., anxiety, anger or guilt) so that it does not interfere with the welfare of others.

- Mature person demonstrates the ability to self-knowledge and sense of humor. According to Socrates, the primary rule of a full life – "know thyself. Calling this rule "self-objectivity", Allport means that Mature people have a clear view of their own strengths and weaknesses. An important component of self-knowledge is the humor, preventing the pompous self-aggrandizement and idle talk. It allows people to see and make a very absurd aspects of their own and others' life situations.

- Mature person is able to warm, cordial social relations. There are two varieties of warm interpersonal relations that fall under the category: friendly intimacy and compassion. Friendly intimate aspect of warm relations are manifested in a person's ability to show deep love for family and close friends, not tainted possessive feelings and jealousy. Empathy is reflected in a person's ability to be tolerant towards differences (in values or attitudes) between themselves and others, which allows him to demonstrate deep respect for others and recognition of their positions, as well as the commonality with all people.

- Mature man demonstrates realistic perception, experience and ambitions. Mentally healthy people see things as they are, not as they would like to see them. They have a healthy sense of reality: they do not perceive it distorted, not distort the facts to suit their imagination and needs. Mature people have the appropriate skills and knowledge in their field. They can temporarily push to the background their personal desires and impulses, until, the important matter is completed. Mature people treat other people, objects and situations as they really are, they have enough experience and ability to deal with reality; they seek to achieve personally meaningful and realistic goals.

- Mature man has a whole life philosophy. Mature people are able to see the whole picture with a clear, systematic and consistent allocation of significant in your

own life. G.Allport believed that you don't need to be Aristotle and try to formulate an intellectual theory of the life's meaning. Instead, man needs a system of values that contains the main goal or theme that will make his life meaningful. Different people may develop different values, around which will deliberately shape their lives. According to the scientist, the best purpose or philosophy doesn't exist here, people can choose the pursuit of truth, social welfare, religion or anything else. Mature person has a deep-rooted set of certain values that serve as the unifying basis of its life. Unifying philosophy of life gives a certain kind of dominant value orientations, which gives significance and meaning to almost everything that man does.

These data are productive in terms of identifying the psychological mechanisms of the process of forming the individual's professional and methodological competence, leading to an understanding of this process as a transformation of the individual's "linguistic world" in the process of professional development.

To justify the phenomenon of future teacher's development is important to consider the mechanisms of self-identity. Self-determination of the student or of the future foreign language teacher as a professional language personality is the most important mechanism for successful, informed acquisition process of the professional-methodical competence.

In the literature the concept of "self-determination" is interpreted as the action of the verb is "self-determination", that is, aware of themselves, their professional and social interests, determine their own existence, their place in life, in society, begin to exist independently. Self-determination means to find, to determine their place in life, in society, in their activities.

The scientific basis of the problem's analysis of personality's self-determination inherent in the works of S.L. Rubinstein. Solving the problem of determination of behavior and in general of human activity, he introduces the concept of the subject's life path through which addresses the relationship between internal and external conditions of human activity. This internal conditionality, through which refracted external influences, is the key to the understanding of self-determination. For S.L. Rubinstein's self-identity is self-determination and the specificity of human existence is to "measure the correlation between self-determination and determination of others". This is active self-determination, as expressed "in human activity, in his work, practical and theoretical, mental, spiritual development of a person is not only apparent, but also committed". In this sense, self-determination acts as self-determination, in contrast to external determination. The concept of self-determination, in this way, is expressed the active nature of internal conditions through which refracted external influences.

Ideas of S.L. Rubinstein support and develop K.A. Abulkhanova-Slavske, taking as a central point of self-determination, that is a private activity, the desire to take a certain position. "External condition", "external determination" in a person's life is the social condition and social determination. Considering the activity of the individual in the context of life's journey, K.A. Abulkhanova-Slavske argues that identity is not just a change on life's journey, not only is different age stages, "she acts as her organizer". Under the organization of life is defined as "the ability to communicate and conduct business, a situation that they complied with common purpose." After S.L. Rubinstein, she realizes how self-determination internal self-determination, as the ability to self-organize life as opposed to randomness and randomness is externally determined events. Method of self-determination in life generalized on the basis of its values and meets its basic needs is indicated by the researcher as a vital position.

In the scientific literature identity is understood ambiguously - either as a result of self-determination or as a synonym of self-determination. In modern psychological dictionaries the term "identification" is considered in six meanings. Here are the identification definitions that are of a greatest interest for the present study:

- To identify yourself as a significant other as a model, on the basis of an emotional connection with it. Through the mechanism of identification from early childhood, the child begins to form many personality traits and behavioral stereotypes, sex-role identity and value-semantic orientations. With respect to the methodology of teaching a foreign language, this similarity is noted in student interns in the form of unconscious, unintentional imitation of the teacher, a feeling of sympathy, respect, respected in an educational institution, etc.

- Mechanism of psychological defense, consisting in unconscious assimilation to an object that causes fear or anxiety. In a student environment, this can be manifested in a close imitation of the teacher's style, from which one expects a negative evaluation, offensive remarks, etc.

- Projection, attribution to another person of their own traits, motives, thoughts and feelings. In a student environment, this is manifested, for example, in the conditions of industrial practice in relation to students. The projection can adversely affect the professionalization of students, substituting reality with an illusory picture of reality.

- Identification of a group is the identification of oneself with any social group or community, the acceptance of its goals and values, the recognition of oneself as a member of this group or community.

The above provisions are important for our study due to the fact that purposeful process of methodical preparation allows you to organize the lives of students through vocational educational determination, contributing to the development of a language personality of the future teacher and the development of a professional life position of foreign language teacher. Speaking of professional self-determination, in this process should mark the selection and implementation of student professional and methodical stereotypes, the choice of professional style and construction of their preferred image of the teacher. That is, professional-methodical competence of the personality can act as a means to realize a certain lifestyle in the profession, or other professional stereotype as a guide in their professional activities.

Interesting point of view on the ratio of self-determination's different types in the temporal context offers R.M. Ginzburg: personal self-determination sets a personally significant focus on achieving a certain level in the system of social relations, that is sets of social self-determination; personal and professional self-determination takes place within the life of the field personality. In this very vital field is defined as "the aggregate of the individual values, meanings and space of a real action – actual and potential – encompassing past, present and future".

V. Frankl emphasizes the idea that the problem of the life's meaning is the problem of man's awareness of their capabilities, setting realistic goals. Originality, in his opinion, lies in the diversity of life, their specificity and correlation with a certain situation. In the light of this situation it is possible to speak about vocational and educational meanings of the methodological activity, that, acquiring professional-methodical competence in the educational process, man becomes able to introduce foreign culture into their lives and professional educational activities to support and contribute to its "increment" in society.

B.S. Bradus connects the concept of meaning with the attitude of a person to other people, noting that the meaning of life is an urgent need, which is based on the fundamental contradiction between the limitation, the mortality of individual existence and the universal generic essence of man. It can be realized to varying degrees and be in a potential state due to the lack of a given need or fear of discovering the emptiness of life. According to this provision, it is legitimate to assert that students' awareness of the foreign language education's social importance and their place in this system, as well as the understanding of opportunities for self-development in methodological

activities serve as an important stimulus for meaningful acquisition of methodological experience at the learning stage.

All this allows to state the following: to the future teacher of a foreign language was formed as a professional linguistic personality, he needs self-determination in the profession through the assimilation of professional values, the development of certain knowledge, skills, abilities and characteristics, the inclusion in the professional methodological activities.

Approved in the scientific literature, the position that man is formed as the subject of their life activity as it acts as the active principle in the management of the social relations' totality, it builds itself up to the integrity and comprehensiveness applies to the formation of professional identity. Person - epicenter of activity, aimed to the resolution of subject-object contradiction in accordance with the logic of professional activity and subjective value measures. Value orientation is the result and the prerequisite of individual's self-activity, in the process that occurs the creation of "self-concept", its development, and at the same time the development and creation of their own "world of foreign language education" (knowledge, skills, meanings, values).

In order to understand the mechanisms of development of the individual's methodological experience the argument of S. P. Rubinstein about the problems of formation and development of consciousness, which suggests that the problem of consciousness is, first of all, the problem of determining his way of life is very important. Extremely summarizing, one can identify two basic ways of human existence. The first of these is a life, not beyond direct relations, in which man lives. The second method of existence takes us beyond these limits and "limits himself", he is associated with the emergence of life's value-semantic definition.

Problems of professional self-determination, the authors associated with the study of the self-knowledge's processes. In the basis of professional self-determination is considered knowledge and understanding of yourself and also – environmental conditions as a cognitive activity's condition and search for the existence's meaning. While self-determination is understood primarily as awareness of its limits, the properties that define and limit the possibilities of the individual. The leading psychological mechanism that consciousness is reflection.

In the context of the problem of the individual's professional self-determination, the concept of "methodological experience" can be attributed to its three main spheres. This is, firstly, the sphere of the individual, in which the results of professional and methodological self-determination are fixed in the form of meaningful interrelated foreign language and methodological knowledge, skills and abilities, as well as values and interests. Secondly, the social-psychological sphere, where through communication in a cultural and professional society (in a university, educational institutions), the learner chooses and assimilates values and patterns for the formation of the professional identity of a foreign language teacher. Thirdly, the sphere of professional methodical activity, in which the development of professionally significant foreign-language knowledge, skills and personal qualities takes place, as well as the formation of methodological activity as a professional activity in teaching a foreign language.

In accordance with this provision, in developing of system of the future foreign language teacher's continuous methodical training it is necessary to implement its multi valued positive potential:

- as the factor of professional identity's development;
- as the form of valuable methodological experience's presentation and the organization of its broadcasting and allocation in the conditions of pedagogical interaction;
- as an organized form of practical and methodical activities of the students.

In line with the educational policy of continuous methodical training of the updated beliefs about the internal psychological mechanisms of the future foreign language teacher's personal development, expressed in the categories of self-actualization, self-determination, self-knowledge, personal maturity. Integrative result of educational influence of continuous methodical training's system is the achievement of a given development's level of the future foreign language teacher's professional identity, characterized by a certain level of technical experience, and accordingly, professional-methodical competence of a bachelor's or master's degree. The mentioned correspondence was further reflected in the basic schemes of the process's organization of the professionally methodical competence at the bachelor and master's levels.

Our position, according to which the formation of professional and methodical competence is carried out in connection with the development of the individual's methodological experience, makes it possible to interpret the educational process of continuous methodical training as the factor defining their own activity and focus of students to acquire this competence. This, in turn, leads to qualitative changes, the development needed to implement the activities of the mental and personal characteristics forming the subject of professional-personal potential of a foreign language teacher, a resource and a means of achieving success in their professional activities in accordance with requirements to a modern teacher organizing the process of foreign culture's formation in the process of learning a foreign language.

Literature:

1. Зинченко В. П. Образование. Мышление. Культура // Новое педагогическое мышление – М.: Педагогика, 1989. – С. 34–51.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
3. Психологический словарь / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – М.: Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.
4. Реан А.А. Психология и педагогика. Розум С.И. – СПб.: Питер, 2001. – 432 с.
5. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека: Введение в психологию субъективности – М.: Школа-Пресс, 1995. – 383 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
7. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
8. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды – М.: Смысл, 2002. – 464 с.

Кисметова Г.Н., Абдрахманова Ш.О.

ШЕТ ТІЛІ МҰҒАЛІМІНІҢ ҮЗДІКСІЗ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ- ӘДІСТЕМЕЛІК ОҚЫТУДЫ ДАМЫТУ СТРАТЕГИЯСЫ

Аталмыш мақалада үздіксіз лингво – әдістемелік оқытудың стратегиясы, сонымен қатар, өзін-өзі өзектендіру (жаңалау), өзін-өзі анықтау, өзін-өзі тану және жеке жетілу санаттарында көрінетін болашақ шет тілі мұғалімінің тұлғалық дамуының ішкі психологиялық құрылымы қарастырылады.

***Тірек сөздер:** Шет тілі мұғалімі, үздіксіз лингво -әдістемелік оқыту, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі тану, жеке жетілу, даму стратегиясы.*

**Кисметова Г.Н., Абдрахманова Ш.О.
РАЗВИВАЮЩАЯ СТРАТЕГИЯ НЕПРЕРЫВНОЙ
ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ
ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА**

В статье рассматривается развивающаяся стратегия непрерывного лингво-методического обучения, а также рассматривается внутренний психологический механизм развития личности будущего учителя иностранных языков, выраженный в категориях самоактуализации, самоопределения, самопознания и личных зрелости.

Ключевые слова: Преподаватель иностранного языка, непрерывное лингво-методическое обучение, самоопределение, самопознание, личностная зрелость, стратегия развития.

***

УДК 378.02:371.124:81.111.1

Сагдуллаев И.И. – доктор философии (PhD),
Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави
Жорабекова А.Н. – доктор философии (PhD),
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина
E-mail: ibos8005@mail.ru

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ ПРОБЛЕМЫ
ФОРМИРОВАНИЯ АКМЕ-КРЕАТИВНЫХ КАЧЕСТВ У БУДУЩИХ
УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Аннотация. *В этой статье рассматриваются методологические подходы к исследованию проблемы формирования акме-креативных качеств у будущих учителей английского языка. В том числе рассматриваются базовые позиции различных методологических подходов, реализуемых в настоящее время в процессе педагогического образования.*

Ключевые слова: *Личностно-деятельностный, системный, креативный, акмеологический, рефлексивный, синергетический, интегративный.*

Сегодня требования к специалисту с высшим образованием претерпевают большие изменения. Современный специалист не только должен владеть знаниями, умениями и навыками в определенной сфере профессиональной деятельности, но и критически мыслить, уметь самостоятельно и творчески решать возникающие проблемы. Поэтому, требуется другая методология, направленная на полипарадигмальное видение проблемы, результатом которой является желание личности к постоянному самосовершенствованию и самореализации.

Безусловно, результативность и эффективность педагогического образования в значительной мере предопределяется сформированностью его теоретико-методологических оснований.

Итак, изучение современных исследований позволяет выделить, как наиболее реализуемые, следующие методологические подходы: личностно-деятельностный, системный, креативный, акмеологический, рефлексивный, личностно-ориентированный, целостный, синергетический, интегративный.

Рассмотрим вкратце каждый из них.

Гуманистический (личностный, личностно-ориентированный) подход – методология, предполагающая опору на личностный аспект в профессиональной подготовке будущего педагога, создание условий для осознания им себя в роли учителя, для объективной оценки своих возможностей в решении практических педагогических задач. Данный подход исследовали В.В. Краевский [1], И.С. Якиманская [2] и др.

В процессе развития теории педагогического образования в рамках гуманистического подхода выделился индивидуально-творческий подход, который исследовали И.Ф. Исаев [3], Н.Д. Никандров [4] и др. Суть такого подхода заключается в осознании себя личностью, как творческой индивидуальности, формирование потребности в самосовершенствовании. Реализацию данного подхода его исследователи рассматривают через: формирование у студентов педвуза готовности к развитию творческого потенциала обучающихся посредством овладения технологиями педагогического творчества (Т.А. Ратт) [5]; становление у будущего учителя готовности к собственному творческому саморазвитию, к развитию творческих способностей обучающихся (О.Л. Никольская) [6].

Деятельностный подход – методология, предполагающая опору на формирование практических действий, необходимых будущим учителям для решения реальных учебно-воспитательных проблем. Этот подход в педагогическом образовании исследовали П.И. Пидкасистый [7], И.Я. Лернер [8] и др. Мы всецело согласны с авторами, рассматривающих деятельностный подход через: максимальное использование развивающих возможностей учебных ситуаций и изучаемого предметного знания; организацию активной деятельности обучающихся, ориентированной на изменение уровня их креативного мышления, профессиональной компетентности.

Деятельностный подход определяет требования к результатам образования и развивает личность обучаемого на основе освоения универсальных способов деятельности. Овладение универсальными учебными действиями позволяет студентам усваивать необходимые понятия и формировать умение решать учебные и практические задачи.

Необходимо заметить, что профессиональная деятельность человека задает направление развития его личности. Каждая профессия формирует сходные интересы, установки, черты личности, манеру поведения. Все это свидетельствует об идентификации личности с профессией, т.е. о процессе адаптации личности к требованиям педагогической деятельности.

Системный подход – методология, предполагающая выделение в педагогической системе и развивающейся личности интегративных инвариантных системообразующих связей и отношений, построение педагогического образования как процесса развития личности студента как системного целого (Ю.В.Агапов [9], Т.Н.Томилова [10] и др.).

Следует подчеркнуть, что современные социально-экономические условия актуализировали проблемы социализации и профессионального самоопределения личности, формирования инициативных, креативных, компетентных, профессионально мобильных педагогов. Их решению посредством раскрытия творческого потенциала субъектов образовательного процесса посвящены работы А.Г.Тряпицыной [11], поиску условий актуализации человеческой субъектности – труды В.В.Горшковой [12], А.Р.Ерментаевой [13] и др.

Отдельным проблемам обучения английскому языку в вузах с углубленным изучением предмета посвящены работы И.Ю.Соловьевой [14] (возможности использования метода проектов), О.С.Виноградовой [15] (особенности применения проблемных методов обучения) и др.

Таким образом, личностно-ориентированная парадигма современного образования определила необходимость комплексной реализации основных подходов к обучению английскому языку: личностно-ориентированного, деятельностного, коммуникативно-когнитивного и акме-креативного.

Рефлексивный подход – в научно-педагогической литературе используется термин «педагогическая рефлексия». По мнению группы авторов (Ю.С.Крижанской [16], Семенов И.Н. [17] и др.), рефлексия учителя – это переосмысление стереотипов личного педагогического опыта. В этом случае способность педагога к рефлексии является механизмом переосмысления стереотипов сознания, поведения, общения, мышления, осознания оснований, средств, стереотипов деятельности, их критического и эвристического переосмысления, порождения инноваций в различных аспектах педагогической деятельности.

Следует отметить, что педагогическая рефлексия включает в себя готовность действовать в ситуациях с высокой степенью неопределенности, гибкость в принятии решений, постоянную нацеленность на поиск новых, нестандартных путей решения профессиональных задач, способность переосмысливать свой личностный и профессиональный опыт.

Однозначно, чтобы развивать себя и совершенствовать свою акме-креативную деятельность, надо знать, что есть «Я», что есть «моя деятельность», как их можно улучшать. В этой связи можно предположить, что важнейшим и необходимым компонентом в структуре педагогической деятельности является рефлексия как познание и анализ будущим учителем явлений собственного сознания и деятельности, иначе говоря, взгляд на собственную мысль и действия со стороны.

Существенным моментом в формировании акме-креативных качеств будущего учителя представляется необходимым создание условий для выявления зоны личной ответственности за развитие своей индивидуальности средствами профессионального самоутверждения. Знание психологических особенностей профессионального самоутверждения позволяет прогнозировать этот процесс, моделировать его и управлять им, обеспечивая тем самым более эффективное личностно - профессиональное становление человека (И.Н. Никитина [18] и др.).

По нашему убеждению, личностная рефлексия - как основа педагогической рефлексии является основным механизмом осмысления профессиональных успехов и неудач, личностных достижений. Превращаясь в механизм самоанализа, рефлексия становится инструментом самоконтроля, дает возможность осознающей себя личности проследить те или иные отношения в собственном субъективном мире.

В трактовке рефлексивных процессов в научной литературе сложились два подхода:

- 1) рефлексивный анализ сознания, ведущий к разъяснению значений объектов, и их конструирование;
- 2) рефлексия как понимание смысла межличностного *общения*. В связи с этим выделяются следующие рефлексивные процессы: самопонимание и понимание другого, *самооценка* и оценка другого, самоинтерпретация и интерпретация другого.

Отмеченное предполагает глубокое изучение психологических и педагогических закономерностей учебно-воспитательного процесса в современных условиях, а также повышение психолого-педагогической компетентности преподавателей вуза. Преподаватель, призванный формировать акме-креативные способности студента, его самореализацию, прежде всего должен состояться как профессиональная и личностная индивидуальность.

Непосредственно изучению феномена самореализации студентов посвящены работы Т.Ф. Масловой [19], М.И. Ситниковой [20] (К.А. Абульханова-Славская [21], Э.Фромм [22] (Gore [23], Hatton & Smith и др).

Однозначно, рефлексия играет детерминирующую роль относительно других профессиональных качеств, поэтому учебный процесс в вузе должен быть организован так, чтобы уже с первого курса у студентов рефлексия формировалась не стихийно, а целенаправленно. Важно разделить два уровня рефлексии: рефлексия по поводу собственного учения (в позиции «студент») и рефлексия по поводу организации обучения (в позиции «педагог») [24].

Особо подчеркнем, что личностный и профессиональный рост в значительной мере связан с особенностями профессионального самосознания. Среди наиболее значимых его характеристик выделяются дивергентность (*гибкость*), интуитивность, *диалогичность*, феноменальность, *креативность*, гуманитарность, универсальность и т.д. Каждая из характеристик самосознания специфическим образом проявляется в зависимости от уровня профессионального самосознания.

Очевидно, развитие рефлексивного *креативного мышления*, осознание его значения для творческого решения профессиональных задач будут способствовать активизации познавательной деятельности студентов и развития профессионального самосознания в рамках системно-субъектно-деятельностного подхода в креативной психологии.

Необходимо подчеркнуть что, профессиональное восхождение к акме – требует *самоактуализации личности* в педагогическом сознании от «Я-реального» к «Я-идеальному». Это целенаправленный, осознанный и непрерывный процесс поиска на основе анализа собственных смыслов жизни и деятельности, побуждающий педагога постоянно расширять границы *субъектного Я*. Потребность в постоянном восхождении по вертикали определяется смыслом акме-креативной деятельности и коммуникативного общения, развивающих личность обучаемых и обучающихся.

Как известно, самоактуализация осуществляется через реализацию самого себя в профессии. Устойчивыми мотивационными образованиями являются личностные ценности. Существенно то, что среди специфических характеристик профессиональной деятельности преподавателя выделяются субъект-субъектная направленность взаимодействия, ценностное отношение к субъективной реальности обучающегося, необходимость постоянного личностного и профессионального роста и высокий уровень саморегуляции.

Следовательно, развитие субъектности студентов, будущих учителей предполагает, помимо характеристик типа высокое креативное развитие, рефлексивность, активность и т.п., - сформированность позиции субъекта учебно-профессиональной деятельности. Такая позиция определяется наличием высокого уровня осознанности целей обучения, саморегуляции и самостоятельности.

Итак, теоретический анализ и эмпирические наблюдения показывают, что решение данной задачи, связанной с обеспечением понимания обучающимися учебного материала, во многом строится на механизмах рефлексии. Кроме того, учебная деятельность в субъект-субъектной парадигме предполагает собственную активность субъекта, его личную ответственность за образовательный процесс и его результаты. Субъектная позиция, в свою очередь, должна базироваться на содержательной рефлексивной оценке учебных действий, возникающих трудностей и способов нахождения верных и эффективных решений. Через активное освоение обобщенных способов

деятельности субъектом будут развиваться его познавательные способности, реализовываться процессы самопознания и личностного развития.

В этом плане интересен опыт развития рефлексивных умений будущих педагогов в педагогических профессиональных учебных заведениях за рубежом. Обратимся, например, к опыту голландских коллег из Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.

Так, технология рефлексивного обучения будущих педагогов базируется на теории Korthagen Fred A.J. [25]. Процесс обучения разворачивается исходя из собственного конкретного опыта обучающихся. Этот опыт становится основой второго этапа обучения по данной технологии, а именно наблюдений и рефлексии. Наблюдения являются основой третьего этапа рефлексивного обучения – этапа формирования абстрактных представлений и понятий, которые формулируются как гипотезы и подвергаются проверке в реальных или приближенных к реальным ситуациях.

Отметим, что реализация этой цели требует выполнения целого комплекса задач, среди которых основными являются:

1. *обучение деятельности*- умению ставить цели, организовывать свою деятельность для их достижения и оценивать результаты своих действий;
2. *формирование личностных качеств* - ума, воли, чувств и эмоции, акме-креативных качеств, познавательных мотивов деятельности;
3. *формирование картины мира*, адекватной современному уровню знаний и уровню образовательной программы.

Профессионально-ориентированный подход – методология, предполагающая ориентацию содержания педагогического образования на актуальные тенденции деятельности и развития системы образования (Н.В. Андрейчук [26], В.Э. Огородник [27] и др.).

Необходимо заметить, что решение проблем непрерывного педагогического образования основывается на теоретическом осмыслении акме-креативной педагогической деятельности преподавателя как системообразующих методологических факторов для формирования акме-креативных качеств учителя нового уровня сознания и мышления в общеобразовательной школе.

Однозначно, что одним из наиболее эффективных современных подходов, позволяющих целенаправленно и комплексно решать указанные задачи, является *акмеологический подход* – методология, рассматривающая профессионально-педагогическую подготовку в двух аспектах: с одной стороны, как процесс достижения личностью определенного уровня профессионального развития, с другой стороны, как этап в процессе достижения человеком высшего уровня совершенства (*акме*). Данный подход в педагогическом образовании исследовали Н.В.Кузьмина [28], В.Э.Чудновский [29] и др.

Особо следует подчеркнуть, что использование акмеологического подхода в современном педагогическом образовании способствует росту профессиональной мотивации будущих учителей английского языка, стимулирует креативный потенциал, раскрывает возможности использования личностных ресурсов как активного субъекта деятельности, который создает условия успешной самореализации, решения возникающих и поставленных им самим задач.

Реализация акмеологического подхода его исследователями рассматривается через: развитие профессионально важных качеств учителя (деятельностные характеристики, субъективно-деятельностные качества) и педагогических способностей (Л.А. Филимонюк) [30]; развитие активности личности как способности сознательно воздействовать на окружающую

действительность, изменять ее в своих целях, а также изменять самого себя (С.Б. Серякова) [31];

Полагаем, открытие самого себя как особой реальности, значимой и достойной изучения, обращение в первую очередь к себе в поиске возможностей своего прогрессивного развития – сближают акценты креативной акмеологии и стратегий современного высшего профессионального образования.

Нельзя не согласиться, что отправные методологические предпосылки, стратегии, тактики, конкретные методические ходы и инструментари, позволившие акмеологии раскрыть ранее неизвестные науке особенности развития человека, перетекание этого развития в саморазвитие, выступают в настоящее время действенным ориентиром создания интегративной образовательной среды (В.Г. Зазыкин [32], Е.А. Климов [33], В.Н. Максимова [34] и др. Следует подчеркнуть, что акмеологический подход позволяет рассмотреть понятие «лично-профессиональное развитие» под новым углом зрения.

Вполне понятно, что в настоящее время становление личности, глубоко знающей себя, владеющей собой, саморазвивающейся и самореализующейся определяет перспективную линию лично-профессионального развития будущих учителей.

Необходимо отметить, что в данном случае, концептуальные подходы акмеологии имеют реальные выходы в практику высшего профессионального образования, представленные как стратегии системного использования акме-креативных данных в целях повышения эффективности деятельности будущих учителей английского языка и активизации их лично-профессионального становления.

Отсюда следует, что формирование акме-креативных качеств у будущих учителей английского языка в рамках акме-креативного подхода понимается как развитие профессионала: становление *как субъекта*, зрелой личности.

Компетентностный подход – методология, рассматривающая педагогическое образование как процесс формирования профессиональных компетенций будущего учителя (А.В. Петрушина [35], И.Ф. Радионова [36]).

В данном случае, *под компетенцией* понимается «способность и готовность человека самостоятельно применять в том или ином контексте различные элементы знаний и умений» (определение OECD в рамках общеевропейского процесса формирования «Европейской системы квалификаций»).

Коммуникативные компетенции предполагают построение процесса обучения как модели процесса общения. Составляющими коммуникативной компетенции являются: лингвистическая, социолингвистическая, дискурсивная, стратегическая, социокультурная и социальная.

Социокультурная компетенция проявляется в знании законов, обычаев, культурных традиций и менталитета страны изучаемого языка и умении адекватно представлять культуру своей страны средствами иностранного языка.

Информационная компетенция основывается на умениях извлекать нужную иноязычную информацию из различных источников, оценивать ее и передавать ее содержание в соответствии с поставленной целью, а также продуктивно пользоваться ресурсами международной информационной сети.

Прагматическая компетенция проявляется в умении адаптировать свое высказывание к ситуации речевого общения, а также в умении строить ясные, логичные высказывания, пользуясь необходимым набором средств коммуникации, иногда допуская паузы в больших по объему высказываниях.

Правильное определение содержания обучения говорению (выделение истинных предметов) обуславливает, казалось бы, далекую от языкового материала область-мотивацию речевой деятельности.

Используя принцип коммуникативности в качестве методологической основы, можно содержание говорения минимизировать, т.е. содержание обучения говорению сделать моделью содержания говорения. Такая модель, несомненно, должна быть целевой: подготовка будущего учителя английского языка, научного работника, преподавателя и т.п. потребует разного содержания говорения.

Вполне понятно, основной задачей преподавателя является создание модели конкретного общения, способствующее появлению у будущих учителей определенных возможностей для формирования коммуникативных умений и способностей для эффективного общения с другими людьми.

Обучать английскому языку – это значит обучать общению, передаче и восприятию информации.

Креативный подход – в формировании акме-креативных качеств студентов является необходимым условием продуктивно-творческой деятельности будущих учителей. Мы вполне согласны с мнением Т.Е. Исаевой, что несомненной основой развития и саморазвития личности являются её творческие способности, креативность [37].

Креативный подход к обучению иностранному языку обеспечивает овладение основами говорения, аудирования, письма, основными видами речевой деятельности и повышение мотивированного интереса к изучению иностранного языка [38].

Разумеется, использование этого подхода в процессе преподавания английского языка требует, прежде всего, самосовершенствования педагога, развития собственной креативности, так как творчество – это необходимое условие становления самого педагога, его самопознания, развития и раскрытия его личности. Реализация преподавателем креативного подхода в формировании акме-креативных качеств студентов позволяет подготовить будущих учителей английского языка, психологически и функционально адаптированных к современным условиям жизни, способных эффективно осуществлять свою акме-креативную деятельность.

Особо подчеркнем, что целью реализации *акме-креативного* подхода в формировании акме-креативных качеств будущего учителя английского языка является осуществление акме-креативных, педагогических воздействий на студентов с тем, чтобы у них формировалась акме-креативная направленность личности как стержневое свойство и важнейший показатель профессионализма личности. Именно творчески ориентированное образование позволяет *сформировать нестандартно мыслящих педагогов*, способных эффективно работать в педагогической сфере.

Синергетический подход – методология, представляющая педагогическое образование как процесс самоизменения студента, его профессионального самообразования (В.Г. Виненко [39], Л.А. Смирнова [40] и др.).

Безусловно, кредитная технология обучения являясь нелинейной системой, предполагающая взаимозачеты по типу Европейской системы перевода кредитов (ESTS), благодаря базовым категориям синергетики, таких как, нелинейность, неравновесность, самоорганизация, открытость и т.д., способствует академической мобильности и вхождению вузов Казахстана в мировое образовательное пространство в условиях глобализации, соответствующее велению времени.

По нашему мнению, методологические основы кредитной системы обучения включают синергетический, креативный и акмеологический подходы, а также теорию человеческого капитала. Они составляют исходную базу для выработки теоретических представлений о кредитной системе обучения.

В условиях исследуемой нами проблемы, реализация синергетического подхода рассматривается через: создание «поля диалога для возникновения зоны творческого развития» будущих педагогов, предполагающего их саморазвитие (Н.В. Рылькова) [41]; ориентирование на самоусовершенствование педагога, на осознанное принятие им установки на самоизменение себя (Р.П. Гуцалюк) [42]; организацию профессионального самосовершенствования педагогов (самовоспитание и самообразование) и использование активных методов обучения (Л.В. Иванова) [43].

Один из подходов к анализу и решению этой проблемы предложен А.А. Вербицким. Он основан на идее *знаково-контекстного* обучения и связан с обоснованием актуальности построения переходной формы деятельности. «Для достижения целей формирования личности учителя в вузе необходимо организовать такое обучение, которое обеспечивает переход, трансформацию одного типа деятельности (познавательный) в другой (профессиональный) с соответствующей сменой потребностей и мотивов, целей, действий (поступков), средств, предметов и результатов» [44].

Итак, рассмотрев базовые позиции различных методологических подходов, реализуемых в настоящее время в процессе педагогического образования, мы *приходим к следующему выводу*: каждый из подходов имеет теоретические и практические основания к реализации. Будущий учитель должен обладать профессиональной мобильностью, способностью оперативно реагировать на постоянно возникающие изменения в научной и практической деятельности. В этом плане исключительное значение приобретает проблема формирования акме-креативных качеств будущих учителей английского языка, владеющих интегральной методологией педагогической деятельности и способных к личностно-профессиональному саморазвитию и самодвижению.

Литература:

1. Краевский В.В. Методология педагогического исследования: пособие для педагога-исследователя. – Самара: Изд-во СамГПИ, 1994. – 165 с.
2. Якиманская И.С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 31–42.
3. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя. – М., 2003. – 200 с.
4. Никандров Н.Д. Образование в процессе социализации личности // Вестник УРАО. – 2008. – № 5. – С. 56.
5. Ратт Т.А. Тьюторское сопровождение в современной школе: сущность и содержание // «Тьюторское сопровождение индивидуальных образовательных программ на разных ступенях образования»: материалы международной научно-практической конференции. – Пермь, 2012. – С. 46–49.
6. Никольская О.Л. Психолого-дидактические затруднения учителей при освоении инновационных технологий // Педагогика. – 2005. – №6. – С. 31–36.
7. Лернер И.Я. Проблемное обучение. – М., 1974. – 98 с.
8. Пидкасистый П. И., Фридман Л.М., Гарунов М.Г. Психолого-дидактический справочник преподавателя высшей школы. – М.: Пед. общество России, 1999. – 352 с.
9. Никитин И.Н. Становление культуры профессионально-личностного самоопределения учителя. – М., 2002. – 316 с.

10. Агапов Ю.В. На пути к открытию знаний: технология деятельностной педагогики. – Рязань, 2012. – 64 с.
11. Томилова Т.Н. Развитие профессионального творчества будущего учителя как педагогическая проблема // «Педагогические системы развития творчества»: материалы Всерос. науч.-практ. конф. Ч. 1. – Екатеринбург, 2005. – С. 330-337.
12. Тряпицына А.Г. Методологические предпосылки построения педагогической теории образования. – СПб, 2001. – 88 с.
13. Горшкова В.В. Образование взрослых в контексте культуры: феноменологический аспект // Педагогика. – 2011. – №7. – С. 43-48.
14. Ерментаева А.Р., Богдан С.И., Тенкебаева А.З. Выполнение заданий по психологии в период педагогической практики: метод. указания. – Усть-Каменогорск, 2003. – 41 с.
15. Соловьева И.Ю., Полат Е.С. Давайте говорить по-английски: пособие для работы в парах. В 2 ч. – М., 2014.
16. Виноградова О.С. US Political System: учеб. пособие по страноведению. – М., 2003. – 120 с.
17. Крижанская Ю.С. Творчество и преодоление стереотипов. – СПб.: OMS, 1994. – 192 с.
18. Семенов И.Н. Проблема предмета и метода психологического изучения рефлексии // В кн.: Исследование проблем психологии творчества. – М., 1983. – С. 154-182.
19. Маслова Т.Ф. Социокультурная интеграция в контексте современных реалий. – Ставрополь: Изд-во СКСИ, 2006. – 156 с.
20. Ситникова М.И. Творческая самореализация субъектов образовательного пространства. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2006. – 320 с.
21. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М., 1998. – 299 с.
22. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1994. – 305 с.
23. Gore Going to the next level: How health librarians are engaging with critical appraisal // World Library and Information Conference (WLIC). – Lyon; France, 2014.
24. Сагдуллаев И.И. Педагогическая рефлексия в структуре креативно-акмеологической подготовки будущего учителя английского языка // Наука и жизнь Казахстана. – 2015. – №6 (34). – С. 81-84.
25. Korthagen Fred A.J., Kessels Jos P.A.M. Linking theory and practice: changing the pedagogy of teacher education // Educational Researcher. – 1999. – Vol. 28. – № 4. – P. 24–17.
26. Андрейчук Н.В. Проблема непрерывного образования в контексте современной философии образования // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. – 2007. – Вып. 8. – С. 7-15.
27. Огородник В.Э. Возможности использования практико-ориентированных ситуационных задач в курсе методики обучения // Свиридовские чтения: сб. ст. Вып. 5. – Минск, 2009. – С. 287-293.
28. Кузьмина Н.В. Формирование педагогических способностей // Вопросы психологии. – 1975. – №1. – С. 21.
29. Чудновский В.Э. Нравственная устойчивость личности. – М.: Педагогика, 1981. – 208 с.
30. Филимонюк Л.А. Проектная культура и проблема педагога нового типа // Известия высших учебных заведений. Общественные науки. – 2005. – №2. – С. 113-117.
31. Серякова С.Б. Принципы перехода высшего педагогического образования на уровневую подготовку в контексте Болонского процесса // Педагогическое образование и наука. – 2011. – №8. – С. 22-26.
32. Зазыкин В.Г. Масштаб личности как акмеологическое условие профессионализма // Акмеология. – 2013. – № 2. – С. 25-31.

33. Климов Е.А. Психология труда, инженерная психология и эргономика. – М., 2014. – 622 с.
34. Максимова В.Н. Межпредметные связи в процессе обучения. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
35. Петрушина С.В. Психологические основы становления большой контактной группы студентов как субъекта учебно-воспитательного процесса вуза. – Казань, 2011. – 439 с.
36. Радионова Н.Ф., Кагунова М.Р. Оценка эффективности реализации программ дополнительного образования детей: компетентностный подход. – СПб., 2005. – 64 с.
37. Исаева Т.Е. Педагогическая культура преподавателя как условие и показатель качества образовательного процесса в высшей школе / Дис. ... док. пед. наук. – М., 2003. – 427 с.
38. Сагдуллаев И.И., Оспанова Б.А. Креативно-акмеологический подход в системе подготовки будущего учителя английского языка // «Актуальные проблемы подготовки современных педагогических кадров»: материалы респуб-ликанской научно-практической конференции. Ч. 1. – Астана, 2014. – С. 101-105.
39. Виненко В.Г. Общие основы педагогики. – М., 2009. – 270 с.
40. Смирнова Л.А. Введение в профессиональную самоопределению. – М., 2006. – 512 с.
41. Рылькова Н.В. Становление готовности студентов к деятельности в подростковых объединениях / Дис. ... док. пед. наук. – Чита, 2008. – 208 с.
42. Гуцалюк Р.П. Экспертиза конкурсных материалов // Школьные технологии. – 2008. – №6. – С. 121-124.
43. Иванова Т. В. Особенности развития психологической готовности студенчества к педагогической деятельности / Автореф. ... канд. психол. наук. – М., 1983. – 21 с.
44. Вербицкий А.А. Категория «контекст» в психологии и педагогике. – М., 2010. – 289 с.

**Сагдуллаев И.И., Жорабекова А.Н.
БОЛАШАҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ АКМЕ-
КРЕАТИВТІ САПАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІН
ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ**

Бұл мақалада болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің акме-креативті сапасын қалыптастыру мәселелерінің әдіснамалық тәсілдері қарастырылады. Сондай ақ қазіргі уақытта іске асырылатын базалық педагогикалық білім беру процесінде әртүрлі әдістемелік тәсілдердің ұстанымы жөнінде сөз қозғалады.

***Тірек сөздер:** Жүйелік, креативтілік, акмеологиялық, жеке тұлғалық, рефлексиялық, синтегративтік, синергетикалық.*

**Sagdullaev I.I., Zhorabekova A.N.
METHODOLOGICAL APPROACHES TO RESEARCH OF THE PROBLEM
OF FORMATION OF ACME-CREATIVE QUALITY FOR FUTURE
TEACHERS OF ENGLISH**

In this article methodological approaches and research of a problem of formation of acme - creative qualities of future English teachers are considered. Including basic positions of various methodological approaches realized in the present time in the course of pedagogical education.

***Keywords:** Personality-activity, system, creative, acmeological, reflexive, synergetic, integrative.*

***

ӘОЖ 159.9

Муханбетчина А.Г. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Шамуратова К.Ш. – магистр, аға оқытушы,
«Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы
Батыс Қазақстан облысы бойынша педагог қызметкерлердің
біліктілігін арттыру институты
Айтжанова О.А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: muhanbetchina@mail.ru

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

***Аңдатпа.** Аталған мақалада инклюзивті білім берудің психологиялық-педагогикалық аспектілері қарастырылған. «Инклюзия» және «интеграция» ұғымдарына терминологиялық талдау жасалған. Жалпы білім беретін үдерісте ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды нәтижелі психологиялық-педагогикалық қолдау, оларды қоғамда әлеуметтендіру мәселелері және білім беру үдерісіне қатысушылардың, педагогтардың ерекше білім беру қажеттілігі бар баламен жұмыс істеуге қажетті білім мен құзыреттілігіне сипаттама жасалған.*

***Тірек сөздер:** Инклюзия, интеграция, ерекше оқу қажеттілігі бар балалар, инклюзивті білім беру, инклюзивті білім беруді психологиялық-педагогикалық қолдау, әлеуметтендіру, педагогтың инклюзивті білім беруге кәсіби даярлығы.*

Біздің елімізде инклюзивті білім беру жүйесінің дамуы туралы ресми дерек «Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» атап көрсетілді. Қазақстан Республикасының заңнамасы мемлекетіміздің барлық балалары білім алуға тең құқылы қағидасын ескереді.

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптері: бәрінің сапалы білім алуға тең құқылығы, білім беру жүйесін дамытудың басымдығы және әр тұлғаның зияткерлік дамуын, психофизиологиялық және жеке ерекшеліктерін ескере келе, халыққа арналған білім берудің барлық деңгейлерінің қол жетімділігі болып табылады.

Елдегі арнайы және инклюзивті білім беруді дамытудың қазіргі кезеңдегі міндеттері - барлық балаларды сапалы білім беруге қосу үдерісі, көпшілік мектептерге арнайы және инклюзивті білім беруді енгізу, ерекше оқу қажеттілігі бар балалардың жеке траекториясын дамытуға бағытталған білім беру моделін құру.

Инклюзивті білім алуы туралы мәселелерді шетелдік психолог С.В. Алехин зерттеген. Оның пікірі бойынша, инклюзивті білім берудің басты мақсаты – мамандандырылған дайындықта тосқауылсыз ортаны қалыптастыру және ерекше білім алу қажеттіліктері бар адамдарды оқыту. Ресей елінде инклюзивті білім беру мәселесі жалпы орта білім беру мекемелерінде әлеуметтанушы ғалымдардың назарына түскен болатын. Осылайша, Е.Р. Ярская – Смирнова инклюзивті білім берудің спецификасын өз мақаласында аша отырып, «инклюзивті білім беру балалардың барлық қажеттіліктеріне жауап беретіндей мектепті және оқу орындарын реформалау және қайта жасақтау ретінде сәйкес келетін ұғым», - деп атап көрсетті.

Арнайы қажеттілігі бар балаларға «арнайы және инклюзивті білім беру» және «кіріктірілген оқытудың» терминологиялық айырмашылықтарын нақты

көрсету маңызды. Екі түсінік те бір-біріне қайшы келмей, қазіргі білім беру жағдайында білім алу құқығына бірыңғай бағыттылықты көрсетеді.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды кіріктірілген оқыту мен тәрбиелеу инклюзивті білім беру жағдайында өтеді. Шетелдік және отандық ғылыми зерттеулерде терминологиялық мәселелер талқылануда.

Мәселен Н.С. Грозная, жалпы білім беретін мектептерге кіріктіріп оқытудың шетелдік тәжірибесін зерттеп, бұл «integrate» (бірыңғай тұтастыққа біріктіру) және «inclusion» (кіріктіру, өз құрамында болу) ұғымдардың этимологиялық мәніне байланысты деп қорытынды жасады [1, 19 б.].

Бірнеше шетелдік зерттеулерде (R.Jackson, A.Renzaglia, D.L.Ryndak, Y.Shemesh, D.Voltz және т.б.) «инклюзия» ұғымы әртүрлі қарастырылады:

- әр баланың құнды және бірегейлігін қоғам мен жалпы білім беретін ұйымдардың мойындауы;

- бірыңғай білім беру ортасы, онда ерекше білім беруді қажет ететін балалардың өз құрдастарымен бір бағдарламамен оқып, мектепте өтетін барлық шараларға қатысады;

- ерекше білім беруді қажет ететін балаларға тұрғылықты жеріне жақын орналасқан білім беру ұйымдарында оларды оқыту, тәрбиелеу және қолдау процесі мен тәжірибесі;

- жалпы білім беру ұйымы жағдайында ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды оқыту үдерісінде және сабақтан тыс іс-әрекеттегі оқушылардың толыққанды өзара әрекет жасау мүмкіндігі;

- білім беру үдерісіне ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды кіріктіру, олардың табиғи мектеп жағдайында болуы, бірдей бағдарламамен білім алуы, мамандардан қажетті көмек пен қолдауды алуы.

Т. Бут бала кіріктіре оқыту жағдайында қатысады, ал инклюзиялық білім беруде үдеріске, білім беру жүйесіне толық қосылады деп есептейді.

О.Н. Ертанова, «интеграция» және «инклюзия» ұғымдарының мағынасын жете зерттей отырып, олар синонимді және терминологиялық туыстығы бар деген қорытындыға келеді.

Мамандар «интеграция» мен «инклюзия» ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың білім беру жүйесіне енуінің әртүрлі деңгейін сипаттайтынын көрсетеді.

Н.М. Назарова инклюзия – бұл білім беру интеграциясы екенін көрсетсе, ал Е.А.Екжанова интеграция - бұл инклюзияның бастапқы сатысы екенін айтады.

Инклюзивті білім беру дегеніміз - балалардың жынысына, жас ерекшеліктеріне, географиялық тұратын жеріне, қимыл-қозғалыстық және ақыл-есінің жағдайына, әлеуметтік-экономикалық жағдайына қарамастан, сапалы білім алу және өздерінің әлеуетін дамыту мүмкіндігіне ие болу.

Инклюзивті оқыту - барлық балаларға мектепке дейінгі оқу орындарында, мектепте және мектеп өміріне белсене қатысуға мүмкіндік береді. Инклюзивті оқыту- оқушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға мүмкіндік береді.

Тәрбиелеу мен білім берудің адамгершілік бағытының қалыптасуымен қатар, балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау идеясы дами бастады. Ол балалар мен жасөспірімдерге білікті психологиялық көмек көрсету проблемасының аясында пайда болды. «Қолдау» түсінігінің мазмұнын талдап көрейік. Орыс тілінің түсіндірме сөздігіне сәйкес бұл аталған ұғым қандай да бір құбылыспен бірге жүретін әрекетті білдіреді.

Зерттеуші Ю. Слюсарев «қолдау» түсінігін адамның өзіндік ресурстарын белсендіретін және өзін-өзі дамыту механизмдерін іске қосатын тұлғаның өзіндік санасының дамуы мен өзін-өзі дамытуына бағытталған психологиялық көмек көрсету ретінде қолданған [2, 93 б.].

М.Р. Битянова қолдауды «баланың эмоционалдық қолайлылығы, оның табысты дамуы мен оқуына бағытталған психологтың білім беру ортасындағы кәсіби әрекеттерінің жүйесі» ретінде анықтайды [3, 86 б.].

«Әлеуметтік-педагогикалық қолдау» ұғымының талдауына көшпес бұрын «әлеуметтік» және «педагогикалық» қолдау түсініктеріне анықтама беруді жөн деп санаймыз.

И.А. Липский «тұлға дамуын педагогикалық қолдау кешенді сипатта болады: әлеуметтік саладағы адамдардың өзара әрекеттестігінің механизмдерін көрсетеді, бір мезетте уақыттық, кеңістіктік және институционалды формаларда болады, жүйелі-құрылымдық, процессуалдық және әрекеттік сипаттамалар арқылы көрініс табады», - деп есептейді [4, 112 б.].

Педагогикалық қолдаудың мақсаты сүйемелденетін адам тұлғасын институционалды рәсімдеудегі арнайы педагогикалық жүйелер арқылы жүзеге асырылатын мақсатқа бағыттап дамыту болып табылады. Педагогикалық қолдау тұжырымдамасы мүдделі бақылау, кеңес беру, жеке өзінің қатысуы, баланың белсенділігінде көрінетін оның барынша дербестігін мадақтау үдерісі ретінде қарастырылады.

Н.Б. Крылова педагогикалық қолдауды оқушының жанында бола алу, сонынан еру, оның жеке білім беру маршрутында, оқудағы жеке қозғалыстарында бірге жүру деп түсінеді.

«Қолдау», «әлеуметтік қолдау» және «педагогикалық қолдау» ұғымдарының негізгі анықтамаларын зерттей келе, біз «әлеуметтік-педагогикалық қолдау» түсінігінің мазмұнына талдау жасай аламыз.

Е.И. Казакова психологиялық-педагогикалық қолдау «балаға, оның отбасына және педагогтарға көмек көрсету, оның негізінде өзекті проблеманың шешу жолын таңдауда дамыту субъектісінің барынша бостандығы мен жауапкершілігін сақтау; педагогтар, психологтар, әлеуметтік және медициналық қызметкерлердің күшін біріктірумен қамтамасыз етілетін мультипәндік әдіс; проблеманың диагностикасы мен оны шешудің субъектілік әлеуеті, мүмкін болатын шешу жолдарын ақпараттық іздеу, әрекеттер жоспарын құру мен оны іске асырудағы алғашқы көмек арасындағы үйлесімді бірлік; даму субъектісінің өзі әрекеттері үшін жауапты болатын бағдарлық аумақты құруда көмек көрсету», - деп түсінеді.

Э.М. Александровская психологиялық-педагогикалық қолдау – бұл білім беру үдерісінің жағдайында туындаған проблемаларды шешуде белгілі бір даму кезеңінде көмек көрсетуге бағытталған технология, балаға көмек берудің ерекше түрі деп атады [5]. Әлеуметтік-педагогикалық қолдау анықтамасына берілген тәсілдемелерді талдай және олардың ортақ сипаттарын бөле отырып, келесі анықтаманы шығаруға болады: әлеуметтік-педагогикалық қолдау – бұл баланың қоғаммен өзара әрекеттестігі жағдайында баланы психологиялық дамыту және нәтижелі оқыту үшін әлеуметтік-педагогикалық жағдайлар жасауға бағытталған маманның кәсіби әрекетінің белгілі бір жүйесі.

Қазіргі қазақстандық білім беру жүйесінде қолдаудың әр түрлі модельдері әзірленіп, оның инфрақұрылымдары қалыптастырылуда. Оған психологиялық-педагогикалық және медициналық-әлеуметтік орталықтар, мектептегі қолдау қызметтері, кәсіптік бағдарлау орталықтары, психологиялық-педагогикалық қолдау, психологиялық-педагогикалық қолдаудың ресурстық орталықтары,

психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңес беру, сенім телефоны және т.с.с. жатады.

Қиын жағдайдағы баланың дамуын әлеуметтік-педагогикалық қолдау қарым-қатынастарды қолдау, яғни оларды дамыту, түзету, қалпына келтіру ретінде қарастырылуы мүмкін. Қазіргі таңда «әлеуметтік-педагогикалық қолдау» түсінігі кеңінен қолданылады. Әлеуметтік-педагогикалық қолдау туралы түсінік баланы психологиялық дамыту мен нәтижелі оқыту үшін әлеуметтік-педагогикалық жағдайлар жасауға бағытталған әлеуметтік педагогтың кәсіптік әрекетінің жүйесі ретінде мәнге ие.

Сонымен, ерекше білім беруді қажет ететін оқушыларды психологиялық-педагогикалық қолдау дегеніміз - әрбір баланы оның мүмкіндігі мен қажеттілігіне сәйкес табысты оқыту мен дамыту үшін мамандардың жүйелі ұйымдасқан, біртұтас әрекеттерін білдіретін білім беру мен тәрбиелеу үдерісінде құрылатын әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық жағдай балаға көмек көрсетудің (немесе қолдаудың) ерекше түрі болып табылады.

Жалпы білім беретін мектептердегі инклюзивті үдерісті сүйемелдеу дегеніміз инклюзивті тәжірибені жүзеге асыратын әр түрлі ұйымдардың пәнаралық өзара әрекеттестігінің көпдеңгейлі бір-біріне бағынышты жүйе болып табылады. Білім беру ұйымдарындағы психологиялық-педагогикалық жұмысты кең мағынада қарастыру керек, себебі, міндетті түрде оның мақсатты бағыттылығы тек балалар ғана емес, педагогтар, ата-аналар және олармен байланысатын басқа да ересектер болады. Сәйкесінше, білім беру ұйымы дамуының спецификалық міндеттеріне байланысты педагогтар мен мамандар жұмысының ортақ мақсаты жас ерекшелігіне сәйкес білім алу және басқа қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін балалар мен білім беру үдерісінің басқа қатысушыларын психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу жүйесін жасау болып табылады.

Атақты неміс педагог-дефектолог П.Шуман айтқандай, баланың психикалық даму деңгейі төмен болған сайын, мұғалімнің білім деңгейі соғұрлым жоғары болуы керек. Берілген пікір инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істеу үшін ерекше білімнің қажеттілігін айқындайды. Себебі, инклюзивті білім беру жағдайында мұғалімнің позициясы өзгереді. Мұғалім өзінің автономдығын жоғалтып, арнайы педагогпен, психологпен, логопедпен, әлеуметтік педагогпен және ата-аналармен өзара тығыз әрекеттестікте жұмыс істейді. Инклюзивті білім беру жағдайында педагог өз әрекетінде білім мазмұнын бейімдеу, тұлғааралық қарым-қатынасты дамыту сияқты т.б. қосымша міндеттер мен қызметтерді атқару керек. Бұған даму мүмкіндіктері шектелген балаларға кіріктірілген (инклюзивті) білім беруді ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдарда көрсетілген педагогтарға қойылатын талаптар дәлел:

- даму мүмкіндігі шектеулі балалар оқитын сыныпта қызмет ететін бастауыш сынып мұғалімдері мен пән мұғалімдері әрбір оқушының білім алу қажеттіліктеріне байланысты оқу бағдарламаларын бейімдеу қажет;

- сыныптағы мұғалім (сынып жетекші) даму мүмкіндігі шектеулі оқушыларға арнайы қолдауды келесі бағыттарда қамтамасыз етеді: оқу үдерісі аясында жұмысты ұйымдастыруда оқушыларға көмек беру; балалар ұжымын қалыптастыру және дамыту (жағымды қарым-қатынасты қалыптастыру); ата-аналармен бірлескен жұмыстар.

Ресей зерттеушісі Е.Г. Самарцеваның пікірінше, педагогтың инклюзивті білім беруге кәсіби даярлығы – инклюзивті білім беруді нәтижелі жүзеге асырудың іргелі шарты, инклюзивті білім беруді іске асыруға бейімділігі мен қажеттілігі белсенді түрде болатын ұстанымдарымен сипатталатын, инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын арнайы білімдер, іскерліктер мен дағдылар ретінде

көрінетін динамикалық, интегративті, кәсіби-тұлғалық білім. Кәсіби даярлық инклюзивті білім беру жағдайында баланы толыққанды оқыту мен тәрбиелеуді жүзеге асыру бойынша кәсіби әрекетті орындау қабілеті мен педагогтың ойлау бағыттылығынан көрінеді. Е.Г. Самарцева жасаған балаларға инклюзивті білім беруде педагогтың кәсіби даярлығы құрылымына келесі түйінді, мазмұнды компоненттер кіреді: тұлғалық-мәндік (инклюзивті білім берудің идеологиясын қабылдауға педагогтың рефлекстелген ұстанымы, педагог санасының, ерік, сезімдерінің балаларға инклюзивті білім беруге уәждемелік, когнитивті (балаларға инклюзивті білім беруге қажетті кәсіби-педагогикалық білімдер кешені) және технологиялық (мектепке дейінгі балаларға инклюзивті білім беруді жүзеге асырудың кәсіби-тәжірибелік іскерліктер кешені).

Ресейлік ғалым С.И. Сабельникова инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істеуге жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерін кәсіби және тұлғалық даярлықты жүзеге асыруда келесілер қажет екендігін айтады:

- инклюзивті білім берудің не екендігін, оның дәстүрлі білім беру формасынан айырмашылығын түсіну;
- инклюзивті білім беру ортасы жағдайында балалардың дамуында тұлғалық жас ерекшеліктері мен заңдылықтарын білу;
- дамуы қалыпты және зақымдалған балаларды бірігіп оқыту үшін оқу үрдісін жобалаудың психологиялық және дидактикалық әдістерін білу;
- білім беру ортасының барлық субъектілері (жеке және топтағы оқушылармен, ата-аналармен, әріптес-мұғалімдермен, мамандармен, әкімшілікпен).

Литва университетінің доценті А.Galkiene өз зерттеуінде атап өткендей, мұғалім оқушылардың тек жеке топтарын ғана емес, барлық балаларды ойлай отырып, олардың түрлі мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін жете ұғынуы керек. Сәйкесінше, мотивациялық-құндылықтық компонент қалыптасқандығының нәтижесі құндылық-мағыналық толықтық болып табылады, яғни «оқушы бұл құндылық» және «манифестік» толеранттылық, «Мен өзгешелікті қалыпты жағдай ретінде қабылдаймын».

С.В. Алехина тәрбиешінің инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істеуге кәсіби даярлығы мәселесін зерттей келе, инклюзивті білім беру идеяларын жүзеге асыруға қарама-қайшы келетін тұрақталған құндылықтар мен нормаларды өзгерту керектігін айтады. Автор даму мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеуге қатысты тәрбиешілердің ұстанымдары мен стереотиптерін ауыстыру қажеттілігі маңызды деп санайды. Педагогтың білім беруде инклюзивті ыңғай жасауды жүзеге асыруға даярлығы бұл жалпы білім беру үдерісіне даму мүмкіндігі шектеулі балаларды енгізу бойынша нәтижелі іс-әрекетті жоғары деңгейде қамтамасыз ете алатын әлеуметтік, адамгершілік, психологиялық және кәсіби сапалар мен қабілеттердің жиынтығынан тұратын тұтас, тұлғалық білім деп түсінеді.

З.А. Мовкебаева өз зерттеулерінде болашақ педагогтарда дамуы бұзылған әрбір баланың мүмкіндіктері мен спецификалық ерекшеліктеріне сәйкес мектеп пәндерінің бағдарламалық мазмұны мен мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарының талаптарын бейімдеу; жекеленген оқытуды ұйымдастыруда және бағалау критерийлерін таңдауда нақты әдістерді қолдану; дамуы қалыпты балалармен және басқалармен нәтижелі тұлғааралық қарым-қатынасты орнату; даму мүмкіндігі шектеулі балаларды нәтижелі оқыту мен дамытуды қамтамасыз ететін дидактикалық материалдарды жасау бойынша кәсіби біліктілікті қалыптастыру қажеттілігін алға тартады [6, 34 б.].

Қазақстандық зерттеуші И.А. Оралканова «мұғалімнің педагогикалық әрекетке даярлығы» түсінігін инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын шетелдік

мұғалім-практиктер зерттеулерінің нәтижелерін ескере отырып, психологиялық және кәсіби дайындық тұрғысынан мәнді талдау негізінде педагогтардың тұлғалық, теориялық және тәжірибелік даярлығының біртұтастығын көрсететін өзара байланысты психологиялық және кәсіби сапалардың кешені түріндегі даярлық құрылымын анықтады. Аталған түсінікті талдау нәтижесінде, автор «мұғалімдердің инклюзивті білім беру жағдайында жұмысқа даярлығы» инклюзивті білім беру талаптарын есепке ала отырып оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруда кәсіби әрекетті жоғары мотивациялық-құндылықтық деңгейде орындауға мүмкіндік беретін үйлесімді өзара әрекеттесуші, өзара толықтырушы психологиялық және кәсіби сапалардың кешені ретінде айқындайды. Сондай-ақ, қазақстандық зерттеушінің анықтамасы бойынша, психологиялық даярлық бұл мұғалімнің белгілі бір тұлғалық қасиеттерінің кешені, ал кәсіби – дидактикалық білім мен әдістемелік іскерліктер блогы болып табылады. Мотивациялық-құндылықтық компонент, И.А. Оралканованың пікірінше, инклюзивті білім берудің құндылығын саналы түсінумен сипатталады. Бұл компоненттің көрсеткіштері: 1) инклюзивті білім беру идеясын құндылық ретінде қабылдау; 2) даму мүмкіндігі шектеулі балалардың тең құқықтығын мойындау және балаларды құндылық ретінде қабылдау; 3) инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істеу үшін өзін-өзі дамытуға және оқуға дайындығы [7, 53-54 б.].

Инклюзивті білім беру жағдайындағы мұғалімді даярлау ерекшелігі білім беру үрдісінің нәтижесі білім мен дағдылар жүйесі емес, басты құзыреттер жиынтығы болатын *құзыреттілік ыңғай жасауға* бағытталуы керек. Негізгілері ретінде академиялық құзыреттер (жаңа білімдерді алуға қабілетін анықтайтын); әлеуметтік-тұлғалық құзыреттер (мемлекет пен қоғамның идеологиялық, адамгершілік идеалдарын сақтау қабілеті); кәсіби құзыреттер (проблеманы, міндеттерді қою, оны шешу жолдарын анықтау, жопарларды жасау және оларды педагогикалық әрекеттің әр түрлі салаларында орындау) бөлуге болады.

Инклюзивті білім беру жағдайындағы мектеп мұғаліміне қойылатын тағы бір маңызды талап – медициналық, психологиялық және дефектологиялық салалардағы мамандармен бірге әрекет етуге дайындығы мен қабілеті. Бұндай әрекеттестіктің басты мақсаты - ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды дамыту, оқыту, тәрбиелеу және әлеуметтендіру екендігін түсіну қажет. Инклюзивті білім берудің «алтын ережесі» - топта жұмыс жасау, осыған педагогтарды даярлауда ерекше мән беру керек. Арнайы педагогика саласында өзінің кемшіліктерін мойындау, әріптестері мен мамандардың көмегін қабылдау, мамандармен тұрақты байланысуға дайын болу қабілеті – топтағы жұмыстың негізі болып табылады.

Инклюзивті мектептерде психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді ұйымдастыру – бұл, ең алдымен, даму мүмкіндігі шектеулі балалардың актуалды жағдайы және жақын даму перспективалары тұрғысынан баланың психологиялық-педагогикалық мәртебесін жүйелі түрде қадағалау, балаларды нәтижелі оқыту мен дамыту, нақты бір баланың оқыту, сөйлесу психикалық күйінің мәселелерін шешу үшін әлеуметтік-педагогикалық жағдай жасау. Сонымен қатар, жалпы білім беретін үдерісте даму мүмкіндігі шектеулі балаларды нәтижелі педагогикалық қолдау, оларды қоғамда әлеуметтендіру білім беру үдерісіне қатысушылардың, ең алдымен, мектеп мұғалімдерінің даму мүмкіндігі шектеулі баламен жұмыс істеуге қажетті білім мен құзыреттілік болған жағдайда ғана жүзеге асады.

Әдебиеттер:

1. Карынбаева О.В. Подготовка педагогов в дополнительном профессиональном образовании к формированию инклюзивной образовательной среды в общеобразовательных организациях / Дис. ... канд. психол. наук. – СПб., 2015. – 214 с.
2. Слюсарев Ю.В. Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности / Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – СПб., 1992. – 150 с.
3. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе. – М.: Совершенство, 1998. – 298 с.
4. Липский И.А. Педагогическое сопровождение развития личности: теоретические основания // Теоретико-методологические проблемы современного воспитания: сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2004. – С. 280-287.
5. Александровская Э.М., Кокуркина Н.И., Куренкова Н.В. Психологическое сопровождение школьников. Учебное пособие для вузов. М.: Академия, 2002. – 208 с.
6. Мовкебаева З.А. Роль высших учебных заведений в модернизации процесса образования лиц ограниченными возможностями в развитии // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Специальная педагогика». – № 1-2 (28-29). – 2012. – С. 34-38.
7. Оралканова И.А. Формирование готовности учителей начальных классов работе в условиях инклюзивного образования / Дис... докт. философии (PhD). – Алматы, 2014. – 210 с.

**Муханбетчина А.Г., Шамуратова К.Ш., Айтжанова О.А.
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИНКЛЮЗИВНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ**

В данной статье рассмотрены психолого-педагогические аспекты инклюзивного образования. Проанализированы понятия «инклюзия» и «интеграция». Дана характеристика эффективному психолого-педагогическому сопровождению детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательном процессе; проблем их социализации в социуме; компетенций и необходимых знаний педагогов, участников образовательного процесса для работы с детьми с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: *Инклюзия, интеграция, дети с особыми образовательными потребностями, инклюзивное образование, психолого-педагогическая поддержка инклюзивного образования, социализация, профессиональная подготовка педагога к инклюзивному образованию.*

**Muhkanbetchina A., Shamuratova K., Aitjanova O.
PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF INCLUSIVE
EDUCATION**

This article examines the psychological and pedagogical aspects of inclusive education. The concepts of "Inclusion" and "Integration" are analyzed. The characteristic of effective psychological and pedagogical support of children with special educational needs in the general educational process is given; problems of their socialization in society; competencies and necessary knowledge of teachers, participants in the educational process for working with children with special educational needs.

Keywords: *Inclusion, integration, children with special educational needs, psychological and pedagogical support of inclusive education, socialization, professional preparation of teacher for inclusive education. Psychological and pedagogical aspects of inclusive education.*

***

УДК 517.95, 372.85

Калимбетов Б.Т. – доктор физико-математических наук,
и.о. профессора, Международный казахско-турецкий
университет им. Х.А. Яссави
E-mail: bkalimbetov@mail.ru

Нурманов О. – кандидат физико-математических наук,
Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Яссави
E-mail: nurm_omar@mail.ru

Омарова И.М. – докторант Международного казахско-турецкого
университета им. Х.А. Яссави
E-mail: Omarova10@mail.ru

МЕЖПРЕДМЕТНЫЕ УЧЕБНЫЕ ПРОЕКТЫ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КУРСА «ВЫСШАЯ МАТЕМАТИКА»

Аннотация. В работе показаны возможность применения учебных проектов в учебном процессе вуза и перспективы данного метода при подготовке будущих специалистов технических направлений. Обосновано применение учебных проектов в процессе изучения курса «Высшая математика», способствующее углублению и расширению знаний студентов. Продемонстрированы последовательность и итоги проектных работ студентов по приложениям интегрального исчисления.

Ключевые слова: проективное образование, проектно-исследовательская деятельность студента, учебные проекты, предел интегральной суммы.

Одним из важнейших требований, предъявляемых сегодня к организации учебного процесса, является использование методов, которые способствуют формированию у студентов умений самостоятельно ориентироваться в информационном пространстве, конструировать свои знания, выдвигать гипотезы, анализировать результаты учебной деятельности. Большим потенциалом в этом направлении обладает проективное образование. В своих исследованиях Г.Л. Ильин [1] определяет существенные отличия проективного образования от традиционного:

- в проективном образовании студент становится ведущим субъектом процесса образования, он сам отбирает необходимую ему информацию, сам определяет ее необходимость, исходя из смысла проекта. Преподаватель может лишь помочь ему в этом;

- в проективном образовании отсутствуют готовые, систематизированные знания. Их систематизация, приведение в порядок, установление истинности и непротиворечивости - дело и забота самого студента;

- в проективном образовании студент не усваивает готовые представления и понятия, но сам из множества впечатлений, знаний, и понятий строит свой проект, свое представление о мире.

По определению Е.С. Полат [2], Г.К. Селевко [3], метод проектов – это педагогическая технология, в которой оптимально сочетаются различные методы обучения: исследовательские, поисковые, проблемные, творческие.

Проектно-исследовательская деятельность студента представляет собой сложный, многофункциональный характер. С одной стороны, его основная задача - приобретение знаний, носителями которых являются, в частности, преподаватели вуза. С другой, студент должен подготовить себя к

самостоятельной профессиональной деятельности в ситуации, в которую он попадет по окончании вуза. Следовательно, студенту необходимо подготовить (спроектировать) содержание своей будущей профессиональной деятельности. Кроме освоения проектной деятельности, необходимо еще выявить, какие знания необходимы для воспроизводства своей будущей деятельности. Проектно-исследовательская деятельность представляет как бы взаимодействие:

1) аналитически-исследовательской, познавательной деятельности в обучении;

2) проектной, искусственно-творческой, созидательной деятельности.

При этом первая часть составляет ее относительный момент, а вторая часть является "целевой", практической, главной формой взаимодействия.

Проектно-исследовательская деятельность «захватывает» и студента, и преподавателя, является условием их взаимодействия; если студент имеет только мотивы и цели деятельности, но не имеет средств и способов освоения предмета, который ему необходимо «строить», то преподаватель обладает или точнее должен обладать этими способами, техниками и приемами. В их взаимодействии сменяется и позиция преподавателя, объектом его воздействия является не сам студент, а его учебная деятельность, его приспособление совместно с преподавателем осуществлять творческую проектную и самостоятельно-познавательную деятельность.

С точки зрения содержания изучаемого материала учебные проекты бывают внутри предметными и меж предметными. Внутри предметный проект проводится в рамках одного предмета. Для получения результата проекта учащимся необходимо привлечь дополнительные знания данной предметной области. Меж предметные проекты также могут проводиться в процессе изучения одного предмета, но для получения результата проекта учащимся необходимо применить знания и умения различных предметных областей.

Любой учебный проект проводится в несколько этапов, и в зависимости от типа проекта изменяется содержание каждого этапа. Рассмотрим наиболее общие этапы проектной деятельности учащихся и соответствующие для каждого этапа средства информационных и коммуникационных технологий (ИКТ).

На первом этапе происходит выбор и обсуждение проблемной области: выбираются и формулируются проблемы, которые будут разрешены в ходе проектной деятельности учащихся; выдвигаются гипотезы, требующие доказательства или опровержения (для исследовательских проектов). При этом необходимо учитывать интересы школьников, показывать практическое применение знаний, полученных в ходе выполнения проекта.

Результатом проектно-исследовательской деятельности студентов служит также установление меж предметных связей, рост качества знаний по другим предметам. Итогом проектно-исследовательской деятельности является увеличение количества учащихся, принимающих участие в олимпиадах, научно-практических конференциях, у детей прививается интерес к предмету.

1. В настоящее время в системе образования происходят изменения, направленные на создание среды, которая бы мотивировала учащихся самостоятельно добывать, обрабатывать информацию.

2. Авторы также не сходятся в едином мнении при рассмотрении того, что лежит в основании проектной деятельности, сущности метода проектов, его достоинствах и недостатках.

3. Для того чтобы успешно организовать проектную деятельность учителю необходимо в полной мере изучить сущность метода проектов, этапы работы над ним, принципы, знать критерии оценки проектной деятельности и то, какие знания, умения и навыки формируются у участников такой деятельности.

Для дальнейшего развития умений считаем необходимым организацию проектной деятельности в дальнейшем обучении студентов. В качестве продолжения работы предлагаем рассмотреть возможность установления межпредметных связей учебных предметов в процессе организации проектной деятельности.

В основе учебных проектов по курсу «Высшая математика» лежит решение конкретной проблемы, они направлены на изучение дополнительного материала и в совокупности отражают не изложенные на занятиях сведения. Учебный проект способствует реализации внутрипредметных связей, содействует появлению новых ситуаций. При отборе содержания учебных проектов делается упор на взаимосвязь и взаимозависимость понятий, тем, разделов, курса «Высшая математика» через аналогию, обобщение, соподчиненность различных объектов, через геометрическую интерпретацию некоторых понятий или фактов [4].

Как известно, непосредственное вычисление определенных интегралов как пределов интегральных сумм связано с большими трудностями. Даже в тех случаях, когда подынтегральные функции являются очень простыми, этот способ требует громоздких подсчетов. Нахождение же определенных интегралов от более сложных функций приводит к еще большим трудностям.

1. Проект на тему: «Вычисление квадратуры синусоиды».

Задание: Рассмотреть вопрос о вычислении площади как предел интегральных сумм.

Цели задания:

• **Обучающие:** актуализировать и закрепить знания по теме «Площади и объемы»; изучить новый материал (условие квадратуемости, классы квадратуемых областей, выражение площади интегралом); отработать и закрепить теоретический материал на практических примерах; обобщить полученный материал и установить связь между пределами интегральных сумм и методом Ньютона-Лейбница.

• **Проектные:** научно-поисковые - формировать умения собирать и систематизировать научную информацию, анализировать собранные сведения: делать логические выводы, математически грамотно излагать свое решение: творческие (креативные) - формировать умения собирать и накапливать мысли, идеи, замыслы, для чего требуется актуализация своих знаний по приложениям интегрального исчисления; умение применять изученные методы в решении поставленной задачи; учебно-математические - развивать умения формулировать цели предстоящей работы, определять разделы из курса математического анализа, способствующие решению задания, подбирать соответствующие математические методы для выполнения задания; умения рассматривать проблему со всех сторон, учитывать все варианты, анализировать, оценивать и корректировать результаты деятельности

Рассматривается кривая, имеющую уравнение

$$y = \sin x. \quad (1)$$

Требуется найти площадь фигуры, ограниченной участком синусоиды от $x = 0$ до $x = \pi$ и осью абсцисс с использованием пределов интегральных сумм.

Разобьем отрезок оси абсцисс от $x = 0$ до $x = \pi$ на n частей точками

$$x_1 = \frac{\pi}{n}, \quad x_2 = \frac{2\pi}{n}, \quad x_3 = \frac{3\pi}{n}, \dots, \quad x_n = \frac{n\pi}{n}$$

и восставим из этих точек перпендикуляры до пересечения с синусоидой. Длина этих перпендикуляров находится из уравнения (1) и оказывается равной

$$\sin \frac{\pi}{n}, \sin \frac{2\pi}{n}, \sin \frac{3\pi}{n}, \dots, \sin \frac{n\pi}{n}$$

(так что последний из них равен нулю). Эти перпендикуляры разрезают всю фигуру на n полосок ширины $\frac{\pi}{n}$ каждая. Принимая каждую из этих полосок за прямоугольник с основанием $\frac{1}{n}\pi$ и высотой (для k -й слева полоски), равной $\sin \frac{k\pi}{n}$, будем иметь приближенное выражение площади k -й элементарной полоски

$$S \approx \frac{\pi}{n} \sin \frac{k\pi}{n}.$$

Отсюда площадь всей интересующей нас фигуры приближенна равна

$$S \approx \frac{\pi}{n} \sum_{k=1}^n \sin \frac{k\pi}{n}.$$

Это выражение на основании формулы

$$\sum_{k=1}^n \sin k\alpha = \frac{\sin \frac{n\alpha}{2} \sin \frac{(n+1)\alpha}{2}}{\sin \frac{\alpha}{2}},$$

в которой следует положить $\alpha = \frac{\pi}{n}$, можно представить и так:

$$S \approx \frac{\pi}{n} \cdot \frac{\sin \frac{\pi}{2} \cdot \sin \frac{(n+1)\pi}{2n}}{\sin \frac{\pi}{2n}},$$

или так:

$$S \approx \frac{\pi}{n} \cdot \frac{\sin \frac{(n+1)\pi}{2n}}{\sin \frac{\pi}{2n}}. \quad (2)$$

Точное выражение площади есть предел правой части равенства (2) при неограниченно растущем n . Этот предел находим из следующих соображений.

Очевидно,

$$\frac{(n+1)\pi}{2n} = \frac{\pi}{2} + \frac{\pi}{2n},$$

так что этот угол стремится к $\frac{\pi}{2}$, а потому, синус этого угла должен стремиться к единице:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \sin \frac{(n+1)\pi}{2n} = 1. \quad (3)$$

С другой стороны, угол $\alpha_n = \frac{\pi}{2n}$ стремится к нулю, а потому, в силу первого замечательного предела,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left[\frac{\pi}{n} \cdot \frac{1}{\sin \frac{\pi}{2n}} \right] = \lim_{n \rightarrow \infty} \left[2 \cdot \frac{\alpha_n}{\sin \alpha_n} \right] = 2. \quad (4)$$

Из (3) и (4) находим окончательно, что
 $S = 2$.

Вывод студента. Площадь фигуры, ограниченной участком синусоиды от $x = 0$ до $x = \pi$ и осью абсцисс, вычисленной с использованием пределов интегральных сумм и методом Ньютона-Лейбница совпадает.

2. Проект на тему: «Применение предела при вычислении эффективной силы тока».

Задание: Рассмотреть вопрос о вычисление эффективной силы тока как предел интегральных сумм.

Цели задания:

- **Обучающие:** актуализировать и закрепить знания по теме «Вычисление механических и физических величин»; изучить новый материал (задачи на суммирование бесконечно малых элементов); отработать и закрепить теоретический материал на практических примерах; обобщить полученный материал.

- **Проектные:** научно-поисковые - формировать умения собирать и систематизировать научную информацию; актуализация знаний по приложениям интегрального исчисления; умение применять изученные методы в решении поставленной задачи; развивать умения формулировать цели предстоящей работы; подбирать соответствующие математические методы для выполнения задания; анализировать, оценивать и корректировать результаты деятельности

Рассматривается процесс переменного синусоидального тока

$$I = A \cdot \sin t, \quad (5)$$

где t – время, I – сила тока.

Требуется найти соотношения между максимальным значением и среднее квадратичном значением силы тока (эффективная сила тока).

В разные моменты времени величина I имеет различные значения, причем наибольшее из них равно A :

$$I_{max} = A. \quad (6)$$

В электротехнике важную роль играет среднее квадратичное I_e силы тока за время, равное периоду колебания, т.е. за время от $t = 0$ до $t = 2\pi$.

Оказывается, что при измерении силы тока амперметром последний покажет именно величину I_e . Эта величина называется эффективной силой тока.

Вычислим I_e для тока (5).

С этой целью разложим промежуток времени от момента $t = 0$ до момента $t = 2\pi$ на n малых промежутков моментами

$$t_k = \frac{2\pi}{n} k \quad (k = 1, 2, \dots, n).$$

Если число n очень велико, то можно приближенно считать, что за промежуток времени от момента t_{k-1} до момента t_k сила тока не успевает измениться, а равна своему значению в момент t_k :

$$I_k \approx A \sin \frac{2\pi}{n} k.$$

Иначе говоря, мы допускаем, что ток за элементарный промежуток времени постоянен. При этом упрощающем допущении эффективная сила тока будет равна

$$I_e \approx \sqrt{\frac{\sum_{k=1}^n I_k^2}{n}} = \sqrt{\frac{A^2 \sum_{k=1}^n \sin^2 \frac{2\pi}{n} k}{n}}. \quad (7)$$

Истинное значение I_e есть предел правой части равенство (7) при неограниченном возрастании n :

$$I_e = \lim_{n \rightarrow \infty} \left[A \cdot \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{k=1}^n \sin^2 \frac{2\pi}{n} k} \right].$$

Найдем предел подкоренного выражения

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left[\frac{1}{n} \sum_{k=1}^n \sin^2 \frac{2\pi}{n} k \right]. \quad (8)$$

Допустим, что мы стали бы искать объем тела, образуемого вращением одной волны синусоиды (1) вокруг оси Ox . Повторяя рассуждения проекта 1, представим этот объем в следующей форме

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left[\frac{2\pi^2}{n} \sum_{k=1}^n \sin^2 \frac{2k\pi}{n} \right].$$

С другой стороны, этот объем, вдвое больше объема тела, получаемого вращением полуволны синусоиды, т.е. искомый объем равен π^2 .

Итак,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left[\frac{2\pi^2}{n} \sum_{k=1}^n \sin^2 \frac{2k\pi}{n} \right] = \pi^2. \quad (9)$$

Предел (8) получается из предела (9) делением на $2\pi^2$, откуда следует, что

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left[\frac{1}{n} \sum_{k=1}^n \sin^2 \frac{2\pi}{n} k \right] = \frac{1}{2}.$$

В таком случае

$$I_e = A \sqrt{\frac{1}{2}}. \quad (10)$$

Вывод студента. Если сопоставить формулы (10) и (6), то

$$I_{max} = I_e \sqrt{2},$$

т.е. максимальная сила тока примерно в полтора раза больше той, которая отмечается амперметром.

Рассмотренные учебные проекты позволяют сравнить подходы к изучению некоторых разделов курса «Высшая математика», определить связь

между содержательно-методической линией приложений интегрального исчисления и пределов, что способствует приобретению уникального опыта, позволяющего видеть и решать проблемы в совокупности.

Таким образом, привлечение студентов к научно-исследовательской работе представляет собой комплекс задач, решение которых достижимо правильной организацией исследовательской работы, внедрением проектных и проблемных технологий в учебный процесс, повышением познавательной активности студентов и повышением их самосознания.

Анализ всех эффектов учебного процесса, основанного на деловой соорганизованности студентов, их включенности в ИПД позволяет сделать следующие выводы: в результате ИПД возрастает объем усвояемого материала, глубина его понимания; формирование научных понятий, выработка умений, навыков требует меньше времени, чем при фронтальном обучении; уменьшаются некоторые дисциплинарные трудности (например, не остается студентов, не работающих на занятиях); студенты получают большее удовлетворение от занятий; они комфортнее, увереннее чувствуют себя; возрастает познавательная активность и творческая самостоятельность студентов; меняется характер взаимоотношений между студентами: исчезает безразличие (так как они уже коллеги), прибавляется теплота, человечность, сплоченность (чувство локтя) резко возрастает; студенты начинают лучше понимать друг друга и самих себя, они относятся к другим и к себе с большим уважением, в то же время растет и самокритичность: студент, имеющий опыт работы со сверстниками, более точно оценивает свои возможности, лучше себя контролирует; студенты, помогавшие в учебе своим товарищам, менее потребительски относятся к труду преподавателя, они приобретают навыки, необходимые для жизни в обществе, ответственность, такт, умение строить свое поведение с учетом позиций других людей, гуманистические мотивы поведения; преподаватель получает возможность реально осуществлять индивидуальный подход к студентам, учитывать их взаимные склонности, способности).

Литература:

1. Ильин Г.Л. Теоретические основы проективного образования. – М.: Исслед. центр пробл. качества подгот. спец-ов Москвы, 1993. – 384 с.
2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 272 с.
3. Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе дидактического и методического усовершенствования УВП. – М.: НИИ школьных технологий, 2005. – 288 с.
4. Задорожная, О.В. Проектные задания в преподавании математического анализа // Вестник Калмыцкого университета. – 2007. – № 4. – С. 6-9.

Қалымбетов Б.Т., Нурманов О., Омарова И.М.

ТЕХНИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАР СТУДЕНТТЕРІНІҢ «ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКА» ПӘНІН ОҚУ КЕЗІНДЕ ПӘНАРАЛЫҚ ОҚУ ЖОБАЛАРЫ

Мақалада ЖОО оқу процесінде оқу жобаларын қолдану және техникалық бағыттағы болашақ мамандарды даярлауда осы әдістің келешек мүмкіндіктері көрсетілген. «Жоғары математика» курсының оқыту барысында студенттердің білімдерін тереңдетуге және кеңейтуге ықпал ететін білім беру жобаларын қолдану негізделген. Интегралдық есептеулердің қолданысы бойынша студенттердің оқу жобаларының тізбегі және нәтижелері көрсетілген.

Тірек сөздер: Проекттік білім, студенттің жобалау-зерттеу іс-әрекеті, оқу жобалар, интегралдық қосындының шегі.

B. Kalimbetov, O. Nurmanov, I. Omarova

INTERDISCIPLINARY EDUCATIONAL PROJECTS OF STUDENTS OF TECHNICAL SPECIALTIES IN THE STUDY OF THE COURSE "HIGHER MATHEMATICS"

In the paper, we show the possibilities of using educational projects in the educational process of a higher education institution and the prospects of this method in the preparation of future specialists in technical directions. The application of educational projects in the process of studying the course "Higher Mathematics" is justified, that contributes to the deepening and widening of students' knowledge. The sequence and results of students' project works on applications of integral calculus are demonstrated.

Keywords: Projective education, student project-research activity, educational projects, the limit of the integral sum.

***

УДК 002

Нурбекова Ж.К. – доктор педагогических наук, профессор,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Аймичева Г.И. – докторант

Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева

Туткышбаева Ш.С. – магистр педагогических наук,

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

E-mail: aimicheva@mail.ru

ВИЗУАЛИЗИРОВАННАЯ МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ПРОЕКТИРОВАНИЮ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ

Аннотация. В данной статье рассматривается визуализированная методика обучения проектированию мобильных приложений с помощью цифровых образовательных ресурсов. Описывается структура цифровых образовательных ресурсов и возможности применения их в учебном процессе вуза. Рассматривается подход к определению эффективности визуализированной методики обучения проектированию мобильных приложений.

Ключевые слова: Цифровые образовательные ресурсы, проектирование мобильных приложений, визуализация учебного процесса.

В современных условиях цифровизации образования актуальным является применение визуализированных методик преподавания с помощью средств визуализации учебного контента. Одной из разновидностей средств визуализации учебного контента являются цифровые образовательные ресурсы.

Цифровые образовательные ресурсы (ЦОР) – это представленные в цифровой форме фотографии, видеофрагменты, статические и динамические модели, объекты виртуальной реальности и интерактивного моделирования, картографические материалы, звукозаписи, символьные объекты и деловая графика, текстовые документы и иные учебные материалы, необходимые для организации учебного процесса [1].

С помощью ЦОР можно активно вовлечь студентов в учебно-познавательную деятельность, используя наиболее эффективные методы деятельности по «Конусу обучения» Брюса Хайленда (рис. 1). В ЦОР можно

демонстрировать иллюстрации, графики, схемы (30%), видео (50%), имитировать реальный опыт в цифровой форме и реализовать интерактивные практические задания (90%) [2].

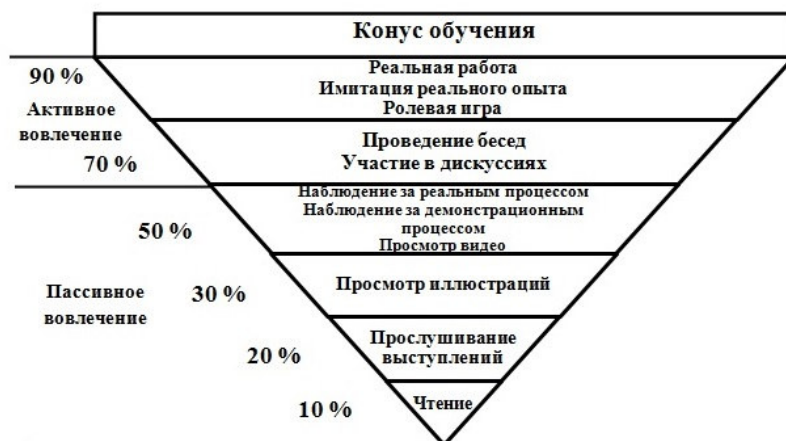

Рисунок 1. Конус обучения Брюса Хайленда

В рамках научно-прикладного проекта цифровых образовательных ресурсов с использованием технологий дополненной реальности и геймификации обучения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева были разработаны цифровые образовательные ресурсы по дисциплине «Программирование мобильных приложений на iOS» для студентов специальности «Информатика» факультета информационных технологий.

Содержание ЦОР соответствует Государственному общеобязательному стандарту образования Республики Казахстан по специальности «5В011100 – Информатика», целям и задачам дисциплины «Программирование мобильных приложений на iOS». ЦОР состоят из пятнадцати автономных модулей, посвященных темам дисциплины. Каждый из модулей может использоваться как отдельный объект, так и может быть внедрен в систему управления учебным контентом вуза.

Визуализированная методика обучения проектированию мобильных приложений реализуется посредством использования разработанных ЦОР, в структуру каждого модуля включены следующие разделы:

1. *Мультимедийно-интерактивный блок* – это информативный блок, представляющий теоретический учебный материал по проектированию мобильных приложений в виде схем, таблиц, графиков, рисунков, анимации, видео- и аудио-фрагментов (рис.2). С помощью видео-ряда демонстрируются практические аспекты процесса разработки мобильных iOS-приложений в среде Xcode на языке программирования Swift. Студенты учатся создавать собственные мобильные приложения от простейшего «Salem Kazakhstan» до «Тестирущика». Благодаря структуризации и визуализации контента мультимедийно-интерактивного блока, степень усвоения материала согласно «Конусу обучения» может составить от 30 до 50%.

Рисунок 2 – Мультимедийно-интерактивный блок ЦОР

2. *Блок интерактивных заданий* содержит задания с функцией обратной связи, для выполнения которых студенты имеют несколько попыток. Задания

данного блока построены с учетом реализации деятельностного подхода и содержат такие виды интерактивных заданий-тренажеров, как составление программного кода классов; нахождение соответствия между объектами интерфейса и их реализацией в программном коде; вставку пропущенных операторов; определение структуры мобильного приложения; перетаскивание и перемещение объектов; выбор из предложенных вариантов (рис. 3). Задания такого типа позволяют активизировать умственную деятельность студента по проектированию мобильных приложений, закрепить определенные навыки и благодаря тренировочной функции создать «эффект успеха» в сознании студентов и повысить их мотивацию к дальнейшему изучению материала. Степень усвоения материала в ходе выполнения интерактивных заданий может составить от 70 до 90%.

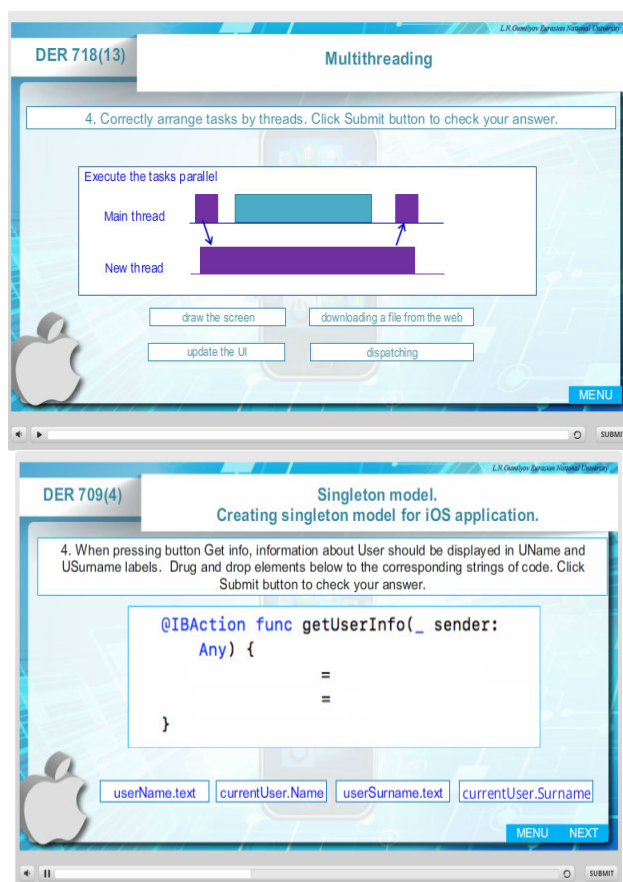

Рисунок 3 – Блок интерактивных заданий ЦОР

3. *Проверочный блок* – представлен тестовыми заданиями с выбором одного или нескольких правильных вариантов ответа. После завершения тестирования на экран выводится статистика результата тестирования (рис. 4). Пользователь может просмотреть правильные варианты ответов и сравнить их с собственными ответами. Данный блок позволяет студентам осуществить рефлексию и тем самым способствует саморазвитию личности студента.

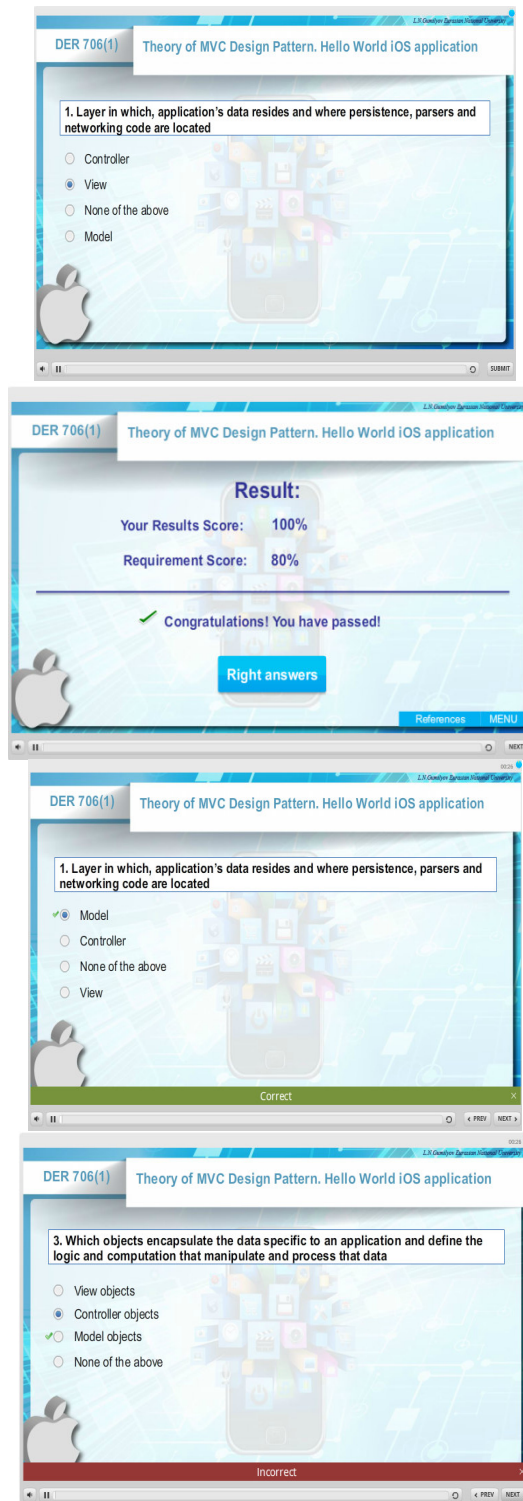

Рисунок 4 – Проверочный блок ЦОР

В ЦОР визуально демонстрируются декларативные («Что?») и процедурные («Как?») знания, необходимые студентам на всех этапах проектирования мобильных приложений: анализ и формализация задачи, выбор

шаблона проектирования, проектирование и программирование, тестирование, отладка и оценка мобильного приложения. Кроме того, студенты приобретают опыт применения логических методов проектирования мобильных приложений (абстрагирование, анализ и синтез, индукция и дедукция, обобщение и классификация) для разработки иерархии классов и объектов, определения протоколов и других свойств классов, использования блоков для оптимизации кода, обращения к удаленной базе данных и разделения процесса на параллельные потоки для экономии ресурсов мобильного устройства с целью разработки оптимизированного мобильного приложения.

Студенты могут самостоятельно проверить свои знания с помощью интерактивных заданий и контрольных тестов, а также выполнить самостоятельные задания, предусмотренные в конце мультимедийно-интерактивного блока.

Применение ЦОР при обучении проектированию мобильных приложений позволяет визуализировать трудные для восприятия понятия и процессы, характерные для мобильных приложений. Это связано прежде всего с проектированием архитектуры iOS-приложений на основе шаблона MVC, для которого характерно отделение уровня данных от бизнес-логики и визуального интерфейса мобильного приложения, с диспетчеризацией и разделением процессов на параллельные, организацией запросов к удаленной базе данных и отображением результата запроса в интерфейсе приложения и т.д. Визуализация с помощью ЦОР таких невидимых глазу процессов, помогает должным образом сформировать правильное их представление в сознании студентов.

Разработанные ЦОР выполняют дидактические функции как традиционных учебников так и электронных обучающих изданий. Так мобильность и кроссплатформенность разработанных ЦОР позволят студентам повторить или изучить необходимые материалы дистанционно, воспроизводить на любых мобильных устройствах в удобное для него время без консультации преподавателя. Адаптивность ЦОР позволит пропустить легкий для студента материал и перейти к более сложному.

Разработанные ЦОР размещены в системе MOODLE Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева и используются в учебном процессе для обучения студентов факультета информационных технологий с целью проведения апробации и определения эффективности цифрового контента.

Эффективность визуализированной методики обучения проектированию мобильных приложений зависит от эффективности цифрового контента ЦОР, которую можно определить по формуле [3].

В выборочном тестировании по темам ЦОР принимали участие студенты 3-го курса факультета информационных технологий. Все студенты имеют положительный результат: 42,8% студентов набрали максимальный балл (100), 28,6% студентов – 85 баллов, 28,6% студентов – 71 баллов. Результат обучения = 0. Что свидетельствует о соответствии содержания мультимедийно-интерактивного блока и контрольно-измерительных материалов ЦОР.

Таким образом, тестирование разработанных прототипов ЦОР демонстрирует эффективность цифрового контента и возможность применения их в учебном процессе вуза как средство реализации визуализированной методики обучения проектированию мобильных приложений. Результаты данного исследования могут быть использованы в дальнейшем для определения подходов, форм и средств обучения проектированию мобильных приложений и построения модели формирования логической компетенции по проектированию мобильных приложений у студентов специальности «Информатика».

Литература:

1. Горохова Л.И. Применение цифровых образовательных ресурсов. Фестиваль педагогических идей 2006–2007. – http://festival.1september.ru/index.php?numb_artic=411543. Дата обращения: 10.01.2018 г.
2. Кийосаки Р. Заговор богатых / Пер. с англ. С.Э. Борич. – Минск: Попурри, 2013. – 352 с.
3. Нурбекова Ж.К., Толғанбайұлы Т., Аймичева Г.И. Новые подходы к разработке и оценке качества цифровых образовательных ресурсов // Международная научно-практическая конференция «Современная информационно-образовательная среда: традиции и инновации». – Астана, 2017. – С. 221-226.

Нурбекова Ж.К., Аймичева Г.И., Туткышбаева Ш.С. МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ЖОБАЛАУДЫ ОҚЫТУДЫҢ КӨРНЕКІЛЕНГЕН ӘДІСТЕМЕСІ

Мақалада цифрлық білім беру ресурстары арқылы мобильді қосымшаларды жобалаудың көрнекіленген әдістемесі қарастырылады. Цифрлық білім беру ресурстарының құрылымы және оларды университеттің оқу үрдісінде қолдану мүмкіндіктері сипатталған. Мобильді қосымшаларды жобалауды оқытудың көрнекіленген әдістемесінің тиімділігін анықтау әдісі қарастырылады.

Тірек сөздер: Цифрлық білім беру ресурстары, мобильді қосымшаларды жобалау, оқу процесін визуалдау.

Nurbekova Zh.K., Aimicheva G.I, Tutkyshbaeva Sh.S. VISUALIZED METHODOLOGY FOR TEACHING MOBILE APPLICATION DESIGN

This article explores a visualized methodology for teaching mobile application design using digital educational resources. The structure of digital educational resources and the possibility of their application in the educational process of the university are described. An approach to determine the effectiveness of a visualized methodology for teaching mobile application design is considered.

Keywords: Digital educational resources, design of mobile applications, visualization of educational process.

***

ӘОЖ 377.5

Иргалиев А.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: asylbek_78@mail.ru

Кузайырова А.М. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ
магистранты

E-mail: a.kuzaiyrova@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДЕ КРЕАТИВТІЛІКТІ ДАМУ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде «креативтілік» ұғымының ғылыми анықтамалары мен сипаттамалары салыстырылады, жоғары оқу орнының студенттерінің креативтілік деңгейінің негізгі белгілері ретінде: жаңа тәжірибеге дайын болу, шығармашылық

әлеуметтің өсуі, зейін қою қабілеті, эмпатия мен оқыту үрдісіне деген қызығушылық қарастырылады.

Тірек сөздер: *Креативтілік, интеллектуалдық кәсіби ресурс, шығармашылық қабілетті жеке тұлға, мәселелерді шешудің жаңа тәсілдері, элементтерді жаңа комбинацияларда қайта жаңарту, мәселелерді бекіту, шешімдерді іздеу, болжамдар құру, шешімдер нәтижесін құру мен жеткізу.*

Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесі саясатының басты мақсаттарының бірі құзыретті, жоғары білімді, шығармашылық қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Қазақстан қоғамының дамуының әлеуметтік-экономикалық жағдайларының өзгеруі қазіргі заманғы мамандарға қойылатын талаптарға, оның тұлғалық қасиеттері мен кәсіпқойлығына түзетулер енгізді.

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарының білім беру жүйесіне, мамандарды даярлау сапасына жоғары мемлекеттік талаптар қойылуда. Қазақстан Республикасының сәтті экономикалық-саяси дамуы болашақ кәсіби ресурстарға тікелей байланысты деп толық айтуға болады. Оны біз Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлт жоспары - 100 нақты қадам» мемлекеттік бағдарламасынан көре аламыз [1]. Мемлекеттік кадр саясатындағы маңызды мақсаты - экономикалық жоғары қарқынмен дамуын қамтамасыз етуге қабілетті, интеллектуалдық кәсіби ресурсын құру.

Қазақстан Республикасының ЖОО-ның өзекті мәселелердің бірі - өзгермелі әлеуметтік және экономикалық жағдайда өмір сүруге дайын ғана емес, айналасындағы шынайы өмірге белсенді қатынасын байқатып, оны жақсартуға ықпал ете алатын, бәсекеге қабілетті болшақ педагог маманды қалыптастыру болып табылады. Осыған байланысты болашақ педагог мамандарға қойылатын мынадай талаптар алдыңғы орынға шығады: креативтілік, белсенділік, әлеуметтік жауапкершілік, ой өрісінің кеңдігі, жоғары кәсіби деңгейлік сауаттылық, танымдық әрекетке қызығушылығымен байланысты.

Зерттеуші ғалымдар оқудағы креативтілікті қалыптастыру мәселелерін тәжірибеде шешудің түрлі жолдарын бөліп көрсеткен:

- оқу үрдісіне қатысушылардың екі жақты қарым-қатынас негізінде оқытушы мен студенттердің бірлескен іс-әрекеті арқылы (Т.Сабыров, Н.Хмель, Е.Галант, Б.А. Оспанова);

- оқытудағы әдістемелік білімдер элементтерін енгізу арқылы (И.Лернер, Б.Коротяев);

- креативтілік іс-әрекеттің дербестігін қалыптастыратын өзіндік жұмысты ұйымдастыру мен оқу міндеттерін іріктеп шешу арқылы (Н.Меньчинская, П.Пидкасистый, Т.Шамова, А.Әбілқасымова, Р.Омарова, А.Мустояпова);

- іс-әрекеттің бағдарланушылық негізін құрайтын жалпылама білімдерді енгізу арқылы (П.Гальперин, Н.Талызина, Ш.Т. Таубаева) [2, 15-16 б.].

Енді креативтілік мәселесіне арналған ғылыми зерттеулерге назар аударайық.

Кеңінен пайдалануына қарамастан, креативтілік түсінігі біртекті анықтамаға ие емес. Креативтілік - жаңалықтар мен инновациялар негізі. Креативтілік екі қасиетті сипаттайды деп саналады: жаңашылдық және пайдалылық. Анықтамалар зерттеушілердің креативті тұлғаға, креативті үрдіске, креативті өнімге немесе креативті ортаға байланысты болуына қарай ерекшеленеді, сонымен қатар зерттеушілердің теориялық болашағына байланысты. Түрлі парадигмаларға сәйкес креативтілік әр түрлі түсіндіріледі. Бұл:

- мәселе, шығармашылық шешімді талап етеді;

- үрдіс, мәселеден өнімге, оның сипаттамаларына, фазаларына апарады;

- өнім, креативтілікті көрсету;
- жасап шығарушының жеке қабілеттері, оның қасиеттері, мінез-құлқы және т.б. [3, 252-253 б.].

Креативтілікті зерттеу тарихы Уильям Даффтың жұмыстарымен (XVIII ғ.) байланысты, оның идеясы бойынша шығармашылық мәселелерді шешу стилдерін адаптивті және инновативті деп, ал ойлаудың өзін дивергентті және конвергентті деп бөлген. «Креативтілік» түсінігін алғашқы рет 1922 жылы Д. Симпсон пайдаланған болатын. Бұл терминмен ол адамның стереотипті ойлау тәсілдерінен бас тарту қабілетін анықтаған [4, 172 б.].

Креативтіліктің теориялық аспектілері көптеген шетелдік авторлардың жұмыстарында қамтылған (Г.Ю. Айзенк, Ф.Баррон, Д.Векслер, М.Вертегеймер, Дж.Гилфорд, Х.Грубер, Р.Крачфилд, А.Маслоу, С.Медник, Р.Стенберг, Р.Е. Тафель, Е.Торранс, М.Уоллах, Дж.Хеслруд, Э.Шехтель).

Ресей психологиясында креативтілік мәселесін Д.Б. Богоявленская, Ч.К. Борисов, А.В. Брушлинский, М.С. Каган, А.Г. Ковалев, А.Н. Лук, А.М. Матюшкин, Я.А. Пономарев, И.Э. Стрелкова және т.б. қарастырған [5, 101-104 б.].

Шығармашылық әлеуеттің кешенді құрылымдық-функционалды талдаудан бөлек, шығармашылық дамудың психологиялық-педагогикалық негіздері зерттелген болатын (В.И. Андреев, А.В. Брушлинский, И.С. Кон, И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов); субъекті іс-қимыл және өнімді байланыс (А.А. Бодалев, Л.С. Выготский, А.Г. Ковалев, Б.Ф. Ломов); жасампаздықтың тұлғалық корреляты (Л.Б. Ермолаева-Томина, А.Н. Лук, Р.В. Рескин); шығармашылық әлеуеттің дамуы және коммуникативті құзыреттілік пен коммуникативті мәдениетті оқыту (Эд. Де Боно, М.С. Каган, Р.Крачфилд, А.М. Матюшкин, А.Л. Петровская, Е. Торранс, М. Уоллах); жасампаздық диагностикасы (Д.Б. Богоявленская, Дж.Гилфорд, Л.Б. Ермолаева-Томина, Е.Торранс, Н.Б. Шумакова, Е.И. Щербланова) [6].

К.Роджерс креативтілікті мәселелерді шешудің жаңа тәсілдерін анықтау және оларды білдірудің жаңа тәсілдері деп түсінеді [6].

Дж.Гилфордтың ойынша, шығармашылыққа деген қабілет көп қырлы және өзіне келесіні қосады: тәуекел ету қабілеті, дивергентті ойлау, ойлау икемділігі, ойлау жылдамдығы, бай қиял, бірегей емес заттарды қабылдау, жоғары эстетикалық құндылықтар, дамыған түйсік. Дж.Гилфорд өзінің келесі жұмыстарында ұқсастықтар және қайшылықтар тездігі, экстрессивті тездік (сөз тіркестерін тез құру қабілеті), кенеттен икемділік (шығармашылық тұлғаның бір объект класынан екіншісіне жылдам ауысуы), бейімдік икемділігі (ерекшелік), аудиовизуалды икемділік (вербалды және визуалды түрде ойландырылған сұлбасын беру қабілеті) секілді қабілеттерді бөлек факторлар ретінде бөліп қамтыған [7, 433-457 б.].

Американдық психологтар Е.Торренс, Дж.Гетцельс, П.Джексон балдардың шығармашылық қабілеттерін зерттеумен айналысқан. Е. Торренс үшін, креативтілік деген кемшіліктерді, білімдегі қиындықтарды, жетіспейтін элементтерді, дисгармонияны және т.б. жоғары қабылдау. Е. Торренс үш фактордан тұратын креативтілік моделін ұсынған болатын: тездік (өнімділік), икемділік, ерекшелік. Берілген тәсілдемеде шығармашылық белгісі болып нәтиже сапасы емес, оның шығармашылық өнімділігін белсенді қылатын сипаттамалары мен үрдістері табылады [8, 148-170 б.].

С.Медник креативтілікті пайдалылық талаптарына және кейбір басқа талаптарға жауап беретін, элементтерді жаңа комбинацияларда қайта жаңарту үрдісі ретінде қарастырады. Осы ғалымның жобалаған қашықтан бірлестірілген сынағы, сынаушының тиісті ассоциативті сілтемелерді табуға қабілеттілігін анықтайды [9, 220-232 б.].

Т.М. Амабайл креативті жауап деп үш құрамдасты санайды:

- 1) осы салаға қатысы бар дағдылар (білім, тәжірибе);
- 2) креативтілікке қатысы бар дағдылар умения, (ойлау стильдері);
- 3) лауазымдық уәж [10].

Креативтілікті зерттейтін танымал американдық зерттеуші П.Торренс оны мәселелерге, білім жетіспеушілігіне, олардың үйлесімсіздігіне, үйлеспеушілігіне және т.б. сезімталдығының көрініс табу үрдісі; осы мәселелерді бекіту; олардың шешімдерін іздеу, болжамдар құру; және сонында шешімдер нәтижесін құру мен жеткізу деп анықтайды [11, 298-311 б.].

Х.Гейвин креативтілік астында стандартты емес тәсілмен құны нәтижелер алу қабілеті тұспалданады. Шығармашылық жолындағы адамдар тек ерекше жолды ғана таңдамайды, олардың мінез-құлқының шешімдері қолайлы әрі пайдалы болады [12].

Креативтілік мәселесі бойынша әдебиетті талдау арқасында, «креативтілік» түсінігін екі бағытта қарастыруға болады: креативтілік психикалық үрдіс түрінде және креативтілік өмірге деген көзқарас ретінде. Белгілі болғандай, Д. Гилфордтың зияткерлік моделі үш құрамдастан тұрады: мазмұн, операциялар және нәтиже. Операциялар санына дивергентті ойлау кіреді, ал мазмұн бейнелі, рәміздік, семантикалық және мінезді болуы мүмкін. Ал С.Медник шығармашылықты бірлестіктер ені түрінде қарастырады (И.Б. Дерманова, М.А. Крылова) [13, 385 б.].

Шығармашылық психологиясын зерттеушілер өз жұмыстарында қайта түрлендіру қабілетін «бейімді бейімділік икемділігі» (Дж.Гилфорд), «сындарлы белсенділік» (Х.Швет), «қайта ортақтандыру» (М.Вертегеймер), «үйлестіре білу» (А.Пуанкаре, А.Т. Шумилин), «тәжірибені қайта ұйымдастыру» (А.Матейко), «өзгергіштік» (А.И. Раев, Г.И. Вергилес, К.Орф), «түрлендіру» (Э.Нойманн), «баламаларды генерациялау» (Э. де Боно), «шексіз қайта бағдарламалау әлеуеті» (Дж. Ниренберг), «рефлейминг» (нейролингвистикалық бағдарламалау) ретінде атап өткен. Барлық аталып өткен психологиялық құбылыстар, біздің көзқарасымыз бойынша, интегралды креативтілік қасиетінің түрлі жақтары, олар жаңарту мүмкіндіктерінің түрлерін «ұсынады» [14, 111 б.]

Сонымен, біз креативтілік түсінігінің шетелдік психологиялық ғылымға сәйкес келетін, кейбір тұрғыларын қарастырдық. Оларға ортақ нәрсе - әр адам белгілі бір гипотетикалық қасиеттерге ие деген жорамалдарға негізделген, креативтілікті түсіну,

Дәстүрлі психологияда және педагогикада, креативтілік жеке дәреже түрінде қарастырылады, ал даулар әсіресе оның түсіндірмелерін дәлдеу жөнінде болған, айта кетсек: креативтілік дивергентті ойлау ретінде (Дж. Гилфорд, О.К. Тихомиров) немесе зияткерлік белсенділік (Д.Б. Богоявленская, Л.Б. Ермолаева-Томина) немесе тұлғаның біріктірілген қасиеті (Я.А. Пономарев және т.б.).

Психологиялық және педагогикалық ғылымда, «креативтілік» «шығармашылық» болып аударылып, «жеке тұлғаның жаңа түсініктер құру және жаңа дағдылар қалыптастыру қасиетін айқындайтын қабілеті»; «іздеушілік қайта жасаушылық белсенділігі кезінде байқалатын, тұлғаның ақиқатқа деген іздеушілік қайта жасаушылық қатынасы»; «санасыз шығармашылық субъектінің әлемнің көптеген үлгілерін тудыруы» ретінде қарастырылады. Іс жүзінде, барлық амалдарда берілген мәселенің шектерінен шығу, жеке мақсат қою қабілеттері секілді креативтіліктің маңызды айқын сипаты ерекшеленеді.

Креативтілік, тездік және икемділік (жылдамдық сипаттамалары) сияқты өлшемдер бойынша бірқатар айырмашылықтар бар. Ерекшелік пен жасалғандық көрсеткіштері бойынша бірінші топ алда, бірақ бұл айырмашылықтар сенімді емес. Ұқсастық талдауын өткізу барысында, жалпы интеллектуалды көрсеткіш

пен креативтілік арасында байланыс анықталмады (коэффициент барлық төрт көрсеткіш бойынша нөлге жақын). Жоғары және орташа деңгейлі топтарда, интеллектуалды көрсеткіштердің мұндай байланысы тездік, икемділік және ерекшелік өлшемдерімен байқалған [15, 79 б.].

И.Б. Дерманова және М.А. Крылова креативтіліктің келесі түрлерін ажыратқан: вербалды емес, вербалды-рәміздік, вербалды-семантикалық, вербалды-ассоциативті және өмірге деген шығармашылық қатынас, және бұлар бір-бірімен салыстыруға келмейді деген шешімге келді [16, 384-386 б.].

Шығармашылық қабілеттер мен интеллект қатынасының кем дегенде 3 негізгі тәсілдері бар:

1. Шығармашылық қабілет (креативтілік) интеллектке тәуелді емес, дербес фактор болып табылады (Дж.Гилфорд, К.Тейлор, Г.Грубер, Я.А. Пономарев). Өлдеқайда «жұмсақ» үлгіде, бұл теория интеллект пен креативтілік деңгейінің арасында шамалы корреляция бар екендігін байқатады.

Ең дамыған тұжырымдама болып Э.П. Торренстың «интеллектуалды табалдырық теориясы» саналады: егер IQ 120-дан жоғары болса, шығармашылық тұлға тәуелсіз өлшемге айналады, яғни, төмен интеллектті креатив болмайды, бірақ төмен креативтілікті интеллектуалдар бар.

П.Торренс жорамалы Д.Перкинс мәліметтерімен сай келеді, оған сәйкес, әр мамандық үшін интеллект дамуының төмен рұқсат етілген деңгейі бар. IQ белгілі бір деңгейден төмен адамдар бұл мамандықты иелене алмайды, бірақ егер IQ ол деңгейден жоғары болса, интеллект пен жетістіктер деңгейі арасында тіке байланыс жоқ деген сөз. Жұмыс табыстылығын анықтауда басты рөлді жеке бас құндылықтары мен мінез-құлық ерекшеліктері табылады.

2. Интеллекттің жоғары деңгейде дамуы шығармашылық қабілеттері деңгейінің жоғары болуын тудырады, және керісінше. Бұл ұстаным М. Айзенк жазғанын ұстанады: «Кейбір адамдар барлық ойлау тәсілдерімен таныс деп ойлау дұрыс емес. Кейбір адамдар барлық ойлау тәсілдерімен таныс. Тұлғаның ойлау ерекшеліктері, қазіргі кезде, тапсырманың қажеттіліктерімен анықталады, сондықтан, бір тұлғаның конвергентті тәсілден дивергентті тәсілге ауысуын байқауға болады».

М.Боденге сәйкес креативтіліктің екі нысанын ажыратуға болады: зерттеу (exploratory, немесе e-creativity) және түрлендіру (transformational, немесе t-creativity). Біріншісі, анықталған концептуалды шарттары бар, жақсы құрылған нақты тақырыптық салада, шешім табуға мүмкіндік береді, ал екіншісі қолданыстағы ойлар мен шарттардың кейбір түбегейлі өзгерістерге алып келеді. Бұл екі креативтілік нысандары бір үрдістің әр түрлі деңгейлерін қарастырады, анығырақ айтқанда, t-креативтілік - бұл метадеңгейдегі e-креативтілік.

Қиын мәселемен соқтығысқан кезде, адам жаңа ойдың туындауына себепші бола алатын конвенциалды білімі мен бұрыннан қалыптасқан тәжірибесін қолданады.

3. Шығармашылық қабілеттер (креативтілік) жоқ. Бұл көзқарасқа интеллект саласындағы барлық дерлік мамандар (Д.Векслер, Р.Уайсберг, Г.Айзенк, Л.Термен, С.Герберт және т.б.) ортақтасқан. Негізгі ғылыми заңдарды ашу үшін, белгілі бір жағдайлармен айналдырылған қарапайым когнитивті үрдістер жеткілікті екені дәлелденген. Шығармашылық тапсырмаларды шешу үрдісі, басқа оқыту үрдістерінің (ойлау, жады және т.б.) қарым-қатынасы ретінде сипатталады.

Ғалымдардың шығармашылық қабілеттер (креативтілік) және интеллект жөніндегі өзара қарама-қайшы талқылаулары көбіне рұқсатқа ие, егер тәжірибе шарттары ұстанса. Дж.Гилфорд пен П.Торренстің креативтілікті зерттеу нұсқамаларында, интеллект деңгейін өлшеудегі секілді (уақытты шектеу,

бәсекелестік ауасы). Сондай-ақ, М.Воллах, Н.Коган, П.Вернон айтуынша, шығармашылық үшін шектеусіз, бос кеңістік қажет. Креативтілікті 10-12 жастағы балдармен ойын түрінде тестілеу кезінде, жауап беру уақытын шектеусіз және балдар арасындағы бәсекелестікті алып таста арқасында, М.Воллах пен Н.Коган интеллект пен креативтілік арасындағы нөлге жақын корреляцияға қол жеткізді.

В.А. Самойлова мен Л.А. Ясюкова зерттеулері креативтілік, интеллект пен үйрену арасындағы қарым-қатынасты ортақтандыру мен табу үшін бай материал береді. Олардың оқушыларды зерттеулеріне сәйкес, ең жоғары шығармашылық қабілеттер, негізгі қызықтыратын пәндерден үздік оқушыларды байқалады. Шығармашылық өнімді инженерлер арасында, іс жүзінде, университет үздіктері кездеспейді. Соңғылары әкімшілік немесе орындаушылық жұмыстарды қалайды. Ең қызығы, тестілеуге сәйкес, «керемет оқушы» тұлғасы, өз сипаттамалары бойынша, шығармашылық тұлғасына, қарама-қайшы [17].

А.Ю. Анисимова анықтағандай, интеллектпен салыстырылатын ерекшелік, жобалау және жалпы креативтілік секілді сипаттамалар, жоғары сынып оқушыларында байқалған. Интеллект көрсеткіші ішінде, ең үлкен қатынас вербалды аналогияда. Бұл деген, креативті тапсырмаларды шешуде ерекше тәсілдерде қолданатын оқушылар, түсініктер арасында дұрыс қатынас орната алатындығын білдіреді. Сонымен қатар, интеллектуалды және шығармашылық қабілеттер анализі, интеллект пен креативтілік даму деңгейі арасында тікелей тәуелділік жоқ екендігін байқатты.

А.Ю. Асимова төрт топты бөліп көрсетті: төмен интеллект пен төмен креативтілік (39% оқушылар), жоғары деңгейдегі интеллект пен төмен деңгейлі креативтілік (37%), төмен деңгейлі интеллект пен жоғары деңгейдегі креативтілік (7%) және жоғары деңгейдегі интеллект пен креативтілік (17%) [18, 431-432 б.].

Қазіргі кезде, төмен деңгейлі интеллект (конвергентті қабілеттер) креативтіліктің мүмкін еместігін білдіретіндіктен, интеллект креативтіліктің басты шарты деген көзқарас кең тараған, алайда, жоғары деңгейлі интеллект шығармашылық ойлауды қамтамасыз етпейді, себебі, жоғары мәндегі IQ креативті де, креативті емес те тұлғаларда кездеседі.

Креативтілік пен интеллект арасындағы байланыс сызықты емес: креативтілік деңгейінің жоғарылауы интеллекттің тек белгілі бір деңгейге дейін жоғарылауымен байланысты, оның мәні (120-дан 170-ке дейін) көтерілсе, оның креативтілікпен байланысы үзіледі, немесе теріс мәнге ие болады. Вербалды және вербалды емес креативтіліктің (еркін меңгерушілік, ойлар ерекшелігі, ынтаның құрылымдық істелуі мен атаулар ерекшелігі) барлық төрт түрі салыстырмалы болып шықты, біріншіден, тәжірибенің бөлек түсініктер деңгейінде де, түсініктер қатынасы деңгейінде де сәйкестенуі, екіншіден, «Қосылған фигуралар» методикасын орындау үрдісінде, қарапайым фигураны табу жылдамдығының жоғарылауын бақылау.

Креативтілік интеллектпен жоғары салыстыруға келмейтіндіктен, университет қабылдауында студенттер тобына, интеллект деңгейі бойынша басындағы 20% алсақ, қалған 70% креативті жоғалтып алуға болады деген қорытындыға келеміз. Қорытынды, расына келсек, өте біртүрлі. Егер жоғары интеллект пен креативтілік арасындағы байланыс теріс болған жағдайда заңды болар еді, яғни, неғұрлым интеллект жоғары болса, креативтілік соғұрлым төмен. Бірақ, бұл өте сирек кездеседі. Көбінесе, креативтілік пен жоғары интеллект бір-біріне тәуелсіз сипаттамалар ретінде кездеседі.

Осылайша, интеллектуалдық дарындылық қажетті болып есептеледі, бірақ тұлғаның шығармашылық белсенділігі үшін жеткіліксіз.

Шығармашылық іс-әрекеттің детерминациясында басты рөлді уәж, құндылықтар, жеке қасиеттер ойнайды (А.Танненбаум, А.Олох,

Д.Б.Богоявленская, А.Маслоу и др.). Бұл зерттеушілер, шығармашылық тұлғаның негізгі қасиеттеріне когнитивті дарындылықты, мәселелерге деген сезімталдықты, белгілі бір немесе қиын жағдайлардағы тәуелсіздікті жатқызады.

Дәстүр бойынша, интеллект пен креативтілікті (конвергентті және дивергентті қабілеттер) қарсы қою қабылданған, бұл қарама-қарсылық теориялық түрде де (олар психикалық механизмдері әр түрлі қабілеттер), эмпирикалық түрде де (психометриялық интеллект пен психометриялық креативтілік көрсеткіштері арасындағы байланыстың болмауы) байқалады. Алайда, креативтіліктің қазіргі заманғы зерттеулерінде, креативті үрдіс конвергентті және дивергентті аспектілер бірлігімен сипатталады деген ой жиі кездеседі.

Осылайша, теориялық талдауды қорытындылай келе, студенттерде креативтілік деңгейінің негізгі белгілері болып келесілер саналады:

1. *Жаңа тәжірибеге дайын болу.* Бұл белгі қоршаған адамдарға деген позитивті қарым-қатынасты және топта жаңа қатынас түрін ашу мақсатында, жаңа ойларды таңдау мүмкіндігімен анықталады. Ашықтықтың пайда болуы мен оның құрылуы үшін келесі шарттарды орындау қажет, олар топта қабылдау мен қолдаудың болуына тікелей байланысты. Егер бұл шарт орындалмаса, топтық жұмысқа кедергі келтіретін жағдайлар туындауы мүмкін.

2. *Шығармашылық әлеуеттің өсуі.* Бұл шама тұлғаның шығармашылық ресурстарының белсенділігіне тікелей тәуелді. Шығармашылық ресурстардың белсенділігі бейнелеу мен рөлдік модельдеуді қолдану арқылы мүмкін болады. Бейнелеу үрдісі, іс жүзінде, барлығына қол жетімді, және оған кез-келген адамды аз уақыт ішінде үйретуге болады. Бұл шарт бейнелеу үрдісін оқудың әр түрлі кезеңдерінде қолдануға жол ашады. Рөлдік модельдеуді қолдану, кәсіби қызметте қолданылатын, жұмыс дағдыларын құруға мүмкіндік береді.

3. *Зейін қою қабілеті.* Бұл қабілет кәсіби қызмет үрдісіне деген қызығушылықты сақтауға мүмкіндік беретін құндылықтар жүйесінің бар-жоқтығына байланысты. Зейін қою қабілетіне шешілген және аяқталмаған өмірлік жағдайлардың бары кедергі келтіреді. Мұндай тәжірибемен жұмыс, сезімдердің толық және аяқталған түрін бастан кешіру мақсатымен, маңызды оқыту жағдайларын қарастырады.

4. *Эмпатия.* Бұл шарт педагогикалық қызметте позитивті қарым-қатынасты орнатуға мүмкіндік береді және ол студенттердің ойдағы жағдайды позитивті қабылдау мен қолдауды үйренуі негізінде құрылады.

5. *Оқыту үрдісіне деген қызығушылық.* Бұл шарт оқудың әр түрлі кезеңдерінде алынған дағдылар мен оларды алдағы кәсіби қызметте пайдаланумен байланысты. Студенттер арасында мұндай қызығушылықтың пайда болуы үшін топтық қарым-қатынасқа бағытталған технологияларды қолдану ұсынылады. Мұндай технологиялар қатарына топтық жаттығулар, психологиялық тренингтер жатады.

Оқыту үрдісінде студенттің креативтілік белсенділігін қалыптастыру үшін білімдер мен әрекет тәсілдерін алуды қажеттендіруді қалыптастыратын шарттарды, өзін-өзі бейімдеу шарттарын, мәселелерді шешудің түрлі нысандарын ұйымдастыру дағдыларын дамытудың шарттарын қамтамасыз етілуі тиіс.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлт жоспары - 100 нақты қадам» мемлекеттік бағдарламасы (мамыр, 2015 ж.) – <http://www.akorda.kz/kz/addresses/memleket-basshysy-nnazarbaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2015-zhylgy-30-karasha>. Пайдаланған уақыты: 12.12.2017 ж.
2. Хайдарова С. Оқушының шығармашылығын дамыту // Бастауыш мектеп. – 1997. – №4. – Б. 15-16.

3. Фор М.В. Динамика интеллекта и креативности в период взрослости // Научно-практическая конференция «Ананьевские чтения». – СПб., 2007. – С. 252-253.
4. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб.: Питер, 2002. – 752 с.
5. Зиновкина М.М. Креативная технология образования // Высшее образование в России. – 1999. – №3. – С. 101-104.
6. Рождерс К. Теории творчества: взгляд на психотерапию. Становление человека. – М., 1994. – 79 с.
7. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления / Под ред. А.М. Матюшкина. – М., 1965. – 615 с.
8. Torrance E.P. Growing up creatively gifted: A 22-year longitudinal study // Creative Child and Adult Quarterly. – 1980 (a). – V. 5. – P. 148-170.
9. Mednick S.A. The associative basis of the creative process // Psychological Review. – 1962. – V. 69. – № 2. – P. 220-232.
10. Amabile T.M. The social psychology of creativity. – New York: Springer, 1983. – 390 p.
11. Torrance E.P. Creativity and futurism in education: Retooling // Education. – 1980 (b). – V. 100. – P. 298-311.
12. Гейвин Х. Когнитивная психология. – СПб., 2003. – 256 с.
13. Дерманова И.Б., Крылова М.А. Креативность, личностные особенности и стратегии совладания старших школьников // Материалы научно-практической конференции «Ананьевские чтения». – СПб., 2004. – С. 384-386.
14. Барышева Т.А., Жигалова Ю.А. Психолого-педагогические основы развития креативности. – СПб., 2006. – 217 б.
15. Балакшина Ж.А., Фор М.В. Возрастная изменчивость интеллекта и креативности от подросткового периода до взрослости. // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Сер. 12. – Вып. 4. – 2008. – С. 75-80.
16. Дерманова И.Б., Крылова М.А. Креативность, личностные особенности и стратегии совладания старших школьников // Материалы научно-практической конференции «Ананьевские чтения». – СПб., 2004. – С. 384-386.
17. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. 2-е изд. – СПб., 2002. – 440 с.
18. Анисимова А.Ю. Особенности соотношения интеллектуальных и творческих способностей // Материалы научно-практической конференции «Ананьевские чтения». – СПб., 2005. – С. 431-432.

Иргалиев А.С., Кузайырова А.М.

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ
РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОСТИ У СТУДЕНТОВ**

В статье сопоставляются научные определения понятия и характеристики «креативности», данные в современной психолого-педагогической литературе. В качестве показателей уровня развития креативности у студентов вузов рассматриваются: готовность к новому опыту, рост творческого потенциала, способность к сосредоточению, эмпатия и интерес к учебному процессу.

Ключевые слова: креативность, интеллектуальный профессиональный ресурс, творчески способная личность, новые способы решения проблем, обновление элементов в новой комбинации, утверждение проблемы, поиск решения, разработка гипотез, подготовка и донесение результатов решения.

Irgaliev A.S., Kuzaiyrova A.M.
**THE ORETICAL BASES OF RESEARCH OF PROBLEMS OF
DEVELOPMENT OF CREATIVITY OF STUDENTS**

The article compares and contrasts the scientific definition of the concept and characteristics of "creativity" in the modern data of psychological and pedagogical literature, as indicators of the level of development of creativity of students of universities are considered: readiness for new experiences, growth, creative potential, ability to concentrate, empathy, and interest in the learning process.

Keywords: Creativity, intellectual professional resource, creatively capable person, new ways of solving problems, updating elements in new combinations, adoption issues, finding solutions, development of hypotheses, preparation and communication of the results of the decision.

***

ӘОЖ 372.857

Акманова Ғ.Р. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.,
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
E-mail: aiman-63@mail.ru

**ОРТА МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ ПОЭЗИЯЛЫҚ
ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИННОВАЦИЯНЫҢ
МҮМКІНДІКТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ**

Аңдатпа. Аталмыш мақалада жалпы орта білім беретін мектепте оқытылатын поэзиялық шығармаларға қолданылатын педагогикалық инновацияның мүмкіндіктерін пайдалану жолдары қарастырылады. Жаңадан шыққан әдіс-тәсіл түрлері талқыланады.

Тірек сөздер: Білім, әдіс-тәсіл, поэзия, инновация, лирика, өлең.

«Өмір бойы білім алу – әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс», – деп Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өз сөзінде түрте кетіп, ел біліміне көп көңіл бөлетінін дәлелдей түседі. Расымен де, қазіргі жаһандану жағдайында білім саласында көптеген өзгеріс бар екендігі бәрімізге де мәлім.

Жаңартылған білім беруге көшу үшін қанша мектепті, қанша сыныпты дайындай отырып, түрлі әдіс-тәсілдерді қолданудың ерекшеліктерін байқады. Дегенмен де, жаңаның ескімен тығыз байланысты екендігі белгілі. Сондықтан жалпы орта білім беретін мектептің бағдарламасындағы поэзиялық шығармаларды оқытуда педагогикалық инновацияның мүмкіндіктерін пайдалану жолдарын қарастырғалы отырмыз.

Орта буында оқылатын шығармалар тізбегі бір жағынан әдеби білім берудің негізгі буыны базалық мектепті аяқтаса, екінші жағынан ол оқушыларды жоғары сыныптарда, бағдарлы оқу орындарында білім алуын одан әрі қарай жалғастыруға даярлайды. Жалпы орта білім беретін мектептің бағдарламасына сүйенсек, 5-9 сыныптарда өтілетін лирикалық шығармалар саны – 93.

Лириканың жанрлық, ерекшеліктеріне қарай арнау, толғау, (элегия) баяндау түрлері бар. Тақырыптық жағынан алғанда саяси-әлеуметтік, азаматтық, адамгершілік, көңіл күйі, табиғат лирикалары болып бөлінеді.

Әдіскер-ұстаз Қанипа Бітібаева өзінің [1, 13 б.] «Педагогикалық технология талаптары» деген мақаласында «Педагогикалық технология деген не?» – деген сұраққа педагог-ғалым В.П. Беспальконың «Оқу тәрбие процесінің

алдын-ала жүйелі түрде жоспарлануы және оның тәжірибеде жүзеге асуы – белгілі бір педагогикалық жүйенің тәжірибеде жүзеге асу жобасы» – деген анықтамасымен жауап береді.

«Педагогикалық жүйе–бір-бірімен байланысты әдістер, педагогикалық процестер, жеке тұлға қалыптастырудағы әсер ететін нақты мақсатты, бағытты, педагогикалық әсер» [2, 11 б.] – делінген В.П. Беспальконың еңбегінде. Ол өзгеріп, түрленіп, күрделеніп, жүйеленіп, дараланып отырмақ. Оның мәгінді оқу, мақамдап оқу жаттау, эвристикалық әңгіме сабағы, кино сабағы, концерт сабағы т.б. алуан түрлері бар.

Педагогикалық жүйе тәжірибеде дидактикалық мақсат арқылы, оқыту технологиясы арқылы жүзеге асады.

«Педагогикалық технология ерекшелігі» – дейді Қанипа Бітібаева мақсатқа жету оқушының өзі арқылы, оның оқу іс-әрекетін ұйымдастыру арқылы ойлау дағдыларын дамыта отырып жүзеге асыруды қарастырады» [1, 14 б.].

Беспальконың еңбегінде оқушының білімді меңгеру сатысы төмендегі үлгіде көрсетілген.

ІУ саты – шығармашылық, ІІІ саты – эвристикалық, ІІ саты – алгоритмдік, І саты – оқушы деңгейі.

Бұл мәліметте жоғарыда біз сөз еткен мақсатты қою технологиясы білімінің бастапқы оқушы деңгейінен шығармашылыққа дейінгі жобасы айқын көрсетілген.

І сатыда (оқушы деңгейі) мұғалім көмегімен оқушы алдындағы мақсатты шешеді, ІІ сатыда алгоритмдік сатыда (көмексіз, ақыл кеңессіз) оқушы мақсатқа өз бетімен жетеді. Ал мақсат айқын, ситуация түсініксіз болса, оны оқушы өздері шешсе, ез еңбектерімен жаңа мәлімет, білім алса, ол эвристикалық саты болмақ. ІV ең жоғарғы шығармашылық саты. Мақсат-нақты емес, жалпылама, оқушы мақсатты айқындап, сол арқылы шешуге кіріседі, жаңа білім игеріледі, тың мәлімет шешіледі. Іс-әрекеттің ең өнімдісі осы ІІІ-ІV саты. Оның технологиясы бойынша оқушының осы шығармашылық сатыға жету холдары тек мұғалім арқылы емес, оқушының өзі, іс-әрекеті арқылы жүзеге асады. Технологияның негізгі ерекшелігі де, тиімділігі де осында.

Тәжірибелер көрсетіп жүргендей кез келген инновация – мөлшерлі іс-әрекеттің шегіне ұмтылуы және одан шығуы. Соңғы жылдары ғылым саласында жаңа мектеп құруда мектептің жаңа үрдісін зерделеуде білімнің жаңа бағыты ретінде педагогикалық инновация дамып келеді.

«Инновация» – деген сөз латынның «novus» – жаңалық және «in» – енгізу деген сөзінен шыққан, ал оның қазақша аудармасы–жаңарту, жаңалық, өзгеру деген мағынаны білдіреді. Т.И. Шамова, П.И. Третьяковалардың еңбегінде «Инновация» – дегеніміз жаңа мазмұнды ұйымдастыру, яғни инновация үрдісі мазмұнды дамытуды, жаңаны ұйымдастыруды қалыптастыруды анықтайды, ал «жаңаша» деп жаңаның мазмұны, оны енгізудің әдіс-тәсілі мен технологиясын қамтитын құбылысты түсінеміз – делінген. Энциклопедиялық сөздіктерде инновация әр түрлі анықталады.

Үлкен энциклопедиялық сөздікте бұл ұғым «жаңаша білім беру» – [3, 321 б.] деп түсіндіріледі.

Тәжірибелер көрсетіп жүргендей, кез келген инновация – мөлшерлі іс-әрекеттің шегіне ұмтылуы және одан шығуы. Педагогика ғылымы инновациялардың ерте уақыттарда да болғанын көрсетеді.

Мысалы: Сократ мектебі – «Қуаныш үйі», К.Д. Ушинский мен Л.Н. Толстойдың ғылыми идеялары.

Инновациялық құбылыстар білім беру саласында өткен ғасырдың сексенінші жылдарынан кеңінен тарала бастады, Әдетте, инновация бірнеше

өзекті мәселелердің түйіскен жерінде пайда болады да, берік түрде жана мақсатты шешуге бағытталады. Педагогикалық құбылысты үздіксіз жаңғыртуға жетелейді [3, 3 б.] –дейді зерттеуші ғалым М.Жанпейісова.

Бала білімін оқушы деңгейінен шығармашылық деңгейге жетелеуде дамыта оқыту (развивающее обучение), проблемалық оқытудың атқаратын орны ерекше. Қазір педагог ғалымдар оқыту әдістерін төмендегідей жүйелейді:

1. Түсіндірмелі иллюстративтік;
2. Программалық;
3. Эвристикалық;
4. Проблемалық;
5. Модельдік;

Бұл әдістер мұғалімдерге жете таныс, тәжірибеде жиі пайдаланып жүрген, өнімді нәтижелер беріп жүрген әдістер. Белгілі ғалымдар Эльконин мен Давыдовтардың дидактикалық жүйесі дамыта оқыту соңғы кездерде жаңашыл, ізденімпаз мұғалімдердің тәжірибесінде негізінен енуде. Дамыта оқыту технологиясын барлап қарасақ, ол алдымен «нені дамыту керек» деген сұрақтарға жауап іздестіреді [4, 95 б.].

Лирикалық шығармаларды өту әдістемесін сөз ете отырып, енді оқушылардың, жасөспірімдердің оларға деген жағымды көзқарасы, қызығушылығын қалай туғызу керек, оның тиімді әдіс-тәсілдері қайсы, осы мәселеге тоқталайық.

Жоғарыда айтылғандай, лирикада ақын сезімі өмір сүреді, оқушы оны өз сезімімен қабылдайды. Екі сезім түйіскенде, қабысқанда, бір-бірін тапқанда ғана ол туралы сөз қозғау тиімді болмақ. Оқушыларды лириканы сүйуге, түсінуге, оны өз еріктерімен оқуға, өмірлік сырлас досы етуге талаптандыру оны оқытудың басты мақсаты болып табылады. Оқушылардың оған деген жағымды көзқарасын қалыптастыру жүйелі жұмысты талап етіледі. Бұл жұмыс сонау мектепке алғаш келген күндерінен, мектеп табалдырығын алғаш аттаған күндерінен басталуы керек.

Оқу-тәрбие жұмысы дұрыс қойылған мектептерде орта буын сыныптар мен жоғары сынып мұғалімдері арасында тығыз байланыс болады. Өлеңді мұғалімнің өзінің мәнерлеп оқуы, күйтабақтарды пайдалану, сабаққа көркемсөз оқудың шеберлерін шақырып, кездесу өткізу, табиғатқа саяхат жасау, сол жерде табиғат лирикалары туралы өлеңдер оқып, оны бейнелейтін суреттер көрсету, әндер тыңдап, алған әсерлері бойынша ізін суытпай пікірлесу, әңгімелесу өткізу, сыныптан тыс оқуларда лирикалық шығармаларға көбірек көңіл бөліп, мәнерлеп оқу үйірмесін құру сияқты лирикалық шығармаларды сүйуге баулу жұмыстарын жүргізу нәтижелі, тиімді болмақ. Кейбір ұстаздар тәжірибесінде әр сабақтың алдында «поэзияға» 3-5 минут бөліп, белгілі бір тақырып айналасында оқушылар өздері сүйетін өлеңдерді оқуға, жатқа оқуға, өз өлеңдерін оқуға мүмкіндік алады. Егер бұл жұмыс жақсы ойластырылып, жүйелі ұйымдастырылғанда, оның нәтижесі де ойдағыдай болмақ. Оқушыларды жалықтырып алмау үшін, мұндай «кездесулерді» аптасына 1-2 рет өткізуге болады [5, 168 б.].

Мәнерлеп оқу оқылып жатқан көркем туындының, яғни лирикалық өлеңнің мазмұны, мәніне байланысты болып келеді. ерлік, патриотизмге негізделген өлеңдер көтеріңкі ырғақ, көтеріңкі леппен оқылса, табиғат, махаббат жайлы өлеңдер нәзік леппен, терең сезіммен оқылады. Лириканы мәнерлеп оқуда әр сөз, әр тыныс белгісі де үлкен рөл атқарады.

Мысалы, Қасымның «Туған жер» өлеңінде «Уа, Дариға, алтын бесік – туған жер» деген жолдар бар. Осы жолдардан ақынның туған жеріне деген терең сезімін түсінеміз, әрі «уа, дариға» деген сөздер арман, еліне деген мәңгі бітпейтін ақын махаббатын ерекше танытады. Ал осы сөздері ерекше бір арманды леппен,

терең сазбен оқылады. Өлеңнің тармағы, шумағы, тіпті дыбыс үндестіліктеріне де назар аудару керек. Мысалы, Мағжанның «Шолпан», «Толқын», т.б. өлеңдерінде дыбыстардың маңызы ерекше. Ақын дыбыстан сурет жасайды, дыбыс арқылы махаббаттың лапылдап тұрған жалыны беріледі, дыбыс келісімдері арқылы табиғаттың бейнесі көз алдыға елестейді. Сондықтан әр дыбысты өз нәшімен оқи білудің маңызы бар. Бұдан шығатын қорытынды: лирикалық шығармаларды мұғалім қандай әдіс-тәсіл, сабақ типтері арқылы өтсе де, ең алдымен, оны мән-мағынасына қарай дұрыстап оқи отырып, талдаудан бастау керек.

Қазақ халқының ұлы ақыны ойшыл-тәлімгері Абай Құнанбаев шығармаларын оқып-үйрену – үлкенге де кішіге де парыз. Ақынның кейінгі ұрпаққа қалдырып кеткен асыл сөз маржандары-өлеңдері, данышпандық ой-пікірлері, философиялық тұжырымдары, қара сөздерін оқып білмей, нақышына жетіп түсінбей – Абайды құрметтейтін әрбір адам өз классиктерінің бір шумақ өлеңін жатқа білу керек. Ал, ендеше біз өзіміздің ұлы ақынымыз Абай өлеңдерін кейінгі өркен жас ұрпаққа қалай үйретіп жүрміз? Абайтануды балабақшадан бастап, жоғары оқу орындарының аудиторияларына дейін оқушы санасына сіңіріп, орнықтыру оқытушы әдістемесінің шеберлігіне байланысты [6, 9 б.].

Абайдың лирикасы – кең көлемді мол қазына: биігі бітпес, тереңі таусылмас сырлы мұра. Абай бүкіл бір халықтың ұлттық мәдениетінің ғамырлық мерейі, әдебиетінің заңғар биігі болған данышпан, классик ақын. Абайдың тәрбиелік мәні зор лирикаларының бірі – табиғат лирикасы. Табиғат – Абайға оның ақындық шабығына түрткі болған үлкен дүние. Ақын жаны мен табиғаттағы ұқсастық, табиғаттың жаңарып жасаруы, жаралануы ақынның ішкі сезім пернелеріне қозғау салып сол сезімді ақын қағаз бетіне түсіреді. Сылдырап аққан бұлақтан, жаз жайлаудан, тіпті қаһарлы қыстан да сұлулық іздейді.

Табиғатты жырламайтын өз әніне қоспайтын ақын кемде-кем. Бірақ Абай салып кеткен жол, ақын жырлаған табиғат әрине, өзгеше. Ұлы ойшыл өзінің шығармаларымен өлеңдерін балалар мен жастардың эстетикалық көзқарастарын дұрыс қалыптастырып, туған жердің табиғатын сезіне білуге үйрету мақсатында жазған. Мысалы, жыл мезгілдері «Жазғытұрым», «Күз», «Қыс» өлеңдерінде табиғаттың әсем көрінісін суреттеуде қолданылған шешен тіл, бай сөздік қоры балалардың дүниетанымын кеңейте түседі. Жыл мезгілдерінің қай көрінісі болмасын әдемілікті, сұлулықты сезінуге табиғаттағы жан-жануарлардың өмір тіршілігіне зер салуға, құстардың әсем дауыстарын бір-бірінен айыра білуге және кең байтақ өлкенің тоғайлары мен бақтарының көркемдігін кестелі тілмен шебер бере білген. Мысалы, ұлы ақынның табиғатты шебер суреттеп дәл көрсеткен өлеңінің бірі – «Жаз»

Жаздықүні шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек
Ұзарып өсіп толғанда;
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда;
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жүйі қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып ынқылдап,
Суда тұрып шыбындап...
Арасында құлын, тай

Айнала шауып бұлтылдап, – деп табиғаттың тамаша әсем көрінісін, адамдар өміріне астастыра суреттеген. Мұнда жайлы тіршілік бейнесі оқушының көз алдына келеді. Оқушыларға осы өлең жолдарын мәнерлеп оқып шыққаннан

кейін оларға интерактивті арқылы әдемі, түрлі-түсті бояумен берілген жазғы пейзаждың бірнеше суретін көрсетсе, тіпті дұрыс болар еді.

Шәкірт санасына толықсып тұрған, өз көркімен кемеліне келіп тұрған жаз көркемдігін автор қалай ерекше жырлағанын жеткізе білу керек. Мәселен, адамдардың қимылы мен көңіл-күйімен байланыстыра жырлағанын айтып, олардың эстетикалық сезімдерін ояту үшін осы «Жаз» өлеңіне әдейі арнап салынған жайлаудағы қыз-келіншектердің үй тігіп жатқанын бейнелейтін әсем бояулы суреттерге назарын аударамыз және одан кейін өлеңнен:

«Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап.
Ақ білегін сыбанып

Әзілдесіп сыңқылдап» деген үзіндіні мәнерлеп тұрып оқимыз. Содан кейін оқушылардың өздеріне оқыту керек, сол кезде олар бұл әсем көріністен ерекше ләззат алады.

Ақын өлеңдерін оқығанда осы ерекшеліктерді айыра таныту мақсатында өлең мәтінін оқумен және де жаттаумен шектелмей, ондағы әсем көрініс тудырып тұрған образды сөздерді оқушыларға жан-жақты игерту әдістерін қолдануымыз керек. «Қыс» және «Күз» өлеңдерін өтеді. 5 сыныпта өтіледі [7, 98 б.].

Көрнекілік – оқу материалын оқушы көңіліне оңай да әсерлі жолмен жеткізуші көмекші құрал. Ол бүтіннің бөлшегі секілді сабақ бойында оның белгілі бір структуралық элементіндей болып, басқа құрамдас бөлімдерімен қатқабат қабысып жатуы қажет. Сонда ғана көрнекілік шәкірт білімінің тұтастығын арттырып, сабақ процесінің тиімділігін жүзеге асырады. Бүгінде қазақ әдебиеті пәніне қажетті көрнекіліктер бұрынғыға қарағанда біршама арта түсті.

Әрбір сабақтың тірегі – көрнекілік. Оқушыға тақырыпты тез, оңай меңгерту және есінде ұмытпастай сақтап қалу үшін кейбір түсіндіруге қиын тақырыптарды өткен кезде көрнекіліктің берері мол. Көрнекі құралдарды ретіне, қарай бірнеше топқа бөліп пайдалануға болады:

а) Ауызша журналдар, сурет, сызба, плакат, әдеби жаттығулар, дидактикалық үлестірмелі карточкалар т.б.

ә) Диафильм, видеофильм, ұнтаспа, оқу диафильмдері т.б. бұлардың барлығы сабақты жандандырып, оқушылардың тақырыпты терең меңгеруіне жол ашады.

Абайдың өлеңдерін оқыта отырып, көрнекі құралдарды пайдаланатын болсақ: оқушыға жаңа технологияларды игерту. Мысалы табиғат лирикаларында табиғаттың әсем көріністерін видеофильмдер көрсете отырып түсіндірсек сабақ қызықты да сәтті шығар еді. Әрі оқушының есінде сақталып қалады.

Абай өскен жер, Абай жырлаған табиғат, ақын мұндасқан тау мен тас, тал мен терек, өзен мен көлдерді экраннан көрсетіп болғаннан кейін, оларды ой еркіндігіне жіберіп, ой-толғау жаздыру немесе «Осы табиғатты сендер қалай көз алдарына елестетесіңдер?» деп, оқушы қиялын жарыққа шығаруына мүмкіндік жасау, мейлі сурет салып бере ме, әлде төрт шумақ өлең шығара ма, болмаса қара сөзбен жеткізе ме оқушылардың өз еркі тек әркім көрген сурет-плакаттар немесе фильмдерден әсерін жеткізсе... Ұнтаспадан «Сарыарқа» күйін тыңдау немесе сол сыныпта күй тартатын оқушыға орындатуға да болады. Сондай-ақ оқытудың жаңа технологиясы компьютерді пайдалана отырып өлеңнің құрылысын талдауға болады. Ол үшін арнайы программа құрылып өлеңнің құрылысын талдауға оқушыларға тапсырма беріледі. Олар өлеңді компьютерге жазып, буын, бунақ, тармақ санын анықтайды.

Өлеңді мәнерлеп оқыту үшін ұнтаспаға Абайдың өлеңінен үзіндіні белгілі бір диктордың орындауын тыңдатқызып болғаннан кейін, әркім өзі мәнерлеп оқып, ұнтаспаға жазып тексеру арқылы дауыс мәнерін жөндейді. Мұндай

тапсырманы косымша тапсырма ретінде беруге де болады, бұлардың барлығы тоғыса келе оқушының ойлау дүниесін арттырады.

Поэмаларды оқыту әдістері олардың жанрлық ерекшелігінен туындайды. Поэмалардың басым көпшілігі сюжет пен композиция, образдар жүйесінен тұрып, күрделі, ауқымды проблемаларды көтереді. Мұндай поэмаларға Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетауы», Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер», т.б. поэмалары жатады. Поэмалардың тағы бір түрі – лиро-эпикалық, лирикалық поэмалар. Мұқағалидың «Аққулар ұйықтағанда», С.Торайғыровтың «Кедейі», Ілиястың «Даласы» осындай поэмаларға жатады. Лиро-эпикалық поэмаларда шиеленіскен оқиғалар болмайды, дегенмен, поэманың басынан аяғына дейін әңгімеші рөлін атқаратын лирикалық кейіпкер, оның сезімі үлкен рөл атқарады. Лиро-эпикалық поэмаларды оқытуда мәнерлеп оқуды, поэма көтерген проблеманы меңгерту үшін, мәтіндік талдауды, автор ізімен талдауды қолдану тиімді болып келеді. мысалы, Ілиястың «Даласын» оқытудың жемісті жолы – алдымен мәтінді меңгерту. Ол үшін мәнерлеп оқи отырып, әр бөлімге аннотация беру керек. Аннотацияны оқушылар үйден жазып келіп, сыныптағы талдау жұмыстарында пайдаланады. Поэманың күрделілігін ескере отырып, оның әр бөлімі бойынша төмендегідей мазмұндық жоспар жасап, іліп қоюға, керегінде пайдалануға болады.

Лириканы оқыту әдебиет пәнін оқытудың талабынан туындайды. Әдебиетті оқыту дегеніміз – көркем шығарманың өзін оқу. Алайда күні бүгінге дейін оқушылар арасында оқулықты бас құрал етумен шектелушілер аз емес. Әдеби білім беру ең алдымен шығарманың өзі арқылы іске асады. Ал, оқулық мәтінді оқудан түйгендерін баянды етуге, алған әсерді тереңдетуге, шығарманың қыры мен сырын оң көзімен қабылдауға қажет.

Қандай жақсы оқулық болса да, ақынның шығармасы беретін эстетикалық ләззатты бере алмайды.

Мұғалімдер мен оқушылар оқулықты ғана оқыса, оқулықпен ғана жұмыс істесе, бұл әдеби шығарманы емес, ол жөніндегі оқулық авторының пікірін оқығандық болып шығады. Негізгі мақсат – ақын-жазушының туындысын оқыту, білім негізін сол арқылы беру, жасөспірімді Отансүйгіштік, адамгершілік мұраттарға тәрбиелеу. Лириканың күрделі ішкі-құрылымын, стильдік бітіміне - үңілу міндетін орындау, мәтінді талдау, жоспар жасауда, оқу материалдарын сабаққа бөлгенде де, сабақта баяндағанда да: «белгіліден белгісізге, оңайдан қиынға, жайдан күрделіге қарай» – деген дидактикалық ережені сақтау міндетті. Сабаққа бөлінген тақырыптар бойынша бағдарламалық білімді толық және тиянақты игеруге жәрдемдесетіндей өз бетіндік жұмыс пен тапсырмалардың түрлері жеткілікті болуы шарт.

Оқушылардың өз бетінше істейтін жұмысты орындауы үстінде ғана мұғалім және оқушының өзіне тең ерекшелігін ескере отырып жұмыс жүргізгенде ғана икемдік дағдысын қалыптастыра алады. Дифференциалаудың мәні мен әсері жұмыс санының аз я көбінде емес, дайындық дәрежесінде, оқушының ой-өрісінің жетілуі мен ойлай білу қабілетінің артуында, есте сақтай білуі мен пәнге деген ынта-ықыласының жетілу дәрежесінде ғана. Бұл жағдайда сабақты орташа үлгеретін оқушылар өздерінің шала меңгергендерін толық меңгереді де, алдыңғы қатарлы оқушылар алған білімін тереңдетеді.

Поэзияны оқытуда оқытушының мақсаты - ақынға рухани жақындау, оны сезіну, ақынның сезім мен ой тереңдігіне бойлау, сол арқылы оқушының оқырмандық сапасын арттырып, көркем сөздің құдіретін түсіне білуге тәрбиелеу. Сонда сабақты қалай құруға болады? Әрине, мұнда мұғалім -өз алдына бір тұлға [8, 13 б.].

Әдебиеттегі әр шығарманың өзі *бір*-біріне ұқсамайды, себебі оның әрқайсысы жеке адам сезімінің, әсерінің, жан дүниесінің шығармашылық көрінісі ғой. Жұмыстың ең маңызды бөлігі - өлеңмен таныстыру. Өлеңнің бірінші оқылуы, әсіресе, жарқын, ашық, эмоцияналды болуы керек. Тәжірибе бойынша, бірінші рет өлеңді мұғалімнің оқығаны жақсы. Өлеңді оқып бола салып оқушыларға сұрақ қоюға асықпау керек. Себебі, өлеңді тындағандағы тұтас қабылдауды, өлең туғызған әсер мен сезімді мезгілсіз үзіп алмас үшін, дәл осы сәтте мұғалім баланың қасына барып, басынан сипап, еркелетуге болады.

Өлеңді оқығанда, оқушыларға кітапты жапқызып қою жөн. Себебі олар еш нәрсеге алаңдамай, өлеңді ғана тындап, дыбыстарды, бояуларды андап естіп, көруі керек. Өлеңді оқу кезінде ол оқушылардың кейбіреулеріне түсініксіз болса да, бала жанына хабар беріп, қозғау салады.

Өлең мен талдаудың арасында кішкене болса да кідіріс болғаны жөн. Сіз осы кезде өлеңнің балаға қаншалықты әсер еткенін байқап үлгересіз. Осыдан кейінгі маңызды нәрсе - мұғалімнің бірінші сөйлемі не сұрағы. Өлеңнің үндестілігінен шығып кеткен дәрежі сөз оқушы басынан өткізіп отырған эмоционалдық көңіл күйге әсер етеді. Мысалы, «Балалар, сендерге өлең ұнады ма?» деген сұрақтың өзі дұрыс емес. Балалар бір-ақ ауыз сөзбен жеткізеді де, бағанағы үлкен әсер, сезім толқыны бәсеңдейді. Керісінше, сұрақтың не тапсырманың оқушы сезімін, әсерін одан әрі тереңдету мақсатында қойылғаны жөн. Мәселен, «Өлеңді тындап отырып, не елестетіндер, не көрдіндер? Осы өлеңге сурет салу керек болса, сендер қандай бояуды пайдаланар едіңдер?» Талдау осылай басталады. Өлеңді талдау кезінде «Өлең қалай, қандай жағдайда туды?» деген жауапты Абайдың өлеңдерінен табамыз. Ақын рухани тап-таза болғанда, дүние кірінен жуынып, айнала сылдырап, келісімге келген уақытта ғана нағыз өлең дүниеге келеді екен. Сөз өрнегімен жасалған жыр кестені оқушыға көрсете білу керек. Рас, ол әр оқыған сайын әр түрлі әсер алады, сырына үңіледі, тереңіне бойлайды. Бірақ, әсер жоғалып, із-түссіз кетпейді. Балаға рухани азық болып, ізгілік, сұлулық нұрына бөлейді.

Мұғалімнің поэзиялық шығармаларды оқытудағы тағы бір міндеті – оқушыларды мәнерлеп оқуға үйрету.

Поэзиялық шығармалар келістіріліп, мәнерлеп оқытуды талап етеді. Оқытушы оқушылардан тек дауыс интонациясын ғана талап етпей, өлең мазмұнына сәйкес эмоциялық жанды қимылды да, ақынның жүректен шыққан отты сезімін білуді де үйреткен жөн. Ол үшін оқушының поэзияға **деген** қызығушылығын арттыра білу керек. Сонымен **бірге** оқушының сыныптан тыс кезде көркем шығарманы, өлең дастандарды көп оқуын қадағалап, күнделікті өмірмен байланыстырып, кейінгі кездегі үкімет пен қоғам ден қойып жүрген айтыс өнері жайлы да түсінік беріп отырса **нұр үстіме нұр** болар еді. Поэзияны өткен кезде, әдебиеттен теориялық элементтерді де меңгертіп отыру керек. Өлең шумақтары бойынша шалыс ұйқас, кезекті ұйқас, аралас ұйқас, шұбыртпалы ұйқастарды және өлеңнің шумақтары мен түрлері, буын сандары жайлы түсінік берілуге тиіс.

Лирикалық қаһарман – шығарма субъектісі. Оның арман, мүдделері мен ой-қиялдары, сезім-күйлері автор болмысының жамылғысы ретінде танылатын тұстары болғанымен, оның үнемі жанды көшірмесі ретінде көрініс таба бермейтінін ұғынады. Мысалы: Сұлтанмахмұттың «Адасқан өмір» поэмасында «Мен – бала», «Мен – жігіт» деген бөлімдегі ойлар ақын тұлғасынан ел адамы, қазақ халқы ұғымымен қатар келіп, жалпылық мағына береді. Авторлық «мен» кейде жалқылық мағынада, кейде жалпылық мәнде де қолданыс таба алады. Мәселен, Жұбан Молдағалиевтің «Мен – қазақпын мың өліп, мың тірілген» деуі немесе Мағжан Жұмабаевтың «Мен кім?» өлеңіндегі «Арыстанмын, айбатыма

кім шыдар? Жолбарыспын, маған қарсы кім тұрар? Көкте – бұлт, жерде – желмін гулеген, Жел еркесі – желдің жөнін кім сұрар?» деген жолдар ақынның өз болмысын танытудан жалпылық мағынаға көбірек жақын, яғни, ақынның «мені» – көптің, нақтылай айтқанда, тұтас бір елдің болмысы, халық сипаты.

«Бар адамды бір адамның жанының қуанышымен қуантып, қайғысымен қайғыртар, шаттығына бөлеп, үмітімен тыныстатар, құлағымен естіріп, тілімен сөйлетер» (В.Белинский) лирикалық қаһарман бейнесін тану – автор болмысына жақындау деген сөз, ол өз кезегінде авторлық ұстанымды түсінуге жетелейді. Себебі «Ұлы ақын өзі туралы, өзінің жеке мені туралы айтса, жалпы туралы, бүкіл адам туралы айтқаны: өйткені оның тұлғасында жалпы адам баласына тән күллі қасиеттің бәрі бар.

Лирикалық шығармаларды оқытудағы ең басты әдіс-тәсіл – шығарманы көркем қабылдауды ұйымдастыру. Лирикалық шығарманы оқытуда көркем қабылдау аса маңызды. Лирикалық шығарманың көлемі жағынан шағын болуы да оны мәнерлеп оқу арқылы қабылдауға мүмкіндік туғызады. Лирикалық шығарманың өзіндік ерекшелігі де оның шумақпен, бунақпен, ырғақпен өрілуінде болса, сабақтың алғашқы сәтінен бастап оқушы тыңдау арқылы осы ерекшелігіне сәйкес көркем қабылдауы қажет етіледі. Дауыс қарқыны, үн үйлесімі, сөздерге түсірілетін екпін, логикалық, психологиялық кідірістер – барлығы да көркем мәтінді тыңдаушысына мағыналы жеткізудің жәрдемшілері болып табылады. Өлең мәтіні тыңдалғаннан кейін оқушы зерделей отырып қайталап оқуы да маңызды. Тыңдау арқылы қабылдау мен көру арқылы қабылдау сияқты қабылдаудың қос арнасын қатар пайдалану оқушы ерекшелігін ескеріп, қабылдау мүмкіндігін арттыру міндетінен туындайды [9, 65 б.].

Қандай шығарма болса да талдаудың орны ерекше. Лирикалық шығармаларды оқыту әдістемесінде әдіскерлер арасында әр түрлі пікірлер қалыптасқан. Соның бірі – өлеңді тұтас қабылдау үшін бұтарлап талдау орынсыз дейтін ой. Әрине, өлеңді бөлшектеу, әр шумақтағы ақын ойын сипаттап жеткізу, түсіндіру, мазмұндау – ескі күннің еншісінде қалған әдістер. Ал талдауға келетін болсақ, талдау – мазмұнды айқындаудың, көркем сөздің қолданысын танудың, сөз астарына үңілу арқылы терең ойды, шығарма болмысын, автор табиғатын танудың бірден бір айқын жолы. Лирикалық шығарманы талдау қашан да маңызды. Тек талдауды неден бастап, қалай жүзеге асыру – аса үлкен жауапкершілік пен тиімді әдісті керек ететін оқу үдерісінің жауапты кезеңі.

Мектеп бағдарламасындағы поэзиялық шығармалар – алуан тақырыпта. Шығарма тақырыбын айқындау аса күрделі болмағанымен, кейбір поэзиялық мәтіндер тақырыптық ерекшелігі жете ескерілмей мектеп бағдарламасына енгізілгені байқалады (бұл арнайы қарастырылатын мәселе). Тақырыпты айқындауда көркем шығарманың көп тақырыптылығы да назардан тыс қалмауы керек. Ал шығарма идеясын айқындау – бірнеше кезеңді қамтитын үдеріс. Талдауда күрделі сөздер мен қолданыстардың басын ашып айқындау мағынаны танудың алғашқы баспалдақтары болып есептеледі. Оқушыларымызға лирикалық шығармаларды оқыта отырып, олардың бойына барлық жақсы қасиеттерді игертуіміз қажет.

Әдебиеттер:

1. Бітібаева Қ. Педагогикалық технология талаптары. – Алматы: Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2002. – №3. – Б. 17.
2. Беспалько В.П. Слагаемое педагогическое технология. – М., 1985. – 190 с.
3. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Үшінші басылуы. – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 397 б.
4. Жанпейсова М. Оқытудың инновациялық технологиялары. – Алматы, 2002. – 300 б.

5. Дайыров Ә., Нұрмаханов Ж. Орта мектепте лириканы оқыту. – Алматы, 1991. – 131 б.
6. Дүйсенов М. Қазақ лирикасындағы тақырып пен көркемдік шешім. – Алматы, 1971. – 130 б.
7. Әбдірахманова Т. Қасым Аманжоловтың поэтикасы. – Алматы, 1976. – 298 б.
8. Көшімбаев А. Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. – Алматы, 1969. – 242 б.
9. Құтқожина Р. Әдебиет оқулығына әдістемелік нұсқау. – Алматы, 1994. – 71 б.

Акманова Г.Р

**МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИННОВАЦИЙ
В ИЗУЧЕНИИ ПОЭТИЧЕСКИХ КОМПОЗИЦИЙ В ПРОГРАММЕ
СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ**

В данной статье рассматриваются пути использования инноваций, применяемых педагогических возможностей поэтического произведения, изучаемые в средней общеобразовательной школе. Обсуждаются новые виды подхода.

Ключевые слова: Образование, подход, поэзия, инновации, лирика, стихи.

Akmanova G.R.

**METHODS OF USE OF PEDAGOGICAL INNOVATIONS IN THE
STUDY OF POETIC COMPOSITION IN THE SECONDARY SCHOOL
CURRICULUM**

This article discusses ways to use innovation, applied pedagogic possibilities of the poetic works studied in secondary school. Discusses new types of approach.

Keywords: Education, approach, poetry, innovations, lyrics, poems.

***

УДК 37.091.3

Джубаялиева А.К. – кандидат биологических наук, доцент,
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
E-mail: daliyak@mail.ru

Байтлесова Л.И. – кандидат химических наук, доцент,
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
E-mail: beu64@mail.ru

Байтлесов Е.У. – кандидат биологических наук, профессор,
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
E-mail: baitlesove@mail.ru

Амиргалиева А.М. – магистр техники и технологии,
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
E-mail: ainara-aida@yandex.ru

**МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ В ВУЗЕ
ДИСЦИПЛИНЫ «БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ»**

Аннотация. В статье рассматриваются особенности преподавания дисциплины «Безопасность жизнедеятельности» как комплекс обучения, направленный на формирование у обучающегося основных знаний, умений и отдельных навыков безопасного поведения в повседневной жизни и в процессе профессиональной деятельности. Показано, что применение новых, более эффективных технологий обучения позволяют развивать у студентов креативное, поисковое, навигаторское мышление. Главное достоинство технологии обучения – открытость для диалога и возможность самоорганизации.

Ключевые слова: Безопасность жизнедеятельности, методика преподавания, процесс обучения.

Человечество на всём протяжении своей истории постоянно подвергается воздействию катастроф. Они уносят тысячи человеческих жизней, наносят колоссальный экономический ущерб, в мгновение ока разрушают все то, что создавалось годами, десятилетиями и даже веками. Поэтому проблема безопасности жизнедеятельности становится приоритетной проблемой государства и складывается из социальной, военной, экономической, экологической безопасности жизнедеятельности в производственной сфере.

Глобальной проблемой современного мира является обеспечение устойчивого безопасного развития. Эта проблема стоит практически перед всеми странами мира и является ключевой проблемой человеческой цивилизации. Рост чрезвычайных ситуаций различного характера, а вместе с ним и числа жертв среди населения, вызвал острейшую необходимость подготовки специалистов, в том числе со знаниями в области безопасности жизнедеятельности [1].

Дисциплина «Безопасность жизнедеятельности» - научная дисциплина, изучающая опасности, окружающего человека в его повседневной жизни, в быту, на производстве, и способы защиты от них. Она направлена на изучение широкого диапазона потребностей общества в обеспечении техногенной, социальной, экономической, криминальной и других видов безопасности, а также должна быть ориентирована на формирование мировоззрения обучающегося. Одной из важнейшей составляющей педагогического процесса является психолого-педагогическое сопровождение процесса адаптации студентов к профессиональной деятельности [2].

Целью преподавания дисциплины «Безопасность жизнедеятельности» является ознакомление студентов с основами безопасного взаимодействия человека со средой обитания (производственной, бытовой и городской) и основами защиты от негативных факторов в опасных и чрезвычайно опасных ситуациях.

Задачи курса:

- выработать умение использовать нормативные и правовые акты, содержащие нормы безопасности жизнедеятельности, а также осуществлять контроль за их соблюдением;
- дать представление о взаимосвязи функциональных и психофизиологических возможностях человека и его совместимости с производственной средой;
- познакомить с мерами по предотвращению и снижению рисков чрезвычайных ситуаций.

В результате изучения курса студенты должны:

Знать:

- законодательные акты Республики Казахстан в области безопасности жизнедеятельности, организационные основы обеспечения безопасности жизнедеятельности, теоретические основы безопасности жизнедеятельности в системе «человек-среда обитания».
- правовые, нормативно-технические и организационные основы безопасности жизнедеятельности;
- основы физиологии и рациональные условия деятельности;
- анатомо-физиологические последствия воздействия на человека травмирующих, вредных и поражающих факторов, их идентификацию;
- методы прогнозирования чрезвычайных ситуаций и разработки моделей их последствий.

Уметь:

- моделировать и прогнозировать развитие чрезвычайных ситуаций, идентифицировать опасности, распознавать и количественно оценивать негативные воздействия среды обитания, вести непрерывный контроль и мониторинг среды обитания, разрабатывать, планировать и осуществлять мероприятия по повышению безопасности жизнедеятельности и ликвидации отрицательных последствий воздействия опасных и вредных факторов, планировать и осуществлять мероприятия по повышению устойчивости производственных систем и объектов;

- принимать наиболее правильные решения для устранения и предупреждения неблагоприятных ситуаций;

- планировать мероприятия по защите производственного персонала и населения в чрезвычайных ситуациях и при необходимости принимать участие в проведении спасательных и других неотложных работ при ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций.

Приобрести:

- навыки правильного использования средств защиты при чрезвычайных ситуациях;

- знания по осуществлению безопасной и экологичной эксплуатации систем и объектов;

- практические навыки расследования несчастных случаев, связанных с производством и профессиональными заболеваниями;

- освоить методы анализа отчетности и проведения инструктажа, обучения.

Требования к ключевым компетенциям:

В рамках изучения дисциплины студент должен быть компетентным в вопросах:

- о чрезвычайных ситуациях природного и техногенного характера;

- об основных требованиях международного и республиканского законодательства в области охраны труда и безопасности жизнедеятельности;

- о тенденциях развития в сфере техники безопасности и его значение для безопасности жизнедеятельности.

Полученные в процессе обучения знания и умения, по нашему мнению, будут способствовать готовности специалиста к осуществлению им различных видов профессиональной деятельности [3].

Позиция преподавателей при чтении курса «Безопасность жизнедеятельности» состоит в том, что эта дисциплина, позволяющая дать общие закономерности опасных явлений и жизнедеятельности человека среди этих опасностей, должна способствовать формированию у студентов идеологии безопасности, формированию безопасного мышления и поведения, необходимые каждому человеку. Поскольку одна из главных целей курса – воздействовать на мировоззрение студента, то он должен почувствовать себя ответственным хотя бы за свою безопасность, понять, что его безопасность невозможна без безопасности других, что его безопасность – это его знания, умения и навыки [4].

В настоящее время организация учебного процесса требует постоянного совершенствования, так как формирование социально-экономической компетентности студента вуза является одним из факторов профессиональной мобильности обучающегося. В связи с этим, настоящая ситуация в подготовке специалистов требует новые методы преподавания дисциплины. Эффективность процесса познания во многом зависит от познавательной активности самого студента. В современных условиях роль знаний возросла настолько, что они стали выступать в качестве главного фактора развития общества. Современное профессиональное образование это не только передача студентам знаний, но и

использование результативных путей усвоения информации, при которых достигаются ожидаемые результаты в развитии способностей обучающихся.

Построение учебно-воспитательного процесса с учетом потребностей и возможностей каждого студента возможно только лишь с применением новых, более эффективных технологий обучения, так как традиционные методики обучения не позволяют преподавателю раскрыть все способности обучающихся, заинтересовать их, что в конечном итоге влияет на качество знаний и умений.

Специфика преподавания дисциплины «Безопасность жизнедеятельности» в вузе должна учитывать весь диапазон проблем современности, так как безопасность захватывает все сферы бытия человека.

Курс «Безопасность жизнедеятельности» в Западно-Казахстанском инновационно-технологическом университете представлен в виде следующих тем:

1. Теоретические основы безопасности жизнедеятельности.
2. Основные понятия и вопросы по охране труда.
3. Воздействие опасных природных и вредных факторов на человека, среду обитания и защита от них.
4. Социальная безопасность.
5. Обеспечение безопасности при социально неблагоприятных условиях.
6. Основы национальной безопасности.
7. Терроризм. Его последствия и методы борьбы с ним.
8. Первая доврачебная помощь.

Основные элементы курса «Безопасность жизнедеятельности»: лекции, семинары, практические занятия, самостоятельная работа, контроль и оценка полученных знаний и навыков, реализуются следующим образом.

На лекциях и семинарских занятиях осуществляется теоретическая подготовка студентов по получению и углублению знаний по безопасности и защите человека от чрезвычайных ситуаций. Методику преподавания лекций каждый преподаватель выбирает самостоятельно и отражает в учебно-методическом комплексе. При организации педагогического процесса, связанного с чтением лекционного материала и проведением практических и семинарских занятий широко используются технические средства обучения, позволяющие увеличить информативность, интенсивность и результативность обучения. Сочетание традиционных лекций по классической методике голосом и при помощи объяснения непонятных вопросов на доске и на конкретных примерах из жизни и лекций с применением элементов дистанционного обучения и электронных образовательных технологий (аудио и видео лекции, анимации и симуляции и т.п.) способствует лучшему усвоению учебного материала, который может быть легко использован и доступен каждому студенту для самостоятельного изучения. При таком обучении часть занятий переносится в режим онлайн. У обучающегося наряду с общением с преподавателем и сокурсниками в учебной аудитории, появляется возможность в любое время общаться и задавать вопросы, используя такие средства общения, как чат, форум и электронная почта, что позволяет делать процесс обучения более насыщенным, гибким, а студентам получить определённую долю свободы в процессе обучения [5].

Особое место в подготовке студентов в области безопасности жизнедеятельности занимают практические занятия, имеющие целью приобретение обучающимися практических навыков и умений действовать в различных экстремальных ситуациях, работать с приборами радиационной и химической разведки, изготавливать простейшие средства индивидуальной защиты.

На семинарах проходит обсуждение самых интересных и важных тем курса, а также отработка практических навыков. На каждом занятии отводится необходимое время для проверки знаний и навыков студентов по пройденному материалу и усвоения изучаемой темы. Текущая оценка успеваемости студентов может проводиться в различных формах. Возможно тестирование, а также выполнение различных, в том числе, групповых проектов, написание докладов и рефератов, выполнение контрольных работ. Текущим контролем охватывается как можно больше студентов.

Грамотное поведение человека определяется знанием характера и возможных последствий опасностей, правил поведения в данной конкретной обстановке, психологической подготовкой и психической устойчивостью в различных чрезвычайных ситуациях.

Данные качества, как самообладание, умение принимать решение в короткие сроки, осознание того, что от твоего решения зависит жизнь твоих товарищей – все это требует длительной специальной подготовки. В отведенное время научить умению преодолевать страх, действовать без паники, принимать оптимальное решение в условиях, когда под угрозой жизнь – невозможно. К этому специалисты в этой области деятельности готовятся годами. Но показать хотя бы приближенно возможную обстановку, заставить студента почувствовать это – такое возможно путем приближения обучения к реальным условиям, которые могут сложиться в аудитории, в квартире, в офисе, на улице, по дороге на учебу, домой и т.д.

В рамках занятий хорошие результаты достигаются при привлечении к учебному процессу сотрудников сфер безопасности жизнедеятельности (ДЧС и др.); проведение занятий на учебно-материальной базе организаций, работающих в области безопасности жизнедеятельности, использование наглядных пособий этих организаций, что способствует повышению интереса и, как следствие, качества получаемых знаний и умений.

С целью освоения и углубления знаний и навыков, полученных на всех видах учебных занятий, подготовки к предстоящим занятиям, контрольным работам, зачету, систематизации учебного материала организуется самостоятельная работа студентов. В процессе индивидуальной и самостоятельной работы студента рекомендуется написание рефератов, проведение научно-исследовательских работ, подготовка докладов и выступлений. В часы самостоятельной работы студентов проводятся консультации преподавателей.

Подготовка к учебному занятию включает: определение темы, целей, учебных вопросов, места, времени и формы проведения занятия; выбор методических приемов и способов раскрытия учебных вопросов; уточнение материально-технического обеспечения занятия; организация подготовки студентов к проведению занятия.

Задание студентам выдается на предыдущем занятии и является основой для самостоятельной подготовки студентов к предстоящему занятию. Формулировка учебных вопросов должна не только требовать от студентов тщательного изучения учебного материала, но и способствовать развитию творческого мышления, умения изыскивать пути решения и ответы на поставленные вопросы.

Практические занятия и групповые упражнения проводятся с целью: проверки теоретических знаний студентов, полученных, как на занятиях под руководством преподавателя, так и в ходе самостоятельной подготовки; освоения и отработки практических действий, различных приемов и основных способов защиты от опасностей.

В начале занятия объявляется тема, цели, учебные вопросы занятия, обосновывается актуальность темы, устанавливается связь материалов данного занятия с темами предыдущих и последующих занятий, проверяется готовность студентов к занятию.

Рассмотрение учебных вопросов составляет основную часть занятия. На изложение и обработку учебных вопросов отводится максимальное количество времени. На занятие выносятся 5-6 вопросов. Каждому студенту предлагается после ответа на вопрос или краткого доклада на поставленную тему, подготовленную самостоятельно, задать аудитории 3-4 вопроса по теме доклада и выбрать отвечающего из числа обучающихся. Если же у аудитории есть вопросы по данной теме, то они могут задавать их докладчику дополнительно. При этом преподаватель оценивает каждого из выступающих. Каждый учебный вопрос заканчивается краткими выводами, логически подводящими к последующему вопросу занятия. В заключительной части подводится итог занятия, даются рекомендации по самостоятельной работе студентов.

Также студентам предлагается проведение практического занятия на тему «Реальные ситуации» для отработки конкретных учебных вопросов.

Варианты предлагаемых учебных вопросов:

1. Эвакуация.
2. Пожар.
3. Стихийное бедствие.
4. Чрезвычайная ситуация с выбросом радиоактивных веществ.
5. Террористический акт.
6. Первая помощь пострадавшим.

Отработка всех вопросов проводится на фоне конкретной обстановки. Например: «Вы находитесь в здании на 4 этаже. Начался пожар. Что нужно делать и как спастись и спасти в данном случае?» и т.д. При отработке каждого вопроса рассматриваются все основные варианты развития ситуации.

Группа студентов выбирает руководителя коллектива. Руководителю предлагается немедленно организовать работы по спасению людей. Всем остальным студентам предлагается точно выполнять команды руководителя. При этом преподаватель оценивает действия всех студентов. В ходе проведения спасательных работ можно заменить руководителя, он продолжает действия предыдущего или дает свои команды. Так повторяется несколько раз. Как показывает опыт, данная ситуация обладает мощным потенциалом развития личности, т.к. в ней находят отражение и субъективные факторы поведения человека, и объективные факторы окружающей среды. Если знаний было недостаточно, то выявляются именно те теоретические разделы, которые студентам необходимо было изучить для решения поставленных задач. После отработки учебного вопроса проводится разбор с анализом характерных ошибок, умелых действий, отмечаются наиболее отличившиеся студенты. При этом максимально используются оценки самих студентов.

Необходимость внедрения новых технологий и методик обучения, постоянное совершенствование учебного процесса требуют непрерывного повышения квалификации преподавателей в области безопасности жизнедеятельности.

Исходя из вышеизложенного, главная задача преподавателя – выявить задатки, склонность, способность, психофизиологическую готовность к профессиональной деятельности студента, дать студенту знания и умения, которые позволят ему ориентироваться и профессионально действовать в различных ситуациях, иметь практические навыки и быть подготовленным к решению проблем связанных с его будущей профессиональной деятельностью.

Литература:

1. Экология и безопасность жизнедеятельности / Под ред. Л.А. Муравья. – М.: Издательский центр «Юнити», 2000. – 342 с.
2. Основы общей, специальной и социальной педагогики: учеб. пособие / Под общ. ред. Л.В. Мардахаева. – М.-Тула: Изд-во ТГПУ им. Л.Н.Толстого, 2007. – 503 с.
3. Мардахаев Л.В., Чемоданова Д.И., Соловьева Л.В., Орлова Е.А. Основы специальной педагогики. – М.-Тула: Изд-во ТГПУ им. Л.Н.Толстого, 2010. – 334 с.
4. Белов С.В. Безопасность жизнедеятельности. – М.: Высшая школа, 1999. – 448 с.
5. Жуков В.И. Методика преподавания в вузе. – М.: Изд-во РГСУ, 2006. – 202 с.

**Джубаялиева А.К., Байтлесова Л.И.,
Байтлесов Е.У., Амиргалиева А.М.**

**«ТІРШІЛІК ӘРЕКЕТІ ҚАУІПСІЗДІГІ» ПӘНІН ЖОҒАРЫ ОҚУ
ОРЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада «Тіршілік әрекеті қауіпсіздігі» пәнін білім алушыда білім, білік және күнделікті өмірде және кәсіптік қызмет барысында қауіпсіз әрекеттің жекелеген дағдыларын қалыптастыруға бағытталған оқу кешені ретінде оқыту ерекшеліктері қарастырылады. Жаңа, нәтижелі оқыту технологияларын қолдану студенттердің сыни, ізденушілік, бағдарлы ойлауын дамытуға мүмкіндік беретіндігі көрсетілген. Оқыту технологиясының басты жетістігі – тілдесімдік ашықтығы мен өзін-өзі ұйымдастыру мүмкіндігінің болуы.

Тірек сөздер: Тіршілік әрекеті қауіпсіздігі, оқыту әдістемесі, оқу үдерісі.

**Jubayaliev A.K., Baitlessova L.I., Baitlessov E.U., Amirgalieva A.M.
METHODICAL FEATURES OF TEACHING AT THE UNIVERSITY OF
THE SUBJECT "LIFE SAFETY"**

The article considers the peculiarities of teaching the discipline "Life Safety" as a training complex aimed at forming the basic knowledge, skills and individual skills of safe behavior in everyday life and in the professional activity. This article considers the appliance of new, more effective teaching technologies allow students to develop creative, searching, navigational thinking. The main advantage of learning technology is openness to dialogue and the self-organization possibility

Keywords: Life safety, teaching methods, learning process.

***

ӘОЖ 172. 15: 37. 0

Сейтенова С.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
E-mail: seitenova_ss@mail.ru

**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ЕЛЖАНДЫЛЫҚҚА
ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Андапна. Мақалада бастауыш сынып оқушыларын елжандылыққа тәрбиелеу мәселесіне арналған. Тұлғаның бойындағы елжандылық сезімді қалыптастырудың негізгі көзі – отбасы, әулет, әлеуметтік орта, аймақ, мемлекет, әлемдік кеңістік болса, тұлғаның бойындағы елжандылық сезім - қазақ патриотизмі, ұлттық патриотизм, Қазақстандық патриотизм, жалпыадамзаттық патриотизм арқылы көрініс бере отырып, тұлғаның бойында құндылықтың жоғары көрсеткіштері - мемлекет және ұлт

алдындағы міндет, парыз, намыс, ұлттық рух, ұлттық сана, және ұлттық тарихқа, салт-дәстүрге деген сүйіспеншілік мәселелері қарастырылған.

Тірек сөздер: *Елжандылық, тәрбие, отбасы, әулет, әлеуметтік орта, аймақ, мемлекет, қазақ патриотизмі, ұлттық патриотизм, намыс, ұлттық рух, ұлттық сана.*

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «Біз құрап жатқан қоғамның ең жоғарғы құндылығы - адам, бүкіл өзгерістердің бәрі сол үшін, соның игілігі үшін жасалып жатыр», - деген [1]. Олай болса, оқушының өз өмір жолын таңдай білу қабілетін дамытуда, ер бала мен қыз баланың өмірлік ұстанымын, табиғи міндеттерін түсіндіруде, өз өміріне ойлы көзбен қарап, адам өмірі ең жоғары құндылық екенін санаға сіңіруде елжандылыққа ұлттық құндылықтар арқылы тәрбие берудің маңызы зор деп білемін. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты - сол ұлттық кодынды сақтай білу. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» деп атап көрсетілген [2]. Тұлғаны елжандылық рухта тәрбиелеуде жинақталған ғылыми қордың мол екендігіне қарамастан, оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеу қоғам сұранысынан туындаған өзекті мәселе екенін ғылыми еңбектерге жасалған талдаулар көрсетіп отыр.

Адам бойына елжандылық сезімнің қалыптасуы отбасы тәрбиесі мен балабақшадан бастау алатыны айқын. Баланы отбасында елжандылыққа тәрбиелеу, ана тілін үйрету, ұлттық мінез-құлық қалыптастыру, ұлттық салт-дәстүрді сақтауға баулу, шыққан ата-тегін білуді таныту – ата-ана парызы. Халқына құрмет, тарихи дәстүрлерге адалдық, сондай-ақ, туған жеріне, Отанына деген сүйіспеншілік сияқты перзенттік борыш тұлға бойына сәби шағында дарыса, бұл қасиеттер өсе келе ары қарай дамып, қалыптасуына қолайлы жағдай туады.

Бүгінгі таңда елімізде жүріп жатқан жаңару процесі өткен тарихымызды объективті тұрғыдан дұрыс бағалауға, оны мектептің оқу-тәрбие үдерісінде күн талаптарына сай тиімді пайдалануға қолайлы жағдай жасауда. Ата-баба мұралары негізінде тәлім-тәрбие барысында жеткіншектерді елжандылыққа, өз халқына деген сүйіспеншілікке, ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетіне, еңбек сүйгіштікке, адалдыққа, кішіпейілдікке, елінің мүддесін өзінің мүддесінен жоғары қою сияқты қасиеттерге тәрбиелеу міндеті басты назарда тұрғандығы белгілі.

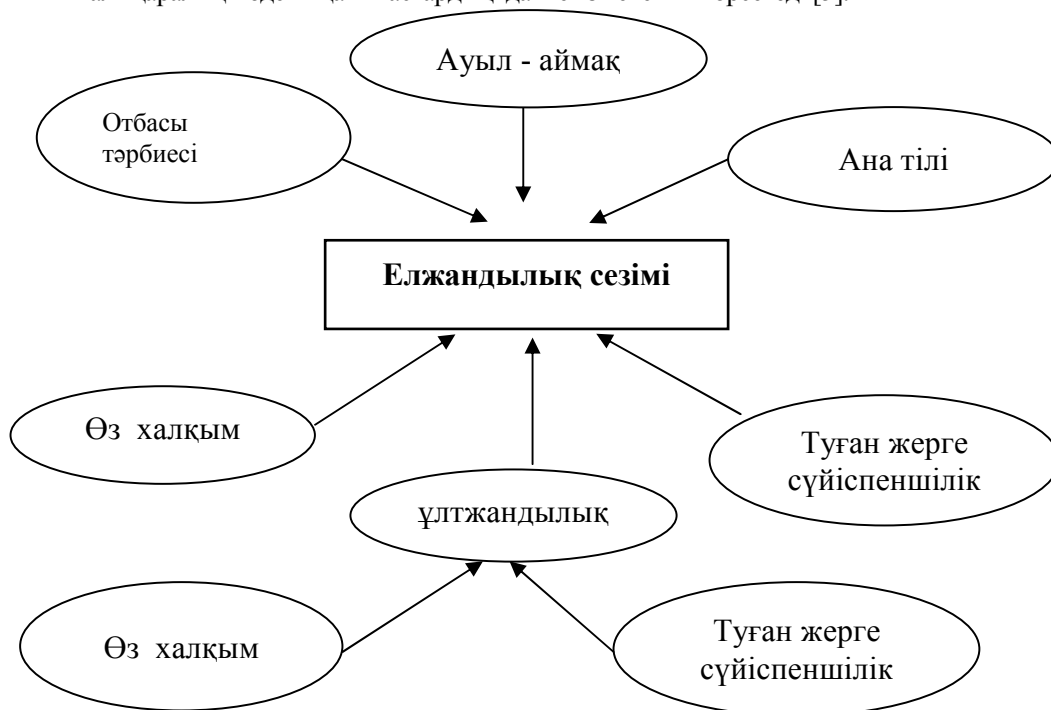
Патриотизм ұғымы қазақ энциклопедиясында былайша сипатталған: ол грек сөзі «Patriotes» - отандас, «patris» - Отан, туған жер, отанға деген сүйіспеншілік бойындағы күш-қуаты мен білімін Отан игілігі мен мүддесіне жұмсау. Туған жерін, ана тілін, елдің әдет ғұрпы мен салт-дәстүрін құрмет тұту сияқты патриотизм элементтері ерте заманнан бастап-ақ қалыптаса бастайды.

Психолог-ғалым А.С.Козлова «... көп қырлы азаматтық тәрбие қоршаған өмір мен тәрбиенің әсері арқылы балалық шақта біртіндеп қалыптасып отырады», - деп көрсетеді [3].

Ал, Қ.Жарықбаев «Отансүйгіштік кісінің бойындағы күш-қуатын, білімі мен тәрбиесін, халық мүддесіне, оның игілігіне яғни, адамның кір жуып кіндік кескен жеріне білдіретін перзенттік борышы, оның кісілігін танытатын ерекше асқақ сезім» деген болатын.

Философиялық сөздікте: Азаматтық - адамгершілік және саяси принцип, сезім, оның мазмұны – Отанға деген сүйіспеншілік, оған адалдық, оның өткені мен қазіргісіне деген мақтаныш, Отан мүддесін қорғауға құлшылық. Азаматтық - адамның мыңдаған жылдар бойына бекіген ең терең сезімдерінің бірі - деген анықтама берілген [4].

Қазақ тарихын зерделеу барысында олардың табиғаты, әлеуметтік жағдайына, тұрмыс тіршілігіне байланысты азаматтық халық екенін айқын аңғаруға болады. Бұны қазақтың тұңғыш ғалымдарының бірі - Ш.Уәлиханов жақсы зерттеген және өзінің азаматтыққа деген ғылыми тұжырымдамасында жақсы берген. Біз бұл тұжырымнан азаматтық отбасынан бастау алып, әулет, тумаластарға деген сүйіспеншіліктен барып, халыққа деген махаббат және сол кездегі алдыңғы қатарлы елдердің бірі Ресейді атап көрсетуі де азаматтықтың халықаралық мәдени қатынастардың да негізі екенін көрсетеді [5].

Сурет 1 – Ш.Уәлихановтың елжандылық ұғымына берген тұжырымына сәйкес азаматтықтың анықтамас

Бүгінгі жаһандану үрдісінде, елжандылық ұғымы халықтар мен ұлттардың өз Отанына, мемлекетіне деген сүйіспеншілігімен қатар, әлемдік дамудың тыныштығы мен бейбітшілігін сақтау үшін барлық күш жігерін жұмсау, яғни жалпыадамзаттық патриотизм тұрғысынан қарастырылады.

Елге, ұлтқа деген сүйіспеншіліктен пайда болмайды. Өзі туған топырақ тозаңы және ана сүтімен ұйыған елжандылық сыртында өскен

ортасы мен азамат ретінде қалыптастырған қоғамы дарытар терең де текті дүниетаным негізінде ғана түзіледі [6]. Еліміз тәуелсіздік алғалы жас ұрпақ бойында елжандылық сананы қалыптастыру, ол үшін патриоттық іс - әрекет ұйымдастыру, отбасы, балабақша мен мектептердегі оқу-тәрбие процесінде патриоттық тәрбие беруді жетілдіру қажеттілігі туып отыр. Сондықтан, жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беруде бұрынғы тәжірибе мен бүгінгі практиканы және болашақ жоспарларды байланыстыру қажет. Сонда ғана балалардың бойына ұлттық патриотизм сезімін қалыптастыруға қол жетеді. Ұлттық патриотизм – жеке тұлғаның өз тарихи дәстүрі сияқты категорияларға байланысты әртүрлі деңгейде көрініс береді. Соған қарамастан, осы рухани ерекшеліктерді білу, оны қалыптастыру – патриоттық тәрбиенің негізгі мақсаты [7].

Патриотизмнің құрамдас бөлігі болып табылатын маңызды элементтердің бірі – рух немесе ұлттық патриотизм өз халқына деген сүйіспеншілік ретінде қарастырылуы тиіс. Патриотизм өзінің шыққан тегінің бірлігі мен ортақтылығы, туған жеріне, тіліне, өскен ортасына, мінез-құлқына, психологиялық және этнографиялық ерекшеліктеріне тән ерекше тарихи ұлттық дәстүрмен тығыз байланысты. Ұлттық сезімдерді патриотизм арнасына, Отанға, ұлтқа деген сүйіспеншілік рухына дұрыс бағыттау үшін бұл ерекшеліктерді жақсы білу және оларды міндетті түрде бала санасына сіңіре білу қажет.

Рухани тәрбие, моральдік ұстаным, Отанын, халқын, елін сыйлауға тәрбиелеу оқыту жүйесінің басты мақсаты болып келген [8].

Халқымыздың аса бай тарихы ерлік, азаматтық дәстүрлерді жалғастыруды керек етеді. Жүздеген жылдар бойы қалыптасқан ата-баба салты, сыйластық, жомарттық, азаматтық және батырлық қасиеттер бүгінгі жас ұрпаққа ауадай қажет. Отанын сүйген, өз елінің болашағын ойлаған білікті де білімді жас мамандар қазіргідей шетелге қашпай өз елінің түтінін түтетіп жүрер еді.

Сол сияқты отан сүйгіштікке тәрбиелейтін мақал-мәтелдердің алатын орны өз алдына бір төбе. Оның жас балалар үшін пайдасы мен атқаратын ролі зор. Мысалы, «Ит туған жеріне», «Өз елім өрен төсегім» т.б. мән – мағынасына зер салатын болсақ, ешқандай дәлелдеуді қажет етпейтін, жас ұрпақтың отансүйгіштік, патриоттық сезімін жетілдіру үшін қажетті қағидалар, бұлардың тәрбиелік мәнісін түсіндіре отырып, бала тәрбиесінде кең пайдалануымыз керек [9].

Отаншылдық, ел-жұртын сүю, азаматтық борышын атқаруға арқау болатын халықтық рухани құндылықтың бірі ар - намыс. Бұл – борышты атқаруға итермелейтін әлеуметтік күш. Осы тұрғыдан алғанда ар-намыс қазақ халқының бойына туа біткен ұлттық әлеуметтік – психологиялық ерекшелік болмысы және ол азаматтың елін, жерін сүюге отандық ойлау жүйесінің негізі болмақ. Сондықтан баланың бойына бастауыш сыныптан бастап ар-намысын қалыптастыру үшін халықтық ертегілердегі ер – азамат бейнесін сомдап, үлгі етіп, мақтанышын, ерлігін мадақтап тәрбиелеудің маңызы зор. Дәстүрлі қазақ эпосы – ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығының айқын айғағы ретінде бүгінгі күні де халықтың жадында сақталып, ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа асыл мұра жетіп отыр. Елін, жерін қорғаған батырларды мадақтап жырға қосу арқылы халық жас ұрпақты ерлікке, өрлікке, мәрттілікке, ұлтжандылыққа үйретуге тырысқан.

Ұлттық ойындардың да балаға тигізетін пайдасын халық ертеден - ақ білген. Бәйге аттың озып келуі баланы батылдықты пен өжеттілікке, шапшаңдыққа, ептілікке тәрбиелейді. Жастайынан ат құлағында ойнайтын қазақ баласы үшін бәйге ертеңгі әскери мектептің бір сынығы іспестес. Қазақтың баланы жасы жетіге келгенде атқа мінгізіп, үзеңгі ұстатуы, ел болуға, өз ісіне жауапты болуға меңзегені де жақсы дәстүр. Бұл жерде баланың жетіге келгенде мектепке баруы да, оң – солын танудағы алғашқы қадамы да кездейсоқтық емес.

Жалпы кез келген адам соғыс іс-әрекетінде немесе басқа жағдайда ерлік істерге бару үшін алдымен рухани тұрғыдан дайын болуы керек.

Тұлға педагогиканың теориясында тұрақты қоғамдық сипатқа ие, саналы іс-әрекет пен қарым-қатынастардың субъекті және объекті ретінде қарастырылса, психологияда ол зат, дүние, әлеуметтік ортамен қарым-қатынас барысында пайда болған қоғамдық сапалар жүйесімен сипатталады. Философияда тұлға әлеуметтік, табиғи орта заңдылықтары және өзінің саналы іс-әрекетінің жемісі. Осы келтірілген анықтамалардың барлығында тұлғаның санасы, іс-әрекеті, сезімі көмекші не көрнеу жалпы жан-дүниесінің қалыптасуына әр түрлі факторлардың ықпалы бар екеніне меңзейді: бұлар біз анықтап отырған негізгі бағыттардың теориялық тұрғыдан дұрыс екендігін дәріптеуге мүмкіндік береді [10].

Патриоттық іс-әрекеті, мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, күнделікті оқу-тәрбие барысында әр бір оқушының көздеген нысаны мұратымен тығыз байланысты болып, тәрбиелік жұмыстарда осыған орай әдет, дағды, икемділік, іскерліктерін дамыту, меңгерту, қалыптастыру және бойына сіңіру мақсаты белгіленеді.

Оқушының өзін-өзі патриоттық іс-әрекетке саналы түрде тәрбиелеуге көшуі – осы бағыттағы жұмыстардың табыстылығының жоғары көрсеткіші. Бірақ бұған жету оқу-тәрбие мекемелері мен ата-аналардың жеке басқа да әлеуметтік ұйымдардың бірге отырып ұзақ мерзімді, жүйелі әрі мазмұнды жүргізілуін талап етеді.

Өзін-өзі тәрбиелеу – саналы түрде белгілі бір бағытты ұстанған өзіндік іс-әрекет болып, ол көбінесе оқушының өз бойындағы теріс мінез – құлық іс-әрекеттерді жойып болмаса өзіндік жақсы қасиет, сана, қабілеттерін жетілдіруді көздеуі.

Патриоттық сана, патриоттық сезімнің көрсеткіші – оқушының іс-әрекеті. Сонымен бірге іс-әрекет – оның дамуы, қалыптасуына ықпал ететін басты фактор. Іс-әрекет барысында оқушы қоршаған ортаның құндылықтарын арттыруға үлес қосады, бұл өз кезегінде патриоттық сана қалыптасып, сезім, қабілет, қасиеттері дамуына ықпал етеді. Мектеп оқушыларының басты іс-әрекеті білім алу, танымдық мүмкіндіктерін арттыру, қабілеттерін дамыту. Бұлармен бірге қоғамдық іс-шараларға белсенді қатынасуы, өзіне қызмет етуі, үй шаруасына көмектесу секілді іс-әрекеттердің барлығы оқушылардың басты міндеті. Осыларға патриоттық сипат беру, басқаша айтқанда оқушының жеке басының мүддесін ұлттық, отан, мемлекет, халық мүддесімен ұштастырып отыру.

Оқушыларды өзін-өзі тәрбиелеуге бейімдеу ең алдымен ұстаздардың көмегімен жүзеге асырылады. Мұнда оқушының өз тұлғасын қалыптастырудың субъектісіне айналуына шарт түзу қажет. Оқушыны өзін-өзі тәрбиелеу деңгейіне жеткізу дегеніміз – оның ішкі қажеттерінен туындаған ой-сана, мінез – құлық, іс-әрекетін сыртқы жағдайларға сәйкестенуі. Бұл оның өзіне қойылған талаптарға іс-әрекетін ұйымдастыру арқылы жағымды жауап беруі. Оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуін ұйымдастыруға жетекшілік етуде ұстаздар мынандай басшылық жұмыстарын ұйымдастырады: а) өзін-өзі танып білуі; ә) өзін-өзі тәрбиелеу бағдарламасы не жоспарын түзу; б) өзін-өзі иландыру, өзіне бұйрық беруі т.б.; г) өз іс-әрекетін бақылау және бағалау. Бұл ретте ұстаз оқушыларға қандай патриоттық іс-әрекетке өзін-өзі тәрбиелеуі керек екендігін айқындап, бағыт беріп отырады.

Берген білім мен тәрбиемізден не күтеміз? Қандай нәтиже шығады? Оны қалай жүзеге асырамыз? Деген сұрақтарға жауапты 1-4 сыныпта оқыту мен тәрбиелеу арқылы табамыз.

Әдебиеттік оқу пәні – бастауыш сынып оқушыларының ауызша және жазбаша тілін дамытуды, яғни сөздік қорын байытуды, байланыстыра және грамматикалық тұрғыдан жүйелі сөйлеуге үйретуді, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруды көздейді. Ұлттық тәрбие, рухани-мәдени құндылықтар, ана тілі және қазақ халқының салт-дәстүрі негізінде сусындаған жеке тұлғаны

қалыптастыруға ықпал етеді. Адамның ішкі рухани жан дүниесі байлығын ашуға, адамгершілікке тәрбиелеуге, тілі мен қиялын дамытуға мүмкіндік береді. 2-4 сыныптарда берілген тақырыптар ата-ананы құрметтеуге, елін-жерін сүйуге, отансүйгіштік қасиеттерін оятады. Нақыл сөздерді, шешендік сөздерді талдауда негізгі ойды табу, өмірде қолданысқа енгізуге дағдыларын қалыптастыру көзделеді. Үш жүздің билерінің астарлы шешендік сөздерінің негізгі идеясын меңгерте отырып, Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі халық басына түскен ауыртпалық, елі, жері үшін күрескен, бір тудың астында бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған батыр ата-бабаларымыздың ерліктері мен тауып айтылған шешімдерін балаларға ұғындырып отыру. Балаларды шыншылдыққа, әділдікке тәрбиелеу маңыздылығы басты ұстанымын болуы тиіс. Баланы әу бастан дау-жанжалдардың ақ-қарасын аша білуге үйрету. Өз шешімін анық айтуға тәрбиелеу.

Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов, Мұқағали Мақатаев, Төлеген Айбергенов шығармалары арқылы оқушы бойына жетіспейтін қасиеттерді дарыту. Тек оқулықпен ғана шектелмей, іздену арқылы өздеріне қажетті материалдарды өз бетімен ізденіп, тауып алуға тапсырмалар беріліп отыруы тиіс. Осы тәсіл арқылы оқушы өз бетімен білім алуға және елжандылыққа тәрбиелеуге болады.

Ұлттық мектептің басты мақсаты ұлтымыздың мәдени, рухани жолын танып-білуге негізделуі керек. Бұл – ұлттық сана мен нанымды қайта қалыптастыру деген сөз. Ал бүгінгі мақсат-мұрат белгілі. Ол - білімі білікті, дені сау, ұлттық сана-сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі жоғары, парасатты, мәдениетті, еңбеккер, іскер, сондай-ақ бойында басқа да игі қасиеттері қалыптасқан адамзатты оқытып тәрбиелеу, оны дамыту болса, соның бір негізгі нақты жолы бастауыш сыныптарда пәндерден бастау алуы тиіс.

«Ұлт мұрасы» тәрбие жұмыстарының аймақтық кешенді бағдарламасын жүзеге асыра отырып, оқушыға тәрбие беруде кез-келген тәрбие сағаттарының негізгі мақсаты оқушы бойына отансүйгіш, имандылық, тұлғаның адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруына ықпал ету, адамгершілік проблемаларды шешу білігін меңгерту, байланыс жасау бейімділігі мен мінез-құлық мәдениетін дамыту, әдет-ғұрпы мен дәстүрлері негізінде отбасылық құндылықтарды нығайту, өз отбасының, тегінің және социумның тарихына танымдық

Әр сынып сағаттарының өтілу механизмін өзгертіп, тақырыптың мағынасына үңілуге, ондағы «Мен не үйрендім? Мен қалай үйренемін? Мен оны қайдан аламын?» сұрақтарына жауапты өз бойынан табуға тарту. «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», «Ардақта ата-ананды», «Қарты бар үйдің қазынасы бар», «Құрбан айт туралы не білеміз?», «Мен қайырымды баламын», «Жақсы деген немене, жаман деген немене», «Тәуелсіздік елімнің тірегі», «Елбасы бастаған болашақ» тақырыптарында өткен тәрбие сағаттарында балалар бойына отансүйгіш, имандылық, тұлғаның адамгершілік қасиеттері артады, оянады.

Ал осы ұлттық тәрбиені бала бойына сіңіруде бастауыш сыныпта атқаратын жұмысының орыны ерекше. Тәрбиені сәби ана құрсағынан бастаса, оны білім теңізінің мектеп атты кемесінде ұлттық құндылықтарымызбен жетілдіру өте Қоғамға қызмет ететін болашақ жеткеншектерге сапалы білім мен өнегелі ұлттың тәрбие беру – ұстаздың басты парызы. Оқу мен тәрбие егіз. Оны бір – бірінен бөліп қарауға болмайды. Тәрбиенің өзі күнделікті сабақтың әр бір негізінде – ақ оқушы бойына сіңіре бастайды.

Сонымен, сапалы білім мен жақсы тәрбие – ұзақ мерзімді талап ететін және екі жақты сипатқа ие болатын күрделі процесс. Ол мұғалім қажырлы еңбегінің нәтижесі ғана емес, ата-ананың отбасындағы тәрбиені

ұйымдастыруына байланысты. Бала тәрбиесіне мектеп пен отбасының ықпалы күшті болса, болашақ жас жеткіншектерге берген тәрбиенің нәтижесі сапалы болмақ. Оқу мен тәрбие үрдісінде оқушы бойына ұлттық құндылықтар жүйесін қалыптастыру.

Біз көтеріп отырған мәселе, тұлғаның дамуы – өте күрделі, ұзақ және қарама-қайшылыққа толы процесс. Өйткені тұлғаның дамуы қарама-қайшылықтар күресінен туындайды. Осы тұрғыда И.Г.Песталоцци *«Адамның ақыл ойының қалыптасуы, дұрыс дамуы ұлт тіліндегі оқулықтың мазмұны мен оқыту әдісін дұрыс ұйымдастыруға байланысты»* -деп ерекше атап көрсеткен. Қазақ тілі мен әдебиетік оқу пәні сабақтары ұлттық құндылықтарды пайдалану арқылы оқушының ішкі жан дүниесін демократияландыру идеясын басшылыққа алады. Қазақ тілі барлық білімнің негізі, алғашқы басқышы болғандықтан, тұлға шығармашылыққа қажетті білімді, дағдыны осы пәндерден игереді.

Елбасы Н.Назарбаевтың: *«Мағжанның жүрек тебіренерлік мөп-мөлдiр асыл лирикасы, Мұхтардың көркем прозасы, Шоқанның барша әлемдi таңқалдырған жаңалықтары, ұлы Абайдың түпсiз терең философиялық толғаулары сияқты осыниша мол рухани қазына әрбiр адамның iшкi жан дүниесiн байытып, сана-сезiмiн шарықтата көтеретiнiне күмән келтiре алмаймыз»* деуінің өзі біздің жоғарыда айтылған пікірлерімізге толық дәлел бола алады [11].

Ендеше, бүгінгі таңда белең алған жастар арасындағы келеңсіз жайттардан арыламыз десек, ұлттық тәрбиеге баулитын салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрпымыздың маңызының тереңде екендігіне көз жеткіземіз. Жалпы бастауыш сынып оқушыларын жоғарыда айтып кеткедей, қадір-қасиетін жоймаған салт-дәстүрлермен, әдет-ғұрыптармен, жыраулық қисса-дастандар, шешендік және нақыл сөздермен, эпостық және батырлар жырымен, мақал-мәтелдер, ұлттық ойындар арқылы тәрбиелеу тиімді болады.

Ал осы ұлттық тәрбиені бала бойына сіңіруде бастауыш сыныпта атқаратын жұмысының орыны ерекше. Тәрбиені сәби ана құрсағынан бастаса, оны білім теңізінің мектеп атты кемесінде ұлттық құндылықтарымызбен жетілдіру өте маңызды. Ұлы Абай: «Бала мінез үш алуан адамнан жұғады: біріншісі - ата – анасынан, екіншісі – ұстазынан, үшіншісі – құрбысынан.» - деген екен. Қоғамға қызмет ететін болашақ жеткіншектерге сапалы білім мен өнегелі ұлттық тәрбие беру – ұстаздың басты парызы. Оқу мен тәрбие егіз. Оны бір – бірінен бөліп қарауға болмайды. Тәрбиенің өзі күнделікті сабақтың әр бір негізінде – ақ оқушы бойына сіңіре бастайды.

Сөзімізді қортындылай келе, тұлғаның елжандылық құндылығын қалыптастыруда отбасы тәрбиесінің әлеуетін арттыру, отбасы тәрбиесіне халықтық педагогика дәстүрлерін енгізу қажет. Оқушылар арасында девиантты мінез-құлық және нашақорлықтың алдын алу, салауатты өмір салты мәдениетін енгізу, дене дамуын жетілдіру бұдан әрі дамытуды қажет етеді. Тәрбие бағдарламалары мен технологияларын инновациялық тұрғыдан кеңінен іске асыруды енгізу де уақыт талабы. Адамның бойына жақсы адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуы, өнер-білімді игеруі – тәрбиеге, өскен ораға, үлгі-өнеге берер ұстазға байланысты. Осыны жақсы түсінген халқымыз *“Ұстазы жақсының - ұстамы жақсы”, “Тәрбие басы – тал бесік”* деп ұлағатты ұстаздың еңбегін текке кетпейтіндей өсиет еткен.

Әдебиеттер:

1. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 ж. 2 ақпан.
2. Назарбаев Н.Ә. Халыққа Жолдауы // Егеменді қазақстан газеті: 2013-2014 жж.
3. Мүтәлі Ә.Қ. Жастарға отаншылдық тәрбие берудің кейбір өзекті мәселелері. // Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ хабаршысы. – 2006. – №2. – Б. 257-260.

4. Сейтенова С.С. Мамандықпен байланыстыра оқытудың тәрбиелік маңызы // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2005. – №4(2). – Б. 296-298.
5. Сейтенова С.С. Оқушыларды қазақ тілі сабағында мәтіндер арқылы патриотизмге тәрбиелеу // «Қазіргі кезеңде студент жастар бойында қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың әдіснамалық және психологиялық- педагогикалық мәселелері»: рес. ғыл. практ. конф. жинағы. – Ақтөбе, 2009. – Б. 100-102.
6. Сейтенова С.С. Оқу тәрбие үрдісінде студенттердің ұлттық құндылық бағдарын қалыптастыру мүмкіндіктері // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы ғылыми журналы. – 2015. – №1(104). – Б. 222-225.
7. Сейтенова С.С., Омарова С.А. Отбасы тәрбиесі тұлғаны әлеуметтендірудің жетекші және айқындаушы көзі // «Қазіргі қоғамдағы әлеметтік педагогтың миссиясы: мәселелері мен стратегиясы»: респ. ғыл-практ.on-line конф. жинағы. – Ақтөбе, 2016. – Б. 237-239.
8. Жашиев Р. Білім берудің ұлттық моделін ұсынамыз // Білім. – 2006. – №10. – Б. 26-30.
9. Қалпырзаев А. Біз – қазақ, ежелден еркіндік аңсаған. – Алматы, Ғылым, 1998. – 248 б.
10. Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар мен педагогтердің жаңашыл тәсілдері негізінде тәрбие жүйесін жаңарту жолдары: әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 64 б.
11. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, Атамұра, 1999. – 296 б.

Сейтенова С. С.

ПРОБЛЕМЫ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В статье рассматриваются проблемы патриотического воспитания учащихся начальных классов. Если основными источниками формирования чувства патриотизма в личности являются семья, династия, социальная среда, регион, государство, мировое пространство, а чувство патриотизма личности, проявляется через казахский патриотизм, национальный патриотизм, казахстанский патриотизм, общечеловеческий патриотизм, у личности формируются такие высокие показатели ценностей личности как обязательство перед государством и нацией, долг, честь, национальный дух, национальное сознание и любовь к национальной истории, обычаям и традициям.

Ключевые слова: Патриотическое воспитание, семья, школа, регион, государство, казахский патриотизм, национальный патриотизм, честь, национальный дух, национальное самосознание.

Seitenova S. S.

PROBLEMS OF PATRIOTIC EDUCATION OF PUPILS OF INITIAL CLASSES

The article deals with the problems of Patriotic education of primary school students. If the main sources of formation of a patriotismsense in a person are the family, the dynasty, the social environment, region, state, world space, and the sense of patriotism of the individual appearing through the Kazakh patriotism, national patriotism, Kazakhstan patriotism, universal patriotism, such high indicators of individual valuesof the personalityareformed,as an obligation to the state and nation, duty, honor, and national spirit, national consciousness and love for the national history, customs and traditions

Keywords: Patriotic education, family, clan, school, region, state, Kazakh patriotism, national patriotism, honor, national spirit, national identity.

***

ӘОЖ 303.09.

Сырым Ж.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры
Кажмуханова Г.Ш. – педагогика ғылымдарының магистрі,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Сатыбалдина М.А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
Мұхамбетов А.А. – техника ғылымдарының магистрі,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
E-mail: m.mukhambetova@gmail.com

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНДА ҚАРА ҚҰРДЫМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫН КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

***Аңдатпа.** Қара құрдымдар туралы жазылған жоғары оқу орындарында оқытылатын физика және астрономия оқулықтарында жұлдыздар коллапсының қара құрдымға айналу үдерісі ғылыми-әдістемелік негізде қарастырылған. Коллапстанған жұлдыздарды астрономның ешқашан жұлдыздың қара құрдымға айналу сәтін бақылауға мүмкіндігі жоқ. Осы мәселе толық анықталмағандықтан және студенттерге коллапс үдерісі мен жұлдыздардың қара құрдымға айналуын нақты бақылау мүмкін емес болғандықтан, қара құрдымдардың компьютерлік моделі негізінде мүмкіндік аламыз.*

***Тірек сөздер:** Қара құрдым, оқиға көкжиегі, гравитациялық радиус, уақыт, кеңістік, жұлдыздар, жұлдыз коллапсы, жалпы салыстырмалылық теориясы, Эйнштейн теңдеуі, кванттық қара құрдым, компьютерлік модельдеу.*

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім беру жүйесі алдында білім беру үдерісінің барлық қатысушыларын білім беру ұйымдарында электрондық оқыту жүйесін қолдану арқылы үздік білім беру ресурстары мен технологиялармен бірдей қамту тапсырмасы қойылып тұр. Оны шешу арқылы оқыту сапасы, білім беруді басқару тиімділігі, сыртқы ортамен ақпараттық интеграция артады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біздің жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндіктерді жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек», - деп білім саласының алдында тұрған зор міндеттерді айқындап берді.

Қазіргі уақытта қара құрдым мағынасында кеңістіктегі аймақ түсінігі жатыр, яғни гравитациялық тартылыс күшінің мықтылығы сонша, тіпті одан сәуле жылдамдығымен қозғалып келе жатқан объектілер де шыға алмайды. Бұл аймақтың шегі оқиға көкжиегі, ал оның радиусы (егер ол сфералық симметриялы болса) гравитациялық радиус деп аталады.

Қара құрдымның шын жағдайда болуы туралы сұрақ гравитация теориясының дәлдігімен тығыз байланысты. Заманауи физикада эксперименттік түрде дәлелденген гравитацияның стандарттық теориясы жалпы салыстырмалылық теориясы болып саналатындықтан, ал қара құрдымның қалыптасу мүмкіндігін алады. Сондықтан, бақылаушы деректер ең алдымен жалпы салыстырмалылық теориясының мәнмәтінінде талқыланып, түсіндіріледі. Дегенмен бұл теория қара құрдымның жұлдыздар массасына тікелей жақындығындағы уақыт кеңістік облысына сәйкес келетін жағдай үшін

экспериментальды дәлел болып саналмайды, (алайда, жоғары массивті қара құрдымға сай келетін жағдайда жақсы дәлелденген). Қара құрдым туралы дәлел тығыз, массивті және басқа бақылаушы ерекшеліктері бар астрономиялық объектілерінің бар екендігімен расталады, яғни ол тығыз, массивті және де басқа бақылаушы ерекшеліктері бар қара құрдым жалпы салыстырмалы теориясымен түсіндіріледі [1, 102 б.].

Бұдан басқа қара құрдым деп жоғарыда айтылған анықтамаға сәйкес келмейтін тек қара құрдымға ұқсайтын объектілерді атайды, мысалы бұл соңғы кезеңдегі жұлдыз коллапсы болуы мүмкін. Бақылау кезінде «коллапсталануға жақын» («қатырылған») жұлдыздар мен «шынайы» («мәңгіліктен») қара құрдым бір-біріне ұқсас болғандықтан, қазіргі астрофизикада бұл өзгешілікке аса мән берілмейді. Бұл құбылыс «мәңгілік» қара құрдым үшін коллапс айналасындағы физикалық өрістің жарық жылдамдығына бөлінген гравитациялық радиустың уақыт тәртібіне қатысты заңдылығына сай азаятындығынан болады.

Пульсардың соңғы кезеңінен қара құрдым деп аталатыны беймәлім объектіге айналуына дейінгі кезеңде салмақты жұлдыз қысылуын (коллапстану) жалғастыра алады.

Егерде қара құрдым туралы болжам теориясы расталған болса, онда олар өте тығыздалған, күн сәулесінің массасына тең, көлденеңі 2,5 км дейін азайтылған шар сияқты сығылады. Осындай жұлдыздың тартылыс күші тым қатты ол Эйнштейннің салыстырмалылық теориясымен сәйкес келеді, яғни ешқандай жарық та, зат та, белгі де оның тартылысынан шыға алмайды.

8000 жарық жылдан (2500 парсек) жылдам астам Аққу шоқжұлдызында орналасқан Рентген көзі Аққу X-1 қара құрдым болуы мүмкін деген болжам бар. Аққу X-1 - көрінбейтін тұтылмалы қос жұлдыз (5-6 күн). Оның бақылау компоненті- түннен түнге спектрде өзгерісі бақыланатын көгілдір алып. Астраномдар Аққу X-1 өзінің гравитациялық өрісімен қасында орналасқан жұлдыздарды өзіне сорғанда рентген сәулесінің шығарылатынын тіркеген [2].

Сурет 1 – Суретшінің ұсынысындағы NGC 300 X-1 қара құрдымы

Ғарышта қара құрдымға сәтсіз жақындаған ғарыш кемесіне не болады?

Кеменің құлауына күш енгізе отырып, қара құрдымның қатты гравитациялық тартылысы ғарыш кемесін өзіне тартып, сонында кемені бөлшекке бөліп тастайды.

Қара құрдым болжамының тарихын шартты түрде үш кезеңге бөліп қарастыруға болады:

Бірінші кезеңнің басы 1784 жылы жарық көрген Джон Митчеллдің қол жетпес нысанды бақылауға арналған масса есебі баяндалған еңбегімен байланысты.

Екінші кезең 1915 жылғы Карл Шварцшилдтің жалпы салыстырмалылық теориясының дамуымен, тұрақты (стационарлық) теңдеу шешімімен байланысты.

Үшінші кезеңді 1975 жылғы Стивен Хокингтің ұсынған қара құрдымның радиоактивті сәулелену идеясының жариялана бастауы. Әлі күнге дейін оқытылып жатқан Хокинг жаңалығының барлық салдары (нәтижесі) бірден айқындалмағандықтан, екінші кезең мен үшінші кезең арасындағы шек едәуір шартты [1].

Ньютондық тартылыс күші (қара құрдымның бастапқы теориясына негізделген) Лоренц-инвариантты болып саналмайды, сондықтан ол жарық төңірегімен және жарық жылдамдығымен қозғалушы денеге жарамды бола алмайды. Осындай жетіспеушіліктен айырылған релятивисттік тартылыс теориясы негізінен Эйнштейнмен енгізіліп (1915 жылдың аяғына қарай нақты тұжырымдалған), жалпы салыстырмалылық теориясы атағын иемденген. Астрофизикалық қара құрдымның қазіргі теориясы дәл соған негізделеді.

Жалпы салыстырмалылық теориясы гравитациялық өріс уақыт-кеңістігі бұрмалауды көрсетеді деп болжайды (сөйтіп арнайы салыстырмалылық теориясы ретінде, псевдоевклидалық емес, псевдориманалық болып табылады). Уақыт кеңістігі бұрмалануының массасын қамтыған қозғалыс пен таралу сипатымен байланысы негізгі теңдеу теориясы - Эйнштейн теңдеуімен беріледі.

Сондай-ақ қара құрдым локальді және біршама тұтас құрылым болып табылады, олай болса олардың теориясының қалыптасуында әдетте тұрақты ғарышнамалықтың бар болуын ескермейді, өйткені оның осындай сипаттағы есеп көлемінің нәтижесі анағұрлым өлшемсіз. Сонда белгілі материалды өрістермен толықтырылған ЖСТ шеңберіндегі қара құрдымға арналған стационарлық шешім коллапстағы қара құрдымға кіретін сәйкес сипаттамасынан және оған кеш құлайтын дене мен радиоактивтік сәулеленуден құралатын масса (M), импульс кезеңі (L) және электрлік заряд (Q) үш параметрімен сипатталады.

Қара құрдымдар үшін Эйнштейн теңдеуінің шешімі мынадай сипаттамаға сай (1-кесте):

Кесте 1 – Қара құрдымдар үшін Эйнштейн теңдеуінің шешімі

Қара құрдымның сипаттамасы	Айналусыз	Айналады
Зарядсыз	Шварцшильд шешімі	Керр шешімі
Зарядты	Райсснер - Нордстрём шешімі	Керр— Ньюмен шешімі

Шварцшильд шешімі (1916 жыл, Карл Шварцшильд) - сфералық симметриялық айналусыз және электрлік зарядсыз қара құрдымға арналған статикалық шешім.

Райсснер - Нордстрём шешімі (1916 жыл, Ханс Райсснер, 1918 жыл, Гуннар Нордстрём) — сфералық симметриялық зарядты, айналусыз қара құрдымға арналған статикалық шешім.

Керр шешімі (1963 жыл, Рой Керр) — зарядсыз айналатын қара құрдымға арналған стационарлық, симметриялы ось шешімі [3].

Керр— Ньюмен шешімі (1965 жыл, Э. Т. Ньюмен, Э. Кауч, К. Чиннапаред, Э. Экстон, Э. Пракаш и Р. Торренс) — қазіргі кезде стационарлық және симметриялы осьтік толық шешім барлық үш параметрге тәуелді. Қазіргі көзқарас бойынша қара құрдым қалыптасуының төрт сценариясы бар:

1. Гравитациялық коллапс өзінің дамуының соңғы кезеңінде салмақты жұлдызбен жеткілікті (күннің 3,6 салмағынан аса).

2. Коллапс галактиканың немесе прагалактикалық газдың орталық бөлігі.

Қазіргі заманғы көзқарас бойынша қара құрдымды барлық болмаса да, спиральдық және эллиптикалық көптеген галактиканың ортасына орналастырады.

3. Гравитациялық аумақ немесе материя флуктуациясының нәтижесінде пайда болған Үлкен Жарылыс кезіндегі қара құрдымның қалыптасуы. Бұлар бастапқы қара құрдым деп аталады.

4. Ядролық реакциялардың күшті энергиясынан пайда болған қара құрдым кванттық қара құрдымға жатады.

Жұлдыздар жиынының қара құрдымы кейбір жұлдыздар өмірінің соңғы кезеңі ретінде қалыптасады. Термоядролық отынның (жанармай) түгел күйі және сол реакцияның тоқтауынан кейін теориялық тұрғыдан жұлдыз бірте-бірте суи бастауы керек, соның салдары ішкі қысымның төмендеуі мен гравитацияның әсерінен жұлдыздың қысылуына әкеп соғады. Белгілі бір кезеңде қысылым тоқтауы, не қарқынды гравитациялық коллапсқа айналуы мүмкін. Жұлдыздың салмағы мен оның айналу сәтіне қара құрдымға айналуы мүмкін.

Экспериментальдық зерттеуге қиын аса жоғарғы тығыздық тұрғысынан заттың мінез-құлығы мен жағдайын білу керек болғандықтан, жұлдыз дамуының соңғы күйі қара құрдым болу шарты (ең бастысы, салмақ) толық зерттелмеген. Түрлі модельдер гравитациялық коллапс нәтижесінде Күннің 2,5-тен 5,6 массасына дейін алынған қара құрдым массасына төмен баға береді. Сонымен қатар қара құрдым радиусы - өте аз, бірнеше ондаған километр.

Жоғарғы массивті қара құрдым. Қаптап өсіп кеткен өте массивті қара құрдым, қазіргі заманғы көзқарас бойынша көптеген галактикалардың ядросын қалыптастырады. Солардың қатарына біздің галактикамыздың ядросындағы (ортасы) массивті қара құрдым да кіреді [2].

Қазіргі кезде бастапқы қара құрдым гипотеза статусын иемденеді. Егер әлемнің бастапқы өмір сүру кезеңдерінде гравитациялық өрістің біркелкілігінен және материяның тығыздығынан жеткілікті шамада ауытқу болған болса, онда олардан коллапстық жолмен қара құрдымдар пайда болған болар еді. Сонымен бірге олардың массасы жұлдыздық коллаптағыдай (олардың массасы айтарлықтай кіші болған болар еді) төменнен шектелмеген. Бастапқы қара құрдымдарды ашу олардың булану болмысын зерттеу мүмкіндіктерімен қызығушылық танытады.

Кванттық қара құрдым. Ядролық реакцияның нәтижесінде кванттық қара құрдым деп аталатын тұрақты микроскопиялық қара құрдымдардың қалыптасуы мүмкін деген тұжырым бар. Бұл объектілерді математикалық сипаттау үшін әлі қалыптаспаған гравитацияның кванттық теориясы қажет. Алайда жалпы пікірге сәйкес қара құрдымның салмақ спектрі дискретті болуы тіптен мүмкін және ең кіші қара құрдым – планттық қара құрдым қолданылады. Оның салмағы 5-10 г, радиусы – 10-35 м. Планктық қара құрдым толқынының комптондық ұзындығы көлемі бойынша гравитациялық радиусқа тең.

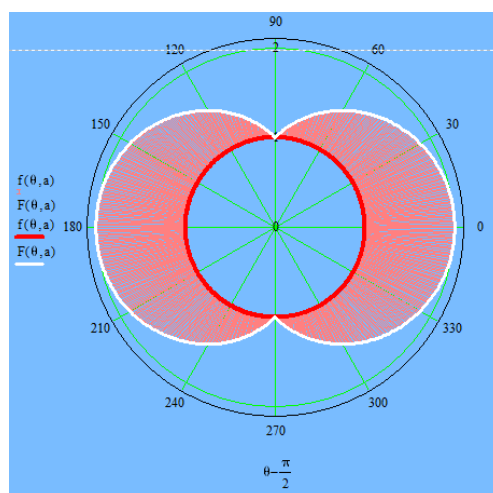
Тіпті кванттық қара құрдымдар бар болғанның өзінде де, олардың өмір сүру уақыты өте қысқа, бұл олардың тікелей ашылуын проблемалы қылады. Соңғы кездері ядролық реакцияларда қара құрдымның пайда болу салдарын анықтау мақсатында эксперименттер ұсынылды. Бірақ та үдеткіштегі қара құрдымның тура синтездеуі үшін бүгінгі күні қол жетпейтін 10^{26} эВ энергиясы қажет. Көріп тұрғандай, аса жоғарғы энергия реакцияларында аралық виртуалдық қара құрдымдар пайда болуы мүмкін. Алайда струн теориясы

бойынша энергияның аз талап етілуінің арқасында синтезді жүзеге асыруға болады.

Қара құрдымның сипатын қисайған аумақтардағы уақыт – кеңістігі объектілері – кіші денелер (материялды нүктелер) мен жарық сәулелерінің қалай қозғалатындығын біліп алып, зерттеген жөн. Қара құрдымнан өте алыс өтетін сол сәуле өзінің қалыпты тіксызықты жолынан сәл ғана ауытқиды. Қара құрдымға жақын өтетін жарық сәулелері, айтарлықтай бұрыштарға ауытқиды. Жарық уақыт-кеңістігі аумағына үлкен қисықтықпен таралғанда, оның әлемдік сызығы одан сайын қисаяды.

Қара құрдым мен оның қалыптасу үдерісіне теориялық шолу арқылы, сфералық симметриялық жұлдыздар коллапсының қара құрдымға айналуының ақпараттық және компьютерлік моделін жасауға, компьютерлік модельдеу негізінде коллапстанған жұлдыздардың қара құрдымға айналу сипатын уақыт кеңістігінде көрсетуге болады. Қара құрдымның компьютерлік моделі MathCAD бағдарламалық тілінде орындалды.

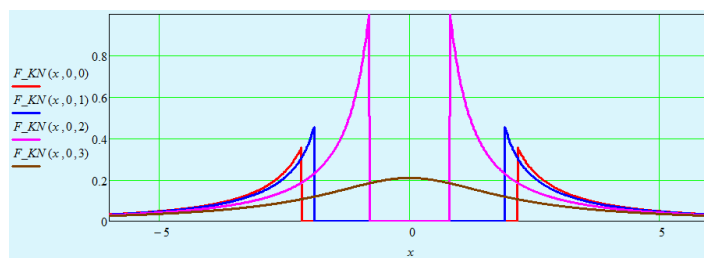
Төмендегі модель арқылы айналмалы Керр қара құрдымының эргосферасын, оқиға көкжиегін және статикалық шегін көруге болады (2-сурет).

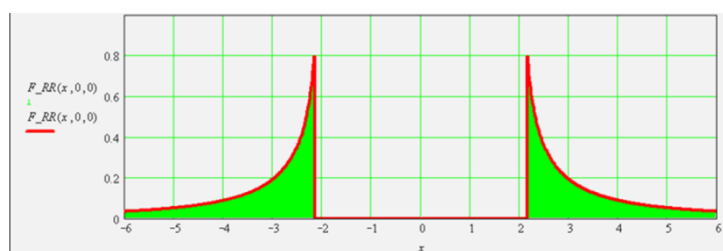

Сурет 2 – Айналмалы Керр қара құрдымының эргосферасы

Штрихталған облыс айналмалы қара құрдым эргосферасы болып табылады. Қызыл шекара – бұл оқиға көкжиегі, ал ақ шекара – статикалық шек.

Келесі 3 – суретте Керр-Ньюман және Райсснер-Нордстрем кеңістігіндегі гравитациялық-инерциялық күштердің өрістік функциясының графигі бейнеленген. Графикте Z өсі бойынша жүргізілген өріс көрсетілген. Графиктер сингулярлықтан қашықтығына байланысты өрістердің орнын анықтайды.

Сурет 3 – Керр-Ньюман және Райсснер-Нордстрем кеңістігіндегі гравитациялық-инерциялық күштердің өрістік функциясының екіөлшемді графигі

Осылайша, үлгілеудің нәтижесінде айналмалы Керр кара құрдымының эргосферасы, зарядталған Керр-Ньюман және Райсснер-Нордстрем кара құрдымының гравитациялық-инерциялық күштерінің өрістері бейнеленді. Графиктер кара құрдым эргосферасының пішіні айналу параметріне және заряд параметріне байланысты екенін көрсетеді. Екі параметрдің мәндерін өзгерту арқылы Шварцшильд, Райсснер-Нордстрем, Керр және Керр-Ньюман сияқты түрлі кара құрдымдарды ала аламыз.

Жұлдыздар өлшемінің кемуіне сай оның бетінің тартылысы күшейе береді. Уақыт кеңістігінің қисаюының ұлғаюы, жарық сәулесінің бұрынғы түзу сызықпен таралуының ауытқуына және бақылаушы үшін жарық сәулесінің кешігуіне алып келеді. Оқиға көкжиегінің өзі жарық тұзағы болып табылады.

Әдебиеттер мен жасалған модельдерді талдау барысында біздер кара құрдымның жұлдыздар эволюциясының соңғы сатысында бар үш нұсқаның бірі екендігін білдік. Дегенмен, ақ қортықтар мен нейтронды жұлдыздарға карағанда кара құрдым бос орын. Ол апатты гравитациялық алып жұлдыздар коллапсының сөнгеннен кейінгі орны. Жалпы компьютерлік модель кара құрдымның пайда болуын және дамуын зерттеуге толық мүмкіндік жасайды.

Әдебиеттер

1. Чандрасекар С. Математическая теория черных дыр: в 2-ч. Пер. с англ. – М.: мир, 1986. – 276 с.
2. Черная дыра. Википедия. [http://ru.wikipedia.org/wiki/Черная дыра](http://ru.wikipedia.org/wiki/Черная_дыра). Пайдаланған уақыты: 10.10.2017.
3. Ж-П. Люмине, Черные дыры: Популярное введение. Пер. с фран. <http://www.astronet.ru/db/msg/1180462/index.html>. Пайдаланған уақыты: 25.11.2017.

Сырым Ж.С., Кажмуханова Г.Ш., Сатыбалдина М.А., Мухамбетов А.А. ПРЕПОДАВАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ ЧЕРНЫХ ДЫР С ПОМОЩЬЮ КОМПЬЮТЕРНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ В ВЫСШЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В учебниках физики и астрономии в высших учебных заведениях о черных дырах описание строго формализовано и носит, в основном, научно-методический характер. Кроме того, астроном, наблюдающий за небесными телами, никогда не увидит строение заряженной черной дыры. Недостаточная освещенность данного вопроса и невозможность физического наблюдения студентами заряженных черных дыр стали основой исследования работы. Данная компьютерная модель дает полную возможность исследовать научно-методический характер черных дыр.

Ключевые слова: Черная дыра, горизонт событий, гравитационный радиус, время, пространство, звезды, коллапс звезд, общая теория

относительности, уравнение Эйнштейна, квантовая черная дыра, компьютерное моделирование.

Syrym Zh., Kazhmuhanova G., Satybaldina M., Mukhambetov A.
**TEACHING EDUCATION OF BLACK HOLES BY COMPUTER MODELING
IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS**

In the textbooks of physics and astronomy in higher education institutions about black holes, the description is strictly formalized and has, basically, a scientific and methodological character. In addition, an astronomer who watches over celestial bodies will never see the structure of a charged black hole. Insufficient illumination of this issue and the inability to physically observe charged black holes have become the basis for the study of work. This computer model provides a complete opportunity to explore the scientific and methodological nature of black holes.

Keywords: *Black hole, event horizon, gravitational radius, time, space, stars, star collapse, general theory of relativity, Einstein's equation, quantum black hole, computer simulation.*

***

ӘОЖ 37:002

Ахметов М.Ғ. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
E-mail: mereke36@mail.ru

Жумасейтова А.Е. – аға оқытушы, магистр,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
E-mail: islamarai@mail.ru

**СТУДЕНТТЕРДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МОДЕЛІ**

Аңдатпа. *Мақалада қазіргі психологиялық-педагогикалық әдебиетте «кәсіби» және «психофизиологиялық» дайындық ұғымдары, педагогикалық іс-әрекет құрылымы мен мазмұны, психофизиологиялық дайындықтың компоненттерін, кәсіби-шығармашылық қабілеттерінің құрамдық бөліктері, педагогикалық іс-әрекет үшін маңызды мұғалімнің психологиялық қасиеттері, жоғары оқу орнының студенттерінің психологиялық дайындығының 3 компоненттері (интеллектуалдық, эмоциялық-еріктік, коммуникативтік-тұлғааралық) сипатталады.*

Тірек сөздер: *Кәсіби дайындық, психофизиологиялық дайындық, кәсіби-шығармашылық қабілеттер, мұғалімнің психологиялық қасиеттері, студенттерінің психологиялық дайындығының компоненттері.*

Жаһандану үрдістері барысында қазіргі білім беру саласы дамыған мемлекеттердің әлеуметтік инфрақұрылымының ең маңызды элементтерінің біріне айналды. Төрткүл дүниедегі әлеуметтік-экономикалық және технологиялық өзгерістер күрделі міндеттерді алға тартуда, олардың бірқатары жоғары білім беру институтының қызметімен қатар жүруі тиіс. Қазақстан Республикасының ертеңі оның зияткерлік әлеуетіне байланысты, уақыттан қалмау ғана емес, одан озу міндет. Білім беру саласын жетілдіру стратегиясы мен перспективалары Ұлт Көшбасшысы - Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауына арқау болды [1].

Кәсіби білім беру жүйесі - кез-келген елдің экономикасы мен қоғамын тұрақты арттыру мен дамытуды қамтамасыз етудің негізгі факторларының бірі. Қазақстан Республикасының әлемдік кеңістікке кірігуі, білім беру парадигмасының ауысуы мен оның жаңа ұлттық моделінің қалыптасуы педагогикалық кадрларды сапалы даярлау мәселелерін өзекті қыла түседі. Болашақ мамандар жас буынды тәрбиелеу міндетін шешуі тиіс, ал бұл міндеттерді жүзеге асыру шығармашылықпен ойлайтын, инновациялық үрдістерді алға апаруға қабілетті педагогтың мойнына артылады.

Жоғары педагогикалық білім беру жүйесі алдында тәрбие-оқу жұмысының сапасын әрі қарай арттыру, білімді ғана емес, өнімділігі жоғары, табысты, қазіргі заманға лайық бәсекеге қабілетті маманды даярлау міндеті тұр. Бұл бағытта болашақ маманды білім беру аясындағы психологиялық іс-әрекетке дайындау мәселесінің өзекті екендігі сөзсіз. Педагог-психолог - бұл заманауи білім беру саласындағы маңызды тұлға.

Қазіргі педагог-психолог кәсіби іс-әрекетін түрлі бағыттарда жүзеге асыру үшін психологиялық диагностика, коррекция, оқушыларды тұлғалық және интеллектуалдық дамыту әдістемелерін меңгеруі тиіс. Ал мұның бәрін өзіндік психологиялық мәдениет пен кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықты қалыптастырып алмай жүзеге асыру мүмкін емес. Психологиялық дайындықтан өтуге тиісті педагог-психологтың тұлғалық қасиеттері мыналар болуы тиіс: аналитикалық, жобалық, рефлексиялық, мобилизациялық және коммуникативтік біліктер [2, 53 б.].

Маманның кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындығы қазіргі ғылымның түрлі салаларында - психология және еңбек социологиясында, психофизиология, педагогикалық психология, акмеологияда жүйелі пәнаралық зерттеулер нысаны болып табылады.

Жалпы педагогикалық мәселелерді зерттеу саласында дайындық, мектепке дайындық, жоғары оқу орнында оқуға дайындық, кәсіби іс-әрекеттің белгілі бір түрлерін орындауға дайындық, педагогикалық міндеттер немесе күрделі жағдаяттарды шешуге, т.б. дайындық ретінде қарастырылады.

Айтар болсақ, қазіргі психологиялық-педагогикалық әдебиетте «кәсіби» және «психофизиологиялық» дайындық ұғымдарының ажыратылуы жиі кездеседі. Көптеген авторлар кәсіби дайындықты кеңірек ауқымда қарастырып, оның аясында психофизиологиялық дайындықты бөлек көрсетеді (В.А. Моляко, В.А. Сластенин, А.Г. Мороз және басқалары), басқалары (К.К. Платонов) - керісінше пайымдайды (психофизиологиялық дайындық аясынан кәсіби дайындықты бөліп көрсетеді), үшіншілері - оларды тұлғалық және функциялық деңгейлердегі екі өзара бөлек, дербес дайындық түрі ретінде ажыратады (А.Г. Ковалев).

Біздің ойымызша, психофизиологиялық дайындық белгілі бір жүйе ретінде кәсіби дайындықтың маңызды компоненті болып табылады, тұтас жүйенің барлық маңызды қасиеттеріне ие, алайда бірқатар өзіндік ерекшеліктері де бар. Психофизиологиялық дайындықтың кәсіби дайындықтың элементі ретіндегі деңгейі кәсіби іс-әрекеттің табыстылығынан байқалады.

Жалпы алғанда кәсіби іс-әрекетке дайындық іс-әрекетті туындататын тұлғаның белсенді көңіл-күйі; іс-әрекет ерекшеліктері; кәсіби жағдайлар мен міндеттерге анықтаушы қасиеттері; мақсатқа лайықты іс-әрекеттің алғышарты, оның реттемесі, тұрақтылық, тиімділігі, субъект іс-әрекетінің жалпы жағдайлар ағынындағы формасы ретінде қарастырылады.

Көптеген ғалымдар мазмұны жөнінен қарастырылатын дайындықтың келесі компоненттерін бөліп көрсетеді:

- мұғалім мамандығына деген оң көзқарас, педагог іс-әрекетінің белгілі бір түрлеріне деген оң беталыс;
- тұрақты кәсіби қызығушылықтар; педагогикалық іс-әрекеттің тұрақты мотивтері;
- нәтижелер үшін жауапкершілікті сезіну;
- кәсіби іс-әрекеттің тұлға қасиеттеріне, мінез-құлық ерекшеліктеріне сәйкестігі;
- мамандық үшін маңызды білім, білік, дағдылар, оларды жұмылдырып, белсендіруге қабілеттілік;
- дамыған педагогикалық қабілеттер; кәсіби міндеттерді шешудегі дербестік;
- эмоциялық, еріктік, сезім саласының дамуы (шабыттанушылық, табысына сенімділік, өзін-өзі басқара алу, күмәнділікті, қорқыныш-үрейді жеңу, т.б.);
- қабылдау, зейін, ойлаудың тұрақты, мамандық үшін маңызды ерекшеліктері. Оның үстіне кәсіби іс-әрекетке дайындық кәсіби дайындықтың салдары болып табылады.

Біз кәсіби іс-әрекетке дайындықты әрі психикалық күй, әрі тұлғаның қасиеттері ретінде қарастыруға бейімбіз.

Педагогикалық іс-әрекет құрылымы мен мазмұны, кәсіби дайындық (соның ішінде кәсіби педагогикалық іс-әрекетке дайындық) мәселеріне қатысты қолданыстағы ғылыми тәсілдемелерді (М.В. Гамезо, И.А. Зимняя, А.К. Маркова, Л.Ф. Спирин, А.И. Щербаков, және басқалары) талдаған кезде біз қарастырып жатқан дайындықтың екі негізгі құрамды бөлігін бөліп көрсете аламыз:

А) психофизиологиялық;

Б) әрекеттік.

Әрекеттік дайындыққа сәйкес келесі компоненттерді ажыратамыз: құрастырушылық, ұйымдастырушылық, коммуникативтік, гностикалық. Психофизиологиялық дайындықта - мотивациялық-құндылықтық; когнитивтік-бағалаушылық; эмоциялық-сезімдік; ұйымдастырушылық-тұлғалық және әлеуметтік-перцептивтік компоненттер.

Бастапқыда психофизиологиялық дайындықтың келесідей компоненттерін қарастырайық:

1. Мотивациялық-құндылықтық компонент. Дайындықтың бұл компонентінің құрамына біз балаларға, педагог еңбегіне деген сүйіспеншілікті, жауапкершілік сезімін, балаларды оқыту мен тәрбиелеуге деген ықыласты, балалармен жұмыс жасауға деген қажеттілікті, педагогикалық мамандықты құндылық деп қабылдауды қосамыз.

Балаларға деген сүйіспеншілік педагогқа шексіз қайрат сыйлайды, ол оның жекелеген мінез-құлық әрекеттерін бағыттап қана қоймай, өміріне мән береді, педагогтың кәсіби маман ретінде өзін-өзі тануына көмектеседі. Балаларға деген кәсіби сүйіспеншіліктің ерекшелігі сол - ол педагогқа тәрбиеленушілерінің рухани өсіп-өнуін көруге, әр баланы түсініп, оны ерекшеліктері, ынтасы, өзіндік ойлау тәсілі, мінез-құлқы қалыптасқан адам ретінде, жоғары құндылық ретінде, қайталанбас дара тұлға ретінде қабылдауға көмектеседі.

Бұл мотив тұлғаға бағытталған педагогикалық өзара әрекеттесу жағдайында көрініс береді: - біріншіден, баланың тұлғалық бастамасын күшейту жөніндегі мақсатқа сай іс-әрекетте, оның бойындағы әлеуметтік және тұлғалық құндылыққа ие болып жатқан мүмкіндіктерін ашуға ұмтылуда, осылайша оның тұлға ретіндегі өзін-өзі орнықтыру перспективаларында; екіншіден, баланың өзіндік «Менін» орнықтыруда, оның өзін-өзі таныту қабілеттерін дамытуға ынталы болуда, тұлғаға айналу қажеттіліктерін қалыптастыруда.

2. Когнитивтік-бағалаушылық компонент студенттердің болашақ мамандық туралы ұғынымдарынан, олардың өз педагогикалық мүмкіндіктерін бағалай білуден тұрады. Ұғыным - бұл еске алу немесе өнімді түрде көз алдына елестету негізінде туындайтын заттардың, көріністер мен оқиғалардың бейнелері.

Болашақ педагогтың келешек кәсібіне қатысты ұғынымдары неғұрлым айшықты болса, ол іс-әрекет міндеттерін соғұрлым жақсы түсініп, мақсатқа жетуге лайықты, дұрыс шешімдерді қабылдап, оларды дұрыс орындайды. Олар кәсіби іс-әрекеттің күтілетін шарттарының өзіндік ішкі моделі болып табылады, университетте алынған білімді болашақта «қолдануға келетін» және «қолдануға келмейтін» деп бөлуге көмектесетін бағдаршалар ретінде қызмет етеді, кәсіби қасиеттердің, дағдылардың пайда болуына, студенттердің оқу үрдісіне дұрыс қатынасының қалыптасуына ықпал етеді.

3. Ұйымдастырушылық-тұлғалық компонент болашақ педагогтың келесі негізгі кәсіби маңызды қасиеттерінен тұрады:

1) балаға деген қызығушылық пен сүйіспеншілік педагогикалық іс-әрекетке деген қажеттіліктің, әділдіктің, педагогикалық қырағылық пен байқағыштықтың, педагогикалық әдептіліктің, педагогикалық қиял, тіл табысқыштық, талап қойғыштық, табандылық, мақсатқа ұмтылғыштық, ұйымдастырушылық қабілеттер, байыптылық және ұстамдылық, кәсіби жұмысқа жарамдылықтың көрінісі ретінде;

2) баланы түсіне білу, оның психологиялық ерекшеліктерін, мінез-құлқын оңай тану, білімінің, сенімдерінің, моралдық қасиеттерінің деңгейін дұрыс анықтай алу; балаларға оқу материалын жетімді тілмен түсіндіруге қабілеттілік; оқушыларды қызықтыра білу, олардың бойында энтузиазм (білуге деген құштарлықты) ояту, қызықтыру, сәйкесінше эмоцияларын туындату; адамдарды сендіре білу; ұйымдастырушылық қабілеттер; педагогикалық такт; талап қойғыштық, балаларға жеке тәсілдемені таңдау, өз жұмысының нәтижелерін көре білу, шығармашылық жұмысқа қабілеттілік; белгілі бір оқиғаға немесе жағдайға сай шұғыл және уақытылы әрекет етуге қабілетті болу;

3) азаматтық жауапкершілігінің, әлеуметтік белсенділігінің, балаларға деген сүйіспеншілігінің жоғары болуы, оларға шын жүрегімен берілу, шынайы зиялылық, рухани мәдениеттілік, басқа адамдармен жұмыс жасай білу және қажетсіну, кәсіби шеберлілік, ғылыми-педагогикалық ойлаудың инновациялық стилі, жаңа құндылықтарды жасақтауға және шығармашылық шешім қабылдауға дайын болу, толықтай өзін-өзі жетілдіру мен өз білімін арттыруға дайындық, физикалық және психикалық денсаулық, кәсіби жұмысқа жарамдылық (И.Б. Котова мен Е.Н. Шиянов).

4. Дайындықтың әлеуметтік-перцептивтік компоненті сәйкестендіру, эмпатия, аттракция, рефлексия механизмдеріне негізделеді. Бұл компоненттің ерекшелігі сол - онда тұлғаға бағытталған педагогикалық өзара әрекеттесудің сипаттамалары анығырақ қарастырылған.

Сәйкестендіру - бұл басқа адамды танып-білу тәсілі, оның ішкі жан-дүниесі туралы пайымдарын серігінің орнына өзін қойып көріп негіздейді, яғни өзін басқа субъектімен теңдестіреді. Эмпатия - бұл басқа адамдарға эмоциялық сезімдері арқылы тілектестігін білдіру немесе басқалардың сезімдерін түсіну. Эмоциялық үндесу арқылы біз басқалардың ішкі күйін түсіне аламыз. Эмпатия басқа адамның ішінде болып жатқан нәрселерді ұғынуға, оның тебіреністерін, қоршаған әлемді қалай қабылдайтынын елестетуге негізделген. Эмпатия неғұрлым жоғары болған сайын, адам соғұрлым басқа адамдардың ішіндегісін жақсы елестетіп, бір оқиғаны әртүрлі адамдардың қалай қабылдайтынын түсінуге

қабілетті болады, түрлі көзқарастардың туындауын заңдылық деп қабылдауға бейім болады.

5. Дайындықтың эмоциялық-сезімдік компоненті педагог тұлғасының сезім саласының даму деңгейін оның эмоцияларының сан қырлары арқылы анықтайды. Басты қасиеттерде біз интеллектуалдық, эстетикалық және адамгершілік сезімдерді бөлек айырамыз. Олар тұлғаның таңдану, күмәндану, қызығушылық білдіру, эстетикалық ләззат алу, махаббат, басқаның күйзелісіне ортақтасу, жақсылық тілеу, адал болу, адамгершілік, ізгілік танытуы арқылы көрсетіледі.

Эмоциялық сала тұлғаны, оның ерекше өмірлік құндылықтарын дамытудың өзіндік реттегіші болып табылады.

Өртүрлі зерттеушілер педагогтың кәсіби-шығармашылық қабілеттерінің құрамдық бөліктерінің құрамы әртүрлі екенін көрсетеді. Айталық, мысалы, А.И. Щербатов педагог тұлғасының келесідей жеке-дара психологиялық ерекшеліктерін бөліп көрсетеді, оның кәсіби-шығармашылық жетістіктерінің деңгейі олардың дамуына байланысты: жоғары танымдық қызығушылықтар, балаларға деген сүйіспеншілік және олармен жұмыс істеуге деген қажеттілік, мінездің мықтылығы мен жігерлілігі, дербестік пен іскерлік, педагогикалық қабілеттер (мұғалімнің баланы дұрыс қабылдауы, педагогикалық болжамдау) және практикалық дағдылар мен біліктер: жалпы педагогикалық (ақпараттық, дамытушы-жұмылдырушылық), бағдарлық, жалпы еңбектік, коммуникативтік, өз білімін дамытушылық [3, 2 б.].

Педагогикалық қабілеттерді талдаудың басқа да тәсілдемелері бар. Мысалы, Н.В. Кузьмина келесілерді бөліп көрсетеді: коммуникативтік, ұйымдастырушылық, гностикалық [4]. Әрине, бөліп алынған педагогикалық қабілеттердің әрқайсысы түрлі жағдайларда, соның ішінде шығармашылық жағдайында байқалуы мүмкін, мұндағы педагогтың шығармашылығы студенттерге көрсетіліп, олар оны меңгеріп алады. Сондықтан педагогтың шығармашылық тұлға ретіндегі маңызды қасиеттерінің бірі - бұл эмпатияның айрықша жоғары деңгейі немесе В.Левидің кітабының атымен айтатын болсақ: «Басқаларды түсіну өнері» [2, 68 б.].

Арнайы педагогикалық қабілеттердің деңгейі тереңіректен, мұғалімнің өз оқушыларының даму ерекшеліктері туралы алатын ақпаратының жан-жақтылығынан, өз іс-әрекетін қайта құру жылдамдығынан көрінеді. Арнайы педагогикалық қабілеттердің ішінде педагогтың іс-әрекетіне жатпайтын, екеуіне де қатысы бірдей ерекше қабілеттер бар. Бұл педагогикалық қарым-қатынасқа деген қабілеттілік. В.А. Кан-Калик осы қабілеттерді көп жылдар бойы зерттеп, педагогикалық еңбектің құрылымында 200 астам компонент барын анықтаған [5, 5-13 б.]. Қарым-қатынас оның ең күрделі жақтарының бірі, өйткені педагогикалық жұмыстағы ең маңызды іс - мұғалім тұлғасының оқушы тұлғасына ықпалы – осы арқылы жүзеге асырылады.

А.К. Маркова және Л.М. Митина сияқты бірқатар авторлар педагогикалық іс-әрекет үшін маңызды мұғалімнің келесі психологиялық қасиеттеріне тоқталады [6, 117 б.]. Оларға педагогикалық эрудицияны, педагогикалық мақсат қоюды, педагогикалық жағдайларды талдауды жатқызамыз.

Педагогикалық эрудиция - мұғалімнің педагогикалық міндеттерді шешу кезінде икемді пайдалана алатын қазіргі заманға лайық білімінің қоры.

Педагогикалық мақсат қою - мұғалімнің өз еңбегін жоспарлауға деген қажеттілігі, міндеттерді педагогикалық жағдайға сай өзгерте білуге дайындық. «Педагогикалық мақсат қою - бұл мұғалімнің қоғам мақсаттары мен өз

мақсаттарын біріктіріп, оларды соңынан оқушыларға қабылдаулары мен талқылауы үшін ұсынуға қабілеттілігі» [7, 36 б.].

Педагогикалық жағдайларды талдау барысында оларды салыстыру және жіктеу, себеп-салдарлық байланыстарын анықтау арқылы педагогикалық іс-әрекеттің көзден таса, сырттай көрсетілмеген қасиеттерін анықтау үрдісінде педагогикалық ойлау қалыптасады.

Бұл жерде практикалық педагогикалық ойлау ерекше қызықтырады. Бұл теориялық заңдылықтарды пайдалана отырып, нақты жағдайларды талдау және соның негізінде педагогикалық шешімдерді қабылдау болып табылады.

Мұғалімнің ойлау қабілетін талдау үшін оның екі түрін қатар қойып қарастыру қажет: аналитикалық дискурсивтік (уақыты созылған, анық білінген кезеңдері бар) және интуитивтік ойлау қабілеті (тез өтетіндігімен сипатталады, анық білінген кезеңдері жоқ, санадан өткізілмеген).

Мұғалім оқушыны және өзін-өзі танып-білу барысында басқа да қабілеттерді жетілдіреді. Педагогикалық байқағыштық, қырағылық, педагогикалық есту қабілеті, педагогикалық оптимизм, педагогикалық тапқырлық. Педагогикалық болжамдай білу - оқушылардың педагогикалық жағдайлар басталғаннан аяқталғанға дейінгі мінез-құлқы мен реакциясын жорамалдай білу. Педагогикалық рефлексия - мұғалім санасының өзіне қарай бағытталуы, оқушылардың мұғалім іс-әрекеті туралы ұғынымдарын және мұғалімнің оқушы іс-әрекетін қалай түсінетіні туралы ұғынымдарын есепке алу.

Педагогикалық іс-әрекеттің білім беру үрдісіндегі аталған бағыттарының жүзеге асырылуы олардың тиісті принциптерге сүйенуін талап етеді. Біздің пікірімізше, студенттермен жұмыста ең тиімді қағидаттар келесідей:

- жүйелілік және оңтайлылық қағидаты аталған дайындықтың қалыптасу мақсаттарының, мазмұнының, формаларының, әдістері мен тәсілдерінің бұл үрдіс нәтижелеріне берілген бағаға сәйкес келуін талап етеді. Үрдістің жүйелілігі, тұтастығы көбінесе теориялық және әдіснамалық негіздердің дамуымен, талданып, ой елегінен өткізілуімен қамтамасыз етіледі.

- ЖОО білім беру ортасында өз білімін көтеру мен ұйымдастырылған білім беру-қалыптастырудың өзара әрекеттесуінің бірлігі қағидаты, бір жағынан, өз білімін көтеру мотивтерінің дамуына, кәсіби өрлеуді жетілдіруге, ал екінші жағынан, болашақ мұғалімнің құзыреттілігі қалыптасатын рефлексиялық-инновациялық ортаны құруға бағытталады.

- болашақ педагогтың тұлғаға бағдарланған тәсілдемені жүзеге асыруға кәсіби дайындығын қалыптастыру үрдісін басқарудың сызықтық емес қағидаты оның гуманистік бағыттылығынан көрінеді.

- ресурстардың шектеулілігін есепке алу қағидаты, өйткені ЖОО ресурстары мен білім беру әлеуеті педагогикалық іс-әрекетті игеру тұрғысынан алғанда шектеулі, қалыптастыру стратегиясы бойынша болашақ педагогтың тұлғаға бағдарланған тәсілдемені жүзеге асыруға кәсіби дайындығын қалыптастыру үрдісін ресурстармен қамтамасыз етуді құрамалау және оңтайлы таңдау жасауды қарастырады.

- жүйенің олқылықтарының орнын толтыру қағидаты. Білім беру ортасы ішкі (тұлғалық) әлеуетті белсендіру есебінен ресурстар тапшылығының орнын толтырып отыруға қабілетті. Болашақ педагогтың тұлғаға бағдарланған тәсілдемені жүзеге асыруға кәсіби дайындығын қалыптастыру стратегиясы тұлғалық әлеуетті дамыту, қолдау және жүзеге асыруға бағытталуы тиіс.

Қарастырылып жатқан дайындықта біз жоғары оқу орнының студенттерінің психологиялық дайындығының 3 компонентін анықтаймыз: 1) интеллектуалдық; 2) эмоциялық-еріктік; 3) коммуникативтік-тұлғааралық.

Психологиялық кәсіби іс-әрекетке дайындықтың бөліп қараған көрсеткіштерінің негізінде психологиялық-педагогикалық диагностика әдістемелерін іріктеп алып, арнайы жұмыс бағдарламасы, жасалған жұмыстардың тиімділігін бағалау критерийлерін жасақтадық.

Сонымен көптеген зерттеулерді талдау арқылы келесідей қорытындылар жасауға болады:

1) Адам үшін мағынасы бар іс-әрекетпен беттескен кезде осы іс-әрекетке қатысты барлық нәрселерді арттыратын психикалық ерекшеліктер жандана түседі. Сонымен қатар бұл іс-әрекет адам үшін тартымды бола түседі, психикалық іс-әрекеттің түрлі жақтарына ықпалы күшейе түседі.

2) Кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықты мотивациялық-мағыналы дайындық пен субъектінің кәсіби іс-әрекетті жүзеге асыруға қабілеттілігін қамтамасыз ететін психикалық түзілімдерінің – көзқарастүсініктерінің, ойлау тәсілдерінің, біліктерінің, ұмтылыстарының, құндылықтарының, басқа да тұлғалық қасиеттерінің жиынтығын (жүйесін) қалыптастыру үрдісі деп түсінеміз.

3) Педагогтардың ең маңызды қасиеттерінің ішінде әдебиетте келесілер бөліп алынады: эмпатия, эрудиция, педагогикалық ойлау, интуиция, импровизацияға бейімділік, байқағыштық, оптимизм, тапқырлық, педагогикалық болжағыштық, рефлексия.

4) Педагог үшін маңыздылары келесі қасиеттер болып табылады: бәрін білуге құмарлық, бір нәрсемен ұзақ уақыт бойы айналысуға қабілеттілік, ғылыми дарындылықтың салыстырмалы жоғары деңгейі, шығармашылық ойлау, ұшқыр қиял, байқағыштық, өз жұмысы мен өз міндеттеріне қатысты бастамашылдық, ынталылық, тәртіптілік, сын мен өзін сынауға қабілеттілік, әділдік, туралық, басқа адамдармен тіл табыса білу.

5) Жауапкершілік басқа тұлғалық қасиеттердің ішінде жоғары бағаланады. Жауапкершілікті бірқатар авторлар тұлға бағыттылығын сипаттайтын қасиеттердің бірі ретінде қарастырады, ол кәсіби іс-әрекеттің үрдісі мен нәтижелеріне ең алдымен өз жұмыс міндеттеріне және өзінің кәсіби қасиеттеріне қатынасы арқылы ықпал етеді. Басқа тұлғалық қасиеттердің көпшілігі ерекше болып саналады және кәсіби іс-әрекеттің белгілі бір түрлері үшін ғана маңызды.

6) Педагогикалық қабілеттер педагогикалық еңбектің нысандарына, құралдары мен шарттарына қатысты тәрбиеленетін тұлғаның тиісті қасиеттерін қалыптастырудың өнімді модельдерін құрудан тұратын тұлғаның жеке тұрақты қасиеттері ретінде анықталады.

7) Біздің теориялық талдауымыздың нәтижелері көрсеткендей, педагогикалық рефлексияның кешенді көрінісі студенттердің тұлғаға бағдарланған педагогикалық өзара әрекеттесуге психологиялық дайындығының маңызды компоненті болып табылады. Ол педагогтың балалармен қарым-қатынас жасау тәсілін талдап, дұрыс бағалауға, балалардың өзі туралы ұғынымдарын ескеруге, өз тәрбиеленушілерін дұрыс түсінуге, олардың психикалық күйлерін анықтай алуына, балалардың бұл қарым-қатынастардан не күтетінін білуге мүмкіндік береді.

8) Педагогикалық іс-әрекетке психологиялық дайындықты қалыптастыру бағыттарын талдай отырып, кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықтың табысты болу үрдісі үшін маңызды мәні бар келесі үш бағытты көрсетуге болады: педагогикалық, психологиялық және дамытушы бағыттар.

9) Жоғарғы оқу орны жағдайында кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықтың табыстылығына септігін тигізетін педагогикалық іс-әрекет бағыттарын жүзеге асыру олардың педагогикалық қағидаттарға сүйенуін талап

етеді: жүйелілік және оңтайлылық қағидаты, білім беру ортасында өз білімін көтеру мен ұйымдастырылған білім беру-қалыптастырудың өзара әрекеттесуінің бірлігі қағидаты, болашақ педагогтың тұлғаға бағдарланған тәсілдемені жүзеге асыруға кәсіби дайындығын қалыптастыру үрдісін басқарудың сызықтық емес қағидаты, ресурстардың шектеулілігін есепке алу қағидаты, жүйенің олқылықтарының орнын толтыру қағидаты.

10) Кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықты қалыптастырудың негізгі әдістері ретінде студенттермен жұмыс кезінде біз келесі тәсілдерді таңдадық: тренингтер, жаттығулар, топтық талқылау, арнайы курсты зерттеу. Өз кезегінде бұл әдістерді қолдану топтық және жеке талқылау, жұппен жұмыс, ойын формалары, ауызша және жазбаша сұрау сияқты сабақ өткізу мен ұйымдастыру формаларын талап етеді.

11) Кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықты табысты қалыптастыру үрдісінің негізгі компоненттері ретінде келесілері таңдалды: интеллектуалдық, эмоциялық-еріктік, коммуникативтік-тұлғааралық.

12) Бөліп алынған компоненттер, психологиялық дайындық көрсеткіштері бізге педагог-психолог студенттердің кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындығын табысты қалыптастырудың теориялық моделін жасақтауға мүмкіндік берді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 17.01.2014 ж.
2. Леви В.Л. Искусство быть другим. – М., 1990. – 207 с.
3. Щербаков А.И. Формирование личности учителя в системе высшего педагогического образования. – СПб., 1998. – 120 с.
4. Кузьмина Н.В. Формирование педагогических способностей. – СПб., 1999. – 98 с.
5. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. – М., 1999. – 215 с.
6. Климов Е.А. Психология профессионала. – М., 1996. – 400 с.
7. Тесленко А.Н. Сборник диагностических методик. – Астана, 1995. – 36 с.

Ахметов М.Г., Жумасейтова А.Е.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ СТУДЕНТОВ К ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются понятия «профессиональная» и «психофизиологическая» готовность, данные в современной психолого-педагогической литературе, структура и содержание педагогической деятельности, компоненты психофизиологической готовности, структурные элементы профессионально-творческих способностей, психологические качества учителя, важные для педагогической деятельности, описываются 3 компонента психологической готовности студентов вузов (интеллектуальный, эмоционально-волевой и коммуникативно-межличностный).

Ключевые слова: *Профессиональная готовность, психофизиологическая готовность, профессионально-творческие способности, психологические качества учителя, компоненты психологической готовности студентов.*

Ahmetov M.G., Zhumaseytova A.E.

**THEORETICAL MODEL OF FORMING OF PSYCHOLOGICAL READINESS
OF STUDENTS TO PEDAGOGICAL ACTIVITY**

In the article concepts are examined «professional» and «psychological – physiological» readiness data in modern psychological – pedagogical literature, structure and maintenance of pedagogical activity, component of psychological-physiological readiness, structural elements of professionally creative capabilities, psychological internals teachers important for pedagogical activity, 3 components of psychological readiness of students of institutions (intellectual, emotionally- volitional and communicative-interpersonally) of higher learning are described.

Keywords: Professional and psychological-physiological readiness, professionally- creative capabilities, psychological internal's of teacher, component of psychological readiness.

***

ӘОЖ 37.0.(075.8)

Даулетов Н. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Умбетова Г.М. – педагогика ғылымдарының магистрі,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
E-mail: gosha1907@mail.ru

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ РЕФОРМАЛАР

***Аңдатпа.** Бүгінгі таңда жастарға сапалы білім беру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осы орайда еліміздің жалпы білім беру жүйесінде ауқымды реформалар жүзеге асырылды. Жалпы білім берудің әлемдік практикасында тиімділігі нақты дәлелденген озық тәжірибелерге сүйене отырып, соңғы нәтижеге бағытталған, тұрақты сапалы білім беруде, білімді бақылау мен бағалаудың бірыңғай инновациялық әдістері жүзеге асырылуда.*

***Тірек сөздер:** Реформа, нәтижеге бағытталған, инновация, сапалы білім беру, кәсіптік шеберлік, жетілдіру, ҰБТ, модель, оқушылар.*

Жыл сайын, жалпы орта білім алған мың – мыңдаған жастардың жаңа легі өмірге араласады. Олардың бүгінгі заман талабына сай, өмірге әзірлік деңгейі-ертенгі еліміздің өркениетті дамуының негізі. Білімнің адами капиталдың ең басты құндылығына айналып отырған ХХІ ғасырда, түлектерге қойылатын талап, ең алдымен, олардың интеллектуалдық даму деңгейлерінің, білім сапаларының жоғары болуы [1, 13 б.].

Осы мақсатта, соңғы жылдары біздің елімізде жалпы білім беретін оқу жүйесінде небір ауқымды реформалар жүзеге асырылды. Соңғы ондаған жылдар бойы, жалпы білім беруде, жастарды өмірдің сан – салаларына ХХІ ғасырдың шығармашылық, небір күрделі интеллектуалдық мамандықтар әлеміне арнайы дайындайтын инновациялық мектептер жүйесі – гимназиялар, лицейлер, мамандандырылған дарынды балалар мектептері қалыптасып, дамып келеді.

Жалпы білім берудің әлемдік практикасында тиімділігі нақты дәлелденген озық тәжірибелерге сүйене отырып, соңғы нәтижеге бағытталған, тұрақты сапалы білім беруде, білімді бақылау мен бағалаудың бірыңғай инновациялық әдістері жүзеге асырылуда. Әрбір оқушының білім стандартын қандай дәрежеде меңгергендігін, әрбір мұғалімнің білім берудегі кәсіптік шеберлік деңгейінің нақты көрінетін білімдік факторға айналған, мектепке де, ата – анаға да тәуелсіз,

білімді сырттай бақылап, бағалаудың мемлекеттік ұлттық бірыңғай тестілеу моделі – мол тәжірибе жинақтады.

Мамандандырылған мектептің жоғарғы сыныптарында инновациялық – педагогикалық технологияларды кеңінен қолдануда қосарланған сабақ өткізу тәжірибесі жыл сайын жетілдіріліп отыр. Әсіресе, теориялық күрделі материалдар мен зертханалық жұмыстарды, тереңдетіліп оқытылатын арнаулы және таңдау пәндерін оқытуда қосарланған сабақтардың оқыту үрдісіндегі білімдік мүмкіндігі жоғары.

Биылғы аяқталып отырған оқу жылында да білім сапасын жетілдіруге қатынасты көлемді реформалық өзгерістер енгізілді. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту бағытында «математикалық сауаттылық», «оқу сауаттылығы» түсініктері енгізіліп, білім мазмұнына үлкен өзгерістер жасалынды. Таңдау пәні біреуден екеуге көбейтіліп, тестілік сұрақтар күрделендірілді.

Оқушылардың функционалдық сауатын дамытуға ерекше көңіл бөлінуі – әлемдік білім беруде бүгінгі білім сапасына қойылып отырған басты талаптардың бірі. Функционалдық сауаттылық оқушылардың – жалпы дүние танымдық, ертеңгі өмірде бағдар жасауға қатынасты теориялық білімдердің мәнін терең түсіне отырып, оны адамзат қызметінің әртүрлі саласында нақты қолдана білу қабілеттері мен дағдыларының қалыптасуы, күнделікті адамдар қатынастарында, әлеуметтік байланыстарда кездесетін тіршілік міндеттерін жан – жақты практикада шеше білу мүмкіндіктері.

«Функционалдық сауаттылық» ұғымы алғаш рет өткен ғасырдың 60-шы жылдары ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды және кейіннен зерттеушілердің қолдануына енді. Функционалдық сауаттылық, кеңінен алғанда, білім берудің (бірінші кезекте жалпы білім беруді) көп жоспарлы адамзат қызметімен байланысын біріктіретін тұлғаның әлеуметтік бағдарлану тәсілі ретінде түсіндіріледі. Қазіргі тез құбылмалы әлемде функционалдық сауаттылық адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсенді қатысуына, сондай-ақ өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық факторлардың біріне айналуға мүмкіндік береді. Функционалдық сауаттылық тұжырымдамасына негізделген анағұрлым танымал халықаралық бағалау зерттемелерінің бірі Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) қолдауымен өткізілетін 15 жастағы оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың халықаралық бағдарламасы (Programme for International Student Assessment – PISA) болып табылады. PISA 15 жастағы жасөспірімдердің мектепте алған білімдерін, іскерлігі мен дағдыларын адами іс-әрекеттердің әртүрлі салаларында, сондай-ақ тұлғааралық қарым-қатынас пен әлеуметтік қатынастарда өмірлік міндеттерді шешу үшін пайдалана алу қабілеттерін бағалайды.

Осыған орай, Ұлттық жоспарда функционалдық сауаттылықтың төрт негізгі механизмін бөліп көрсетеді:

Оның бірінші механизмі - оқыту әдіснамасы мен мазмұнын түбегейлі жаңарту (МЖБС – мемлекеттік стандарт). Ол үшін мұғалім оқушының бойына әлеуметтік ортаға бейімделуіне, алған білімін практикалық жағдайда тиімді пайдалана алатындай негізгі құзыреттіліктерді сіңіруі керек.

Ұлттық жоспарда көрсетілген функционалдық сауаттылықтың екінші механизмі - оқу нәтижелерінің бағалау жүйесін өзгерту. /Қазіргі біз қолданып отырған жүйеде 5, 4 және 3 деген бағаларды не үшін қоюға болатыны нақты анықталмаған/. Бағалау жүйесі функционалдық сауаттылықта сырттай бағалау және іштей бағалау болып бөлінеді. Іштей бағалау - оқу пәні бойынша оқыту

сапасын диагностикалау. Ал сырттай бағалау - әрбір деңгейді аяқтау бойынша білім алушының оқу жетістіктерінің нәтижелері (ҰБТ, ОЖСБ-ВОУД).

Функционалдық сауаттылықтың үшінші механизмі – ата-аналардың балаларды оқыту мен тәрбиелеуге белсенді қатысуын қамтамасыз ету. Ата-ананың борышы - бала бойына жас кезінен адами құндылықтарын дарытып, саналы өмір сүруге баулу. Ата-ана баласының функционалдық сауаттылығын дамыту үшін мұғалімдерімен тығыз байланыс жасау керек. Ата-ана баласының ерекше қасиетін тану, түсініп қол үшін беру, олардың қабілетін дамыту, бойына рухани құндылықтарды қалыптастыру, жағымсыз мінез-құлық, әдеттерден арылтуға көмек беруі керек.

Төртінші механизм - қосымша білім беру жүйесін дамыту. Ұлттық жоспарда оқушылар сарайы, музыка мектептері, жас техниктер мен натуралистер станциялары жұмыстарын түбегейлі өзгерту қарастырылған. Қазақстанның тарихында алғаш рет аталған ұйымдардың материалдық техникалық базасы жаңартылатын болады. Оқытудың жаңа технологиялары мен интерактивтік, инновациялық формалары енгізілетін болады. Олар: балалар интерактивті парктері (ғылыми қалалар), технопарктер, балалар мұражайлары, ғылыми үйірмелер және т.б. Бұл – шығармашылық пен инновацияға деген қызығушылықты арттырады. Мұндай оқыту жүйесі баланың санасына әлеуметтік тұрмысына, төңіректегі әлемге терең көзбен қарап үйреніп, жолығатын қиын мәселелерді оңай шешетін болады. Бұрынғыдай мектептен шыққан соң бала үйренген білімін ұмытып қалмайды, қайта өмірде пайдаланатын болады.

PISA зерттеулері қазіргі уақытта әлемде мектептік білім берудің тиімділігін салыстырмалы бағалаудың әмбебап құралы ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында алынған деректер тұтастай оқытудың мазмұны мен әдістері ретінде, сондай-ақ контексті факторлардың (басқару моделі, оқыту тілі, отбасының және т.б. әлеуметтік мәртебесі) мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту деңгейіне әсері ретінде білім беру жүйесін дамыту стратегиясын анықтауға негіз болады.

PISA шеңберіндегі тестілеу барысында функционалдық сауаттылықтың үш саласы бағаланады: оқудағы сауаттылық, математикалық және жаратылыстану-ғылыми сауаттылық. Зерттеу айналым бойынша (үш жылда бір рет) жүргізіледі. Әрбір айналымда функциялық сауаттылықтың қандай да бір түріне ерекше назар аударылады. PISA бағдарламасының фокусында 2009 жылы оқу сауаттылығы болды. 2009 жылы Қазақстан PISA зерттеуіне бірінші рет қатысты. Нәтижелер мыналарды дәлелдейді:

1) қандай да бір күрделі оқу мәтіндерін дәл пайдаланып, олардың көмегімен күнделікті жағдайларда бағдар алуға әзір қазақстандық оқушылардың үлесі - *оқу сауаттылығын* зерттеуге қатысушылар санының 5%-ын құрайды (ЭЫДҰ елдері бойынша орташа көрсеткіш – 28,6%);

2) нақты бір жағдай үшін нақты модельдермен тиімді жұмыс жасауға, әртүрлі тапсырмаларды дамыту мен кіріктіруге әзір қазақстандық оқушылардың үлесі – *математикалық сауаттылықты* зерттеуге қатысушылар санының 4,2%-ын құрайды (ЭЫДҰ елдері бойынша орташа көрсеткіш – 16% қатысушы);

3) жаратылыстану ғылымдарының рөлі туралы қорытынды жасауды талап ететін тиімді жұмыс жасауға, әртүрлі жаратылыстану пәндерінен түсініктемелерді таңдауға және біріктіруге, осы түсініктерді өмірлік жағдаяттарға тікелей қолдануға дайын қазақстандық оқушылардың үлесі - *жаратылыстану ғылыми сауаттылығын* зерттеуге қатысушылар санының 3,6%-ын құрайды (ЭЫДҰ елдері бойынша орташа көрсеткіш – 20,5%).

PISA зерттеулері бойынша көш басында тұрған елдердің (Австралия, Финляндия, Жапония, Жаңа Зеландия, Италия, Оңтүстік Корея және т.б.) нәтижесі көрсеткендей, оқушылардың функциялық сауаттылығын дамытуға мынадай факторлар әсер етеді:

- 1) білім беру мазмұны (ұлттық стандарттар, оқу бағдарламалары);
- 2) оқыту нысандары мен әдістері;
- 3) білім алушылардың оқудағы жетістіктерін диагностикалау мен бағалау жүйесі;
- 4) мектептен тыс, қосымша білім беру бағдарламалары;
- 5) мектепті басқару моделі (қоғамдық-мемлекеттік нысан, мектептердің оқу жоспарын реттеудегі дербестігінің жоғары деңгейі);
- 6) барлық мүдделі тараптармен әріптестікке негізделген достық қалыптағы білім беру ортасының болуы;
- 7) ата-аналардың балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесіндегі белсенді рөлі.

Бұл ретте TIMSS зерттеулерінде қазақстандық оқушылар жоғары нәтижелер көрсетуде. Осылайша, Халықаралық PISA, TIMSS зерттеулері, қазіргі уақытта жалпы білім сапасының өмірімен байланысты тиімділігін бағалаудың әмбебап құралы болып саналады. Мектеп қабырғасында – ақ оқушы білімінің теориялық мәнін терең түсінуі, өмірге белсенді, шығармашылық ойлау тұрғысынан қатынаса отырып, практикалық шешім жасай білу дағдыларын қалыптастыруға, кәсіби жолын дұрыс таңдай білуі тиіс.

Енді, алдыңғы жылдардағы, одан бергі өткен оқу жылындағы жүргізілген, жүргізіліп жатқан өзгерістер мен реформаларының бүгінгі заман талабына сай білім берудегі кейбір мәселелеріне тоқталсақ. Ақпарат құралдары талдап көрсеткендей [5, 9 б.], мектеп өткен оқу жылы білім сапасын айтарлықтай төмен түсіріп алды. Биылғы білімнің ең жоғарғы көрсеткіші – 140 балл. Ол түлектердің «көзінен бұл – бұл ұшты». Ең алдымен, жыл басында - ақ соңғы ондаған жылдар бойы, оқушы білімін объективті бағалауда оңтайлы тәжірибе жинақтаған тестілік бағалау моделі – ҰБТ – ға қарсы жағымсыз пікірлер жиі айтылды: ҰБТ оқушыларға қысым жасайды; олардың жүйкелеріне салмақ салады; оны білім рейтингінен алып тастау керек т.т.б.

Сөйтіп, жалпы жұртшылық, ата – аналар тіпті мұғалімдер мен оқушылардың өзі арқаларын кеңге салып, әр пәннен білімінді санап тұрып (тестілік сұрақтар, - білім стандарты) нақты балдық көрсеткішпен білімінді бағалайтын, тестілік бақылау моделі қолданбайтындейтіпті білімге нақты талап болмайтындай көрді.

Бірақ, Білім министрлігі жоғарғы оқу орындарына түсушілерге мемлекеттік ҰБТ моделін сақтап қалды. Біздіңше, бұл бірден – бір дұрыс шешім болатынды. Дейтұрғанмен, ҰБТ кіретін пәндерді және де олардың мазмұнын айқындауда үлкен іркіліс болды. ҰБТ – ның бас – аяғы оқу жылының соңғы жарты жылында барып анықталды. Онда да мемлекеттік емтиханның функционалдық сауаттылығына қатынасты материалдар асығыс құрастырылған, мағыналықта, логикалықта қателік кездесетін ғылыми жүйеге келмеген, оқушылардың дайындығына қиындықтар келтірген жағдайлар кездесті. Мектептегі білім сапасының жетілдіруде ҰБТ моделіне реформа жасауда, біздіңше, біріншіден, ҰБТ – ы соңғы жылдардағы мектеп практикасында білімді объективті сырттай тәуелсіз бақылау мен бағалаудағы мол жағымды тәжірибесін сақтап қалуымыз қажет. Бұрын оқушылар сабақ процесінде білімді күнделікті баға алу үшін оқитын. Білім баға алумен шектеліп, кейін есте ұзақ сақтала бермей ұмытылатынды.

ҰБТ – әрбір оқушының білім стандартындағы бағдарламалық материалды терең, жан – жақты ұзақ уақытқа нақты білім алуын талап етеді. Ол оқушылардың бейінді білім алуда міндетті және таңдау пәндерінен, білім стандартының талабына сай, заңдылықтар мен ережелерді, құбылыстар мен уақиғаларды терең, мәні мен маңызын жете меңгерулеріне қолайлы жағдай жасайды. Екіншіден, білім сапасын көтеруде, ҰБТ – ның ондаған жылдар бойы атқарған тарихи миссиясы мұғалімдердің бағаны жасанды көтеріп бағалауды болдырмау және оқу орнына жастарды қабылдау шынайы, олардың білім дәрежелеріне қарай жүруін қамтамасыз етуболса, оны ҰБТ-ы тиісті дәрежеде атқара білді және осы бағытта өзінің мүмкіндігінің де мол екендігін дәлелді көрсетіп келеді.

Сөйтіп, оқушының саналы білім алуына, мұғалімдердің сапалы білім бере білуіне тікелей ықпал еткен. ҰБТ – ы білімдік факторге айналғандығын мойындауға тиіспіз. Демек, мектептің білім беруде мемлекеттік стандартын қандай дәрежеде жүзеге асырып жатқанын қатаң бақылауда ұстағымыз келсе, мектепке де, ата – аналарға да, оған мүдделі ағарту мекемелеріне тәуелсіз мемлекеттік ҰБТ моделінің жұмысын одан әрі жетілдіруде, ең бастысы, ұйымдастыруда – тестіні шпаргалка арқылы тапсырып, жалған балл жинау емес, тікелей компьютерлік – электронды жүйе арқылы, әр оқушының білімін объективті бағалауға қолайлы мүмкіндік жасауға тиіспіз. Оған бүгінгі таңда материалдық – техникалық жағдай жеткілікті

Педагогика ғылымында басы айқындалған, әлемдік тәжірибеде, өзіміздің күнделікті практикада да көзіміз көріп отырған жағдай, жалпы білім берудегі, білімсапасын барған сайын жетілдірудегі, бүгінгі таңдағы басты кедергі – ең алдымен мектептің оқу жоспарымен байланыстылығы. Бүгінгі таңда мектептің жоғары сыныптарында 19 дан 23 – ке дейін пән оқытылады. Әр пән бағдарламасы сол ғылымның ХХІ ғасырға дейінгі даму деңгейін, ертеңі мен бүгінін толық қамти отырып құрастырылғанын ескерсек, 19–23 пәннен берілетін осыншама білім көлемі бір оқушыға түсетін «салмақ» екенін, тіпті бір кезек ойлап та жатпайтын сияқтымыз. Яғни, оқу жоспары оқушыларға бейінді білім алу принципіне емес, кеңес мектебінен бері өзгеріссіз келе жатқан – жалпыға бірдей міндетті энциклопедиялық білім беру принципіне негізделген. Бұл «Білім туралы» заңның жоғары сынаптарда оқушыларды өз қабілетіне, таңдаған болашақ мамандығына, өзіндік қызығушылығына қарай «оқытуды саралап және даралап» оқыту талабына мүлде қайшы. Әр жеке тұлғаның өз қабілет – икемділігіне қарай, әлемдік деңгейде бірыңғай бейінді білім беруді жүзеге асыруға тиіс, мамандандырылған дарынды балалар мектебінің өзінде де, сол пәндердәл сол мазмұнда, толықтай міндетті оқытылады [4, 23 б.].

Оқу жоспарындағы бейінді және міндетті пәнге берілетін уақыт көлемінің жай пәндерден айырмашылығы жоқтың қасы. Сонда түске дейін оқушылар алты сағат стандарттағы (оқу жоспарындағы) пәндерді оқиды. Оған қоса оқушылардың түстен кейін 4 сағат уақыт көлемінде ертеңгі сабаққа – үй тапсырмасына әзірленуі және де факультативтік сабақтарға, арнаулы курстарға қатысуы керек. Сөйтіп, оқушылардың бір күндік жұмыс уақыты 12–14 сағаттан асып жығылады. Нәтиже керсінше. Өйткені, бұл жағдай оқушыларға да мұғалімге де өз күштерін, мүмкіндіктерін бір бағытта – бейінді, міндетті пәндерді жан – жақты тереңдетіп оқып, бағдарламалық материалды бейінді білім алу талабына сай меңгерулеріне мүмкіндік бермейді.

Сондықтан да қазір оқушылардың ҰБТ – ға мемлекеттік емтиханға әзірленуі үшін мектептен тыс репетитор жалдау, шпаргалка әзірлеу және тікелей тестінің әзір жауаптарын сырттан көшіріп алу үшін түрлі байланыс құралдарын жаппай қолдануы - барлық жерде бірдей әдеттегі жағдайға айналды. Айталық,

Биылғы жылдың өзінде тестілік сынаққа қатынасқан 88583 түлек, тестілеу барысында 84 мыңнан астам тыйым салынған заттар, оның ішінде 40 мыңнан астам электронды құрылғылар мен 40 мыңнан астам қағаз түріндегі шпаргалкалар қолданды [5, 9 б.]. Бұл тек ресми деректер. Сонда, біздің түлектеріміз ҰБТ – ны толыққа жуық тек қана шпаргалкаларының көмегімен тапсырды деген сөз.

Өткен ғасырдың 80 – жылдары – ақ педагогика ғылымында толықтай мойындалған - «мектепте оқылатын пәндер бойынша берілетін білім көлемі балалардың білімді меңгеру қабілетінен артып кетті» дейтін, түсінік, бүгінгі біздің мектеп практикасында өзінің қандай болса шешімін табуы қажет – ақ [3, 34 б.]. Жоғары сыныптарды оқушылардың білім алу уақытының кем дегенде 70 – 80 пайызын, олардың міндетті және таңдау пәндері бойынша тереңдетіп, бейінді білім алуларына жұмсамайынша, сапалы білім беруде алға жүре алмаймыз. Демек, ең алдымен, бүгінгі мектептің оқу жоспарына реформа жасалмайынша, мектепке жасалған басқа реформалар толыққанды жұмыс істей алады деп айту қиын. Биылғы тағы бір өзгешелік – жалпы орта білім алуды аяқтауда, одан әрі оқу орындарында білімдерін жалғастыруда түлектердің екі форматта мемлекеттік аттестаттаудан өту емтиханың тапсырулары. Көп уақыт өткен жоқ, яғни тестілік бақылау моделі қолданысқа енгенге дейін мектеп практикасында оқушылар бітіру емтиханың мектепте, оқу орындарына қабылдану емтиханың сол оқу орнының өзінде сынақтан өткенді. Демек, екі форматта емтихан тапсыру жаңалық емес. Бұндай жүйе келе – келе ол өзін ақтаған жоқ. Демек, оның тиімсіз, субъективтік жағы басым болғандығын жұртшылық ұмыта қойған жоқ. Биылда сол кемшіліктер қайталанды. Мектептің емтиханын өзі алуы, мұғалімдердің өз еңбектерінің дәрежесін өздері бағалауында, оқушылардың білімін бұрынғыдан көрі жасанды көтеріп бағалаудан басқа, яғни ата – аналардың мұғалімдерге, мұғалімдердің оқушыларға екі жақты «көмектесуінен» өзге жаңалық бола қоймады. Күнделікті көріп отырғанымыздай, мектепті аяқтаушы түлектерді ғана емес, IX – сыныпты аяқтаушы оқушыларды да мектепте мемлекеттік аттестациялауды өткізудің білімдік мәні тым төмендеп кетті. Сондықтан, IX – сыныпты аяқтаушы оқушылардың өзін тестілік мемлекеттік бақылау (ҰБТ) арқылы аттестациялаудан өткізудің уақыты келген сияқты. Ол IX сыныптан кейін, алда келе жатқан 12 жылдық білім алам деген ынталы жастарға сапалы білім алу талабын қойып, IX сыныптан кейін тегін колледжге оқуға баратын жастардың өз арасында конкурстық жағдай қалыптастырған болар еді.

Биылғы ҰБТ – дағы тағы бір өзгерістердің бірі – таңдау пәнін екеу болуы. Оның мәнісі түлектердің мектепті аяқтағаннан кейін мамандық таңдауына қолайлы жағдай жасау. Тіпті, таңдау пәнінің екеу болуы, түлектерге 50–ден 100–ге дейін мамандық таңдауына жол ашады деп түсіндіріледі. Бұл пікір бұған дейінде болған. Бүгінгі мектеп практикасында көріп отырғанымыздай онымен келісу қиын. Жалпы білім берудің әлемдік практикасында тиімділігі нақты дәлелденген озық тәжірибелерге сүйене отырып, соңғы нәтижеге бағытталған, тұрақты сапалы білім беруде, білімді бақылау мен бағалаудың бірыңғай инновациялық әдістері жүзеге асырылуда.

Біріншіден, оқушылар бүгінгі таңда мамандықты мектеп бітіргеннен кейін барып таңдамайды. Қандайда болмасын бір іс - әрекет саласына баланын қабілет – икемділігі 7 – 8 сыныпта, әр кеткенде 9 сыныпта толықтай айқындалып көрінеді. Бұл кездегі мектептің, ата – ананың білім – тәрбие берудегі, ең басты, міндеті оқушыға нақты кәсіптік бағдар беру. Осы негізде ғана, жалпы білімнің жоғарғы сатысында оқушыға бірыңғай бейінді білім беру жүзеге асырылды. «Бейінді білім» оқушыға алдын – ала, өз қабілетіне, қызығушылығына қарай бір

мамандыққа теориялық, практикалық, психологиялық жағынан әзірлеуді талап етеді.

Екіншіден, қазіргі жалпы білімнің жоғарғы сатысында жалпыға бірдей міндетті көптеген пәндер оқытылып отырғанда, таңдау пәнін екеу жасау, оның сапасына кері әсер еткен болар еді. Демек, таңдау пәнін біреу болуы, ондаған жылдар бойы практикада көріп отырғанымыздай, оған қойылатын талапқа сәйкес, сапасының жоғары болуына ең қолайлы жағдай. Тағы бір көңіл бөлетін мәселе, – «Алтын белгі» аттестатына иегерлеріне ЖОО – на түсудегі жеңілдіктердің болуы. Бүгінгі таңда интеллектуалдық ұлт қалыптастыруда, адами капиталды дамытуда бірінші кезекте дарынды жастарға әлемдік деңгейде білім беру, олардың әлемдік білім кеңестігіне еркін енуіне қолайлы жағдай жасау.

Қазіргі жалпы білім беруде, ХХІ ғасырдың небір күрделі интеллектуалдық мамандықтарына талантты да дарынды жастарды дайындайтын біздің елімізде инновациялық жаңа мектептер жүйесі қалыптасып, дамып келеді. Әсіресе, мамандандырылған дарынды балалар мектептері «Алтын белгі» аттестатына үміткер дарынды жастарға әлемдік деңгейде білім беру деңгейіне дейін көтеріледі. Біздің мектебіміздің ондаған жылғы тәжірибесінде, мектеп бітіруші түлектеріміздің 80, 90 пайызға дейін «Алтын белгі» аттестатына иегерлері. Олар еліміздің ұлттық университеттерінде ғана емес, әлемнің ең таңдаулы университеттерінде де ең жоғары білімдерін көрсетіп келеді. Мектебіміздің жүзден астам түлектері соңғы жылдары «Болашақ» бағдарламасы бойынша әлемнің ең таңдаулы университеттерінде білім алды, қазірде білім алып жатыр. Демек, алда тұрған міндет – «Алтын белгі» аттестатына үміткерлерге, шынайы қаблетті жастарымызға әлемдік деңгейде сапалы білім беру бағытындағы жұмыстарды одан әрі жетілдіруі, оларға осы жолда қандайда болмасын жеңілдіктер жасауды талап етеді.

Бүгінгі таңда, Елбасы алға қойып отырған рухани қайта жаңғыртуымызда «білім адамның басты құндылығына айналып, білімнің салтанат құруында» біз неге білім рейтингін төмен түсірдік. Мұғалім өз еңбегін өзі бағалап, мектеп мемлекеттік аттестаттауды өзі жүргізеді. Онбір жыл жас ұрпаққа білім берудің соңғы нәтижесі – ҰБТ – ның көрсеткішін жария жасаудың, оған қарай не мұғалімнің, мектептің, не ауданның, облыстың балаға білім - тәрбие беруінің рейтингіне баға берудің қажет болмай қалуын түсіну қиын? Бұл білім сапасына кері әсер етпей ме?

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар рухани жаңғыру» атты жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2017. – Б. 13.
2. Құсайынов А. Әлемдегі және қазақстандағы білім берудің сапасы. – Алматы, 2013. – 196 б.
3. Құсайынов А. Орта білім беру жүйесіндегі дағдарыс шығу жолдары. – Алматы, 2016. – 250 б.
4. Даулетов Н. Дарынды жастар-ел болашағы. – Орал, 2012. – 120 б.
5. Қуанышбекова Гулнур. «Көзден бұл-бұл ұшқан 140 балл» // Егеменді Қазақстан. – 2017. – Б. 9.
6. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту / Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы № 832 Қаулысы.

Даулетов Н., Умбетова Г.М.

РЕФОРМЫ ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В этой статье рассматриваются вопросы повышения качества образования и реформы в системе образования в Казахстане. Основанное на

эффективности общеобразовательной системы всемирной практики, главной задачей является повышение качества обучения и внедрение инновационных методов оценивания и контроля. Одно из важнейших требований всемирной системы образования – это уделение внимания развитию функциональной грамотности школьников.

Ключевые слова: Реформа, компетентность, инновация, качественное образование, ЕНТ, профессиональное мастерство, модель, развитие, ученики.

Davletov N., Umbetova G.M.

REFORMS IN THE GENERAL EDUCATION SYSTEMS

This article examines the issues of improving the quality of education and reform in the education system in Kazakhstan. Based on the effectiveness of the general education system of world practice the main task was to improve the quality of instruction and introduce innovative methods of assessment and control. One of the most important requirements of the world education system is paying attention to the development of functional literacy of schoolchildren

Keywords: Reforms, competency, innovation, quality of education, UNT, professional, skills, development pupils.

***

ӘОЖ 371.3:57

Бимагамбетова Г.А. – биология ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Орынбасар С.М. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: saginish_12.92@mail.ru

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада сын тұрғысынан ойлауға арналған тапсырмалардың тиімділігі, оларды биология сабақтарында қолданудың ұтымдылығы көрсетілген. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы әдістерінің түрлерін, биология сабақтарында қолдану оқушының шығармашылық қабілетінің дамуына, білімін өмірде пайдалана білу дағдыларының қалыптасуына әкелетіндігі қарастырылған.

Тірек сөздер: Инновация, сын тұрғысынан ойлау, қызығушылығын ояту, мағынаны тану, рефлексия, Венн диаграммасы, INSERT, RAFT, ДЖИКСО, куббизм, геометриялық фигуралар.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет. Біз өзіміздің болашағымызды, жеке балаларымыздың болашағын қандай күйде көргіміз келеді осыны айқындап алатын уақыт жетті» деп көрсетілген Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2030 жылға арналған стратегиялық бағдарламасында [1].

Білім беру жүйесінде педагогикалық технологияны қолдану келешек ұрпақтың еркін дамуына, жан-жақты білім алуына, белсенді, шығармашыл болуына жағдай жасау әрбір педагогтың міндеті болып табылады.

Білімнің жаңа мазмұнын жүзеге асыру үшін жаңа технологиялар қажет-ақ. Сондай педагогикалық технологиялардың бірі «Сын тұрғысынан ойлау технологиясы».

Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз-сабақта балалардың қызығушылығын арттыра отырып, өз ойынды еркін және талпындырып, тұжырым жасау немесе ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген-білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау.

Оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулитын технология [2].

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасының тәжірибесін жүйеге келтірген Л.Стил, С.Мередит, Чарльз Тэмпл., Жобаның негізі Ж.Пиаже, Л.С. Выготский теорияларын басшылыққа алады.

Инновация – жаңашылдық, жаңалық өзгеріс деген ұғымды білдіреді. Инновациялық құрал және процесс ретінде әлде бір жаңалықты енгізу деген сөз. Педагогикалық процессте инновация оқыту мен тәрбиенің тәсілдері, түрлері, мақсаты мен мазмұнына, мұғалім мен оқытушының бірлескен қызметін ұйымдастыруға жаңалықты енгізуді білдіреді [3].

Қазіргі заманда нені оқыту емес, қалай оқыту маңыздырақ болып отыр. Сын тұрғысынан ойлауды үйрету үшін мына төменгі шаралар орындалуы шарт:

- 1) сын тұрғысынан ойлауды тудыру үшін уақыт керек;
- 2) оқушыларға ойланып-толғануға, ойын ашық айтуға рұқсат беру;
- 3) әртүрлі идеялар мен пікірлерді қабылдау;
- 4) үйрену барысындағы оқушылардың белсенді іс-әрекетін қолдау;
- 5) кейбір оқушылар түсіп қалған қолайсыз жағдайларды әжуаға айналдырмау;
- 6) оқушылардың бір-бірінің жауабына жасаған сынының дәлелді, дәйекті болуын талап ету;
- 7) сын тұрғысынан ойлауды бағалау [4].

Ал оқушылардан осыған байланысты:

- сенімділікпен жұмыс жасау;
- бар ынтасымен оқуға берілу;
- пікірлерді тыңдау, құрметтеу;
- өз пікірін ашық білдіруді талап ету қажет.

Сыни ойлау сабағының құрылымдық формуласы 3 кезеңнен (ERR) тұрады:

1. Қызығушылығын ояту («көпір жасау», ой қозғау). Бұл кезеңде мұғалім бұрынғы білетін білімдерін жаңа материалмен ұштастыруға жағдай жасайды. Осы арқылы ойды қозғату, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Осы кезеңге қызмет ететін «Топтау», «Түртіп алу», «Ойлану», «Жұпта талқылау», «Болжау», «Әлемді шарлау» т.б. деген әдістер (стратегиялар) жинақталған [5].

2. Мағынаны таныту (мағынаны ажырату) - оқып жатқан тақырыптардың қажетін түсіну. Мағынаны тану кезеңі негізгі кезең сондықтан оқылып жатқан материалдың қажеттілігін түсіндіреді. Бұл кезеңде үйренуші жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Оқушылардың тақырып бойынша жұмыс жасауына көмектесетін оқыту стратегиялары бар. Соның бірі INSERT. Ол оқушыға оқу, тақырыппен танысу барысында V – «білемін», - - «мен үшін түсініксіз», + - «мен үшін жаңа ақпарат», ? – «мені таң қалдырады» белгілерін қойып отырып оқу тапсырылады.

INSERT – оқығанын түсінуге, өз ойына басшылық етуге, ойын білдіруге үйрететін ұтымды құрал.

БМУ Хабаршы №2-2018ж.

Мағынаны тану кезеңі: Т кестесі, Пікір — талас, Аквариум, INSERT, RAFT, ДЖИКСО, Куббизм, Геометриялық фигуралар, Бір айналым сұхбат, Түртіп алу, Жұпта талқылау, Бағытталған оқу, Талдау картасы, Топтастырудан тұрады.

3.Ой-толғаныс (рефлексия, жаңа білім құрастырылады).Рефлексия – тұжырымға келу, қорытындылау, жаңа білімді бекіту. Ой толғаныс кезеңі : Эссе, Топтастыру, Пирамида, Құндылық сызығы, Т кестесі, Sinkuein немесе бес жолды өлең, RAFT, Түйін сөз, Семантикалық карта, Концептуалды таблица, Бір айналым сұхбат т.б тұрады. Осы кезеңді тиімді етуге лайықталған «Бес жолды өлең», «Венн диаграммасы», «Еркін жазу», «Семантикалық карта», «Т кестесі» сияқты стратегиялар әр сабақтың ерекшелігіне, ауыр-жеңілдігіне қарай лайықтала қолданылады [5].

Сабақ кезеңде қолданылатын стратегияларға келсек, стратегия дегеніміз — философия, әдістемелік ұстаным. Мұғалім мен оқушы кез - келген стратегияның әдіс-тәсілін, қыр-сырын жетік түсіне білуі қажет. Сонда ғана жұмыс нәтижелі болмақ.

Заман талабы шығармашылықпен шұғылданатын тұлғаға мұқтаж болып отырғандықтан педагогикалық технологиялардың үрдісін талдап, зерделей келе - «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясының әдіс - тәсілдерін сабақтарда қолдау тапты.

Сабақтар өткізу барысында төмендегідей стратегияларын қолданылды.

1. Топтастыру
2. Венн диаграммасы
3. Бес жолды өлең
4. Ой толғау
5. Ой шақыру
6. Миға шабуыл тағы басқада стратегиялары т.б.

Сын тұрғыдан ойлау технологиясының элементтерін пайдаланып білім беру, оқушылардың пәнге деген сын көзқарасын қалыптастырмай жүзеге асуы мүмкін емес. Осыған байланысты оқушылардың білімі мен іскерлігін бақылауды жетілдіріп отыру қажет [6; 7].

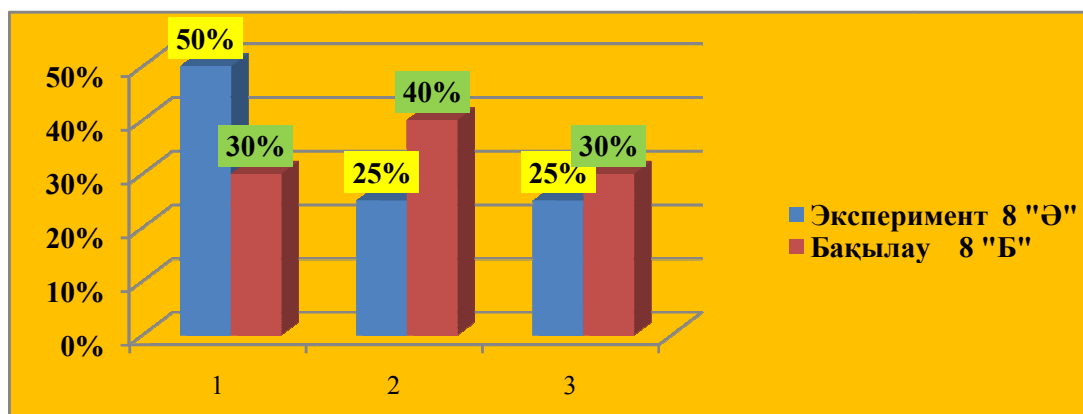
Биология сабақтарында оқушының іс-әрекеті мен іздену қабілетін және білімін анықтау мақсатында Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы №40 жалпы орта білім беретін мектептің 8 сыныптарына педагогикалық эксперимент жүргізілді.

Жұмысқа 8 «Ә» және 8 «Б» сыныптарын бөлініп алынды. Екі сыныптың білім сапасының көрсеткіштерін ескере отырып, 8 – ші «Ә» сыныбын эксперимент тобы, ал 8 – ші «Б» бақылау тобы сыныбы ретінде таңдалды. Жалпы экспериментке қатысқан оқушылар саны – 44.

Эксперименттік жұмысқа дейін оқушылармен көптеген жұмыстар жүргізілді. Алдымен оқушылардың биологияға деген көзқарасын, білімі мен іскерлігін, сын тұрғыдан ойлау қабілетін бақылау, сауаттылығын, өзара қарым – қатынас деңгейін анықтау мақсатында анықтаушы эксперимент жүргізілді (кесте 1, сурет 1).

Кесте 1.-Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы №40 жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының педагогикалық эксперимент жүргізілгенге дейінгі көрсеткіштері

№	Жауаптары	Эксперимент тобы 8 «Ә»		Бақылау тобы 8 «Б»	
		Саны	Сапа	Саны	Сапа
А	Иә	10	50 %	6	30 %
Ә	Жоқ	5	25 %	8	40 %
Б	Аралық	5	25 %	6	30 %

Сурет 1 – Педагогикалық экспериментке дейінгі көрсеткіш диагностикасы

Анықтаушы экспериментке алынған сауалнамалық сұрақтардың нәтижесі төмендегідей көрініс тапты:

Қолдаушылар: 50%, 30%;

Қолдамайтындар: 25%, 40%;

Аралық көрсеткіш : 25%, 30%.

Кейін, сын тұрғыдан ойлау технологиясының элементтерін қолдана отырып оқушылардың биологиялық білім мазмұнын, сын тұрғыдан ойлау технологиясының элементтерін қолдану арқылы, білім бақылау жолдарын түрлендіріп, оқушылардың ақыл-ойларының дамуына мүмкіндік жасап, белсенділіктерін арттыру мақсатында қалыптастырушы эксперимент қолға алынды.

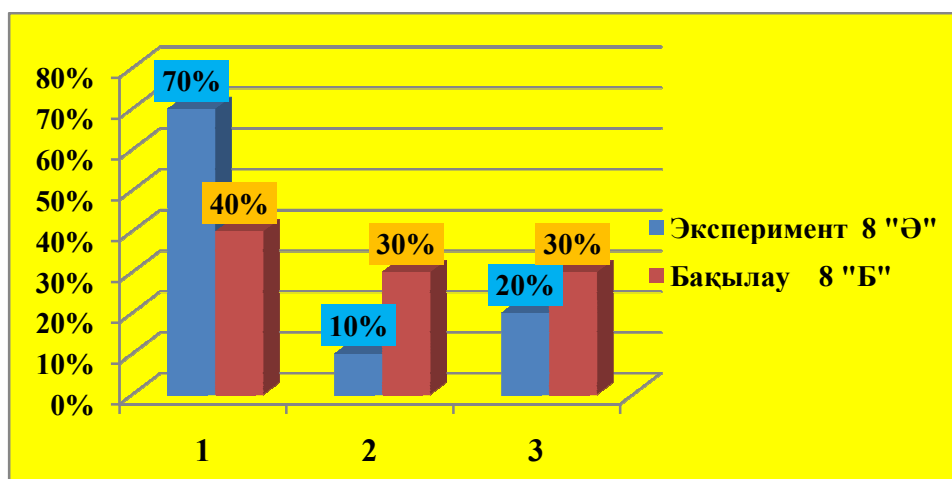
Биология сабағын өткізу барысында оқушылармен күнделікті сабақ жүргізуде білім бақылаудың әдіс – тәсілдерін түрлендірумен бірге соңғы кезде көп көңіл бөлініп жүрген сын тұрғыдан ойлау технологиясының элементтерін қолданып сабақта әрдайым жүзеге асырылып, оның элементтерін жиі қолданыс үйлесімділікпенен жүзеге асып отырды.

Сабақтар ашық-ой, іскерлік ойын, эксперименттік, көңілділер мен тапқыштар клубы, конференция, жұлдызды сәт, кім жылдам, артығын тап т.б. түрінде жүргізіп, әр сабақ соңында оқушылардың білімдерін тексеруге көңіл бөлініп, сын тұрғыдан ойлау технологиясының түрлі элементтерін қолданып жан - жақты талдап отыру басшылыққа алынды.

Педагогикалық экспериментпен қатар оқушылардың іс-әрекетін, қолдау кезіндегі қызығушылығын анықтау мақсатында психологиялық – педагогикалық бақылаулар жүргізілді (2 кесте, 2 сурет).

Кесте 2 – Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы №40 жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының педагогикалық эксперименттен кейінгі нәтижесі

№	Жауаптары	Эксперимент тобы 8 «Ә»		Бақылау тобы 8 «Б»	
		Саны	Сапа	Саны	Сапа
А	Ұнайды	14	70%	8	40%
Ә	Ұнамайды	2	10%	6	30%
Б	Мен үшін елеусіз	4	20%	6	30%

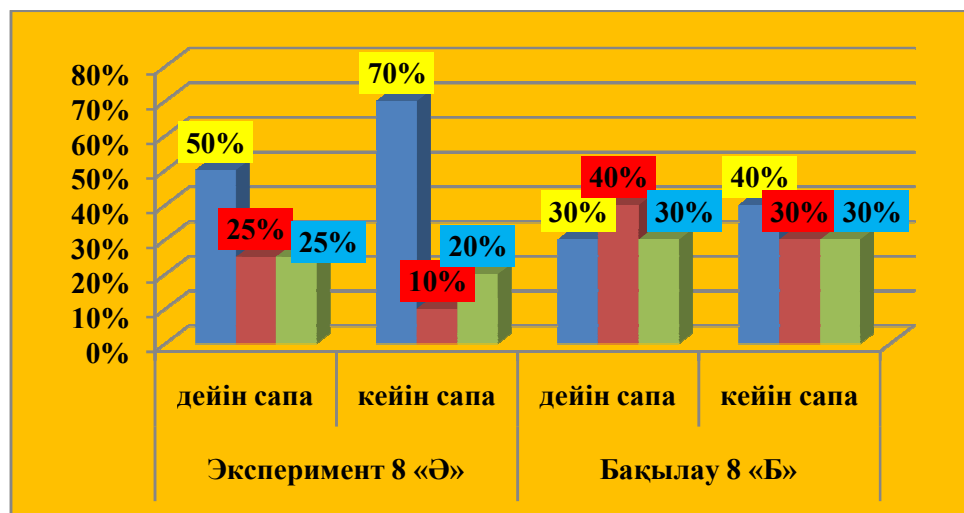

Сурет 2 – Педагогикалық эксперименттен кейінгі көрсеткіш диагностикасы

Бақылау жұмыстарының нәтижесі оқушылардың сын тұрғыдан ойлау технологиясының стратегияларының қажет екендігін көрсетті (кесте 3, сурет 3).

Кесте 3 – Педагогикалық экспериментке дейінгі және кейінгі сауалнама сұрақтарының көрсеткіштері

№	Жауап	Эксперимент тобы 8 «Ә»				Бақылау тобы 8 «Б»			
		дейін	сапа	кейін	сапа	дейін	Сапа	кейін	Сапа
1	Иә	10	50 %	14	70%	6	30 %	8	40%
2	Жоқ	5	25%	2	10%	8	40%	6	30%
3	Аралық	5	25%	4	20%	6	30%	6	30%

Сурет 3 – Педагогикалық экспериментке дейінгі және кейінгі көрсеткіш диагностикасы

Нәтижесінде оқушылардың сын тұрғыдан ойлау қабілеттері жоғарлағандығы байқалды.

Педагогикалық эксперимент жұмысынан кейін жасалынған бақылауымыздың нәтижесінде эксперимент тобы бойынша көрсеткіштер төмендегідей деңгейде орын алды: эксперимент тобы бойынша сын тұрғысынан

ойлап нәтижелі жұмыс жасай алатындардың көрсеткіші 20%, жоғарлағандығы байқалса, ал орташа деңгейде өз ойларын жүзеге асыратындар 15% кеміді, сабақ барысында тек сабақтың деңгейінде өз ойларын жүзеге асыра алатындар болса 5% төмендеді, ал бақылау тобы бойынша бұл көрсеткіш аса бір айтарлықтай көрніс көрсетілмегендігіне көз жеткіздік дегенмен де көрсеткіш нәтижелеріндегі айырма 10% кемігендігін байқатты (кесте 3, сурет 3).

Педагогикалық экспериментке дейінгі және кейінгі нәтиже көрсеткіштеріне сүйене отырып, биология сабағында сын тұрғысынан ойлау технологиясын үйрету барысында мынадай қорытындыға келдік:

1. Білім дәрежесі деңгейін саралау өзіндік анализ, синтез, бағалауының деңгейі қалыптасады;

2. Жаңа білім бойынша өз жұмыстарын, болжамдарын тыңдап, талқылайды, топпен жұмыс істеуге мүмкіндік береді (өздері талдайды, бір-бірін тыңдайды);

3. Өзіндік қорытындылары қаншалықты ғылыми, шындыққа жақын екенін саралайды;

4. Білімді өз бетімен алуға ынтасын, шығармашылық жұмыстарға қабілетін, танымпаздық белсенділіктерін арттырамыз;

5. Бір-бірімен ынтымақтастығы, пікірлерін айта білуі, қорғай білуге дағдыланады;

6. Жұмыс барыстарын алмасу арқылы оқушының өз ойын ашық, жасқанбай айтуға, басқа адамның ойын дұрыс қабылдауға үйренеді.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» Жолдауында «Білім беру реформасы - Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі» деп атап көрсетуі педагогикалық үрдістің сапасын үнемі арттырып отыруды талап ететіндігін көрсетеді [1].

Сыни тұрғыдан ойлау бағдарламасы бойынша жүргізілген сабақтар іздеудің мән-жайына қаныға, білімді тереңінен айтуға төселеді, дәлелдер келтіру, дәлелдеу тәсілдеріне жаттығады, теория мен практиканың бірлігін игереді, жеке және топпен бірлесіп мәселе түйінін шешу жолдарын табуға жаттығады, өз жолдастарының пікірімен санасуға, өткір сындарды тыңдап одан тиісті қорытындылар жасай білуге машықтанады.

Қазіргі заман мұғалімі заман талабына сай білім беруде жаңалыққа жаны құмар, шығармашылықпен жұмыс істеп, оқу мен тәрбие ісіне еніп, оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгергенде ғана білігі мен білімі жоғары, жетекші тұлға ретінде болатыны анық.

Жаңа педагогикалық технологияларды сапалы қолдана алсақ, оқушыларымыз сыни ойлай алатын, білімге құштар, алған білімдерін талдап, жинақтап, практикада қолдана алатын нағыз көшбасшы тәрбиелейтіндігіміз сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан. – 2010. – 14 желтоқсан.
2. Бұзаубақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері. – Алматы: Білім, 2009. – Б. 21-23.
3. Көшімбетова С.А. Оқыту - тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары. – Алматы, 2004. – 140 б.
4. Қарсыбаева Р.Қ. Сын тұрғысынан оқу мен жазуды дамыту технологиясының ерекшелігі // «45-Минут». – 2009. – №1. – Б. 13-15.

5. Кобдикова Ж.У. Оқытудың жаңа технологиясы мен оқушылардың даму мониторингі // Қазақстан мектебі. – 2007. – №5. – Б. 27-29.
6. Нұрахметов Н., Әбдіғалиев Қ. Оқыту жүйесіндегі жаңашылдық // Қазақстан мектебі. – 2000. – № 9. – Б. 33-36.
7. Сабыров Т. Оқыту теориясының негіздері.-Алматы, 1993. – 95 б.

**Бимагамбетова Г.А., Орынбасар С.М.
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ
КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ**

В статье описываются рациональность и эффективность применения заданий по критическому мышлению на уроках биологии. Использование технологий и методов критического мышления на уроках биологии обеспечивает развитие творческих способностей учеников и готовность применять полученные знания в жизни.

Ключевые слова: *Инновации, критическое мышление, проявление интереса, чувство смысла, отражение, диаграмма Венна, ИНСЕРТ, РАФТ, ДЖИКСО, кубизм, геометрические формы.*

**Bimagambetova G.A., Orynbassar S.M.
THE EFFECTIVENESS OF USING TECHNOLOGY OF CRITICAL
THINKING ON LESSONS BIOLOGY**

The article describes the rationality and effectiveness of applying critical thinking in biology lessons. The using of technologies and methods of critical thinking in the lessons of biology to ensure the development of creative abilities of students and the application of knowledge in life.

Keywords: *Innovation, critical thinking, manifestation of interest, sense of meaning, reflection, Venn diagram, INCERT, RAFT, DGXSO, cubism, geometric shapes.*

***

ӘОЖ 373.1

Муханбетчина А.Г. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Демченко Л.В. – аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Ермагамбетова Д. Г. – магистрант, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: muhanbetchina@mail.ru

**БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ УӘЖДЕМЕСІНЕ ОҚУ
ҚЫЗМЕТІ МОТИВТЕРІНІҢ ӘСЕРІ**

Аңдатпа. *Мақалада оқу қызметі мотивтері жөнінде болашақ педагогтардың кәсіби уәждемесін қалыптастыру бойынша бірнеше ғылыми қөзқарастарға талдау жасалынады. Оқу қызметі тиімділігінің маңызды уәждемелік факторлары баяндалады. Болашақ педагогтардың кәсіби уәждемесіне оқу қызметі мотивтерінің әсері қарастырылады.*

Тірек сөздер: *Уәждеме, мотив, мақсат, оқу қызметі, оқу уәждемесі, кәсіби уәждеме, танымдық мотив, кәсіби мотив.*

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында қоғамның әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылауына, өз ісін жетік білетін, кәсіби білігі мол мамандардың қажет етілуіне байланысты жоғары мектеп алдында білім сапасын арттыру және әлемдік деңгейде бәсекеге қабілетті мамандар дайындау міндеттері қойыла отырып, мемлекеттік бағдарламаны іске асырудың нәтижесінде «кәсіби міндеттерін дербес, әрі шығарамашылық тұрғыдан шешуге, кәсіби қызметтің тұлғалық және қоғамдық маңызын түсінуге, оның нәтижелері үшін жауап беруге қабілетті кәсіби құзыретті жеке тұлғаны, бәсекеге қабілетті маманды қалыптастыруды қамтамасыз ететін білім беруді басқарудың тиімді жүйесі құрылатын болады», делінген [1].

Кәсіби уәждеме (мотивация) мәселелерін қарастырған кезде негізгі сұрақтардың бірі ретінде мамандық таңдау кезінде қалыптасқан себептер әсерінен туындайды. Кәсіби дайындық мотивтері мектептегі оқуға деген, оның таңдау мотивінің жиынтық көрінісі ретіндегі таңдап алынған мамандыққа деген көзқарасына, білімді меңгеру деңгейіне (дайындық деңгейіне) байланысты болады. Оқу және кәсіптік мотивацияның өзара тығыз байланысын ескере отырып, студенттердің оқу қызметінің уәждемесін қарастыру маңызды болып табылады.

Оқу уәждемесі – студенттің алдында тұрған мақсаттарды салыстыру және тұлғаның ішкі белсенділігі, қажеттілігі және мүмкіндіктері. Оқу мотивациясы белгілі бір қызметке - бұл жағдайда оқу қызметіне біріктірілген мотивацияның жеке түрі ретінде анықталады. Оқу қызметінің уәждемесін зерттеумен айналысатын жетекші психолог А.К. Маркова атап көрсеткендей, оқу уәждемесі үнемі өзгеріп, жаңа ұрпаққа берілетін мотивациялардан тұрады. Сол себепті, мотивация оқуға деген көзқарастың оң бағытта өсуі немесе теріс қатынастардың нашарлауынан ғана емес, оның артында тұрған, себептері енгізілген мотивациялық сфера құрылымының шиеленісуінен тұрады [2].

Оқу қызметі мотивтерін жалпы және педагогикалық психология арнасында А.Н.Леонтьев зерттеді. Л.И.Божович және оның қызметкерлері оқушылар ұжымында мотивтерді ұзақ уақыт және барынша тиімді зерттеді. Адамның нендей мақсатпен оқитындығын, оны оқуға талпындыратын себептерді оқу мотивтері дейміз [3].

Кәсіби дайындау үдерісінде қарастырылып отырған проблемалардың маңызды аспектілері - мотивация құрылымы және мотивтер динамикасы.

«Мотивация құрылымы» түсінігі отандық психологияда, мотивтер иерархиясы жөнінде, топ асты және негізгі топтарды анықтау мотивтері туралы сөз қозғалғанда қолданылады.

Б.И. Додонов оқу қызметі уәждемесінің логикалық-символикалық моделін былайша сипаттаған. Ол төрт құрылымдық компоненттен тұрады (мотивациялық бағдар): 1) оқу қызметі үдерісіне бағдарлану; 2) оқу қызметі нәтижесіне бағдарлану; 3) оқу қызметін сырттай бағалауға бағдарлану; 4) оқу қызметі үдерісінде «келеңсіздіктерді болдырмауға» бағдарлану.

В.А. Якунин адамдар қажеттіліктерді мотив тілінде түсінеді, тек мотивтер ғана қандайда болмасын қызмет неге жүзеге асырылады деген сұраққа жауап бере алатынын айтады. Оқу мотивациялары мен күрделі гомогенді және гетерогенді өзара байланысты қажеттіліктер - студенттердің оқу қызметтерін белсендендіріп, қуатты ынталандыру әлеуетін жасайды. Студенттердің оқу үлгерімдері үшін танымдық мотивтер, кәсіби мотивтер мен шығармашылық жетістік және жеке бедел барынша маңыздылық танытады. Оқуға кеткен уақыт, оқудың қиындығы немесе жеңілдігі, мамандыққа көзқарас, академиялық үлгерім

және студенттердің оқу қызметтерінің басқа да көрсеткіштері негізінен мотивтердің осы түрлерінің нақтыланған дәрежесімен анықталады [4; 5].

Оқу уәждемесінің құрылымы мазмұны мен әртүрлі формалары бойынша көп мағыналы. А.А. Вербицкий салыстырмалы түрде тәуелсіз болатын танымдық, кәсіптік және әлеуметтік мотивтердің бірлігін көрсетеді.

М.В. Гамезо, В.С. Герасимов, Г.Г. Горелова және Т.М. Орлова студенттердің оқу қызметінің тиімділігінің маңызды мотивациялық факторы болып табысқа жету мен сәтсіздікке жол бермеу мотивтері болып табылатынын айтады.

Педагогикалық жоғары оқу орындарында оқу қызметінің мотивациялық иерархиясын жасайтын жетекші мотивтер сапасы ретінде зерттеушілер мыналарды атап көрсетеді: әлеуметтік-ізденушілік, жоғары деңгейлі біліктілікті меңгеру, өзін-өзі жүзеге асыру, педагогикалық-ізденушілік, салт-дәстүрді сақтау, когнитивтік, коммуникативтік, кәсіптік, когнитивті педагогикалық, бәсекелестік.

Студенттер үлгілі немесе нашар оқулары мүмкін, өйткені мамандыққа ие болғылары келеді немесе келмейді (кәсіби мотивтер), жаңа білімге қол жеткізу және таным үдерісінен қанағаттану (танымдық мотивтер), барынша жоғары жалақыға ие болу (прагматикалық мотивтер), қоғамға пайда әкелу (кең әлеуметтік мотивтер) және т.б. Оқу мотивациясы түрлерінің әрбіреуі оның жалпы құрылымында басым және бағынышты мәнге ие болуы мүмкін, сөйтіп оқуда жеке жетістіктер деңгейін, ал сонымен қатар оқудың соңғы мақсаттарына жақындау дәрежесін анықтау керек. Сөйтіп, оқу қызметі бірден бірнеше мотив арқылы оянуы мүмкін. Дегенмен үнемі басым жағдайға ие мотивті анықтауға болады. Басым мотив мән мағыналы болады: оқу қызметінің жалпы бағытын, адам құндылығы мен қатынастар жүйесіндегі орнын анықтайды. Басқа мотивтер оқудың қосымша стимуляторы қызметін орындап, бағынышты жағдайда болады. Оқу кезеңінде басым мотивтің өзгеруі жиі болады: бұрынғы бағынышты мотив басым және мағыналы болып кетуі мүмкін. Мұндай құбылыстар оқу қызметінің қайта құрылу, оған деген көзқарастың және т.б. өзгеруіне байланысты ерекше қызығушылық тудырады. Қандай мотив басым екені туралы сұрақ маңызды тәжірибелік мәнге ие, себебі ол оқу мақсаттарының құрылымын анықтайды.

А.Н. Леонтьевтің пікірінше, мотив біраз уақыт жасырын күйде болады, мінез-құлықтан байқалмайды, тек кейіннен барып нақты әрекет ете бастайды. Бірақ, кейіннен нақты әрекет еткен соң, мотив жасырын жағдайға өтуі мүмкін, мысалы, мотивациялық сфераның қайта құрылу кезеңінде немесе осындай қайта құрылу нәтижесінде. Танымал мотивтер қызметті реттеуге қатыспаса да, сыналушылар оларды өз әрекеттерінің нақты мотивтері ретінде, кейде басым мотив ретінде де көрсетеді. Көп жағдайда мотивтерді адамдар әрдайым анық тани алмайды.

Кез келген іс-әрекет соның ішінде оқу іс-әрекеті мақсатқа жетуге бағытталған болып табылады. Мақсат бұл қалаған нәтижеге жетуге болатын, болашақ нәтиже туралы елестері.

Мақсаттар - мотивтер әрекеттілігінің маңызды критерийі болып табылады. Егер кейбір мақсаттар, мысалы оқу мақсаттары қойылмаса, онда сәйкесінше мотивтер қалыптаспаған, немесе олар жандандырылмаған, жасырын күйден шықпаған болады. Демек, мақсаттарды, олардың жалпы бағыттылығын, құрылымындағы өзгерістерді зерттеу тұтастай оқу қызметін дамыту мен мотивтер динамикасын зерттеудің маңызды бөлігі болып табылады. Осыған байланысты, мотивтер мен мақсаттар біртұтас кешенді детерминант қызметтің құрастырушысы ретінде, ал мақсат құру үдерісі - осындай детерминант кешеннің қалыптасу үдерісінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

В.Я. Кикоть және В.А. Якунин оқыту мақсатымен оқу мақсаттарын бөліп қарастырады. Бірінші мақсат сырттан қойылады және қоғамдық сұрақтар мен құндылықтарды анықтайды, студенттерге қатысты сыртқы болып табылады. Екіншісі олардың тәжірибелері негізінде қалыптасқан жеке қажеттіліктерімен анықталады. Екі мақсат та, біріншісі өзін жеке мотивтер құрылымында жүзеге асырған кезде идеалды жағдайда бір-біріне сәйкес келеді.

Мақсат құру мәселесі оқу қызметін зерттеу кезінде сирек көтеріледі, бұл оқу уәждемесін зерттеудің жалпы деңгейіне теріс әсер етеді. Студенттердің оқу қызметтерінің негізіне кең әлеуметтік мотивтер (оқудың қоғамдық мәнін қамтитын), кәсіби мотивтер (болашақ мамандықты меңгеру үшін оқу қызметінің мәнін қамтитын), танымдық мотивтер (жаңа білімге деген қажеттіліктермен байланысты), материалдық көтермелеулер (шәкіртақы, ата-аналар тарапынан материалдық көмек), утилитарлық (жеке пайда, жоо бітіргеннен кейінгі сәттілік). Студенттердің кейбіреулерінде табыссыз боламын деген қорқыныш мотиві болуы мүмкін. Мәселен, Г.Ш. Габдреваның көрсеткіштері бойынша, бұл мотив мазасыздыққа бейім студенттерде жиі кездеседі. Бірінші курстан бастап бұл студенттерде алдағы білім бақылау қорытындылары, үлгере алмау, оқудан шығып қалу, өзіне деген сенімсіздік сезімі және т.б. бойынша үнемі үрейленіп отырады.

Кең әлеуметтік мотивтермен қатар микроәлеуметтік қатынастар үшін оқу табыстарының мәнін қамтитын тар мотивтер де жиі ерекшеленеді. Оларға әлеуметтік бедел мотиві - студенттің топта барынша жоғары статусқа ие болу үшін оқуда табысқа ұмтылуы, әлеуметтік идентификациялану мотиві - кәсіптік таңдау, оқуға қатынасы және болашақтағы мамандықтарды кеңестермен немесе ата-аналар, достар және т.б. мысалымен анықталады, қарым - қатынас мотиві және басқа да бірқатар мотивтер.

П.Я. Гальперин, П.М. Якобсон, В.Ф. Моргун, Р.С. Немов, т.б. оқу қызметі мазмұнының қатынасы бойынша оқу мотивтерін сыртқы және ішкі деп бөледі. Сыртқы мотивация оқу қызметінің өзімен байланысты емес, мұнда оқушының белсенділігі басқа адамдармен қарым-қатынасқа, ұжымдағы өз орнын анықтауға және т.б. бағытталған, яғни қызметтің өзі мән мен мағынаға ие емес, тек онымен байланыстылар ғана ие болып табылады. Ішкі мотивация оқу қызметінің өзімен жарыққа шығарылады, оқушының белсенділігі жаңаны танып-білуде, білім алу жолын меңгеруде қамтамасыз етеді.

П.Я. Гальпериннің пікірінше, сыртқы мотивтер оқу пәні мен үрдіске «практикалық» қатынасынан байқалады, мұнда білім келесі қызметтің сыртқы жағдайларында сапа ретінде қарастырылады; ішкі мотивтер оқуға деген тұрақты қызығушылықпен байланысты болады. Сыртқы мотивтер ішінде қызметтің қалыптасуы келешекте қызмет субъектісі үшін тартымды болатын жағдайды қалыптастыратын жеке сыртқылары ерекшеленеді және бәсекелестік, мұнда субъект басқалармен және өзімен-өзін салыстырғанда (өзінің бұған дейінгі жетістіктерімен) табысқа жетуге ұмтылады.

В.Ф. Моргун оқудың ішкі мотивінің сапасы ретінде өзін-өзі жетілдіру мотивін қарастырады. Оқуға мотивтеріне деген қатынас бойынша сыртқы мотив сапасына ынтымақтастық, жарысу, жетістікке жету, сыйақы және т.б. қарастырылады. Дегенмен, А.А. Реан, П.М. Якобсон пікірінше, сыртқы мотивтердің өздері жағымды (табыс, жетістікке жету мотивтері) және жағымсыз (жалтару, қашақтау, қорғану мотивтері). Егер күштері бойынша тең болса да, сыртқы теріс мотивтерге қарағанда сыртқы оң мотивтер көбіне тиімді болады..

Оқу қызметі негізіне жетістікке жету мотиві енеді. Ол соның ішінде тұлғааралық қатынастар (бұл әлеуметтік бедел мотиві) сферасында емес, ең алдымен өз көз алдымызда жоғары нәтижелерге жетуге бағытталуымен көрінеді.

Студенттер үшін маңыздысы – қандайда болмасын нақты материалдық нәтижелер емес, өзін, өз күшін тексеру қалауы болады.

Отандық психологиялық зерттеулерде көретілгендей жетістікке жету мотивациясы белгілі бір дәрежеде адамның кәсіби қызметінің тиімділігін және еңбекпен қанағаттанғандығын анықтайтын, сонымен қатар мамандыққа деген позитивті қатынасты қарастыратын, төмен айқындалған алаңдаушылық, тиімді психикалық бейімделу түріндегі позитивті фактор ретінде қарастырылады. Студенттердің оқу қызметіндегі жетістіктер мотивациялары мен ғылыми-танымдық мотивтерін дамытуды алғаш рет Р.С. Вайсман зерттеген. Ол шығармашылық кәсіптік жетістікке жету және формальды-академиялық жетістікке жету; кәсіби білімге қол жеткізу мотиві мен жалпы білімге қол жеткізу мотивін бөліп қарастырды. Жетістікке жету және танымдық мотивтерді автор студенттердің ғылыми-танымдық қызығушылықтарының пәндік мазмұнына байланысты талдаған. Мотивация мәселесі бойынша А.Н. Леонтьевтің позицияларына сүйенген ол зерттеулерінде көрсетеді: ғылыми-танымдық қызығушылықтарды саралау кезінде барынша түсіндірушілік құндылықтарға ие емес қажеттіліктерге қол жеткізу; адамның мотивациялық сызбасы компоненттері ретінде өзара байланысқан қажеттіліктер, мотивтер және мақсаттар түрінде болатын иерархиялық, динамикалық жүйені көрсетеді [6].

В.И. Степанскийдің мәліметіне сәйкес, қызметте жетістікке жету үшін жетістікке ұмтылу мотиві қызметті реттеудің жоғары деңгейімен, яғни зерттелушінің психофизиологиялық мүмкіндіктерімен сәйкес келетін сәтсіздіктен қашу мотивінен жоғары тұруы керек. Оның зерттеулерінің қорытындылары қызметті жақсы реттеу кезінде оның қорытынды нәтижелелігі жетістікке ұмтылу мотиві мен сәтсіздіктен қашу мотивіне қатынасына байланысты болатынын сенімді түрде көрсетеді. Қызметтің төмен реттелуі жағдайында жетістікке жетудің төмен мотивациясы мен сәтсіздіктен қашудың төмен уәждемесіне ие зерттелушілер жақсы нәтижелерге қол жеткізеді. Мотивациялардың мұндай сәйкестігі табыстылықтың субъективті критерийінің кейбір ауырлық деңгейін төмендетуге әкелгендіктен, зерттелушілердің бірнеше объективті сәтсіз нәтижелерге сабырлықпен қарауына мүмкіндік береді. Қызметті реттеудің төменгі деңгейінде зерттелушілер мотивацияларының сипаты олардың нәтижелелігіне әсер етпейді - ол күшті жетістікке жету уәждемесінде да, сәтсіздіктен қашу уәждемесінде де төмен болады.

М.Ш. Магомед-Эминов психологтар арасында жетістікке жету уәждемесінің құрылымы мен қызмет ету механизмін зерттеуге тырысты. Дәстүрлі шетелдік психологияда жетістікке жету уәждемесінің мәселелерін мақсатты таңдауды болжауға бағытталған «күту және құндылық» моделі шеңберінде зерттелген. Ғалым қызметті жүзеге асыру барысында әрбіреуі нақты мотивациялық қызметтерді атқаратын, төрт құрылымдық компоненттен тұратын (қызметті бастамалау, мақсат құру, ниетті жүзеге асыру, постреализация) мотивацияның динамикалық моделін ұсынды. Бұлардың әрқайсысы қызметті жүзеге асыру барысында нақты мотивациялық функцияны орындайды.

Студент жақсы оқу үшін білімнің өмірде керек екенін түсінуі және сол білімге қызығуы қажет. Бұған жетудің жолдары: өзін-өзі тану; басқаларға сол ортаны таныту; табиғи ортаны тану; ғылыми негіздік таным; өмір тәжірибесі арқылы таным; ұлттық таным т.б. Бұл іс-әрекеттің барлығы оқу әрекетіне итермелейді. Оқу белгілі бір шамада мәжбүрлік сипатта болады да, негізгі мақсатқа жету жолында жеңу керек болатын нәрсенің бәрі кедергі болып көрінеді. Мұндай жағдайда қарама-қарсы әрекет жасайтын күштердің болуы тән. Ішкі түрткілерге адамды өз мақсатына - оқуға ынталандыратын түрткілер жатады. Бұған білімді білуге әуестік, өзінің мәдени деңгейін көтеруге ұмтылу

мысал бола алады. Әрине олар барысында кездесетін қиыншылықтарды жеңуге байланысты ерік-жігер, күшін талап етеді. Бірақ бұл күш-жігер сыртқы кедергілерді жеңуге бағытталады. Мұндай ахуалдар педагогикалық тұрғыдан қолайлы. Ондай жағдай жасау – педагогтің маңызды міндеті.

Дамушы міндеттер - оқушылардың интенсивтік құрылымын талап ете отырып, психикалық (сезіну, қабылдау, елестету, ойлау, сезім, ерік, сөйлеу) логикалық және бейнелі, көркем ойлау үдерісінің түрі, кез келген шығармашылық міндеттің шешімі, сезім мен ерікте мәдениеттіліктің пайда болуы. Білім беру - ұлттық және жалпы адамзаттың қазыналары, ғылым мен тәжірибенің жетістіктері негізінде қалыптастыру және дамыту үшін қажетті жағдайлар жасау.

Білім беру, оқыту, тәрбиелік еңбек ету үдерісімен бірге жүреді. Еңбек үдерісі нәтижелі болу үшін, қажетті білімді, дағды мен іскерлікті, икемді жүйелі түрде меңгеру, оқу арқылы бала қоғамдағы ғасырлар бойы жинақтаған асыл мұрасын, дағды тәжірибесін өз бойына сіңіреді. Білім жүйесін меңгеру арқылы ғана адам ой мен дене еңбегінің тетіктерін жақсы түсінеді. Білімді меңгеру-ұзақ уақытты керек ететін күрделі үдеріс. Білімді игеру үлкен сапалылықты, өзбетімен жұмыс істеп үйренуді, өз мінез-құлқын меңгеруді керек етеді. Түрткімен бірге қызығу, дағды және икем де бірге қалыптасады. Дағды адам әрекетінің қай-қайсысында да ерекше маңызға ие болады. Ол іске шапшаң, шұғыл кірісуге мүмкіндік береді, іс-әрекетке жақсылап дағдылану арқылы адам өндіріс құралдарын, дене шынықтыру, ақыл-ой жұмысын меңгеруде жақсы табыстарға жетеді. Адам, әсіресе, өзінің негізгі мамандығына, алдына қойған мақсатына жетуге күш-қуатын пайдаланады. Ал икемділік- адамның қандай нәрсені болмасын орындай білу қабілеттілігі. «Икемділік білім мен тәрбиеге негізделеді. Кімнің білімі мен тәжірибесі көбірек болса, сол адамның икемділігі де артық болады» дейді Қ.Б. Жарықбаев.

Икемділік - білгілі бір дағдылар мен білім жүйесін тәжірибеде пайдалана алудың көрінісі. Икемділік білімнің амалға айналуы, ол саналы әрекетті қажет етеді. Икемділікті амалды жүзеге асырудың тәсілі деп де қарастыруға болады. Икемділік пен білім тығыз байланысып жатады. Адам түрлі ғылыми білімдерді үйренеді, бұл үшін ол сан алуан амал-тәсілдер қолданады, мақсат-бағдарын мәселені шешуге бағыттайды. Осы жолда түрлі проблемалық жағдайларда кездеседі, білгісіз нәрсені зерттеп білумен айналысады. Адамның қызығуы әр түрлі істерді өз дәрежесінде орындауға ұмтылудан туады. Ал түрткі – сол істерге итермелейтін күш. Сонымен, түрткі - адамның белгілі қажеттіліктерін қанағаттандырудағы іс-әрекетіне байланысты психологиялық көңіл-күйі. Қажеттілік адамның белсенді әрекетін тудыратын қозғаушы күш болса, білімге, оқуға итермелейтін оқушының танымдық қызығушылығын қалыптастыруда түрткілердің маңызы зор.

Соңғы жылдары білім мен біліктілікті табысты игеруді қамтамасыз етуде жағымды мотивация рөлін психологтар мен педагогтардың түсінулері күшейді. Жоғары позитивті мотивация жеткіліксіз жоғары қабілеттіліктер жағдайында бірін-бірі толықтыратын фактор рөлін ойнауы мүмкін; бірақ кері бағытта бұл фактор жұмыс істемейді-қабілеттіліктердің жоғары деңгейлерінің ешқайсысы оқу мотивінің жоқтығын немесе оның төменгі дәрежеде көрінуінің орнын баса алмайды, оқуда жоғары табыстарға әкеле алмайды [7].

Алғашқы рет «жағымды» және «жағымсыз» болып мотивтердің бөлінуін көрсететін сыныптамань П.М. Якобсон (бұл жағдайда автор «мотивация» мен «мотив» терминдерін синоним ретінде қарастырады) ұсынды. Ол мотивтің бірінші түрін «жағымсыз» деп атады. Бұл мотивтерді ол, егер оқушылар оқымаған жағдайда пайда болуы мүмкін: сөгіс, ата-аналар тәрпынан болатын дау

- жанжал және т.б. белгілі бір жайсыздықтар мен жағымсыз жағдайларды сезінумен байланысты болатын ниеттер деп түсіндірді. Мұндай мотив оқуға деген қызығушылық, білім мен білім алуға, жеке беделдің өсуін меңземейді. Бұл қажеттілік мотиві оқуда жетістікке әкелмейді, оны жүзеге асыру өзін-өзі күштеуді талап етеді, бұл ерік-жігер сферасының әлсіз дамуы жағдайында оқу орнынан шығып кетуге әкеліп соғады.

Мотивтің екінші түрі оқудан тыс, бірақ оқуға оң әсер ететін жағдаймен байланысты. Қоғам тарапынан болатын әсер білім, соның ішінде кәсіптік білім алуға деген борыш сезімін қалыптастырады. Мұндай мақсат, егер ол тұрақты болса және оқушы тұлғасының бағытталуында айтарлықтай орын алатын болса, оқуды тек қажетті етіп қоймайды, сонымен қатар тартымды, қиындықтарды жеңуге, төзімділік, орнықтылық, табандылық танытуға күш береді. Осы мотивтер топтарына П.М. Якобсон тұлғалық қызығушылықтармен (жеке табыстылық, өмір баспалдағымен көтерілу) байланысты құндылықтарды жатқызады.

П.М. Якобсон бойынша мотивацияның үшінші түрі оқу қызметі үдерісімен байланысты. Білімге деген қажеттілік, білуге құштарлық, жаңаны білуге құлшыныс оқуға талаптандырады. Оқушылар жаңа материалды игеру кезінде өз білімінің көтерілуінен қанағат табады, оқу мотивациясы тұрақты танымдық қызығушылықты көрсетеді.

Оқу қызметінің мотивация спецификасы, П.М. Якобсон атап көрсеткендей, оқушылардың: табысқа жетуге деген қажеттілік немесе, керісінше, жалқаулық, енжарлық, өзін-өзі жеңуге күш жұмсамау, сәтсіздікке мойын ұсыну сияқты (фрустрация) және т.б. тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты болады [8].

А.И. Гебос студенттерде оқуға деген жағымды мотивті қалыптастыруға мүмкіндік беретін факторларды (жағдайларды) атап көрсетті: оқудың жақын және соңғы мақсаттарын түсіну; алған білімнің теориялық және тәжірибелік мәнін түсіну; оқу материалын жеткізудің эмоционалды формасы; ғылыми түсініктерді дамытудағы «перспективті сызықтарды» көрсету; оқу қызметінің кәсіби бағытталуы; оқу қызметі құрылымында проблемалық жағдайларды тудыратын тапсырмаларды таңдау; оқу тобында білуге құмарлық және «танымдық психологиялық климаттың» болуы.

Оқу қызметінің (кәсіби, танымдық, прагматикалық, әлеуметтік-қоғамдық және жеке-беделді) жалпы мотивация базасы негізінде, студенттерде түрлі оқу пәндеріне белгілі бір көзқарас пайда болады. Бұл мыналармен байланыстырылады:

- а) пәннің кәсіби дайындық үшін маңыздылығы;
- б) білімнің белгілі бір саласына және оның бір бөлігі ретінде берілген пәнге деген қызығушылық;
- в) оқыту сапасымен (пән бойынша сабаққа қанағаттанушылық);
- г) жеке қабілетіне байланысты пәнді игерудегі қиыншылық деңгейі;
- д) пән оқытушысымен қарым-қатынас.

Жоғары оқу орнында оқудың жалпы түпкі мақсаты болып мамандарды кәсіби дайындау табылса, онда студенттердің өздерінің болашақ мамандықтарына қарым-қатынасын оқудың түпкі мақсаттарының формасы мен оларды қабылдау шаралары ретінде қарастыруға болады. Оқу және кәсіптік қызметті меңгеру шамасы бойынша әртүрлі тараптар туралы түсініктер өзгереді, яғни бейне-мақсаттар, олардың жалпы қарым-қатынасында да көрініс табады.

Мамандыққа жалпы көзқарас, тұлғаның болашақ кәсіби қызметінің әртүрлі аспектілерінің тартымдылығын бағалауынан қалыптасады. В.А. Якунин болашақ мамандығының тартымдылығын бағалау, мақсатты жоғары немесе төмен дәрежеде қабылдайтын студенттердің арасында едәуір айырмашылықтар бар екенін атап көрсетеді. Оқудың кәсіби мақсатын жоғары дәрежеде қабылдайтын студенттер, қарама-қарсы топ студенттеріне қарағанда, өздерінің болашақ мамандықтарының тартымды жақтарын көбірек көреді, әрі оларда болашақ кәсіптік қызметтің әрбір аспектісінің тұрақтылық дәрежесі мен айқындалған тартымдылық бағасы екі еседей жоғары болады.

Мотив-мақсат ретінде болатын кәсіби маман болуға талпыну оқу қызметін кәсіптік мазмұнмен толтырады. Мамандыққа алғашқы көзқарас жоғары оқу орнын таңдау мотивінде, ал оны таңдау шеңберінде - осы немесе басқа мамандықты таңдау анықталады. Кәсіптік бағытталу жоғары оқу орнында оқу үдерісінде студенттердің мотивациялық-мақсаттық ұстанымының жетекші формасы болып табылады, сондықтан оның төмендеуі немесе жоғарылауы оқу уәждемесінде және студенттердің оқу пәндеріне деген көзқарастарында көрінеді. Оқу уәждемесінің өзі студенттің әртүрлі қажеттіліктерінің негізінде қалыптасады. Сөйтіп, кәсіптік бағытталу, оқу мотивациясы және оқу пәндеріне көзқарас қиын құрылым болып табылады. Бұл компоненттер өзара баланысты және бір кешенді жасай отырып, студенттердің тиімді немесе тиімсіз оқу қызметтеріне мүмкіндік туғызады.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2011.
2. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте: книга для учителя. – М.: Просвещение, 1990. – 96 с.
3. Леонтьев В.Г. Психологические механизмы мотивации учебной деятельности: учебное пособие. – М., 1997. – 90 с.
4. Додонов Б.И. Структура и динамика мотивов деятельности // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 126-130.
5. Якунин В.А. Педагогическая психология: учебное пособие. – СПб., 1998. – 639 с.
6. Вайсман Р.С. Мотивация учебной деятельности и научно-познавательные интересы студентов. // Новые исследования в психологии. – 1974. – Вып. 2. – С. 39-41.
7. Төлешова Ұ.Б. Студенттердің уәждемесін қалыптастыру жолдары / Психологиялық- педагогикалық практикум. – Алматы, 2016. – Б.73-77.
8. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. – М.: Просвещение, 1996. – 168 с.

**Муханбетчина А.Г., Демченко Л.В., Ермагамбетова Д.Г.
ВЛИЯНИЕ МОТИВОВ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА
ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ МОТИВАЦИЮ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ**

В статье анализируются различные научные взгляды на проблему формирования мотивов учебной деятельности у будущих педагогов. Приводятся наиболее значимые мотивационные факторы учебной деятельности. Рассматривается влияние мотивов учебной деятельности на профессиональную мотивацию будущих педагогов.

Ключевые слова: Мотивация, мотив, цель, учебная деятельность, учебная мотивация, профессиональная мотивация, познавательный мотив, профессиональный мотив.

**Muhkanbetchina A., Demchenko L., Yermagambetova D.
INFLUENCE OF EDUCATIONAL ACTIVITY MOTIVES IN THE
PROFESSIONAL MOTIVATION OF FUTURE TEACHERS**

The article analyzes various scientific views on the problem of shaping the motives of educational activity for future teachers. The most significant motivational factors of educational activity are given. The influence of motives of educational activity on the professional motivation of future teachers is considered.

Keywords: Motivation, motive, goal, learning activities, learning motivation, professional motivation, cognitive motive, professional motive.

***

ӘОЖ 787.8(092)(574)

Алсаитова Р.К. – өнертану кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент)
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
E-mail: alsaitova_r@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДЕРБЕСТІГІ МЕН ӨЗБЕТІНШЕЛІГІН ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ДАМЫТА ОҚЫТУ КЕШЕНІ

Аңдатпа. Дәл қазіргі уақытта дамыта оқыту ескі әдістемелер шеңберінде іске асырылып жүр, дегенмен де, олардың дидактикалық бағыттары түбегейлі өзгеріске ұшырады. Бұл өзгерістердің мәні мынада: оқыту әдістері білімді дайын түрінде оқытушыдан студентке беруге емес, студенттің білімді оқытушының басшылығына сүйене отырып өзі тауып алуына бағытталған. Оқытушылардың шығармашылық ізденістері оқытудың дамытушылық (функциясын) міндетті қызметін күшейте түсуге көмектесетін әдістер мен тәсілдерді қарастырып, жинақтау желісіне арналады. Дамыта оқытудың мәні зерттеу арқылы шешілетін келелі мәселелер жағдайында студенттің дербес өз бетінше ойлау, дұрыс шешімін табу; оны жүзеге асыру – оқу үрдісінің барлық жақтарын қамтуға мүмкіндік беретін дамыта оқытудың жиынтық (құрамды) әдіс-тәсілдерін жасап шығаруды талап етеді. Мақалада осы мәселелер қысқаша баяндалған.

Тірек сөздер: Кредиттік оқыту технологиясы жағдайы, болашақ музыка мұғалімі, дамыта оқыту кешені, өздік жұмыс, музыкалық аспапта орындау.

Кредиттік білім беру технологиясы жағдайындағы мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру, бұл жүйе, әрине, оқытудың алға басу, жақсару (прогрессивтік) сипат алғанын көрсетеді, бұрынғы қалыптасқан «қолдаушы оқыту» деп аталып кеткен оқулық жүйе үрдісін түбегейлі өзгертуді талап етеді. Жаңа жүйенің негізгі мақсаты көзқарас, жаңа пікірдегі бір түрден тараған адамдар тобын (генерациясын) қалыптастыру идеясын (ойларын) көздейді. «Қолдаушы оқыту» негізінде дамыта оқытып жатқан жаңартушы инновациялық оқыту жүйесіне жол беруге міндетті, ол оқытушы мен студенттің басыбайлылықтан азат етілуіне, жұмыста алдын алу, сондай-ақ оқытудың әдістемелері мен жолдарын таңдауда барынша еркін болуларына мүмкіндік береді.

Жоғарыда көрсетілген мақсаттар мен міндеттерді шешу жоғарғы мектеп педагогикасынан жаңа шығармашылық көзқарастар мен қатынастарды талап етеді, қазіргі кезең педагогикасы мен психологиясының ең басты жетістігі дамыта оқыту жайындағы көзқарас жүйесі (концепциясы) болып табылады. Дамыта оқыту және даму концепциясы бүгінде де өзекті болып есептеледі және педагогикалық ғылым мен тәжірибеде жаңа пайда болған өзекті мәселеге айналып отыр.

Оқу мен дамудың бірлестігі дамыта оқыту жағдайында – бұл қазіргі кезең педагогикасындағы негізгі жай – қағида, демек музыкалық педагогикада да басты міндет дамыту, яғни студенттің негізгі музыкалық қабілеттерін өте жоғары деңгейге дейін дамыту, оның дағдыларын, шеберлігін, білімін және ой - өрісін кеңейту. Болашақ музыка мұғалімін жоғары оқу жүйесінде дайындап шығаруда бұл мәселе өте өткір қойылады. Мектептегі болашақ қызметі үшін ең қажетті шеберліктің бірі – ол музыкалық аспапта ойнауды және орындаушылық өнерді ойдағыдай игеріп шығу.

Зерттеу тақырыбымыздың көкейкестілігі туралы айтқан кезде біз бұл мәселені кеңес өкіметі кезінде-ақ ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап оқыту мәселесінің қанағаттанғысыз екенін айтқан пікірлер естіле бастағанын, бұл жағдай қоғамда алаңдаушылық туғызғанын еске сала кетуіміз керек.

Ғалымдар және мәдениет қайраткерлерінің (академик М.А. Лаврентьев, А.Д. Александров (математика), Д.И. Блохинцев (физик), музыканттар – Д.Б. Кабалевский, М.Л. Ростропович, Л.А. Мазель, А.А. Баренбойм және басқа көптеген) мінбеде сөйлеген сөздері мен айтқан пікірлерінің қызыл жіп болып созылған негізгі желісі – совет мектебі өмірге бейімделген, өз бетінше жұмыс істеуге шамасы келетін, дербес өз бетінше ойлауға қабілетті мамандар дайындауға тырысуы қажет деген ойлар еді. Оқушыларды өз бетінше білім алуға үйрету үшін қажетті дағдылар мен шеберліктер, іскерліктер мәселелерін алға тартты.

Академик Д.И. Блохинцевтің жазуы бойынша жоғары оқу орнында студенттерден дербестік пен өзбетіншеліктің ең аз талап етілетіні, оның есесіне оларды өте «көп» оқытатыны айтылады. Оқу орнынан фаршпен толтырылған балыққа ұқсас дайын білімдермен нығыздалған адамдар шығатынын мысал етіп, мұндай мамандар тым алысқа кете алмайтынына меңзейді: «...балықтың немен толтырылғанына әртүрлі қарауға болады, бірақ оның енді жүзе алмайтыны ешқандай талас туғызбайды» [1, 80 б.].

Ғалым – музыкант Л.А.Мазельдің де айтқан пікірінің мәні осыған ұқсас деуге болады. «Біз үнемі өзіміздің студенттеріміздің ой – пікірлерінің, баға беруінің анық, әрі кесімді болуын, өз бетінше жұмыс жасай білу дағдыларын дамыту керек екенін айтамыз, ал іс жүзінде біз оларға қайткен күнде де қамқор болуға тырысамыз, бағыт беру және бақылау емес, дәл сол баяғы қамқор болу, қорғаштау» [2, 5 б.].

«Мектептің өмірмен байланысын нығайту туралы Заң» қабылдануына байланысты еліміз терең өзгерістер жолына бет бұрды. Жаңашыл педагогтардың толқынды қозғалыстары қарқынды айқындала бастады» (солардың ішінде композитор–педагог Д.Б. Кабалевский де болды) [3, 78 б.]. Олар оқу үрдісін қайта құра отырып, сабақтағы оқушылардың шығармашылық дербестігі мен өз бетіншелік белсенді қатысуының жолдарын қарастырды. Мұндай бағыт (тенденция) педагогикалық ғылымның белсенділігін арттырды, өзіндік жұмыстың теориясы мен практикасының әдістемелерін жасауға итермеледі. Ғалымдар мен педагогтардың осы мәселе жөніндегі пікірлері бір жерден шықты: өзіндік жұмыс жасау дағдылары табиғаттан оқушыларға берілмеген, оларды оқушылардың бойына тәрбиелеу арқылы дарыту әрі дамыту қажет. Бұл оқушылардың ойлау қабілетінің дамуымен байланысты. Ойлауды дамыту– түрлі фактілерді жалпылау, сараптау, өз пікірлерін айта білу, қорытындылау, оларды нақтылы мысалдармен растау, дәлелдеу, себеп-салдарын анықтап, олардың байланысын ашып беру. Әсіресе, арнайы ақылға салып ойлану арқылы жасалатын іс-әрекетерге үлкен мән беріледі. Олар теориялық білімдерді, іскерліктерді саналы түрде игеруге және тәжірибие жүзінде қолдана білуге қажетті дағдылар (П.Галперин, Д.Эльконин және басқалардың зерттеулері) [4].

Қазіргі кезеңде бізде түсіндіре оқыту жүйесі басым болып отыр. Соған қарамастан бұл жүйенің де кемшілігін айту керек. Оқыту - өзгермейтін кешендер негізінде бір орында қатып қала алмайды. Өйткені өзгерген өмір жаңа әрі жоғары талаптар қояды. Қазіргі кезең жағдайында, яғни бір адамға қажетті білім мөлшері күрт және тез өсіп отырған кезде, басты назарды белгілі білім жинағын игерумен шектеліп қалу мүмкін емес. Сондықтан, білімді үнемі өз бетінше толықтырып отыру дағдысын өз бойында сіңіру маңызды.

Дәл қазіргі уақытта дамыта оқыту ескі әдістемелер шеңберінде іске асырылып жүр, дегенмен де, олардың дидактикалық бағыттары түбегейлі өзгеріске ұшырады. Бұл өзгерістердің мәні мынада: оқыту әдістері білімді дайын түрінде оқытушыдан студентке беруге емес, студенттің білімді оқытушының басшылығына сүйене отырып өзі тауып алуына бағытталған. Оқытушылардың шығармашылық ізденістері оқытудың дамытушылық (функциясын) міндетті қызметін күшейте түсуге көмектесетін әдістер мен тәсілдерді қарастырып, жинақтау желісіне арналады. Дамыта оқытудың мәні зерттеу арқылы шешілетін келелі мәселелер жағдайында студенттің дербес өз бетінше ойлау, дұрыс шешімін табу; оны жүзеге асыру – оқу үрдісінің барлық жақтарын қамтуға мүмкіндік беретін дамыта оқытудың жиынтық (құрамды) әдіс-тәсілдерін жасап шығаруды талап етеді. (Бұл туралы келесі тарауда айтылатын болады)

Көпжылдық тәжірибе және оларды оқу үрдісіне енгізіп анықтау арқылы мақұлдануы болашақ музыка мұғалімінің кәсіби дамуы үшін бұрынғы дәстүрлік әдістемелерден айтарлықтай артықшылығы айқындалды. Шығармашылық үрдіске белсенді ойшыл педагогтар мен қатар олардың студенттерінің белгілі бөлігі де қатысады, олар да музыкалық аспапта ойнаудың неғұрлым жасампаз әдістемесін жасап шығару ісіне өз шама – шарқына қарай үлес қосады. Дамыта оқыту кешені музыкалық-педагогикалық білім беруде бүгінгі күн туғызған өте тың жаңалық емес. Шығармашылықпен жұмыс жасаған бұрынғы көптеген атақты педагогтар оқу - үрдісін осы кешен негізінде ұйымдастыратын болған. «...студенттердің алдына барынша ойланып әрі ішкі сезімдерінен толғана отырып шешілетін міндеттер (тапсырмалар) қою қажет деп санады» [5, 251 б.].

Әрине, бұл арада, оқыту үрдісінің іс-әрекеттерінде ең жоғарғы дамытушылық нәтижелер беретін музыкалық дидактикалық кешендер қарастырып отырған кешен үшін шын мәнінде қайнар бұлақ ретінде шығармашылық дербестік пен өз бетіншелік мәселесін туындатады. Көрнекті ғалым – педагог Г.М. Цыпин жетілдіріп құрастырған төрт негізгі музыкалық-дидактикалық кешенді атап өту керек, оларды тұтас алғанда жоғары оқу орнындағы музыка аспабында ойнауды оқыту үрдісінде дамыта оқытудың айтарлықтай берік ірге тасын қалай алады деп айтуға болады [6, 143 б.].

1. Оқыту-педагогикалық жұмыста пайдаланатын дүниелердің (материалдардың) мөлшерін көбейту, музыкалық шығармалар есебінен репертуардың ауқымын кеңейту, музыкалық шығармалардың сандық көбеюі арқылы студенттер көп нәрсені игереді.

2. Оқуға арналған материалдардың белгілі бөлігін жылдамдата өтіп шығу, қысқа мерзім ішінде қажетті орындаушылық шеберлікті игеруге бағыт сілтеу, осылайша оқулық ақпараттарды, білімдік мәліметтерді тезірек қабылдап, оқушының кәсіби ой-өрісін кеңейту.

3-ші кешен сабақтың мазмұнын қамтиды.

Сабақтың теориялық біліктілік жағын неғұрлым музыкалық орындаушылықпен байланыстыра толықтыру, сондай-ақ, музыкалық-теориялық және тарихи-музыкалық мәліметтердің ауқымы кең әрі жан-жақты болуын қарастыру.

4-ші кешен енжар, ырықсыздық тәсілдерден мүлдем алыстап, студенттердің шығармашылық дербестігі мен өз бетіншелігін, музыкант – студенттің шығармашылық ынтасын барынша толыққанды айқындап әрі жетілдіре түсетін әдіс-тәсілдерді талап етеді. Мұнда музыкалық ой-өріс қасиеттеріне қол жеткізу тек қана дербестік, өз бетінше қуатты ой еңбегінің желісі арқылы болмақ. Бұл кешен маңыздылығы жағынан алдыңғы үшеуінен асып түседі.

Музыкадағы оқытуды шын мәнінде дамыту сипатында жүргізуге және кредиттік жүйенің міндеттері мен мақсаттарына толық жауап беретін ең басты кешендер, міне осындай. Оларды тәжірибиеде жүзеге асыру оқытудың мазмұнына байланысты, ол алдыңғы қатарға оқу үрдісінде де, оқудан тыс уақытта да жұмыстың белгілі түрлері мен жолдарын, оқытудың әдістері мен тәсілдерін алға тартады, атап айтқанда оқушының шығармашылық дербестігі мен өз бетіншелігін.

Дамыта оқыту бұрынғы барлық кезеңдерде дұрыс деп есептелген, ал біздің қазіргі уақытта өмірдің бұлтартпайтын қажеттілігіне айналды.

Қазақстан мектептерінде жүріп жатқан білім беруді жетілдіру, қайта құру және жаңартудың сара жолынан музыкалық – педагогикалық білім беру саласы да шет қала алмайды.

Ғылыми - әдістемелік жұмыстармен айналысып жүрген педагог – музыканттардың бұдан арғы ізденістері дамыта оқытудың кешендерін шешуге қол жеткізуі немесе соған жақындатуы тиіс. Бұл мәселенің шешілуі нағыз кәсіби машықтанған мамандарды даярлаудың алдынан шығатын қозғаушы күші, себебі болуға тиіс. Осы жайттардың бәрі Г.Г. Нейгауздің айтқан шындық сөздерін растай түседі. «Ең соңында біздер-педагогтар оқушыға қажет болмай қалуымыз керек, оған өз бетінше ойлауды, әдіс-тәсілдерді, өзіндік танымдылықты және мақсатқа жете білу іскерлігі сияқты қасиеттерді бойына егу яғни оларды кемеліне келтіру, осы табалдырықтың ар жағында шеберлігі басталады» [7].

Егер қазіргі кездегі жетістіктер туралы айтатын болсақ, музыкалық педагогикада істелгендер аз емес. Дамыта оқыту концепциясы кеңінен жариялыққа ие болды, оның негізгі кешендері айқындалды, болашақ музыкант-мұғалімдерді даярлаудағы дербестік пен өз бетіншеліктің кешенін ары қарай зерттеудің жолдары мен бағыттары жобаланды. Бірақ, тәжірибенің көрсетуінен әлі күнге бұрынғы жүйенің өміршеңдігін байқап жүрміз. Көп жағдайларда педагогтар оқытудың ескі дәстүрлі әдістерінен бас тартқысы келмейді, студенттің дербестігі мен өз бетіншелігіне қажетті дәрежеде мән бермейді.

Аталған мақсатты көздеген оқытушы студенттің оқу бағдарламасын өзбетінше меңгеруіне қажетті әдіс-тәсілдерді таңдауына көмегін көрсетеді. Төмендегі ұсынылған тәсілдер нақты жанрдағы тапсырылған музыкалық шығармаға өзбетінше жұмыс жасау дағдыларын үйретіп, қалыптастыруға септігін тигізеді де оқу материалын неғұрлым терең біліп, зерттеп бекітуіне мүмкіндік туғызады. Бірлесіп атқарылған бұл жұмыстың нәтижесі, студенттің өзбетінше жұмысының кестесіне сай, бақылау шараларымен аяқталады.

Оқытушылардың шығарымпаздық ізденушілігі, дамыта отырып оқытудың міндетін күшейте алатын әдістемелік-тәсілдерді зерттеп дайындайды. **Дамыта оқыту** қағидаларының түп нұсқасы студенттің өзбетімен ойлауға, дұрыс шешім қабылдауға, ізденуіне талаптандыратын, проблемалық жағдай туғызатын, тапсырмалар, сұрақтар бере білуден тұрады. Аталған қағида оқу барысын дамытатын, оқу-тәрбие жұмысының жан-жағын қамтуға мүмкіндік беретін, төменде көрсетілген әдістемелік әдіс-тәсілдер жүйесі арқылы іске асады. Бірнеше әдістерді көрсетейік:

I. Музыкалық шығарманы өзбетімен меңгеру кезеңдері. Алғашқы кезеңде жұмыс екі түрде жүргізіледі:

а) Жеңіл шығарманы толығымен талқылауды, оқушының өзіне сеніп тапсыруға болады.

ә) Егер студентке тапсырма қиын түсетін болса, шығармамен танысу сабақ үстінде өтеді.

Шығарма аумағындағы білімін, авторы жайлы хабарын анықтау мақсатында алдын-ала студентпен әңгімелесу тиімді. Студентке берілетін сұрақ

оның жалпы дайындық білімімен шектес болуы керек. Алғашқыда сұрақтар оңай болады, мысалы: композитор туралы не білесің, ол қай дәуірде өмір сүрді, қандай шығармаларын білесің, (егер ол таныс болса) бұл шығарма туралы не білесің, тақырыптық шығармамен үндес пе, жоқ айырмашылығы бар ма, қарама-қайшылықтары және т.б. Келесі жұмыста сұрақтар өзгереді: бұл шығарма неше бөлімнен тұрады, бірінші бөлім неше сөйлемнен тұрады және олардың айырмашылығы қандай, әуенінде, үзінділерінде қандай салмақты дыбыстар бар, өзара қалай байланысқан т.б.

Оқытушының аспапта ойнап көрсетуі (демонстрация) үлкен орын алады, бірақ бұл алдын-ала, студенттің өзбетінше шығарманы жан-жақты талдап танысып, сонан соң, оқытушының жетекші сұрақтары арқылы терең түрде талқылауды қажет етеді. Бастапқы кезде ол көптеген қателіктер жіберуі мүмкін, сол себепті үнемі қадағалап отырғанды ұмытпаған жөн. Оқытушының міндеті студентке дер кезінде ақылды кеңес беріп, жұмыс жасаудың әрі дұрыс, әрі қысқа жолын тапқызып отырады.

Мұндай әдісті қолдану үшін есте ұстайтын жағдай:

1. Шығармадағы кездесетін қиындықтар дәрежесі.

2. Студенттің шығарманы өзбетімен меңгеруге қажетті дайындық деңгейі.

Осындай жағдайларда оқытушының аппликураны реттеуі, қиын жерлерінің сырын ашуы, меңгеру әдістерін үйрету, кездесетін қиындықтардың алдын алу, мағынасын неғұрлым терең түсіндіруге тырысуы студенттің өзбетімен ойлауын, дамуын тежейді.

II. Аспапта өз ойнағанын талдау әдісі – бұл студенттің орындаушылық қабілетіне өзінің немесе оқытушы сауалдарының көмегімен сын көзбен қарауы, аспапта ойнауының сапалығын арттыруы, жіберген қатесін табуы, туған қиындықтардың алдын алу, шығарманың астарын ұға білуі. Бұл әдіс үй тапсырмасымен қатар сабақтағы жұмыстың барлық кезеңдерінде қолданылады, оның құрамында:

а) үй тапсырмасының орындалу дәрежесі;

ә) дұрыстау үшін ойынды тоқтату (дамыта оқыту мақсатында);

б) сабақ барысында жұмысқа қорытынды талдау жүргізу.

Берілген әдіс студенттің зейініне дем береді және топтайды, жинақтайды, өзін-өзі тыңдай білудің дағдысын жетілдіреді. Сабақта үй жұмысына жасалатын қорытынды талқылау, жаңа ұғымдарды тудыруды және студенттен барынша зейінділікті талап етеді.

Үй жұмысы барысында, өзін-өзі қадағалау, студент жіберетін қателіктердің алдын алуға, тез және сапалы дәрежеде шығарманы меңгеруге мүмкіндік береді. Мысалы, бір қатар студенттер шығарманы түсінбей жатып, кейбір үзінділер мен бөлімдерді жаттамас бұрын, жылдам екпінде, қайта-қайта басынан бастап ойнай бастайды. Кейбіреулері шығарма бөлімдерінің мән мағынасына терең үңілмей үстірт, механикалық тұрғыда жаттап алады. Бұл жағдайлар, үйренудің алғашқы кезеңінде, үй тапсырмасын орындаудың әдістемесін меңгермей тұрғанда, жиі кездеседі. Оқытушының міндеті - өз ойнағанын талдау әдісін қолдана отырып шығарманы меңгеруде ұтымды әдісті студенттің сана-сезіміне жеткізу. Сабақ барысында студент алдымен үй жұмысының сапалылығына талдау жасайды, қалай, қайтіп жұмыс істегені туралы әңгімелейді, содан соң, дайын шығарманы ойнайды, соңынан орындауын сарапқа салып, дұрыс шықпаған жерлерінің кемшіліктерінің және қиындықтардың тетігін табуға тырысады.

Ойнау барысында тоқтатып дұрыстау, әсіресе, үзінділерге жұмыс жасағанда қажет. Кездейсоқ жерде ойын тоқтатылып оқытушы еріксіз нұсқаулар

жасауы мүмкін. Аталған екі жағдайда да студенттің өзі оқытушы басшылығымен ойынының орындау сапасын анықтап, егжей-тегжейлі талдау жасайды.

Сабак соңындағы қорытынды талдаудың мақсаты қолданылған әдіс-тәсілдердің, оқу материалдарын меңгеру деңгейінің үй және сынып жұмыстарының нәтижесін шығару болып табылады. Шығармаға жұмыс жасау барысында студенттің өз ойнағанын қадағалап отырып талдау жасаған әдісінің әдіскерлік әрі көркемдік жағдайынан өзіне қаншалықты жаңалық ашқанын, түсінігі мен қабілет мүмкіндігін кеңейтіп, пайда келтіргеніне көз жеткізеді. Енді оның алдында оқытушымен бірге шешетін жаңа талаптар туындайды.

III. Оқытушы мен студенттің өзара орын алмасып жұмыс істеу әдісі.

Бұл жағдайда, оқытушы шығарманы орындап, студент талқылайды. Алғашқы кезеңдегі бұл әдісті студент оқытушының ноталы тақырыптан, аппликатурадан, штрихтардан, көрікпен жұмыстан әдейі жіберген қателерін анықтайды. Кейіннен бұл әдіс күрделене түседі. Музыкалық шығармаларды дұрыс жаттай алмайтын студенттерді де кездестіруге болады. Біреулері мәтіннен, реңктен, екіншілері ырғақ пен ұзақтықтардан, көрік ауыстырудан қателіктер жіберсе, үшіншілері мәтінді мағынасыз көп қайталап, мақсатсыз орындайды. Осының бәрі бағдарламаны меңгеруді көпке тежейді. Мұндай жағдайларда шығармаға жұмыс істедің жүйелі жолын, ойнаудың дұрыс әдісімен бұрысын салыстырып, басқа да әдіс-тәсілдерді оқытушы өзі аспапта ойнап көрсеткені жөн.

IV. Ойнау жобасын таңдау әдісі. Бұл әдіс музыкалық шығармаға жұмыс жасаудың барлық кезеңінде қолданылып келесі жолмен жүзеге асады:

1. Жобаны студенттің өзі таңдап тауып және түсіндіруі қажет;
2. Оны ұстаз аспапта ойнап көрсетеді.

Студент алғашқы кезде сол немесе өзге жобаны, үйренген дағдыларды қолдана және нотада белгілермен, музыкалық мәтінді дұрыс пайдалана отырып таңдайды. Мұндағы мақсат, шығарманың мінездемесін анықтау, қажетті темпті тағайындау, қолайлы аппликатураны таңдау, штрихтардың ерекшеліктерін және қойылуын анықтау, динамикалық реңктердің шегін, агогиканы пайдалану сатысын (степень) және т.б. тауып, соңында қажетті, орынды жобаны таңдау.

Екінші жағдайда, студентке бір немесе бірнеше жоба ұсынылады, ол осылардың ішінен тиімді, ұтымдысын таңдауы қажет. Екі жоба ұсынылған жағдайда екеуі де дұрыс немесе бұрыс болып немесе біреуі дұрыс болуы мүмкін. Жоба көп болса таңдау қиын да қызық бола бастайды. Оқытушы әдісті күрделендіре түсіп студенттерге нақтылы мақсатты көздеген проблемалы тапсырмаларды ұсынуына болады, былайша айтқанда, бұл әдіс қай жоба студентке қолайлы көрінеді және неліктен деген сұрақтың қыр-сырын, астарын т.б. білу мақсатында қолданылады. Бұл тапсырмаларды сынып жұмысында және үй жұмысында да орындауға болады. Мысалы:

а) Жеке бөлімдерді үніне, көңіл күйіне сай бір бөлімді шығарма етіп біріктіру.

ә) Әрбір сөйлемді сәйкес дыбыс бояуымен ойнау.

б) Темптік және динамикалық ауытқуларды ұлғайту немесе азайту арқылы жағымды табиғи тұрғыға келтіру. Жобаларды байқап көрген студент, оқытушы көмегімен қайсысында қандай кемшілік, немесе артықшылық бар екеніне және соның себебіне көз жеткізеді. Осы сияқты талқылаулар мен түсініктердің жиынтығынан білімнің негізі қаланады.

Осының бәрі оқытушыға студенттен жеке басының ерекшеліктерін, музыкалық қабілетін анықтап, оның музыкалық дамуын қамтамасыз етуге, көп салалы ұстаздық жұмыстың қыр-сырын ұғынуға көмектеседі.

V. Жеке дара және топтық оқыту әдісі. Жеке студенттің оқу сабағына бір немесе екі оқушы-студенттер қатысады. Олар студенттің орындаған шығармасын

талқылап, талдап баға береді. Бар ынтасымен тыңдай отырып, орындаушы орнында өзі ойнағандай сезінген олар білімдері мен ойлау қабілеттерін кеңейтеді.

Бұл әдіс, сонымен қатар студенттің творчестволық жолында ізденуіне, үйренуіне қосымша мүмкіндіктер тудырады. Осындай ойлануды қажет ететін сабақтан кейін қатысушы студент өз достарынан қалмас үшін аса жігерлікпен, күш-қуатпен жұмыс істеуге кіріседі.

VI. Дайындалған оқу бағдарламасын топпен тыңдау әдісі. Іс жүзінде бұл сынып концерті – бір оқытушыда оқитын студенттер тобының концерті. Сынып концерті үлкен ашық концертке дайындық ретінде өтеді. Кезекпен орындап қалғаны тыңдап, кейіннен өз ойын айта алатын бұл концерттің ауқымы кең: тыңдаушы-студенттер талқысына дайын, тексерілген бағдарлама орындалады да, оған талдау жүргізіп талқыдан өткізу әр шығарманың мән-мағынасын терең түсініп орындаудың шеберлігін түсініп ажырататындай білімді қажет етеді. Концерт студенттердің басын біріктіріп, жолдастыққа тәрбиелейді. Өзінің жауапкершілігін арттырып, қорықпай ашық сын айтуға үйретеді.

VII. Студенттің өз бетімен дайындап орындаған музыкалық шығармасын топпен тыңдап, талдау жасау әдісі. Бұл жағдайда, студент жолдастарының талқысына өзінің орындаушылығын, яғни өз бетімен шығарманы тыңдап, талдап, дайындап орындайды. Оқу бағдарламасында бірқатар оқу материалы студенттерге өзбетімен оқып үйренуіне ұсынылады. Студенттер өз еркімен шығарманы таңдап, дайындап, әрқайсысы оқытушысы мен жолдастарының алдында орындап, шығармаға қалай жұмыс істегендерін, нені көздегенін, кездескен қиындықтарды жеңу жолдарын айтады - бұл әдіс студенттің жасалған жұмысын қадағалауда, педагогикалық дағдыны дарытуда маңызды орын алатыны іс жүзінде дәлелденді.

Оқушы-студенттер жақсылық жасауға, сыншылдыққа үйрене отырып, өз белсенділігі мен жауапкершілігін арттырып, жеткен жетістіктері мен өскен деңгейін көрсетуге құлшынып көп дайындалып іздене бастайды.

VIII. Жарыс әдісі. *Бұл әдісті төмендегідей өткізуге болады:*

- а) нотасыз таныс әуенді аспапта теріп ойнап гармониялау, тасымалдау;
- ә) нотаны оқи отырып ойнау;
- б) тыңдалған шығарманы шебер ойнау;
- в) сырнайға жазылған ең жақсы лайықтау, өңдеу.

IX. Студенттердің өз орындаушылығының дамуын сараптау әдісі. Бұл әдістің мәні мынада: студент жұмыс барысында өз жұмысының алға жылжуын, тәулік, апта, айлар бойындағы жұмыстағы кемшіліктерін аңғарып дайындалуда түрлі әдістемелік тәсілдер қолдану арқылы оларды дұрыстайды. Студент жұмысындағы жақсы, жағымсыз жақтарын басқалармен салыстыра отырып, өзінің жалпы дүниетанымдылығын, музыкалық орындаушылығының дамуын қадағалап отыруы қажет. Еске түсіретін жағдай, оқу барысында студент білім алып рухтанумен қатар, оның қабілеті өсіп, ой-өрісі кеңейіп, алған білімін жинақтап қорытындылауды үйренеді. Бұл өзгерістерді олардың өздері саналы түрде түсініп, өздеріне жоғары талап қоя бастайды.

X. Өзге аспапта орындаушы бөлімдердің оқу, үйрену ерекшеліктерімен студенттерді таныстыру әдісі. Негізгі аспабы – сырнайда оқып жүрген студенттер өз мүмкіндігі бойынша үнемі өзге: домбыра, қобыз, домбырамен ән салу т.с.с. қазақтың ұлттық аспаптарында ойнап үйренетін бөлімдердің ашық немесе жай сабақтарына қатысып, олардың музыкалық әдеттерімен аспапта ойнау ерекшеліктерімен танысады. Мұндай сабақтың түрі сырнайшыны рухани байытып орындаушылығына ықпал етеді.

Аспаптардың айтарлықтай ерекшеліктеріне қарамастан ойнау барысында бірқатар ұқсастықтары да бар. Мысалы, қобызшының ысқышы (смычогы) мен сырнайшының көрігі, ал домбыраның сүйемелдеуі мен орындаушының дауысы салыстырылады. Мәселен, домбыра сабақтарына қатыса отырып сырнайшы-студент күйлердің ырғағымен танысады, күйдің дробты ырғағын көріктің тремоло және рикошет әдістерімен салыстырады, сонымен қатар, домбыраның қос ішекті әуенінің ерекшелігін, тембрін аңғарып сырнайға салуына болады. Саз сырнайшының үрлеуі мен тыныс алуында және сырнайшының көрікті ауыстыру жұмысында да ұқсастық бар. Бұдан басқа, сырнайшылар қазақтың ұлт аспаптар оркестріне қатысып домбыра, саз-сырнай, қобызды сүйемелдей алады. Мұндай сабаққа қатысқан студент өз халқының музыкалық мәдениетін терең түсініп, творчествосындағы кемшіліктерді жөндей алады.

Жоғарыда көрсетілген әдіс түрлерін өзара байланысты екенін көрдік. Әрине, бір-біріне зияны жоқ бұл әдістер уақыт ағымымен дамып, одан әрі жалғасын табады. Осы тұрғыда дамыта оқытудың келешегі зор, одан әрі дамып, басқаша айтсақ, сырнайда ойнап үйренудің, прогрессивті әдісіне үлкен үлес қосатын ойшыл ұстаздар мен ойшыл оқушылар шыға бастайды. Бұл жұмыстың нәтижесінің жемісті болуы ұстаздардың білімінің қайта құру талабына сай болып **дамыта оқыту** әдістерін меңгеруіне байланысты. Оқытушы бұл әдістерді өзі кең, терең меңгермейінше жүзеге асыра алмайды. Сондықтан да, жоғарыда көрсетілген әдістерді сабақ барысында міндетті түрде қолданып, асықпай ендіру қажет.

Жоғарыда атап кеткен жұмыстың бағыттары теориялық және практикалық жақтарынан да өте маңызды, алайда, болашақ музыка пәні мұғалімдерінің аудиториядан тыс жұмыстар үрдісіндегі шығармашылық дербестігі мен өз бетіншелігі кешеніне арналған арнайы зерттеулерді біздер кездестіре алмадық.

Музыкалық педагогикада оқыту және дамытудың өзара байланысы әрдайым өзекті мәселе болып келген, әлі де солай және ол музыкалық-педагогикалық ғылымда дидактика және психологиялық заңдылықтарына бағынады яғни оқыту өзімен бірге дамытуды да ерте жүреді. Музыкалық аспапта (фортепиано) ойнау үрдісі студенттің музыкалық және жалпы дамуына үдемелі әрі қарқынды түрде ықпал етуі үшін оқыту – музыкалық ойлау және ақыл – ой өрісін кеңейту, шығармашылық ынталылықты, ең бастысы, шығармашылық дербестік пен өз бетіншелікті дамытуға бағытталуы тиіс.

Әдебиеттер:

1. Блохинцев Д.И. Работы по теоретической физике // Сборник научных работ и статей. 1 т. – Дубна, 1958. – С. 23.
2. Готдинер А.Л. Дидактические основы музыкального развития учащихся / В кн: Вопросы музыкальной педагогики. Выпуск 2. – М.: Музыка, 1980. – 100 с.
3. Джердималиева Р.Р., Турсунханова Г.М. Организация самостоятельной работы студентов музыкально-педагогических факультетов. – Алматы, 1991. – 120 с.
4. Музыкалық аспап курсы бойынша студенттердің өздік жұмысы // Құраст. Б.А. Мұстафин, Р.К. Алсаитова, С.М. Күнтуғанова. – Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, 2015. – 90 б.
5. Баренбойм Л. Путь к музицированию: Учебник. – М., 1973. – 200 с.
6. Цыпин Г. Обучение игре на фортепиано: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2119 «Музыка и пение». – М.: Просвещение, 1984. – 176 с.
7. Нейгауз Г.Г. Об искусстве фортепианной игры. / Записки педагога. – М.: Государственное музыкальное издательство, 1982. – 280 с.

Алсаитова Р.К.

**РАЗВИТИЕ КОМПЛЕКСНОГО РАЗВИВАЮЩЕГО ОБУЧЕНИЯ
ТВОРЧЕСКОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ И САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ
СТУДЕНТОВ**

В настоящее время развитие образования осуществляется по старой методологии, но их дидактические направления коренным образом изменились. Суть этих изменений не заключается в том, что методы обучения и знание преподаватель передавал студенту, а студент, опираясь на руководство преподавателя, должен находить знание сам. Творческие исследования учителей посвящены сети сбора, в которых рассматриваются методы и подходы, которые помогают укрепить функцию обучения.

Суть передового обучения состоит в том, чтобы самостоятельно мыслить самостоятельно, находить правильное решение в контексте решения проблем; его реализация требует разработки всеобъемлющего (комплексного) подхода к обучению в области развития, который будет охватывать все аспекты учебного процесса. В статье излагаются эти вопросы.

Ключевые слова: *Технология, кредитное обучение, будущий учитель музыки, комплекс развивающего обучения, самостоятельная работа студентов.*

Alsaitova R.

**DEVELOPMENT OF COMPREHENSIVE DEVELOPMENTAL
LEARNING OF CREATIVE INDEPENDENCE AND STUDENT AUTONOMY**

At present, the development of education is carried out according to the old methodology, but their didactic directions have radically changed. The essence of these changes is not that the teaching methods and knowledge the teacher passed on to the student, and the student relying on the teacher's guide should find knowledge himself. Creative studies of teachers are devoted to a collection network in which methods and approaches are considered that help strengthen the learning function.

The essence of advanced training is to independently think independently, to find the right solution in the context of solving problems; its implementation requires the development of a comprehensive (integrated) approach to development learning that will cover all aspects of the learning process. These questions are presented in the article.

Keywords: *Technology of credit education, future music teacher, complex of developmental training, independent work of students.*

***

ӘОЖ 811.111

Кисметова Г.Н. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
М. Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: galiya-1969@mail.ru

Тукешова Н.М. – М. Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: tukeshova_nurgul@mail.ru

**ШЕТ ТІЛДІК ТЫҢДАЛЫМҒА ОҚЫТУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛІК
ТӘСІЛДЕМЕ**

Аңдатпа. *Мақалада шет тілдерін үйретудегі мәселелік оқыту қарастырылады, бұл тыңдалымға оқыту үдерісін оңтайландырумен қатар шығармашылық тұлғааралық қарым-қатынастарды жүзеге асыруға да ықпал*

етеді. Тыңдалымға үйретудегі мәселелік тәсілдемені қолданудың өзектілігі анықталады. Тыңдалымның сөйлеу әрекетінің рецептивтік түрі және оның үш фазалық құрылымы ретінде психологиялық сипаттамалары, сондай-ақ тыңдалымды үйретуді ұйымдастыруда оқу материалын проблемалауды қолдану қарастырылады.

Тірек сөздер: *Оқытуға арналған мәселелік тәсілдеме, сөйлеу әрекетінің рецептивтік түрі, тыңдалым, проблематизация, мәселелік тапсырма, коммуникативтік құзыреттілік.*

Кәсіптік қызметтің жаңа уақыты мен жаңа шарттары оқу үдерісіне және осы үдерістің нәтижелеріне ерекше талаптар қояды. Бүгінгі күні оқу үдерісінде білім алушылар білімді оқу бағдарламасы көлемінде ғана игеріп қоймай, сонымен қатар талдау, салыстыру, жіктеу, жалпылау сияқты және тағы да басқа шығармашылық ойлау қызметтерін меңгеруі тиіс. Оқу барысында, бірінші кезекте, білім алушы ұстанымын өзгерту: оны оқудың бейтарап нысанынан, тақырыпты сәтті меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар оның шығармашылық жағынан дамыған тұлғасы болатын танымдық қызметтің белсенді субъектісіне айналдыру. Бұл талапқа сабақта танымдық қызметтің жүзеге асырылуы үшін жағдайларды тудыруға мүмкіндік беретін мәселелік оқыту сай келеді.

Жоғары оқу орнындағы шет тілі сабағында бәсекеге қабілетті маманды дайындауға мәселелік сұрақтарды қою, мәселелік жағдай туғызу, мәселелік тапсырмаларды тиянақтау сияқты тәсілдер жататын оқытудың мәселелік әдісін қолдану ықпал ететін болады деп күтілуде. А.В. Коньшева мәселелік жағдайды, білім алушы алдына қойылған тапсырманы өзіне белгілі жолмен орындай алмай, және сондықтан да білім алушыға оны орындаудың жаңа жолын іздеуге тура келетін жағдай ретінде сипаттайды. Мәселелік жағдай туғызатын тапсырмаларды автор мәселелік деп атайды [1]. Бұл жағдайда «тапсырма» термині белгілі бір іс-әрекетті жасауға берілген нұсқаулар түріндегі жаттығудың құрамдас бөлігі ретіндегі тар мағынада емес (И.Л. Бим), коммуникативтік жаттығу ретінде қолданылады (Г.А. Китайгородская). Сонымен, мәселелік тапсырма – оқу нысанын өзгертуге емес, оқытудың субъектісін өзгертуге бағытталған, яғни, білім алушының өзіне бағытталған және «мәселелік оқытудың субъектісі ретіндегі оқушыда болып жатырған өзгерістер оқу тапсырмасының тұжырымдамасының өзгеруі әсерінен болуы мүмкін». «Мәселелік тапсырма» терминімен қатар, ғылыми-әдістемелік әдебиетте «мәселелік міндет» термині кездеседі. Оны О.А. Долгина және И.Л. Колесникова оқушылар мәселелік жағдай мен олардың алдында тұрған мәселені талдау арқылы, олардың ойша шешілуінің жолдарын егжей-тегжейлі мазмұндайтын коммуникативтік жаттығу арқылы анықтайды [2]. И.Я. Лернер міндет деп «... орындау жолы мен нәтижесі белгісіз, бірақ оларды белгіленген жағдайлар арқылы іздеуге болатын тапсырманы» атайды, ал мәселелік міндет деп ол мәселені түсінеді [3]. Әдістемелік терминдер мен түсініктердің жаңа сөздігінде мәселелік міндет (грек тілінен *problēma* – міндет, тапсырма) «оқушыларды орындалуы немесе жауап қайтарылуы тиіс шартталған сөйлеу әрекетінің немесе мәтіннің мазмұнымен байланысты қандай да болсын мәселені шешуге бағыттайтын тапсырма» ретінде анықталады [4]. Осылайша, міндет және тапсырма мағыналас термин ретінде қарастырылады.

Мәселелік тапсырмалар білім алушылардың жіктеу, саралау, жүйелеу, жалпылау, модельдеу, ережелер мен тұжырымдарды қалыптастыру негізінде белгісіздікті анықтауына немесе жүзеге асыруына бағытталған. Бұл әрекеттер ойлау үдерісінде жүзеге асырылады. Көптеген зерттеушілер мәселелік тапсырмаларды жүйелеуге тырысты, бірақ қазіргі уақытта шет тіліне оқыту әдістемесінде мәселелік тапсырмалардың бірыңғай жүйесі жоқ.

А.А. Сайлыбаев оқушылардың дербестік дәрежесінің негізінде тапсырмаларды орындауда кезінде қажет өз классификациясын құрады: мәселелік-танымдық және репродуктивті-танымдық. Шеттілдік коммуникативтік құзыреттіліктерінің қалыптасуының жоғары деңгейі бар оқушылармен тапсырмалардың бірінші түрін қолданған жөн. Гетерогенді топтарда, тілді меңгеру деңгейін ескере отырып және дифференциалды тәсілдерді жүзеге асыра отырып, тапсырмалардың екі түрінде қолдану мүмкін. М.П. Пальянов мәселелік тапсырмаларды төмендегідей бөледі:

- 1) білім элементтері арасындағы қатынастарды орнатуды талап ететін;
- 2) ұқсас жағдайлардағы айырмашылықтарды анықтауды талап ететін;
- 3) анықтаушы нысанды (түсінікті, модельді, образды) әртүрлі қолдануды талап ететін;
- 4) нысан құрылысына тәуелділікті белгілеуді талап ететін;
- 5) бірнеше шешімдері бар немесе шешімді әртүрлі жолдармен алуға мүмкіндік беретін;
- 6) белгілі әдістерді түрлендіруді, үйлестіруді және жаңа әдістерді алуды талап ететін;
- 7) тиімдірек әдіс болғанда оқушыға белгілі әдіспен шешілетін.

Алайда, бірыңғай логикалық негіздің болмауы бұл жіктеудің жетіспеушілігі болып табылады. И.Я. Лернер тапсырмаларды екі негіз бойынша бөлетін жалпы дидактикалық классификацияны ұсынды:

1. Мәселелік-мазмұнды тапсырмалар бөлінеді:

- себеп-салдар байланысты орнату;
- бұл құбылыстың дамуының үрдісін анықтау;

2. Жалпы ғылыми әдістердің негізіндегі тапсырмаларды қолдану арқылы:

- салыстыру әдісін;
- үйлестік әдісін;
- сипаттама әдісін [5].

Жалпы ғылыми әдістердің негізінде жасалған тапсырмалар екі және одан да көп әдістердің кешенді қолдануын қамтамасыз ететін тапсырмалар түрлерін қамтуы керек. Мәселелік жағдайдың модельдеріне сәйкес А.М. Матюшкина, Е.В. Ковалевская мен С.К. Закированың зерттеулерінің негізінде, мәселелік тапсырмалардың бес түрін ұсынады:

- 1) мақсатқа жету жолындағы кедергілер кіретін;
- 2) нысанның деструктивтілігіне нұқсайтын және дұрыс құрылымның қалпына келуінің қажеттілігі;
- 3) баламада көрсетілген «кедергілерді» қамтитын;
- 4) ақпараттың жетіспеушілігіне немесе астамшылығына нұқсайтын;
- 5) мәселелік жағдайлардың екі немесе одан да көп модельдерін қамтитын аралас түрі [6].

С.К. Закирова ұсынған, мәселелік тапсырмалардың бірінші, үшіншісі және төртінші түрлері Р.П. Мильрудпен белгіленген шет тілі сабақтарындағы мәселелер аясында әңгімелесуді ұйымдастыру жолдарымен сәйкес келетінін айта кеткен жөн [7]. Оқушыларды оқыту үшін мәселелік тапсырмалардың белгілі бір түрін модельдеуді оқушыларда қалыптасатын стратегия (когнитивті, ақпараттық, компенсаторлық, семантикалық) есебімен жүзеге асыру керек.

Шет тіліне оқытуда жоғарыда көрсетілген мәселелік тапсырмаларды қолдану білім алушыларда тілді сөйлесу құралы ретінде қолданудың тәжірибелік икемділіктерінің қалыптасуына септігін тигізіп қана қоймай, олардың танымдық қызметін де белсендіреді.

Оқуға мәселелік көзқарас оқушыларға қойылған сұрақтарды өз бетімен шешуге мүмкіндік береді, және жылдам өзгеретін қазіргі заманда тиімді

бейімделуге бағытталған. Оқушыларды оқыту коммуникативтік құзыреттілікті игеруді қамтиды, тәжірибелік оқу мақсаттары сөйлеу әрекетінде өзекті болып табылады.

Тыңдалым – есту арқылы сөйлеу хабарламасын айыра алу және қабылдау бойынша ішкі сөйлеу әрекетінің қиын түрі. И.А. Зимняя әрекеттің рецептивті түрінің мәні ретінде (оқу, тыңдалым) өзгенің ойы, сөйлеушінің ойын белгілейді. Тыңдалым өнімі – адамның қабылданған сөйлеу хабарламасын түсіну барысында келген ой тұжырымы. Тыңдалым барысында тыңдаушы өте қысқа уақыт ішінде жеңуге тиіс көптеген қиындықтармен кездеседі, өйткені есту арқылы сөйлеуді түсінуге дыбысталған сөйлеуді қабылдау мен түсінудің қиындықтарын бір мезгілде меңгерген жағдайда ғана қол жеткізіледі. Тыңдалым үдерісі түсінудің түрлі деңгейлерін қамтиды: ауызша (оқушылардың сөйлеу тәжірибесі) және пәндік (оқушылардың өмірлік тәжірибесі мен қарым-қатынас жағдайларын білуі). Тыңдалымның нәтижесі болып сөйлеу хабарламасын түсіну (түсінудің оң нәтижесі) немесе түсінбеушілік (түсінудің теріс нәтижесі) саналады. Тыңдалымның негізгі нысаны – ішкі, айқын емес, келесі психикалық үдерістерден тұрады: ауызша есту (ауызша сөйлеуді қабылдау және оны мағыналық синтагмаларға бөлу), зейін, тану, тілдік құралдарды салыстру, оларды сәйкестендіру, ұғыну, антиципация (ықтималдық болжау процесі), топтастыру, жалпылау, жадында сақтау (танылған бірлікті жадында сақтау), қорытынды шығару.

Тыңдалымға оқытуда үш сатыны бөліп қарастырады: уәждемелік-қозғаушы, аналитикалық және синтетикалық, атқарушы [8]. Уәждемелік-қозғаушы саты коммуникативтік міндет арқылы белсендіріледі, тыңдалым қызметінің аналитикалық және синтетикалық бөлігі белгілі сөйлеу және тілдік құралдары мен қабылданған мағыналарын тану және түсінуді, сондай-ақ түсіну өнімі ретінде ой тұжырымын қамтиды. Осылайша, атқарушы саты жасырын және аналитикалық-синтетикалық бөлікке енгізілген. Тыңдалым, сондай-ақ, тыңдалған мәтіннің негізінде оқушылар сөйлеуге үйренетіндіктен, оқытудың маңызды құралы болып табылады. Тыңдау дағдыларын қалыптастыру мен сөйлеудің коммуникативтік міндеттерінің қойылуын бақылау мәселелік тәсілдеме тұрғысынан орынды болып көрінеді.

Оқытудағы мәселелік тәсілдеме ретінде оқу үдерісінің субъектілері арасындағы өзара интерактивті әрекеттесуі оқушылардың өзіндік шығармашылық жұмысын қамтамасыз ету мақсатында оқыту құралдарын оперативті басқару арқылы жүзеге асатын оқу үдерісін ұйымдастыру қарастырылады. Мәселелік оқыту мұғалімнің басқаруымен оқушы санасында мәселелік жағдайлар қалыптастыру мен оларды шешуге оқушылардың белсенді дербес қызметтерін ұйымдастыруды көздейді, соның нәтижесінде коммуникативтік құзыреттілікпен шығармашылық иемдену және ойлау қабілеттерінің (ойлау қызметінің тәсілдерінің) дамуы орын алады.

Бұл тәсілдеменің басты мақсаты: оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту, өздік жұмыстың тәсілдерін игеру, іздеу және зерттеу дағдылары мен икемділіктерін қалыптастыру, танымдық және шығармашылық қабілеттерді дамыту. Оқыту тәсілдемесінде дидактикалық мазмұн мұғалімнің мақсатты түрде шешуді талап ететін қайшылықтар, бірдей сұраққа әртүрлі көзқарастар, жеткіліксіз немес артық деректендірілген тапсырмалар, әдейі жіберілген қателіктері бар сұрақтар кіретін мәселелік жағдайлар қатарын құруын көрсетеді. Мәселені шешудің нәтижесі оқушылардың өздігінен алынған субъективті жаңа білім болып табылады. Осылайша, мәселені шешу кезіндегі жүзеге асырылатын қызмет шығармашылық қызметке ұқсас. Мәселелік жағдай оқушыларда оны шешу жолын іздеу бойынша әрекетке әкелетін психологиялық

ыңғайсыздық тудырады. Бұл іс-әрекеттер үшін қуатты ынталандыру болып табылады. Мұғалімдермен ұсынылған педагогикалық мәселе, оқушылармен «қабылданады» және тұлғалық жағынан маңызды болып келеді.

Мәселелік тәсілдеме тұлғаның өзін-өзі анықтауы мен өзін-өзі жүзеге асыруы үшін жағдай тудырады. Белсенді, шығармашылық қызметке қатысатын оқушылар стандартты емес тапсырмаларды шешудің тәжірибесін алады, ал ол өз кезегінде тұлғаға кәсіби қызметінде ғана емес, күнделікті өмірінде де көмек тигізеді. Мәселелік жағдайдың екі түрі бар: педагогикалық және психологиялық. Педагогикалық – бұл оқушылардың қызметін арнайы амалдардың (қайшылықты, жаңалықты, маңызын, сұлулығы мен өзге де ерекше қасиеттерді көрсету) көмегімен белсендендіру үшін мұғалімнің құрған педагогикалық үдерістің ерекше ұйымдастырылуы. Психологиялық – сананың іздеу қызметі, психологиялық ыңғайсыздық. Егер де мәселелік жағдай оқушымен қабылданса, ол үшін оның күйзелісінен көрініс табатын жеке маңызға ие болады. Оқушыда пайда болған қызығушылық оның эмоционалды аясына әсер етеді. Осылайша, бұл қызметтің негізінде жатқан сарындар ішкі болып табылады.

Мәселелік оқыту алғашқы кезеңде жоғары танымдық белсенділік үшін жағдайлар жасауға мүмкіндік береді. Е.В. Ковалевская ізінше мәселелік «шығармашылық ойлаудың, шығармашылық өзара тұлғалық қарыс-қатынастың, бірлескен шығармашылық қызметтің үдерісінде жалпы шығармашылық тұлғаның дамуының басты жағдайы» ретінде түсіндіріледі. Мәселелікті жасаудың тәсілі болып мәселелік жағдай табылады, құралы болып – мәселелік міндеттер (мәселелік тапсырмалар), механизмі болып – проблематизация – бірлескен әлеуметтік және кәсіби қызмет үдерісінде өзара мәселелік әрекеттестік субъекттерімен оқу материалында мәселелерді ашу табылады.

Е.В.Ковалевская оқу мазмұнының проблематизациясының үш деңгейден тұратын моделін жасайды: «...1) лингвистикалық, белгісіз болып ойды қалыптастыру құралы, яғни тіл табылады; 2) коммуникативтік, белгісіз болып ойды тұжырымдау және қалыптастыру жолы, яғни сөйлеу табылады; 3) рухани-танымдық, белгісіз болып нысан, яғни ойдың өзі, мағыналық мазмұн табылады». Мәселелік оқыту мазмұнына шет тілін оқытуда оқу материалын білу, шығармашылық қызметтің икемділіктері мен дағдылары және оқу материалын игеру жолы кіреді. Е.В.Ковалевская сөйлеу қызметінің түрі ретінде сөйлеуге оқытуға арналған мәселелік тапсырмалардың келесі мысалдарын келтіреді: «Сіз келгеніңіз жайлы басқа қалада тұратын ағаңызға ескертуіңіз қажет, бірақ ... 1) сіздің телефоныңыз ақаулықтармен жұмыс істейді...; 2) сіз қоңырау шаласыз, бірақ оның телефоны (мекен-жайы) өзгергенін білесіз...; 3) жұмысына хабарласыз, бірақ сізге оның іс-сапарда екенін айтты...; 4) соңында сізге ағаңызбен байланысуға мүмкіндік туды, бірақ өте нашар естіліп тұр, уақыт аз қалды, ал сіз маңыздысын айтпадыңыз...» [9].

Л.И. Колесник мәселелік тапсырмаларды (мәселелік емес тапсырмалар негізінде) жасаудың жолдарын әзірледі: «а) тапсырманың тұжырымдамасын өзгертілуі; б) «мәселелі» бөлігін «Неге?» сұрағы түрінде қосу; в) бір уақытта тұжырымдаманың өзгертілуі және мәселелі бөлігін қосу» [10]. Л.И. Колесникпен жасалған, мәселелік тапсырмаларды жасау жолдары, тыңдалымға оқыту үдерісінде қолданыла алады, өйткені оқу сияқты, тыңдалым да сөйлеу қызметінің рецептивті түріне жатады.

Оқу материалын проблематизациялау моделінің негізінде оқушылардың тыңдалым дағдыларын дамыту бойынша Moodle электрондық курсы қарастыруға болады. Аталған курс сегіз көркемдік аудиоәңгімелер мен оларға берілген тапсырмалардан тұрады. Курс сабақтан тыс жеке дербес жұмысқа арналған, өйткені сабақтарда шет тілінде сөйлеудің тәжірибесі бойынша сабақ

уақытының жетіспеуі көлемді материалдың тыңдалымын және оның үстінде пікірталасуды ұйымдастыруға мүмкіндік бермейді.

Тыңдалымға тапсырмалар сөйлеу қызметінің рецептивті түрі ретінде тыңдалымның үш сатылық құрылымын көрсетеді, яғни уәждемелік-қозғаушы, аналитикалық және синтетикалық, атқарушы сатыларынан тұрады. Тыңдалым оқыту құралының мақсаты болып табылады, сондықтан тыңдалған мәтіннің негізінде оқушылар сабақта электронды курстың аясында атқаруға болатын монологтік пікір немесе файл түрінде жазбаша жауап құрастырады. Тыңдалым дағдыларын қалыптастыруды бақылау сыныптық сағатта немесе off-line режимінде жүзеге асырылады, өйткені курста жаңалықтар форумы бар, онда оқушыларда түсінбеушілікті анықтауға және өздерін қызықтырған сұрақтарды қоюға мүмкіндік бар. Проблематизация оқу тапсырмаларын құрастыру кезінде жүзеге асады, ол оқушыларды тыңдалған материал мен қосымша ақпарат үстінде белсенді шығармашылық іздену жұмыстарына енгізеді.

Тыңдалым дағдылары жалпы жаттығу жүйесінде қалыптасады:

- тыңдалымды жүзеге асыруға дайындауға бағытталған жаттығулар (антиципация);

- тыңдалымның өзіне арналған жаттығулар, яғни сөйлеу әрекетінің дәл осы түрі қызметінде;

- тыңдалым икемділігінің қалыптасқанын бақылауға арналған арнайы қолданылатын жаттығулар.

Тыңдалым бойынша жаттығу құрылымына келесі талаптар қойылады:

- нақты тапсырманың болуы;

- естуге мәтіннің «қолайлылығы»;

- мәтінмен жұмыстың бағдарламасына бақылаудың енуі [11].

Тыңдалым бойынша оқушылардың өздік жұмысының ұйымдастырылуы үшін курс тыңдалымға оқытудың негізгі қағидаларына сәйкес жобаланған:

- сөйлеу әрекетінің бұл түрі қабылданған мәтінмен белгілі бір әрекеттер бағдарламасын жүзеге асыратын икемділік түрінде қалыптасатын мақсатты дербес икемділік ретінде өзіндік коммуникативтік міндетке ие және нақты нәтижеге бағытталған.

- тыңдалым мазмұн мен оның мағынасын толық түсінумен ерекшеленеді, өйткені коммуникативтік құзыреттілік оқушыларға айтылуы бойынша ұзақ фабульді мәтіндерді қабылдауға мүмкіндік береді, компенсаторлық икемділіктер мәнмәтіннен мағынасын ұғынуға көмектеседі [12].

- жаңа ақпараттық технологиялар қолданылды.

- түсінуді бақылау формасы қойылған міндеттерге сай келеді.

- тыңдалымға арналған мәтіндер қатаң іріктеуден өткізіліп, олардың коммуникативтік құндылығы, тыңдалым дағдыларын қалыптастырудағы деңгейіне сәйкестігі ескерілді.

Сондай-ақ, оқушыларға осы сөйлеу ағынында бейімделуге келесі оның сипаттамалары көмектесе алады:

1. Сөйлеу шағын үзінділерге бөлінген. Әңгіме барысында адамдар кезекпен, бір мезгілде сөйлеседі немесе бір-бірінің әңгімесін бөледі.

2. Әртүрлі адамдарда түрлі дауыс ырғағы болады. Сонымен қатар, ауызекі сөйлеу кезінде екпінсіз түрлер мен қысқартулар жиі қолданылады (сұраулы және болымсыз сөйлемдердегі көмекші етістіктер).

3. Сөйлеушілердің сөздік қоры синонимдерді қамтуы мүмкін, мысалы, *you* сөзі *man*, *kid*, *child* сөздерінің орындарына қолданылуы мүмкін.

4. Күнделікті ауызекі сөйлеудің грамматикасы толық жетілмеген. Көмекші етістіктер жиі түсіріледі, ал сөйлемдер аяқталмай қалады.

5. «Шу». Шу ретінде фондық шу ғана емес (телефон байланысының ақаулар, көше қозғалысының шуы, өзге де табиғи шулар), сөйлеудің өзі де қарастырылады. Бізге белгісіз сөздер мен анық айтылмаған сөздер де шу болып табылады.

6. Ауызекі сөйлеуде жиі қайталанулар, бір ойды әртүрлі сөздермен жеткізулер, түзетулер мен ойланғанда үзілісті толықтыратын сөздер – well, I mean, you see, you know....

Мәтінді тыңдаудағы тапсырмаларды проблематизациялауға мысал келтірсек. Жаттығулар жүйесі үш негізгі бөліктен тұрады: 1) тыңдауға дейінгі жаттығулар Before you listen; 2) тыңдалымның өзіне арналған жаттығулар Listening; 3) тыңдалған мәтінді түсінуін бақылауға арналған жаттығулар After listening.

Жаттығулардың соңғы топтамасы сөйлеуге үйретуге бағытталуы мүмкін, өйткені тыңдалымға арналған мәтін де оқыту құралы болып табылады, қойылған сұрақтар оқушыларды белсенді сөйлеу әрекетінің қызметіне ынталандырады, ол өз кезегінде шеттілдік сөйлеуді оқытудың тәжірибелік мақсаты болып табылады.

Сонымен, тыңдалымға арналған мәселелік тәсілдемелер тыңдалым дағдысын қалыптастыру барысындағы бақылауды ғана емес, сондай-ақ, білім алушылардың танымдық қызметін белсендендіру мен тыңдалымға арналған мәтіндердің негізінде сөйлеу әрекетінің тиімді түріне оқытуды ұйымдастыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Осы тәсілдеме білім алушыларға өздерінің коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыруға, оқу-танымдық белсенділігін арттыруға, жаңа білімді алуға ұмтылуына, ойлаудың сыни түрін дамытуға және мәселелерді шешуге өз ықпалын тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Коньшева А.В. Шет тілі бойынша оқушылардың өзіндік жұмысығ ұйымдастыру. – СПб.: Каро; Минск: «Четыре четверти» баспасы, 2005. – 208 б.
2. Колесникова И.Л. Шет тілдерін оқыту әдістемесі бойынша ағылшын-орыс терминологиялық анықтамасы. – СПб.: Рус.-Балт. «Блиц» ақпараттық орталығы; Cambridge University Press, 2001. – 431 б.
3. Лернер И.Я. Мәселелік оқыту. – М.: Знание, 1974. – Б. 21.
4. Азимов Э.Г. Әдістемелік терминдер мен түсініктердің жаңа сөздігі (тілдерді оқыту теориясы мен тәжірибесі). – М.: «ИКАР» баспасы, 2009. – 448 б.
5. Брызгалова С.И. Бастауыш мектептегі мәселелік оқыту: оқу құралы. – Калининград: КГУ баспасы, 1995. – 91 б.
6. Закирова С.К. Оқу тапсырмасы мәселелік оқытудың дидактикалық құралы ретінде (шет тілін оқыту материалдары бойынша) / Дис. ... п.ғ.к. – М., 2007. – 221 б.
7. Мильруд Р.П. Шет тілі сабағында мәселені талқылауды ұйымдастыру // Мектептегі шетел тілі. – 1986. – №4. – Б. 26-30.
8. Зимняя И.А. Сөйлеу әрекетінің лингвопсихологиясы. – М.: Мәскеу психологиялық-әлеуметтік институты; Воронеж МОДЭКС, 2001. – 432 б.
9. Ковалевская Е.В. Шет тілдерін оқытудағы мәселелілік: қазіргі жағдайы мен келешегі. – М.: МНПИ, 1999. – 120 б.
10. Браженец К.С. Жоғары оқу орнында сөйлеу әрекетінің түрі ретінде аудармаға оқытудың мәселелік тәсілдемесін қолдану // Мектептегі шетел тілдері. – 2009. – №6. – Б. 93-97.
11. Бим И.Л. Орта мектептегі неміс тілін оқыту теориясы мен тәжірибесі: мәселелері мен келешегі: оқу құралы. – М.: Просвещение, 1988. – 256 б.
12. Коренева М.Р. Компенсаторлық құзыреттілік тілдік жоғары оқу орнында оқытудың мақсаты ретінде. – Улан-Удэ: Бурят мемлекеттік университетінің баспасы, 2009. – 187 б.

**Кисметова Г.Н., Тукешова Н.М.
ПРОБЛЕМНЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ
ИНОЯЗЫЧНОМУ АУДИРОВАНИЮ**

В статье рассматривается проблемное обучение иностранным языкам, которое не только оптимизирует процесс обучения аудированию, но и способствует реализации творческих межличностных отношений. Выявлена актуальность применения проблемного подхода при обучении аудированию. Рассмотрены психологические характеристики аудирования как вида речевой деятельности и его трёхфазная структура, а также применение проблематизации учебного материала в организации обучения аудированию.

Ключевые слова: Проблемный подход к обучению, аудирование, рецептивный вид речевой деятельности, проблематизация, проблемное задание, коммуникативная компетенция.

**Kismetova G.N., Tukeshova N.M.
PROBLEM APPROACH TO TEACHING FOREIGN
LANGUAGE LISTENING**

The article deals with problematic teaching of foreign languages, which not only helps to optimize the teaching process of listening comprehension, but also contributes to the realization of creative interpersonal relations. The urgency of applying problem approach to teaching of listening comprehension is revealed. The article gives psychological characteristics of listening as a kind of receptive speech activity and its three phase structure, and applying problematization of the teaching material to training listening comprehension.

Keywords: Problem approach to teaching, listening, receptive type of speech activity, speech, problematization, problem-solving task, communicative competence.

***

ӘОЖ 373.1.02:372.8

Каваклы Мехмет – Қ.А.Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторанты
E-mail: gulim_bakberovna@mail.ru

**ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛГЕ ҚҰНДЫЛЫҚ
БАҒДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТӘСІЛДЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада оқушылардың тілге құндылық бағдарын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Қазақ тілі сабағында оқушыларға тілді ұлттық құндылық ретінде бағалай білуді үйрету, ұлттық тілге құрмет сезімдерін қалыптастыру тәсілдері, осы бағытта орындауға болатын тапсырмалар берілген. Оқушылардың тілге құндылық бағдарын қалыптастыруда тілді оқытудың неғұрлым тиімді құралдары мен тәсілдерін сұрыптап қолдану, оқушылардың шығармашылығын дамытуға жағдай жасау және өзін-өзі жетілдіру үшін мүмкіндік туғызу қажет деген тұжырым жасалады.

Тірек сөздер: Ұлттық құндылық, құндылық бағдар, тіл, рухани құндылық, әдіс-тәсіл, мәтін, ойын әдісі.

Оқушылардың тілге құндылық бағдарларын қалыптастыруды білім беру үрдісі барысында жүзеге асыруға болады. Тілді оқыту және тілге құндылық бағдар қалыптастыру ғылыммен, ұлттық мәдениетпен және тарихпен байланысты. Өз халқының рухани және мәдени құндылықтарын білу және

бағалау жас ұрпаққа әлемдік мәдениетті қалыптастыру үдерісіндегі осы құндылықтардың рөлін түсінуге мүмкіндік береді, яғни білім беру әлеуметтік және ұлттық сананың дамуында маңызды факторға айналады [1, 12 б.]. Оқу үрдісінде тілге құндылық бағдар қалыптастыруда алдымен оқушының тілге қызығушылығын туғызатын білім беру ортасы болуы керек. Білім беру үдерісінде оқушылардың белсенділігі, оларды ынталандыру дұрыс жолға қойылуы қажет. Қазақ тілінің шұрайлылығын, байлығын танытатын тұрақты тіркестер мен мақал- мәтелдерді, сөз орамдарын пайдалана отырып, сөйлеу мәдениетін дамыту, шығармашылық қабілеттерін арттыру оқушылардың тілге құндылық бағдарын қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазақ тілі сабағында түрлі әдіс тәсілдер арқылы, дидактикалық тапсырмалар орындату арқылы оқушыларға ана тілінің қадірін, тілдің ұлттық байлық екендігін оқушылардың санасына сіңіре білу қажет. Бұл орайда тілге қатысты мәтіндер мен мақал-мәтелдерді тиімді пайдалана білу орынды. Мысалы мынадай тапсырмалар орындатуға болады:

1 тапсырма:

Берілген мәтінді оқып, абзацтарға бөліңіз. Әр абзацқа ат қойыңыз.

Мемлекеттік тіл – рухани байлық. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып саналады. Қазақ тілі - әлемдегі тілдердің ішіндегі ең бай, келбетті тілдердің бірі. Қазақ тілі - қазақ халқының ана тілі. Тіл қай елде, ұлтта болсын қастерлі, қасиетті, құдыретті. Тіл әрбір азаматқа ана сүтімен беріліп қалыптасады. Ана сүтімен бойға енген қасиеттер туған тілдің арқасында дамиды. Туған тілге деген құрмет пен сүйіспеншілік бала кезден басталуы керек. Айналада адамдарға, өзіңнің өскен ортаңа, Отанға деген ерекше сезім мен көзқарас та туған тіліңді білуден басталады. Тіл – халықтың рухани, мәдени байлығының дамуының құралы. Қазақ тілі – халқымыздың рухани байлығы, атадан балаға, ұрпақтан – ұрпаққа мирас болып қалып отырған баға жетпес асыл мұра. Ана тілдің қасиеті туралы қанша айтсақ та таусылмайды. Адамзаттың қолындағы барлық асыл заттары тозады, жоғалады, ал тіл тозбайтын ең қымбат мұралардың бірі. Қазақтың біртуар ақыны М.Жұмабаев: «Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмақ емес, бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, тұрмыс тіршілігі, мінезі айқын көрініп туады» - деген. Тіл байлығы - әрбір ұлттың мақтанышы. Әр азамат өзінің ана тілін, көзінің қарашығындай қарауы керек және ана тілінің орынсыз шұбарлануына қарсы тұруға тиісті.

Амал не, туған тілімізді шұбарлап, аралас сөйлейтіндерді жиі кездестіреміз. Басқа халықты айтпағанда, өз ішіміздегі шала қазақтарды таза қазақ қылатын кез болды. Бүгінде де кейбіреулердің қазақ тілін білмеуі, білсе де сөйлемей – қазақ тілін жақсартып, биік белестерге көтермеуіміздің қатерлі дерті болып табылады. Туған тілден безінген азаматтарды көргенде Паустовскийдің «Туған тіліне жаны ашымаған адам жәндік» - деп ашына айтқаны ойға оралады. Елінің болашағын ойлаған әр азамат ана тілінің болашағын да қолынан келген көмегін аямауы тиіс. Өкінішке орай, соңғы кезде көптеген қазақ жастары өз ана тілін бұрмалап сөйлеуді әдетке айналдырған. Ата-ананы қаділеу қалай керек болса, өз ана тілімізді қадірлеуді, қастерлеуді, аялауды қолға алайық. Төл тілінде сөйлеуден безу – ана сүтін беріп өсірген анаңды ұмытумен бірдей.

Ұлттық құндылық дегеніміз қазақ халқының сан ғасырлар бойы қалыптасқан, талай өмір сынынан өтіп, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып бүгінге жеткен әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер негізінде тәлім-тәрбие үлгілері арқылы ұрпақ бойына сіңіретін адами қасиеттер. Ұлттық құндылықтарды танып, бағалай білетін, оны бойына сіңіріп өмірлік қағида етіп ұстанатын рухы биік ұрпақ тәрбиелеу үшін ұлттық тәрбиеге арқа сүйеуіміз керек. Ұлттық тәрбие – халқымыздың сан ғасырлардан бері өмірлік мұра болып келе жатқан бала

тәрбиесіне қатысты жинақталған тәжірибесі. Ұлттық тәрбиенің бастауы көнеден келе жатқан салт дәстүрімізде, ұлттық тілімізде жатыр. Ұрпақ санасына ұлттық құндылықтарды сіңірудің – бірден-бір жолы – ауыз әдебиеті үлгілері арқылы тәрбие беру. Қазақ тілі сабағын әдебиет пәнімен байланыстыра отырып, оқушыларды ертегі, жаңылтпаш, жұмбақ, мақал-мәтелдер, аңыз әңгімелер мен шешендік сөздер арқылы адамгершілікке, ұлтжандылыққа, еңбекқорлыққа тәрбиелеу, ұлтын сүюге, ұлттық құндылықты бағалай білуге үйрету керек. Сонда ғана ана тілі мен ұлттық дәстүрін құрметтейтін, басқа тілде де жетік сөйлей білетін, ақыл-ой парасаттылығы жетілген, алдына мақсат қоя білетін және сол мақсатқа жету жолдарын таңдай білетін, жауапкершілігі мол, өзіне сын көзбен қарай алатын салауатты тұлға қалыптастыра аламыз. Осындай тұлға ғана келешек еліміздің тірегі, ұлтымыздың қорғаны бола біледі.

Қазақ халқының бай мәдени мұрасының бір саласы – ұлттық ойындар. Ұлттық ойындар бүгінде ұлттық тәрбие беруде қолданылатын құралдардың бірі деуге болады. Ұлттық ойындар баланың денесін шынықтырып, оған күш-қуат беріп, шапшаңдыққа тәрбиелеп қана қоймайды, оның ақыл-ойының, пайым парасатының толысуына да жәрдемін тигізеді. Сабақ үрдісінде сабақтың тақырыбына орайластырып, ұлттық ойындар түрлерін тиімді пайдалану арқылы оқушылардың бойында ежеттік, батылдық, шапшаңдық, ептілік, тапқырлық сияқты қасиеттерді қалыптастыруға, сондай-ақ күш-қуатын молайтып, денесін шынықтыруға болады. Ұлттық тәрбие – ұлт болашағы. Халықтың бай рухани қазынасынан сусындап, тәрбие алған ұрпақ білімді, ұлтжанды, кішіпейіл, үлкенді сыйлай білетін, еңбекқор болып өседі.

Қазақстан - әлемдегі ең мықты, бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына ену үшін қазақ тілін жоғары мәртебеде ұстауы керек. Қазіргі қазақ тілі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып табылады. Қазақ тілінің сөздік құрамы өте бай, оған 67 мың тізімдік сөз, 24,5 мың фразеологиялық тіркес – барлығы 91,5 мың лексикалық бірлік кірген бір ғана он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» куә бола алады. Қазақ тілі түркі тілдерінің (солтүстік-шығыс ареал) қыпшақ тобына кіреді (татар, башқұрт, қарашай-балқар, құмық, қырым-татар, қарақалпақ, ноғай) және ол, әсіресе, ноғай, қарақалпақ тілдеріне жақын болып табылады. Қазақ тілі ең көне бастауын әр кездегі ежелгі түрік жазулары ескерткіштерінен: Талас-Орхон-Енисей жазулары (5-8 ғ.ғ.), Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегі, Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғатат түрік» еңбегі, Ахмет Йүгінекидің «Һибат ул һақайық» еңбегі, Қожа Ахмет Яссауидің «Хикметі» (10-12 ғ.ғ.), Алтын Орда, Шағатай және қыпшақ (13-14 ғ.ғ.) тұсындағы жазулардан алады. Сонымен қатар, халық ауыз әдебиетінің дәстүрлері мен тілдік нормаларында қалыптасқан, кейінгі кезде ақындар, жыраулар мұрасы арнасына күйылған, ұлы Абай мен Ыбырай шығармашылығы арқылы бізге жеткен қазіргі қазақ әдеби тілі. Қазақ жазуы 1929 жылға дейін араб графикасын, ал 1929-1940 жылдары латын графикасын қолданған. 1940 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін орыс графикасын қолдануда. Мемлекеттік тіл, яғни, қазақ тілі — әлемдегі алты мыңға жуық тілдердің ішіндегі қолдану өрісі жағынан жетпісінші, ал тіл байлығы мен көркемдігі, оралымдығы жағынан алғашқы ондықтар қатарындағы тіл. Сондай-ақ, ол дүние жүзіндегі ауызша және жазбаша тіл мәдениеті қалыптасқан алты жүз тілдің және мемлекеттік мәртебеге ие екі жүз тілдің қатарында тұр. Қазақстанда тұратын жүзден аса ұлт өкілдері Қазақстанның халқын, соның ішінде қазақ халқының тұрмыс-әдебиетін, әдет-ғұрпын, мәдениетін, әдебиетін, тілін білуі міндетті. Тілге деген құрмет – халыққа деген құрмет. Тілсіз халықтың, елдің өмір сүруі мүмкін емес. Әлем таныған ел болу үшін тіліміздің жұлдызын биіктетуіміз керек. Тіл – қастерлі де, қасиетті ұғым. Ол әрбір адамға ана сүтімен бірге еніп, қалыптасады. Ана тілін сүйген адам – туған

жерін, елін, Отанын, атамекенін сүйеді деген сөз. Ал, бұлардың бәрі – адам баласы үшін ең қасиетті ұғымдар. Өмірдің алмастай қырын, абзал сырын түсіне білуіне басты себепкер – ана тілі (Қазақ тілі энциклопедиясынан).

Лексика-грамматикалық тапсырмалар

1. Мәтінді оқыңыз, түсінгеніңізді айтыңыз.

2. Мәтін мазмұнындағы мына сөздер мен сөйлемдерді орыс тіліне аударыңыз:

- Қазақ тілі – халқымыздың рухани байлығы;
- Тілге деген құрмет – халыққа деген құрмет;
- Өмірдің алмастай қырын, абзал сырын түсіне білуіне басты себепкер – ана тілі;
- Тілді шұбарлау.

3. Мәтіннің мазмұны бойынша төмендегі сұрақтарға жауап беріңіз.

- тіл тазалығы дегеніміз не?

- ана тілін ұмытқан адам нені ұмытады?
- тілді сақтау үшін не керек?
- Ұлт ұлт болып қалуы үшін не керек деп ойлайсыз?
- ана тіліміздің өткені мен болашағы жайлы не айта аласыз?
- Қазақ тілі түркі тілдерінің қай тобына жатады?
- Қазақ тілі қашан дербес тілге айналды?
- Қазақ халқы қандай жазу түрлерін қолданған?

4. Көп нүктенің орнына септік жалғауларын тиісті орындарына қосып, олардың жасалу жолдарын түсіндіріңіз.

Тіл әрбір азамат... ана сүті... беріліп қалыптасады. Ана сүті... бой... енген қасиеттер туған тіл... арқасында дамиды. Туған тіл... деген құрмет пен сүйіспеншілік бала кез... басталуы керек. Айналада адамдар..., өзіңнің өскен ортаңа, Отан... деген ерекше сезім мен көзқарас та туған тілің... білуден басталады. Тіл – халық... рухани, мәдени байлығы... дамуының құралы.

Қазақ тілі – халқымыз... рухани байлығы, ата... бала... , ұрпақтан –ұрпаққа мирас болып қалып отырған баға жетпес асыл мұра. Ана тіл... қасиеті туралы қанша айтсақ та таусылмайды. Азамат... қолындағы барлық асыл заттары тозады, жоғалады, ал тіл тозбайтын ең қымбат мұралар... бірі. Қазақ... біртуар ақыны М.Жұмабаев: “Ұлтқа тілі... қымбат нәрсе болмақ емес, бір ұлт... тілінде сол ұлт... сыры, тарихы, тұрмыс тіршілігі, мінезі айқын көрініп туады” - деген. Тіл байлығы - әрбір ұлт... мақтанышы. Әр азамат өзі.. ана тілін, көзінің қарашығындай қарауы және ана тілінің орынсыз шұбарлануына қарсы тұруға тиісті.

5. Төмендегі сөздерден «тіл» сөзімен тіркесетін сөздерді табыңыз.

Даму, қазақ, дүние, өнер, мемлекеттік, ақылды, саяси, әдеби, бұқаралық, ащы, тәтті, ұлтаралық, халықаралық, дербес, ұлы, ғылым

6. Берілген сұрақтарды топ болып талқылаңыздар.

Ұлттың ұлт болып қалыптасуына не қажет деп ойлайсыз:

Жер бетінде тілін жоғалтқан ұлттар туралы не білесіз?

Өлі тілдерге қандай тілдер жатады?

Тілді сақтау үшін не керек деп ойлайсыз?

9. Шағын мәтінді оқып, өз ойыңызбен толықтырыңыз.

Амал не, туған тілімізді шұбарлап, аралас сөйлейтіндерді жиі кездестіреміз. Басқа халықты айтпағанда, өз ішіміздегі шала қазақтарды таза қазақ қылатын кез болды. Бүгінде де кейбіреулердің қазақ тілін білмеуі, білсе де сөйлемеуі – қазақ тілін жақсартып, биік белестерге көтермеуіміздің қатерлі дерті болып табылады. Туған тілден безінген азаматтарды көргенде Паустовскийдің “Туған тіліне жаны ашымаған адам жәндік” -деп ашына айтқаны ойға оралады.

Елінің болашағын ойлаған әр азамат ана тілінің болашағын да қолынан келген көмегін аямауы тиіс.

Өкінішке орай, соңғы кезде көптеген қазақ жастары өз ана тілін бұрмалап сөйлеуді әдетке айналдырған. Ата-ананы қаділеу қалай керек болса, өз ана тілімізді қадірлеуді, қастерлеуді, аялауды қолға алайық. Төл тілінде сөйлеуден безу – ана сүтін беріп өсірген ананды ұмытумен бірдей.

Әр ұлттың болашағы оның ана тілінде. Тіл жоғалса ұлттың да болашағы бұлғыңғыр тартып, түбегейлі жоғалып кетері сөзсіз. Ата-бабасының кім болғаның, оның қандай мекенде тіршілік еткенін, оның салты қандай дәстүрі қандай екенін, ата-басынан қандай атамекен мұраға қалғанын келер ұрпаққа ана тілінде жеткізбесе ол өзінің кім екенін білу-білмеуі неғайбыл емес пе? **10. Мына шағын мәтін бойынша жұмыс жасаңыз.**

-мәтінді мәнерлеп оқыңыз

-мәтін бойынша жоспар құрыңыз

-мәтін бойынша сұрақтар құрыңыз

-мәтін мазмұнын баяндаңыз

Бүгінгі күн өткен өмірден өткен тарихымыздан бастау алатындығын ескерсек, өткенімізге үнемі көз жүгірте отырып, біз болашағымыздың іргетасын сенімнен, қабырғасын үміттен, босағасын өткен тарих тағылымдамаларынан қалауымыз керек. Қазақ халқы елінің азаттығы үшін, кең байтақ жерінің бостандығы үшін, ұлтының, ұрпағының бодандық шырмауынан шығуы үшін қанды қырғынды көріп, отаршылдық ойранын бастан кешірді. Еліміз де, халқымыз да, жеріміз де тәуелді болып, мәртебесі биік елдердің қас-қабағына қарап «Мен қазақпын» деп айтуға болмайтын заманды да біздің халық басынан кешірді. Сонда да мойыған жоқ.

Халқының болашағынан, ұрпағының келешегінен үмітін үзген жоқ, келер ұрпағына қалдырар ең қадірлі де қастерлі мұрасы – қазақ тілінің қаймағын бұзбай өз қалпында жеткізу үшін тырысып бақты. Қаншама зобалаң күн халқының басына төніп тұрса да тілін, дінін, салтын өз қалпында сақтай білді. Ата-баба арманы орындалып, үміт ақталды, сенім жеңді.

Қазақ халқы азат, мемлекеті тәуелсіз. Қазақ өз жеріне өзі ие, қазақ тілі биікке көтерілді, көк байрағы көк аспан астында, еркін желбіреуде. Бұл ата-бабам аңсаған азаттық, армандаған тәуелсіздік. Аталардың асқаралы арманы – қазақ тілінің еркіндігі, қазақ тілінің шырқауы бүгінде біз қол жеткізген жетістік, біз көрген, біз қадірлейтін жеңіс, біз қастерлейтін ұлттық мақтаныш.

Ұлттың тұтастығы тілінің болашағында, тілдің болашағы сол ұлт өкілдерінің үлесіндегі жұмыс. Қазақстан – тәуелсіз мемлекет. Қазақ халқын жоғалтпай қазақ қалпында бүгінге жеткізген ана тілі – қазақ тілі. Қазақ халқының мәңгілік мекені Қазақстан мемлекетін жасампаз мемлекетке айналдыру үшін ұлт тілі – қазақ тілін дәрежелетуіміз керек.

11. Мақал-мәтелдерді толықтырыңыз.

1. Тілін білмейтіндер емес, ... - мәңгүрт.
2. Тіл мәртебесі - ... мәртебесі.
3. Тіл - ... алтын көпірі.
4. Халық үшін өзге тілде сөйлеу қауіпті емес, ... ойлау қауіпті.
5. Тілі өлген ел - ... .. ел.
6. Тіл - өлшеусіз қазына, өрісі ... әлем.
7. Өз тілің - бірлік үшін, ... - тірлік үшін.
8. Тіл сүйексіз болса да, ... өтеді.
9. Ішімдегінің бәрі тілімде, ... бәрі түрімде.
10. Тіл жүйрік емес, ... жүйрік.

«Мақал жауап» атты ойын. Мұғалім оқушыларға әр түрлі сұрақ қояды, оқушылар сұраққа тек мақалмен жауап беруі тиіс:

- Өнер алды не?
- Ұрлық түбі не?
- Адамдықтың белгісі не?
- Әдепті бала қандай бала?
- Аңдамай сөйлеген қалай өледі?
- Айтылған сөз немен тең?
- Сөз неден өтеді?
- Сөзі ненің оғындай?
- Тіл нені жарады?
- Талаптыға не жауар?
- Не білім бұлағы?
- Еңбек түбі не?
- Тіл неден өткір?
- Таудай талап бергенше не бер?
- Дос жылатып айтар ал дұшпан ше?
- Отансыз адам неге тең?
- Білекті кімді жығады?
- Білімді кімді жығады?
- Ырыс алды не?
- Тілге құрмет кімге құрмет?

«Құндылықтар негізінен адам арқылы анықталатындықтан және олар адам үшін, оның дамуы мен жетілуі үшін қажет болғандықтан, әлеуметтік сипатқа ие. Сондықтан адамның әрекетінсіз, әлеуметтік практикасынсыз ешқандай құбылыс құндылықтық маңызға дейін көтеріле алмайды. Адам құндылықтың мәнін түйсіну үшін алдымен әлеуметтік дүниеде өмір сүруі керек. Ал тілсіз әлеуметтену жүзеге аспақ емес [2, 85 б.] деген пікірге сүйенсек, оқушы бойында тілге құндылық бағдар қалыптастыру үшін алдымен оны тілді дұрыс қолдануға, тіл байлығын сарқа пайдалана білуге үйрету қажет. Ұлттық тілді оқытуда ұлттық құндылықтарды іріктеп сабақ үрдісінде тиімді қолдану арқылы интеллектуалдық деңгейі жоғары, рухани дүниесі бай, отаншыл тұлға қалыптастыруға болады. Осы мақсатта сабақ үрдісінде халықтың бай қазынасынан тәрбиелік мәні зор мақал-мәтелдерді, шешендік сөздерді, ақын-жыраулар шығармаларынан үзінділерді қолдана отырып, оқушыларды ұлтжандылыққа, адамгершілікке баулу мұғалімнің шеберлігін талап етеді. Мұғалім өзінің тәжірибесі мен педагогикалық шеберлігі арқасында адамгершілігі мол, иманды да ибалы, ұлтын сүйетін, ұлттың болашағы үшін қам жейтін, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыруда халық қазынасының жауһарларын тәрбие құралы ретінде пайдалана білуі тиіс.

Сонымен бірге отбасы тәрбиесінің ұлттық ерекшеліктері, туыстық қарым-қатынас, жеті ата туралы түсінік, перзенттік парыз бен қарыз, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім, ұлттық адамгершілік, отансүйгіштік, еңбексүйгіштік қасиеттер, ізгілік сынды сапалық белгілер, ұлттық тәрбиенің негізгі бағыттары болады.

Орта мектепте қазақ тілін оқытуда ұлттық тілге құндылық қатынас қалыптастыру арқылы өз ұлтының дәстүрі мен мәдениетін, тілі мен тарихын құрметтейтін тұлға қалыптастыру мәселесі алдыңғы орында болуы қажет. Сонымен қатар тілдің ұлттық құндылық екендігін оқушы санасына сіңіру арқылы, ана тілін құрметтеп, оны бағалай білетін, ұлттық тілді сақтауға үлес қоса алатын тіл жанашырын тәрбиелей білуіміз керек. Қазақ тілі сабағында мұғалімнің міндеті оқушыларға ұлт тілінің көркемдігін түсіне білуге, оның мол

мүмкіншілігін пайдалана білуге үйрету, оқушылардың бойында ұлттық тілдің бай рухани қазынасы арқылы ұлттық сана, ұлттық намыс қалыптастыру.

Қорыта келгенде, тілге құндылық бағдар қалыптастырудың әдіс-тәсілдері ретінде мұғалім қазақ тілін оқытуда қолданылатын оқыту әдістерін тиімді пайдалана білуі тиіс. Бұл бағытта тіл туралы мәтіндермен жұмыс, эссе жазғызу, тұрақты тіркес, мақал-мәтелдерді дұрыс түсіне білуге арналған жаттығулар, түрлі ойын әдістерін қолдануға болады. Сондай-ақ оқушыларды туған тілін құрметтеуге тәрбиелеу мақсатында «Тілге құрмет – елге құрмет», «Ана тілің – арың бұл», «Туған тіл – тірегім» т.б. тақырыптарда түрлі тәрбие сағаттарын өткізу. Ана тіліне байланысты сыныптан тыс уақытта түрлі сайыстар мен интеллектуалдық ойындар ұйымдастыру да оқушылардың тілге құндылық бағдарын қалыптастырудың тиімді тәсілдеріне жағады.

Әдебиеттер:

1. Тілеуова С. Жеке тұлғаның құндылық бағдар жүйесінің танымдық мәні // Ізденіс – 1998. – №3. – Б. 155.
2. Дәулетбекова Ж.Т. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері / Пед. ғыл. докт... дисс. – Алматы, 2008. – 290 б.

Каваклы Мехмет МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНОЙ ОРИЕНТАЦИИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

Статья посвящена формированию языковых ценностей у школьников. Автор статьи делает вывод о том, что ценность языка человека определяется знанием и пониманием знания национальной принадлежности, ценностей национальной культуры и что этот процесс напрямую связан с человеческими разумом и сознанием, знанием национального языка и ценностей национальной культуры.

Ключевые слова: Национальные ценности, ценностная ориентация, язык, духовные ценности, методы, текст, методы игры.

Kavakly Mehmet METHODS OF FORMING A VALUE ORIENTATION OF STUDENTS WHEN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

The article is devoted to the formation of language values among schoolchildren. The author concludes that the value of a person's language is determined by the knowledge and understanding of the knowledge of national identity, the values of the national culture and that this process is directly related to the human mind and consciousness, knowledge of the national language and the values of the national culture.

Keywords: National values, values orientation, language, spiritual values, methods, text, game methods.

***

ӘОЖ 159.9

Доскалиева Р.Б. – магистр, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Жантуреева А.А. – магистр М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: aigulps.82@mail.ru

«ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ» МАМАНДЫҒЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӘСІБИ ПСИХОДИАГНОСТИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастырудың ғылыми-теориялық негіздері, психологиялық диагностиканың құрылымдық ерекшеліктері және болашақ педагог-психологтардың кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастыру моделі қарастырылды.

Тірек сөздер: Психодиагностика, тұлға, мотивация, теория, қарым-қатынас, маман, практика, білім, іс-әрекет.

Еліміздің білім беру жүйесіндегі жаңа ізденістер мен тың бастамалар әлемдік білім кеңістігіндегі ықпалдастықты және білім сапасын арттыруға бағытталып, бүгінде еліміздің жоғары білім беру жүйесіне мамандарды дайындаудың халықаралық стандарттарын енгізу аса маңызды әрі өзекті мәселенің бірі болып табылуда.

Қоғам дамуының талабы әр адамның психологиялық білім деңгейінің жоғары болуын қажет етеді. Психологиялық білімнің қажеттілігі еліміздің білім жүйесінде балабақшадан бастап, жоғары оқу орны, өндірістік салаға дейін өсуде. Сондықтан бұл міндеттерді шешуде болашақ психологтарды жан-жақты білімді, тәжірибелі, психологиялық білімді терең меңгерген, әдістемелік даярлығы жоғары маман ретінде қалыптастыру негізгі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Сонымен қатар, психологиялық кадрларды оқыту жүйесінде қарастырылатын көптеген мәселелер бар, атап айтсақ: оқу, тәрбие үрдісінде психодиагностика рөлінің артуы; қазіргі педагогикалық технологияларды қолдану негізінде оқу деңгейінің жоғарылауы; білім стандарттарын, оқу-әдістемелік модульдерін жасау және енгізу, оқу курстары, түрлері, сатылары мен білім мекемелерінің интеграциясы мен дифференциациясы; білімнің әлеуметтік бағдарлылығын, оның индивидуалды-креативтік бастауын аша түсу, жалпы және кәсіби білім арасындағы айырмашылықтарды ескеру; білім беру жүйелерін дамытудағы инновациялық үрдістерді белсендіру.

Психологиялық диагностика қоғамдық практикамен тығыз байланысқан педагог-психологтың негізгі іс-әрекетінің бірі ретінде соңғы кезде кеңінен танылуда. Қоғамдық практика тұрғысынан психологиялық диагностика мәселелерін қарастыру өзектілігі төмендегі мәселелерге байланысты:

а) педагогикалық еңбекті қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының қазіргі жағдайларында әрі қарай жетілдіру міндетіне; атап айтқанда оқу-тәрбие үрдісінде оқушылардың және олардың топтарының психологиялық ерекшеліктерін есепке алу қажеттілігіне, оларды зерттеуді жетілдіруге;

б) мұғалімнің психологиялық дайындығына қойылатын жоғары талаптар мен оның кемшіліктеріне (олардың ішінде: практикамен байланыстың әлсіздігі, оқылатын психологиялық курстардың академиялық сипаты, олардың оқу-тәрбие үрдісіндегі практикалық міндеттерді шешуге дұрыс бағытталмауы);

в) білім беру мекемелерінде психолог лауазымының енгізілуіне және педагогикалық институттарда психологтарды дайындайтын арнайы факультеттер мен бөлімдердің ашылуына байланысты ғылыми және әдістемелік жабдықтау қажет [1, 155 б.].

Психологиядағы барлық әдістемелік ізденістер, адамды жүйелі зерттеуде басқа да ғылыми салалар әдістерімен өзара тығыз байланыста болу қажеттілігімен сипатталады. Ғылымның тарихи даму процесінде және қоғамда 80 жылдары психодиагностика туралы еңбектерде, психодиагностика- адамның психологиялық және психофизиологиялық белгілерін анықтаудағы әдістер классификациясы пәні ретінде сипаттады. Бұл түсінікпен келісе отырып, психодиагностика мақсаты адамдар арасындағы психологиялық айырмашылық пен белгілі бір ерекшеліктеріне қарай адамдарды топтастыру, белгілі бір тәртіппен сипаттау. Гурьевичтің бұл анықтамасынан психодиагностика-әдістер классификациясы және психологияда осы салада білім алу бағыты деп түсінуге болады. Мысалы Е.А. Климов (1982) психодиагностиканы әдістер туралы ілім және тәжірибелік қызметті психологиялық ақпараттармен қамтамасыз ету деген анықтама береді [2, 265 б.].

«Қысқаша психологиялық сөздікте» (1985) *психодиагностика - бұл тұлғаның жеке ерекшеліктері мен даму перспективасын анықтау әдістерін талдауда психология саласы* деп берілген. Бұл анықтама психодиагностика психологияның қоғам алдында қойылған мақсаттарды шешудегі диагностикалық әдістер жүйесі деген мақсатымен сәйкес келеді. Сонымен қатар, психологтар «Психологиялық диагностика» терминіне түрлі мағынада түсінік береді. Мысалы:

1) адам психикасы даму деңгейі мен индивидуалды-психологиялық ерекшеліктерін анықтау мақсатында адамды зерттеу (А.Анастази) [3, 78 б.];

2) адамның қасиеттеріне қатысты жалпы заңдылықтар психикалық қасиеттерін бағалау туралы психологиялық білім жүйесінде қаралады деп есептейді. (Забродин Ю.М.) [4, 160 б.];

3) тұлғаны іс-әрекеті нәтижесі мен белгілеріне қарай танып білудегі құрал деп қаралады.

4) психологиялық диагноз қоюда теория мен тәжірибенің ішкі себептер мен байланыстарын ашу (Гильбух Ю.З.) [5, 11 б.];

5) әдістер классификациясы туралы ілім және адамның психологиялық психофизиологиялық белгілеріне қарай сипаттау (Бурлачук Л.Ф.) [2, 243 б.].

6) теория мен тәжірибеде психодиагностикалық зерттеу әдістерін қолдану, сонымен қатар ең бастысы тест әдісі.

Психодиагностиканың маңызы туралы жоғарыда айтылған анықтамалар мен қатар практикалық психолог іс-әрекеті туралы бір ғалымдар пікірінше психолог қызметін *диагноз және коррекция* деп көрсетсе, келесілері *диагноз және прогноз*, ал үшіншісі *диагноз, коррекция және профилактика* деген. Бұл жағдайда практикалық психолог әрекетін толық сипаттасақ мынандай құрамда болады: **диагноз, прогноз, коррекция және профилактика**. Практикалық психологтың бұл іс-әрекеттерін бір негізге келтірудегі ереже белгілі бір объектінің жағдайын анықтайды (Ануфриев А.Ф.) [4, 153 б.]. Бұл ретте *диагноз* объектінің жағдайын анықтаудағы іс-әрекет деп қарастырса, ал *прогноз* - сол объектінің болашағын болжау, *коррекция*-объектінің психологиясындағы ауытқушылығын, қалыпты жағдайға келтірудегі психологиялық әрекет деген ал *профилактика*-адам психологиясы қалыпты деңгейде даму үшін кейбір ауытқулардың алдын-ала ескерту мақсатында әрекет жасау. Бұл түсініктерде диагноз және прогноз психологтың практикалық іс-әрекетінде танымдық бөлімін қарастырса, коррекция мен профилактика объектінің қалыпты жағдайын қамтамасыз етіп, оның практикалық жағын сипаттайды. Психодиагностика тәжірибе негізінде практик психологтың іс-әрекеті болса, ал ғылыми пән ретінде теорияға негізделген практикалық психология бөлімі болып саналады. Сонда А.Ф. Ануфриев жоғарыда қарастырған анықтамаларын психодиагностика талданған,

топтастырылған, жүйеленген, қорытындыланған психодиагностикалық іс-әрекеттерден тұрады деп тұжырымдайды [4, 156 б.].

Психодиагностиканың практикалық диагностикалық іс-әрекеттің теориялық негізі ретіндегі түсіндірмесіне сүйене отырып, айта кететін жайт, өзіндік теориялық негізі бар.

Г.Витцлақтың пайымдауынша, психодиагностика «тұлғаға әлеуметтік, экономикалық, басқа да қарым-қатынастар аясында баға беруге арналған жалпы теориялық-әдіснамалық базис болып табылады, сондай-ақ, ол психодиагностикалық іс-әрекеттің теориясы болып табылады, өйткені, тұлғаның әлеуметтік, экономикалық, басқа да қарым-қатынастарға деген қатынасы іс-әрекет арқылы жүзеге асырылады [2, 204 б.].

Мақсаттарына қарай психологиялық диагностика іс-әрекет нысаны, іс-әрекет құралы, іс-әрекет амалы, сондай-ақ психологиялық үрдістің компоненті болып саналады.

Диагностикалық іс-әрекет жүйесінің функционалдық компоненттері - әрекеттер мен операциялар. Оларды орындау барысында шешілетін міндеттерге сәйкес келесі әрекеттер мен операциялар бөліп қарастырылады:

- 1) диагностикалау мақсатын, міндеттерін, нысандарын, әдістерін, әдістемелерін, тәсілдерін анықтау;
- 2) диагностиканың маңызды нысандары туралы сипаттамаларды, ақпаратты, оларға ықпал етуші жағдайлар мен факторларды анықтау;
- 3) диагностика нысандары туралы алынған ақпаратты талдау, түсіндіру және көшірмелеу;
- 4) диагностика нысанының диагностикаланатын қасиеттерінің көріну деңгейін, күйін бағалау;
- 5) диагностика нысанының өзгерістері мен дамуын болжамдау;
- 6) диагностика нысанына психологиялық ықпал ету және жүзеге асыру;
- 7) диагностикалық іс-әрекеттің нәтижелілігін бағалау және оны жүзеге асыру барысына қажетті түзетулерді енгізу.

Осылайша болашақ психологтардың диагностикалық амалдарды орындауға әзірлігі, диагностика мақсаттарына сай келетін диагностикалық әдістемелерді игеруі, диагностикалық шараларды жүзеге асырып, диагноз қоя алу психологқа адамның тұлғалық қасиеттерін дамыту мен қалыптастыру ықпалдарын білуге мүмкіндік береді.

Диагностикалық іс-әрекеттің нәтижесі дегеніміз – психика мен іс-әрекеттің байланысты қажеттілігін (қатынасын, ұнамды эмоцияларын) көрсететін мотивациялық, құндылық және мағыналық тұрғыдан өзгеруі, жаңадан түзілуі. Сондықтан аталған іскерліктер мен дағдыларды біз диагностикалық іс-әрекеттің мінез-құлықтық көрсеткіші деп біріктіреміз.

Сонымен, басқа іс-әрекет түрлері сияқты диагностикалық іс-әрекет те субъектілігімен, белсенділігімен, пәндік бағыттылығымен, мақсатқа лайықтылығымен, саналылығымен, белгілі бір құрылымы және мазмұнымен сипатталады. Сонда, «диагностикалық іс-әрекет» ұғымын түсіндіретін болсақ, *болашақ психологтардың диагностикалық іс-әрекеті дегеніміз – бұл психологиялық үрдіс пен оның компоненттері туралы ақпарат алу, ол ақпаратты диагноз қою мен оның дұрыстығын тексеру, қойылған мақсаттарға сәйкестігін анықтау мақсатында өңдеу үрдісі* [2, 66 б.].

Оқыту кезінде студенттің іс-әрекетінің барысына ерекше көңіл аудару қажет, себебі оның астарында берілген білімді қабылдау, терең түсіну студент іс-әрекетінің деңгейіне тікелей қатысты болады. Өзара әрекетте жұмыс істеуді аудиторияда және одан тыс жерлерде ұйымдастырудың әр қандай түрлері мен типтерін қолдана отырып студенттердің өздігінен ізденіп оқуына, білімін өсіруге

ықпал етіп, оны ұйымдастыра білу өте қажет. Алдымен таным іс-әрекеті жүреді, бұдан соң ол шығармашылық , іс-әрекетке ұласады. Бұл екі түрлі іс-әрекет диалектикалық, бірлікте шығармашылық, іс-әрекетке көшеді [6, 132 б.].

Кәсіби іс-әрекет мәселесін зерттеудің теориялық негізі ретінде С.Рубинштейннің тұлғаның негізгі қызығушылықтарын, қажеттіліктерін, бейімділіктерін, ұмтылыстарын сипаттайтын бағыттылығының тұжырымдамасы алынады. Ол тұлғаның іс-әрекет арқылы даму идеясын алға қойып, бағыттылық мәселесін «...адам іс-әрекетін мотив деп айқындай отырып, өздері сол іс-әрекеттің мақсаттары мен міндеттері арқылы анықталатын динамикалық тенденциялар» ретінде қарастырған.

Қазіргі психологтар адамның өзі, әлем және сол әлемдегі өзінің орны туралы кәсіби іс-әрекеттің құнды-мағыналық түзілімдерін қалыптастыру мәселесін кәсіби өзін-өзі анықтаудың маңызды міндеті деп есептейді. Кәсіби өзін-өзі анықтау дегеніміз –бұл ұзақ жүретін көпқырлы үрдіс, ол мына жолдардан тұрады: кәсіби іс-әрекеттің тұлға үшін маңыздылығын қалыптастыру және тұлғаның өз өмір жолын қалыптастыру.

Тұлғаның кәсіби іс-әрекеті адамның тұлғалық -азаматтық ұстанымдарына, өмір мәніне, өзінің өмірдегі орнын қалай түсінетініне, дүниетанымының ерекшеліктеріне, өмірлік қағидаларына, қажеттіліктеріне, өмірдегі жоспарларын бейнелейтін тұлғалық бағыттылығына негізделеді (қосымша). Сондықтан да, студенттердің кәсіби психодиагностикалық іс-әрекеттерін қалыптастыруда бұл мәселені зерттеген көптеген психолог және педагог ғалымдар еңбектеріндегі тұлғаның негізгі теорияларын негізге ала отырып, қарастырамыз: А.Н. Леонтьев [7, 310 б.], С.Л. Рубинштейн [8, 330 б.], А.А. Бодалев, А.Г. Асмолов [7, 171 б.], В.Н. Мясичев Л.И. Божович, А.С. Мерлин, К.К. Платонов [9, 350 б.] т.б. Аталған еңбектерде тұлғаның бағыттылығы мәселесін зерттеудегі түрлі ұстанымдарына қарай, бағыттылық туралы келесідей сипатталады:

а) бағыттылық тұлғаның ішкі ұстанымдарын айқындаушы мотивтер жүйесі деп түсіндіріледі;

б) бағыттылық тұлғаның тұтастығын сипаттайтын интеграциялық ұғым болып саналады;

в) тұлғаның бағыттылығы идеяларынан, мотивтерінен қызығушылықтарынан, қажеттіліктерінен, талаптануынан, арман-мұраттарынан, сенім - пікірлерінен көрініс табады;

г) тұлғаның бағыттылығы–бұл сыртқы ықпалдар мен ішкі жағдайлардың бірлігі.

Осы айтылғандардан төмендегідей қорытынды жасауға болады:

1) тұлғаның бағыттылығы оның құрылымының ең жоғарғы элементі деп сипатталады;

2) тұлғаның бағыттылығы адам мінездемесінің күрделі де сапалық сипаттамасы;

3) тұлғаның бағыттылығы тұлғаның мінез-құлық мотивтері мен қарым-қатынастарының құрылымы;

4) тұлғаның бағыттылығы адамның іс-әрекеті мен мінез-құлық тенденцияларының көрсеткіші болып табылады.

Тұлғаның бағыттылығы әртүрлі қарым-қатынастардан көрініс табады. Мотивациялық жүйеде тұлғалық талап-тілектердің өзін-өзі бағалау, өзін-өзі тану мотивтері басым болатын болса, **жеке бағыттылық** алға шығады. Егер адамның мінез-құлқы қоғам мен басқалардың мүдделеріне қатысты болса, онда бұл **қоғамдық бағыттылық** деген сөз. Егер адамның іс-әрекеті сол іс-әрекеттен, соның ішінде таңдалған мамандықтан туындайтын мотивтерді реттейтін болса, онда **кәсіби бағыттылық** дегеніміз осы.

Кәсіби бағыттылық мамандыққа деген көзқарасты, оған деген қызығушылық пен бейімділікті, мамандықты қалау мотивтерінің жүйесін, өз білімін, тәжірибесін, қабілеттерін таңдаған мамандығы саласында қолдануға деген ұмтылысты, құндылық бағдарлардың ерекше типін, белгілі бір іс-әрекетті мақсат етіп қою мәселелерін қарастырады.

Кәсіби бағыттылық дегеніміз, ең алдымен, адамның кәсіби іс-әрекетімен байланысты, оның мамандықты таңдауына, кәсіби іс-әрекетіне деген қызығушылығы мен қанағаттану сезіміне ықпал ететін мотивациялық (қызығушылықтарының, қажеттіліктерінің, бейімділіктері мен талап-тілектерінің, т.б.) жиынтығы. Кәсіби бағыттылық таңдамалы болып табылады, кәсіби бағыттылықтың пәні (таңдалған мамандық, іс-әрекет түрі), бағыттылықтың мамандықты игеруге деген ұмтылыс күші (деңгейі), қанағаттануы (адамның өз мамандығына қатынасы) арқылы сипатталады.

Э.Ф. Зеердің пікірінше, кәсіби бағыттылық—бұл адамның мамандыққа деген қатынасын көрсететін тұлғаның жинақтық қасиеті. Ол студенттің барлық оқу-еңбек іс-әрекетін терең мән-мазмұнға толтырып, кәсіби білім, білік, дағдылардың игерілу сапасын арттыруға септігін тигізеді.

Л.М. Митинаның пікірінше *«кәсіби бағыттылық оқытушының педагогикалық іс-әрекетте, қарым-қатынаста өз орнына деген мотивтерінің құрылымынан тұратын эмоциялық-құндылық жүйесі»* ретінде анықталады. Теориялық талдау арқылы кәсіби бағыттылықтың келесі компоненттерін бөліп қарастырсақ:

- 1) мотивтер (пікір, ниет, қызығушылық, бейімділік, арман-мұраттар);
- 2) құндылық бағдарлары (еңбектің мәні, еңбек ақы, әл-ауқат, біліктілік, мансап, әлеуметтік мәртебе, т.б.);
- 3) кәсіби ұстанымдар (мамандыққа деген көзқарас, мақсат, күтілетін нәтиже және кәсіби дамуға дайындық).

Тұлғаның бағыттылығын зерттеудің жүйелі және мотивациялық-мағыналық тәсілдерін қолдана отырып, зерттеліп жатқан құбылыстың құрылымдық компоненттері ретінде оның мәні мен мазмұнын мейлінше көрсететін мотивтердің келесі топтары:

- 1) мамандық таңдау мотивтері;
- 2) студенттердің оқу мотивтері; жетістіктері, танымдары, қанағаттану деңгейі; оқу іс-әрекетіне деген эмоциялық қарым-қатынасы және диплом алу мен мамандықты игеру мотивтері;
- 3) кәсіби бейнелеу жүйесі, оған екі элемент кіреді: мазмұндық (мамандықты елестетуі - *"Мамандық бейнесі"* және маманның кәсіби маңызды қасиеттерін елестету *"Психолог бейнесі"*) және эмоциялық (кәсіби іс-әрекетке, көзқарасы, қатынасы).

ЖОО-да оқу кезіндегі тұлғалық-кәсіби даму мәселесі Б.Г. Ананьев [10, 230 б.], А.А. Бодалев, И.А. Зимняя [6, 131 б.], Е.А. Климов [9, 230-240 б.], Л.Ф. Бурлачук [2, 308 б.], т.б. сияқты кеңестік психологтардың еңбектерінен кең көрініс тапқан. Қазақстандағы психология ғылымы негізгі мектептерінің бірі С.М. Жақыповтың психологиялық мектебі. С.М. Жақыповтың психологиялық тұжырымдамалары жоғары мектептегі кәсіби оқу процесінің психологиялық құрылымын концептуалды зерттеумен анықталады. Атап айтқанда ғалым еңбектерінде:

- кәсіби оқу процесінің тиімділігін арттырудың психологиялық алғышарттары айқындалады;
- жоғары мектепте студенттерді кәсіби дайындаудың біртұтас жүйесін қарастырады;

- еліміздегі эксперименттік этнопсихология ғылымының дамуы бастама алады [5, 33-47 б.].

Кәсіби бағыттылықты зерттеу еңбектерінде студенттердің тұлғалық-кәсіби дамуының келесі негізгі бағыттары қарастырылған:

- кәсіби бағыттылық пен қабілеттерді дамыту;
- мамандану және психикалық үрдістерді жетілдіру;
- өмір ұстанымдары мен өмірлік жоспарларды нақтылау;
- дербестік пен жауапкершіліктің деңгейін арттыру;
- болашақ мамандық аясындағы талап-тілектер деңгейінің өсуі;
- әдептілік, эстетикалық және рухани даму;
- өзін-өзі тәрбиелеу және кәсіби іс-әрекет қасиеттерін қалыптастыру;
- бастамашылдық пен шығармашылықтың дамуы;
- кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықты қалыптастыру.

Б.Г. Ананьев студенттік кезеңде барлық құндылықтар жүйесі қайта қаралып, кәсіби бағыттылықтың құнды-мағыналық компоненттері түзілетінін айтады [7, 220 б.].

Жоғарғы оқу орнындағы тұлғаның кәсіби дамуы кәсіби іс-әрекеттен көрінетін мағыналар мен құндылықтарға тікелей тәуелді. Кәсіби оқу барысында өзін-өзі тану үрдісі белсендіріледі. Адамның өз қасиеттерін, қабілеттері мен мүмкіндіктерін танып-білуі кәсіби-оқу іс-әрекетінің мазмұнды болуына және мағыналық байланыстардың дамуына септігін тигізеді. Өзін-өзі тану арқылы студент өз санасының құнды-мағыналық мазмұнына үңіле бастайды.

Кәсіби бағыттылықтың маңызды мақсатын, идеясын, мәнін, яғни кәсіби бағыттылықтың мазмұндық компонентін түйсіну – студенттің кәсіби және тұлғалық дамуының басты шарты.

Демек, маманның кәсіби дамуы–кәсібилену барысында тұлғаның мотивациялық-қажеттілік, когнитивтік, эмоциялық-ерік және мінездемелік салалардағы өзгерістерінің динамикасын көрсететін үрдіс. Бұл үрдіс болашақ мамандардың біліктілігін арттыруға, қамтамасыз етуге және қалпына келтіруге бағытталған шаралар жиынтығынан құралады. Кәсіби- психологиялық іс-әрекеттің табыстылығы іс-әрекеттің басқа түрлеріне интеграцияланған диагностикалық іс-әрекеттің дамуынан және студенттің оған психологиялық дайындығынан басталады.

Осы іс-әрекет түріндегі басты көрсеткіш болып саналатын ақпараттық негіздеме тұлғаның құрылымдық өзгерістері, яғни білім, білік, дағдылар түріндегі психикалық түзілімдердің дамуына мүмкіндік береді. Осыған байланысты студенттің кәсіби дайындығын дамыту үрдісінде іс-әрекеттің мотивациялық-қажеттілік саласын қалыптастыру қажет. Демек, психодиагностикалық іс-әрекеттің мазмұнын оның құрылымдық және функционалдық компоненттерімен байланыстыра қарастыру керек. Айта кететін жайт, басқа да іс-әрекет секілді диагностикалық іс-әрекет мотивациядан, мақсаттан, іс-әрекет пәнінен, тәсілдерден, амалдардан, іс-әрекет өнімі мен нәтижесінен құралады. Диагностикалық іс-әрекеттің құрылымы іскерліктер жиынтығынан тұрады.

Психодиагностикалық іс-әрекеттің маңызды көрсеткіштерінің бірі – мотивация. Белсенділік көзі және кәсіби іс-әрекет жүйесі ретінде қарастырылатын ол қажеттіліктерден, мотивтерден, мақсаттардан, олардың өзара әрекеттесуінен тұрады.

Психодиагностикалық іс-әрекеттің мотивациясы құрылымын зерттеген Б.И.Додонов оның 4 құрылымдық компоненттерін бөліп көрсетеді: іс-әрекетке көңілі толушылық, нәтиженің тұлға үшін маңыздылығы, іс-әрекеті жетістігі мотиві, тұлғаға қысым көрсету. Бірінші және екінші компоненттер іс-әрекеттің

бағыттылығын, бағдарын (үрдіс пен нәтиже) анықтайды және ішкі сипатқа ие, ал қалған компоненттер сыртқы ықпал факторлары саналады (ұнамды және ұнамсыз) [12, 280 б., 3, 76 б., 13, 51-71 б.].

Психодиагностикалық іс-әрекетке ең алдымен ішкі мотив түрткі болады, онда іс-әрекет нысаны туралы ақпаратты тану қажеттілігі іс-әрекет пәнімен байланысып, іс-әрекет құрылымына кіреді. Сонымен психодиагностикалық іс-әрекеттің дамуында студенттердің мотивтерін кәсібилендіруде сыртқы және ішкі мотивтердің мәні зор.

Болашақ психологтардың кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастыру моделін жасауда психодиагностиканы зерттеген Л.С. Выготский [14, 230 б.], А.А. Бодалев, Л.Ф. Бурлачук, К.М. Гуревич, И.В. Дубровина, Е.А. Климов, Н.Ф. Талызина [2, 55 б.]. Мысалы Л.Ф. Бурлачук ұсынған сызбаны қарастырсақ: *«Психодиагностикалық зерттеу», «іс-әрекет», «үрдіс»* терминдерін синонимдер ретінде қолдана отырып, автор үш негізгі кезеңді бөліп көрсетеді

- 1) зерттеу міндетіне сәйкес мәліметтерді жинақтау;
- 2) оларды өңдеу және түсіндіру;
- 3) шешім қабылдау.

Бірінші кезеңде ақпаратты жинау, талдау, әңгімелесу арқылы сыналушының өткені мен қазіргісі анықталып, сондай-ақ психодиагностикалық әдістемелердің көмегімен объективті және субъективті мәліметтер кешенімен танысып, диагностикалық міндет айқындалып, валидтілік, сенімділік негізінде тиісті әдістеме таңдалады. Нәтижелері әдістеме типіне қарай анықталып, «тұлғаның сипаттамасы», стандартты шамалар түрінде жазылады.

Екінші кезеңде диагностикалық тәжірибесі мен біліміне негізделген, шынайы болмысты белгілер сандық көрсеткіштермен алынған мәліметтер өңделіп, түсініктер беріледі. Диагностикалық көрсеткіштер жүйесін реттеуде қолданылатын әдістемелер мен теориялық қағидаларға сүйенеді. Бұл жағдайда әртүрлі мәліметтерді біріктіру эмпирикалық деңгейде (жекелеген әдістемелердің нәтижелерін шартты түрде салыстыруға мүмкіндік беретін, мысалы, әр әдістеменің «жоғарғы» немесе «төменгі» қарама-қарсы полюстерінен тұратын 5-баллдық шкалалар жасау арқылы) немесе белгілі бір тұлға теориясына сүйене отырып, жасалатын диагностикалық мәліметтерді теориялық қорыту мен жүйелеу арқылы жүзеге асырылады.

Үшінші кезеңде – шешім қабылдау кезеңінде – диагностикалық тұжырымдар *симптомдық, этиологиялық* немесе *типологиялық* деңгейлердің бірінде құрылады. Бірінші деңгейде көбінесе практикалық қорытынды шығаруға негіз болатын симптомдарды жинақтау арқылы болжамдық диагноз қойылады. Екіншісінде тек симптомдар ескеріліп қана қоймай, олардың себептері де есепке алынады. Үшінші деңгейде суреттеуден болжамдық құрылымдарға көшу жүзеге асырылады, олар зерттеуде алынған мәліметтердің орны мен маңызын анықтауға мүмкіндік береді. Шешім қабылдау кезеңі болжам жасаумен, психологиялық көмек беру үшін қажетті іс-әрекеттердің бағдарламасын жасаумен қорытындыланады [1, 150 б.].

Психодиагностика болашақ педагог-психолог қызметінде негізгі орын алады. Бұл қызмет күрделі істі, әрі үлкен жауапкершілікті талап етеді. Ол маманнан кәсіби шебер, іскерлікті қажет етеді, себебі әрбір адам педагог-психологтан көмек бағыт сұрайды. Диагностика жұмысын жүргізуде психодиагностиканың әлеуметтік этикалық талаптарын басшылыққа алады. Белгілі бір талаптарды орындауда педагог-психолог психодиагностиканың ұстанымдарын басшылыққа алады. Олар:

1. Құпияны сақтау ұстанымы, яғни психодиагностиканың нәтижесін таратпау. Бұл принцип әсіресе кәмелеттік жасқа жетпеген баламен байланысты болып келеді. Егер де кәмелеттік жасқа жетпеген балалар жоғары сынып оқушылары болатын болса, бұл балалармен жүргізілетін психодиагностика нәтижесі ата-ансына немесе күтуші адамдарына айтылады. Мұнда рухани моральдық жауапкершілік ескеріледі.

2. Ғылыми-негізділік ұстанымы – бұл принцип нақты ғылыми-негізділікті, үміт пен сенімділікті талап етеді.

3. Қорытындының объективті ұстанымы – бұл тест қорытындысының ғылыми негізде болуын қалайды. әрбір жүргізілген зерттеудің нақты және сенімді қорытындысы болуы шарт.

4. Зияндылық тигізбеу ұстанымында психодиагностика қорытындысы адамның жеке тұлғасына ешқандай қиындық туғызбауы тиіс.

5. Ұсынылған нұсқаудың тиімділік ұстанымы - әрбір адамға немесе топқа берілген психодиагностика нұсқауы тиімді болуы тиіс, әрі түсінікті болуы шарт [10, 225-230 б.].

Бұл аталған ұстанымдардың барлығы психодиагностикалық зерттеулерде басшылыққа алынуы тиіс. Осы тұжырымдарға және идеяларға, зерттеушінің жеке тәжірибесіне, оқытушылар тәжірибесіне сүйене отырып, студенттердің кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастырудың ұстанымдары белгіленді. Студенттердің кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастырудың ерекшелігі ЖОО-да жүзеге асырылатын ұстанымдар кешенінде көрініс табады.

Педагог-психологтардың кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастыру – бұл студенттің *«Мен болашақ маманмын»* шынайы бейнесін, өзінің болашақ мамандығы, кәсіби іс-әрекетті жүзеге асырудағы қабілеттерінің шынайы бейнесін құруда, қабілеттерін жетілдіруде, күрделі жағдайларда шешім қабылдауда, жанжалды жағдайларды бігістіруде, әртүрлі адамдармен қарым-қатынастар орната білуде көмек беру. Осындай білім, білік, дағдыларды игеру арқылы студент өзінің кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастырады, өз таңдауына қанағаттану сезімі қалыптасады [11, 35 б.].

Студенттердің кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастыру құрылымының мақсаты:

Кәсіби психодиагностикалық іс-әрекеті қалыптасқан маман даярлау.

Міндеттері: болашақ педагог-психологтың кәсіби-оқу бағытында психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастырудың біз ұсынған моделі студенттің өз жауапкершілігінде кәсіби бағдарлық дамуын қалыптастыруға көмек болады. Әрине, кәсіби оқу үрдісінде студенттің ішкі потенциалына басымдық беріледі, демек, өз таңдауы үшін жауап беруге, кәсіби оқу үрдісінде өз қабілеттерін белсендіруге, кәсіби таңдау жасауда өз құндылық-мотивациялық негіздемесін жасауға мүмкіндік береді.

1. Кәсіби психодиагностикалық іс-әрекеті қалыптасқан болашақ педагог-психологтың психологиялық-педагогикалық бейнесін жобалау;

2. Болашақ педагог-психологтарда кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық моделінің мазмұндық компонентін анықтау;

3. Педагог-психолог студенттердің кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастырудың әдістемесін жасау.

Болашақ педагог- психологтың кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастыру келесі құрылымдардан тұрады.

Сурет 1 – Болашақ педагог-психологтардың кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастыру моделі

I. Психодиагностикалық-бағдарлау құрылымы (жалпы бағдар құрылымы). Кәсіби-оқу барысында студенттердің бастапқы диагностикалық біліктері мен дағдыларын қалыптастыру (психологиялық үрдіс пен оның қатысушыларының сандық және сапалық сипаттамалары туралы ақпаратты зерттеу және жинау, жүйелеу, талдау және түсіндіру, шынайылығын бағалау, т.б.). Олардың диагностикалық іс-әрекетке дайындығының деңгейі зерделенеді. Бұл кезең кәсіби-оқу барысында психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастыру мен дамытуға негізделген, ол үш құрылымнан тұрады:

1) кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық құрылымы. Ол құрылымның мәні:

- алғашқы курстарда психолог мамандығы туралы мәлімет беру, бұл болашақ кәсіби іс-әрекетін дұрыс қалыптастыруға мүмкіндік береді;

- студенттерге кәсіби іс-әрекет саласында жүйелі білім алуға мүмкіндік беретін кәсіби-оқу бағыттылығын, «Мен болашақ маманмын» бейнесін қалыптастыруға, өзінің сол мамандыққа сәйкестігін және кәсіби іс-әрекетін қалыптастыруға бағытталған жаттығулар мен болашақ маманның мотивтері мен құндылықтары жіктеледі;

2) кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастырудың ұйымдастырушылық құрылымы.

- оқытушы мен студент және студенттердің өзара бірлескен қарым-қатынас жүйесінен болашақ маманның тұлғалық ерекшеліктерімен іс-әрекеті дамып, мағыналық- құндылық саласы қалыптасады;

- студенттік топтарды дамыту жұмысында студенттің әлеуметтік мәртебесі орнығып, топтағы әлеуметтік-психологиялық ахуалға қанағаттану сезімі, білім беру үрдісіне бейімделуі және «Мен болашақ маманмын» деген шынайы бейнесі қалыптасады. Студенттік ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық ахуалға қанағаттану болашақ психолог үшін әлеуметтік қолдауға тең, өйткені болашақ маман ретінде ғана емес, тұлға, жеке адам ретінде дамиды;

- сабақты тренинг, проблемалық дәріс, бейне-сессия, практикалық және т.б. түрінде өткізу студенттердің проблемалық жағдайларды шеше білуге және білімділікке, ізденімпаздыққа үйретеді;

- сабақтан тыс шараларды өткізу: психологиялық олимпиадалар, психологиялық апталықтар, семинар-тренингтер, психологиялық үйірмелер. Бұл шаралар мамандық туралы нақты көрініс қалыптастыруға, психологиялық іс-әрекетке бейімделуіне мүмкіндік береді;

-сабақ кезінде психолог қызметінің әдіс-тәсілдері туралы психологиялық білімін тереңдету және іскерлік-инновациялық ойындарды қолдану;

- кәсіби іс-әрекетін қалыптастыру мәселелері бойынша дөңгелек үстелдер, дебаттар, пед-психологиялық консилиумдар т.б. өткізу.

3) Кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастырудың реттеушілік-атқарушылық құрылымы

- жоғарғы оқу орнындағы психологиялық қызметтерге қатысу, өз іс-әрекетін және тұлғалық дайындығын және мамандықтың шынайы бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік береді;

- кәсіпорындарда, мекемелерде, білім мекемелерінде психологиялық зерттеулер жүргізу;

-өзінің қиындықтарын шешуге, психолог жұмысында әдістер мен техникаларды қолдану біліктері мен дағдыларын қалыптастыруға бағытталған тренингтік жұмыс (қосымша сабақтар);

- психолог-практиктердің жұмыс техникасы мен тәсілдерін үйрету, психологтың кәсіби іс-әрекетіне дайындықтың тұлғалық компонентін қалыптастыру;

- психологтың тренингтік, топтық іс-әрекеті туралы хабардар болу, кәсіби ойды және болашақ іс-әрекет үшін маңызды қасиеттерді дамыту;

- машықкер-ұстаздардың жетекшілігімен өтетін практикалық кеңестерге қатысу, психолог мамандығына бейімделу нақты клиенттермен жұмыс істеуге үйрену студенттердің кәсіби дайындығын бағалауға және кәсіби-оқу бағыттылығын айқындауға үйретеді

Кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастыру барысында студенттердің бастапқы диагностикалық біліктері мен дағдыларын қалыптастыру

(психологиялық үрдіс пен оның қатысушыларының сандық және сапалық сипаттамалары туралы ақпаратты зерттеу және жинау, жүйелеу, талдау және түсіндіру, шынайылығын бағалау, т.б.). Олардың диагностикалық іс-әрекетке дайындығының деңгейі зерделенеді [6, 129 б.; 12, 287 б.].

II. Белсенді-практикалық құрылымы (ұйымдастырушылық құрылымы).

Бұл кезеңде студенттер диагностикалық іс-әрекетті жүзеге асырады. Нәтижесінде мәселені анықтаудың біліктері мен дағдылары қалыптасып, соның негізінде объект туралы гипотезалар жасауды, болашақ іс-әрекетінің мақсаттары мен міндеттерін қоюды, зерттеліп жатқан объектіні әрі қарай болжауды үйренеді. Студенттер диагностикалық әдістемелерді меңгеріп, әдіс-тәсілдерді игереді, алынған ақпаратты талдау, түсіндіру, психологиялық тұжырым жасау біліктері мен дағдыларына жаттығады.

Белсенді-практикалық кезең кәсіби іс-әрекетінің белгіленген шарттарды жүзеге асыруға болатын жоғарғы білім саласында кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық жағдайларын және білім беру үрдісінің мазмұнын жасауға бағытталған мазмұндық қырын сипаттайды;

- студенттер психодиагностикалық зерттеу әдістер мен әдістемелер жүйесін талдап, түрлерімен танысады;

- психодиагностикалық зерттеулер жүргізеді,

- практика кезеңінде психодиагностика іс-әрекетін дамытады;

- студенттер өз кәсіби іс-әрекетін басқаруды, өмірлік кәсіби жоспарын құруды үйренеді. Осылайша студент болашақ кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетінің психологқа тән нақты бейнесін қалыптастырады.

III. Қорытынды бағалау кезеңі (нәтижелік құрылымы). Бұл кезеңнің мақсаты – студенттердің диагностикалық іс-әрекетінің даму тенденцияларын анықтау, диагностикалық біліктері мен дағдылардың даму динамикасын бағалау. Студенттердің кәсіби-психологиялық және диагностикалық іс-әрекетінің даму деңгейі туралы алынған ақпарат негізінде тиісті психологиялық-түзету шараларын қабылдап, талдап, жүйелеп, топтастыру, анықтама, ұсынба жазу.

Бұл кезеңде болашақ психологтардың кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетінің критерийлері мен көрсеткіштері бойынша бағалауды ұсынады. Диагностика нәтижесінде кәсіби психодиагностикалық іс-әрекеті төмендегі жолдармен жүзеге асырылады:

-өзіндік-психологиялық іс-әрекетін (мамандығының маңыздылығына деген сенімділігі, таңдаған мамандығына бейімділігінің бар екенін білуі, топтармен, адамдармен жұмыс жасай білуі т.б.) жүргізуі [13, 51- 67 б.] ;

-психодиагностикалық зерттеулерді талдауы (талдау, жүйелеу, топтастыру, интерпретациялау ерекшеліктерін ескеру);

-зерттеу нәтижелеріне қарай психодиагностикалық іс-әрекеттерді жалғастыру (коррекциялық жұмыстар, ұсынба, анықтама, хаттамалар жазу, кеңес беру т.б.).

Осылайша ұсынылған модель студенттердің кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетін қалыптастыруға көмегін тигізеді. Нәтижесінде: 1. Кәсіби оқу, мотив, мақсат, жоспарларына талдау жасалады. 2. Кәсіби психодиагностикалық іс-әрекет құрылымы мен мазмұнын түсінеді. 3. Кәсіби психодиагностикалық іс-әрекетті жүргізу барысы мен қорытындылау, бағалау жолдарын үйренеді. 4. «Мен болашақ педагог-психологпын» бейнесі қалыптасады.

Әдебиеттер:

1. Доскалиева Р.Б. Психологиялық диагностика: оқу құралы. – Орал: БҚМУ, 2013. – 183 б.

2. Психологическая диагностика / Под ред. М.К. Акимовой, К.М. Гуревича. – СПб: Питер, 2008. – 308 б.
3. Сластенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: Инновационная деятельность. – М., 1997. – 219 с.
4. Загвязинский В.И. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пособ. 2-е изд. - М.: Академия, 2005. – 160 с.
5. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология. - СПб.: Питер, 2008. – 277 с.
6. Овчарова Р.В. Практическая психология образования: учеб. пособ. – М.: Академия, 2003. – 448 с.
7. Психология: Адамзат ақыл-ой қазынасы. 10 томдық. Т. 5./ Жетекшісі: Г.Н. Нысанбаев. – Алматы: Таймас; Гуманистік психология. – 2005. – 480 б.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: а 2 т. – М., 1989. – 328 б.
9. Гуревич К.М. Проблемы дифференциальной психологии. – М.: Воронеж, 1998. – 384 с.
10. Доскалиева Р.Б. Психологиялық диагностиканың даму барысындағы жалпы ерекшеліктер // Ұлт тағылымы. – 2009. – № 1. – Б. 225-231.
11. Доскалиева Р.Б. Психологиялық зерттеу әдістерін жүйелеудегі негізгі ерекшеліктері // Қазақстан жоғарғы мектебі. – 2012. – №2. – Б. 35.
12. Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя. – Алматы, 1998. – 287 с.
13. Практикум по дифференциальной психодиагностике профессиональной пригодности / Под общ. ред. В.А. Бодрова. – М.: ПЭРСЭ, 2003. – 768 с.
14. Психология: Адамзат ақыл-ой қазынасы. 10 томдық. Т.1.: Мәдени-тарихи. тұжырымдама / Жетекшісі: Г.Н. Нысанбаев. – Алматы: Таймас. – 2005. – 480 б.

**Доскалиева Р.Б., Жантуреева А.А.
ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
ПСИХОДИАГНОСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ
СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ»**

В этой статье рассматриваются научно-теоретические основы формирования профессиональной психодиагностической деятельности, структурные особенности психологической диагностики и модель формирования профессиональной психодиагностической деятельности у будущих педагогов-психологов.

Ключевые слова: Психодиагностика, личность, мотивация, теория, общение, специалист, практика, образование, действие.

**Doskaliyeva R.B., Zhantureyeva A.
THE WAY OF FORMATION OF PROFESSIONAL
PSYCHODIAGNOSTIC STUDENTS MAJORING IN
"PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY"**

This article examines the scientific and theoretical foundations for the formation of professional psycho-diagnostic activities, the structural features of psychological diagnosis and the model for the formation of professional psychodiagnostic activity in future pedagogical psychologists.

Keywords: Psychodiagnostic, personality, motivation, theory, communication, specialty, practice, education, action.

***

ФИЛОЛОГИЯ
ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY

УДК 811.161.1

Жунусова Ж.Н. – доктор филологических наук, профессор
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Селиверстова Ж.Б. – докторант
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева
E-mail: seliverst.zh@gmail.com

**«И КАК ЖЕ СТЕПЬ ДОЛЖНА БЫЛА ВСТРЕТИТЬ?»: КОНЦЕПТ
СТЕПЬ В РОМАНЕ Г.Д. ГРЕБЕНЩИКОВА «СТО ПЛЕМЕН С ЕДИНЫМ»**

Аннотация. На материале романа Г.Д. Гребенщикова «Сто племен с единым» рассматривается концепт степь. Показано, что для писателя это не «безлюдное пространство», а историческое место жизни казахского народа, одушевленная природа, эпицентр драматических событий 1916 года. Художественный концепт степь Г.Д. Гребенщикова интегрирует общерусское и казахское восприятие Степи, а также собственно авторское.

Ключевые слова: Концепт, степь, Г.Д. Гребенщиков, концептуальный анализ, авторская картина мира

Изучение народа и культуры Казахстана русскими интеллектуалами имеет давнюю традицию. В этом ряду особо выделяется личность Георгия Дмитриевича Гребенщикова – писателя, публициста, поэта, этнографа, эмигранта первой послереволюционной волны. Академик С.А. Каскабасов подчеркивает, что имя Г.Д. Гребенщикова необходимо «вернуть» в Казахстан, так как личность этого писателя «имеет вес» в казахстанской филологии, а потому его творчество достойно внимания исследователей [1].

Исследовательский интерес к личности и творчеству Г.Д. Гребенщикова (1883-1964) в казахстанской науке не нов. В 1975 году, через десятилетие после смерти писателя, в Алма-Ате вышла монография К.Ш. Кереевой-Канафиевой «Русско-казахские литературные отношения», сегодня уже ставшая классикой казахстанской филологии – в 2012 году работа вошла в многотомник «Классические исследования», изданный по инициативе МОН РК. К.Ш. Кереева-Канафиева, исследуя литературные отношения казахского и русского народов, в ряду «дореволюционных русских художников слова», интересующихся казахстаникой, рассматривает рассказы Г.Д. Гребенщикова, «талантливого беллетриста, уроженца Восточного Казахстана, с большим трудом пробившего себе дорогу в большую литературу». Исследователь отмечает, что в произведениях, посвященных казахскому народу, Г.Д. Гребенщиков воспевает «поэзию патриархального казахского аула» [2, с. 361]. Интерес к творчеству Г.Д. Гребенщикова продолжился в последующие годы в работах Ш.Р. Елеукенова, Б.Б. Мамраева, С.А. Абдрахманова [3; 4; 5].

Сегодня Г.Д. Гребенщиков наиболее известен как автор цикла романов, объединенных общим названием «Чураевы», который писатель задумывал как главный труд всей своей творческой жизни. Идея написать роман,

раскрывающий жизнь алтайских староверов, возникла у Г.Д. Гребенщикова еще в 1911 году, когда он находился в этнографической экспедиции в долине реки Бухтармы. К сожалению, полный замысел автора, заключающийся в создании романа-эпопеи из 12 томов, осуществить не удалось. Сложные условия жизни писателя и череда исторических катаклизмов, начавшаяся в 1914 году, отнюдь не благоприятствовали стабильной и сосредоточенной работе над рукописями. Тем важнее и значительнее для нас тот факт, что в подготовленных им книгах романа мы находим свидетельства глубокого и искреннего внимания писателя к жизни и судьбе казахского народа.

Роман «Сто племен с единым» – пятая книга цикла «Чураевы» – охватывает события, происходившие в Сибири и Степном крае во время Первой мировой войны – в 1914-1916 годах. Этим объясняется метафорическое название романа: мировая война закрутила в единый водоворот событий практически все народы евразийского пространства – все «сто племен». Обращаясь к экстралингвистическим факторам, следует обратить внимание, что роман был написан в 1920-х – начале 1930-х годов и издан в США на русском языке в 1933 году. К этому времени писатель уже 9 лет жил в Америке, в новом для себя мире и, казалось бы, имел новые темы для творчества. Однако, несмотря на переломные события в своей жизни: война, революция, эмиграция, жизнь в Европе, а затем в Америке, – Г.Д. Гребенщиков не утратил прежнего интереса к истории и действительности казахского народа.

В романе «Сто племен с единым» десять глав, из них восьмая, девятая и десятая главы (по объему – треть романа) посвящены событиям 1916 года. Как известно из истории, по указу от 25 июня 1916 года «О привлечении мужского инородческого населения империи для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии» основная часть мужского населения коренных народов Степного края, Центральной Азии, Сибири, а также Нижнего Поволжья, Северного Кавказа и Закавказья в возрасте от 19 до 43 лет должна была быть привлечена для тыловых работ [6].

Необходимо отметить, что это трагическое время нашло отражение во многих произведениях казахской национальной литературы. Мухтар Ауэзов, Жамбыл Жабаев, Сабит Муканов, Калмухан Исабаев оставили свой авторский взгляд на события, которые вошли в историю Казахстана как национально-освободительное восстание 1916 года. Г.Д. Гребенщиков, как мыслящий художник слова, также не мог пройти мимо этих событий в казахской истории. Поэтому в его романе «Сто племен с единым» мы находим яркую, эмоционально напряженную и написанную сочувствующим пером картину национального движения казахского народа.

Историческая арена масштабных событий 1916 года – Степной край, Казахская Степь. Именно здесь разворачиваются драматические действия в завершающих главах романа Г.Д. Гребенщикова. И это обстоятельство ставит перед исследователями вопрос о выявлении особенностей восприятия Г.Д. Гребенщиковым *степи* как важнейшего концепта казахского мира.

По мнению казахстанских исследователей, *степь* является одним из основополагающих концептов казахской национальной картины мира. Так, исследователь А.Б. Туманова отмечает, что «смысл доминанты «степь»... проникает во все концептуально значимые участки национальной картины мира» [7, с. 82]. К.К. Сегизбаева включает концепт *степь* в набор концептов, «наиболее точно отражающих мировосприятие и миропонимание» казахского народа [8, с. 13], а А.Ж. Бахралинова показывает его «воплощением национально-специфических смыслов» лингвокультуры Казахстана [9, с. 3].

Концепт *степь* вызывает бесспорный исследовательский интерес при изучении лингвокультурных особенностей и других народов, исторически проживающих в степной зоне Евразии, например, русских, украинцев [10; 11]. Но если, по мнению некоторых исследователей, в русской ментальности *степь* – это «плоское, ровное, объективно существующее пространство», которое концептуально характеризуется как «имеющее пределы, границы» и как «способ жизни – скучной, однообразной, монотонной» [12, с. 383-384], то для казахского народа *степь* – это не просто объективное пространство, это фундаментальный национальный экологический ландшафт, земная колыбель тысячелетней степной цивилизации и культуры.

Структура казахского национального концепта *степь* многогранна и многозначительна. Вбирая народную ментальность, исторические факты, традиции и образ жизни, *степь* порождает в сознании казаха бесконечные ассоциации и вариации. Рамки статьи не позволяют продемонстрировать всю полноту концептуальной структуры *степь* и ее исчерпывающую лексико-семантическую интерпретацию. Поэтому ограничимся ключевыми признаками художественного концепта *степь*, проявленного в романе Г.Д. Гребенщикова «Сто племен с единым».

Структура концепта как ментального образования формируется признаками, отображающими «прототипические способы описания фрагментов мира» [13, с. 88]. Основные сочетания лексем представляют концепт *степь* через прототип «пространство». Большинство толковых словарей русского языка определяют «степь» как «обширное, безлесное, ровное, покрытое травянистой растительностью пространство в полосе сухого климата» [14; 15, с. 764; 16].

Исследуемый текст Г.Д. Гребенщикова содержит многочисленные примеры «пространственного» толкования лексемы «степь»: «...**широки степи-равнины**», «...**тучны и привольны для кочевья просторные степи заиртышские**», «...**далеко простираются степи**» [17, с. 111-112]. «**Ярче всех воскресло детство, весенние дни и широкая равнина девственной степи, вся покрытая мелкими голубыми цветами**» [17, с. 123]. «**Беспризорный скот широко разбрелся по степи**» [17, с. 128]. Лексическая сочетаемость со словами с пространственной семантикой «широкий», «просторный», «простираются» усиливает семему «пространство» в структуре концепта *степь*, определяя ее доминантное значение. Поэтому необходимо учитывать языковые факторы проявления пространственности при исследовании авторского концепта *степь*.

«Словарь русского языка» под редакцией А.П. Евгеньевой дает следующую дефиницию лексемы «пространство» – «неограниченная протяженность (во всех измерениях, направлениях)» [14], что позволяет выделить сему разнонаправленности в характеристиках, актуализирующих концепт *степь*. М.В. Осыка, исследующая топонимическую фразеологию, отмечает, что «пространственные отношения могут быть выражены различными параметрами – место (местонахождение), степень удаленности, направление, размер, протяженность, форма, конфигурация». В языке эти параметры проявляются «в обозначении: а) направления (куда?); б) места (где? откуда?)» [18, с. 130]. Художественный текст Г.Д. Гребенщикова предоставляет языковые факты, подтверждающие многообразие пространственных отношений: «**Ржали тысячами голосов перешедшие на рысь испуганные лошади – позади, на необозримой широте степей** [обозначение места], **запыхали огненные языки степных пожаров**» [17, с. 113]. «**Десятки всадников, прибежавших из глубины степи** [обозначение места], **донесли весть о том, что казаки обошли и захватили в плен уже десятки караванов**» [17, с. 123]. «**Так до самого заката солнца разъезжались и съезжались и снова быстро разбегались по степи**

[обозначение направления] *всадники*» [17, с. 124]. «И по этому знаку через несколько мгновений с **разных концов степи** [обозначение места] к холму устремились *всадники*» [17, с. 124]. Как видно, для Г.Д. Гребенщикова *степь* семантически и концептуально – не хаотичное пространство, а пространство осмысленного разнонаправленного и многовекторного движения. Именно такой была Казахская Степь летом 1916 года.

Прототип «пространство» восходит к античной философии. Л.А. Чижова, исследующая категорию локативности в русском языке, отмечает, что категория «пространство» является продолжением философской категории «место», которую Аристотель в трактате «Категории» описал как одну из «наиболее обобщенных отражений объективной реальности» [19]. То есть, являясь категорией философской, данное понятие требует некоторого уточнения для более полного осмысления семемы «пространство», актуализирующей концепт *степь*.

В «Философском энциклопедическом словаре» пространство трактуется как «форма бытия материи, характеризующая ее протяженность, структурность, сосуществование и взаимодействие элементов во всех материальных системах» [20, с. 519]. Казахская Степь – степь казахов-кочевников и жителей городов – представляла собой именно такую мощную и рационально организованную пространственную систему. Ее слаженную работу обеспечивали элементы, структурирующие Степь как место жизни и деятельности казахского социума: пути кочевий, аулы, родовые кладбища, зимовки, пастбища, источники воды, хозяйственные угодья. И в этом значении концепт *степь* восходит к следующему прототипическому образу – «место обитания».

Г.Д. Гребенщиков, с молодых лет знавший особенности организации казахского степного быта и ведения хозяйства, достаточно точно воспроизводит это в романе: «**Двадцать пять отдельных пастухов, каждый с четырьмя подпасками, в двадцати пяти отдельных стойбищах пасут гурты и табуны Тохтахановы**» [17, с. 112]. «**Никогда в веках не мерены и не вспахивались девственные пастбища у западных отрогов Тянь-Шанских высот, на краю солнечной Туркестани**» [17, с. 112]. «**Молнией облетела эта весть все кочевья и стойбища, все киргизские аулы**» [17, с. 113]. Писатель хорошо понимал отличие широкого казахского образа жизни от образа жизни русских крестьян и горнозаводских рабочих. Он знал, степь – не безлюдное пространство, а место жизни, настоящее жизненное пространство казахского народа, пронизанное многими путями и наполненное бесчисленным количеством значимых для казаха объектов.

Для адекватной интерпретации прототипа «место обитания» толковые словари русского языка не дают достаточного материала. Толковый словарь В.И. Даля, наиболее полно раскрывающий значение лексемы «степь», выделяет значение «трава, покос; пажить, пастбище» – но только в южных и восточных хозяйствах (Украина и Приволжье). Территория же зауральской степи, то есть Казахская Степь, имеет другое толкование: «незаселенный, кочевой простор, как и *киргизская степь*» (курсив В.И. Даля) [21, с. 710]. То есть кочевая степь представлена в толковом словаре XIX века как пространство, не наполненное человеческим и бытовым осмыслением. Эта семантика во многом объясняется тем, что изначально в русской лингвокультуре отношение к степи было отношением к чуждому и непознанному. Маркером этого отношения явилось понятие русской картины мира как «Дикое Поле». Ведущий русский историк рубежа XIX-XX веков профессор В.О. Ключевский отмечал: «До второй половины XVIII в. жизнь наибольшей части русского народа шла в лесной полосе... Степь вторгалась в эту жизнь только злыми эпизодами, татарскими нашествиями да казацкими бунтами» [22, с. 51].

Поэтому, учитывая, что концепт *степь* является доминантным концептом казахской национальной картины мира, считаем необходимым уточнить дефиницию слова «степь» в лексикографических источниках казахского языка.

Лексема «степь» представлена в казахском языке лексемой «дала». Толковый словарь казахского языка определяет данную лексему как «пространство с травянистой растительностью» [23, с. 185]. Однако в отличие от словарей русского языка в казахском языке лексема «степь/дала» имеет не только природное, но и хозяйственно-культурное наполнение. 15-томный «Словарь казахского литературного языка» дает более широкую дефиницию лексемы «дала», раскрывая ее многозначность в лингвокультуре казахского народа. В частности, «дала» трактуется как «слегка возвышенная местность с пастбищами, посевными угодьями», как «сенокос; луг пастбищный», «двор, хлев», «место вне дома», «известный край». Все это свидетельствует о том, что степь для казаха – это место хозяйствования, заселенное место. Не случайно, как отмечается в толковом словаре, степь в переносном значении – это «страна», «священное место, родина предков» [24, с. 454-455].

Таким образом, Казахская Степь предстает перед нами как сложная система с многообразной и прагматичной организацией бытовой культуры. Исследователи отмечают, что кочевое хозяйство строилось «на рациональном использовании пастбищ, кормовых и водных ресурсов, продуктивных свойств животных», а степняки «стали частью природы, приспособившая экономику к природно-климатическим условиям» [25, с. 6]. Степь для кочевника была родной средой обитания с давних времен. Мир кочевника имеет многотысячелетнюю историю. Поэтому семантическое, смысловое наполнение концепта *степь* в казахской лингвокультуре является более емким и содержательным, чем в лингвокультурах соседних народов.

В философии казаха-кочевника природа всегда имела священное и главенствующее начало. Поэтому мировоззрение казахского народа включает в себя одушевление и сакрализацию природы. Казах, житель Степи, восторгался ее природой, воспевал ее в песнях, абсолютизировал в сказках и мифах. Академик С.А. Каскабасов объясняет это проявлением анимизма, то есть тех изначальных «верований, когда во всем усматривается душа человеческая, когда, по представлениям людей, все в природе живет, как человек» [26, с. 5].

Очень важно, что это фундаментальное «живое» понимание природы не было чуждым и для Г.Д. Гребенщикова, романтизовавшего жизнь Казахской Степи. Анализ художественного текста показывает, что понимание Степи как «живого существа», как своего рода «действующего лица» было для автора значимым прототипом, который актуализировал персонифицирующую составляющую в содержании авторского концепта *степь*. В частности, Г.Д. Гребенщиков пишет: *«Степи от времен Авраама и Исаака не живут, но грезят и в грезе своей создают не явь, но сказку и легенду»* [17, с. 122]. Следует заметить, говоря, что степи «не живут», автор, разумеется, имеет в виду не «мертвую» материальную реальность, а как раз наоборот, «живую» ментальную и психическую активность, присущую человеку – «грезы».

Для сравнения контекстов, подтверждающих факт равного употребления глаголов по отношению к деятельности живого и неживого, обращаем внимание на то, что автор также использует аналогичную словесную формулу для характеристики одного из народов Восточной Сибири – тунгусов: *«Сердце тунгуса... печется о мире как о вечном смысле бытия, ибо земля и небо и звезды – лишь украшения вечного, ничем не нарушаемого и самого счастливого из снов. Вот почему тунгусы не живут, а спят наяву»* [17, с. 109]. Данное сопоставление демонстрирует употребление одинаковых глагольных форм по

отношению к живому («тунгус» как представитель этноса) и объективно неживому («степь» как объект природы) и подтверждает тезис о том, что Г.Д. Гребенщиков наделяет *степь* концептуальными признаками живого существа.

Концептуальные признаки, персонифицирующие *степь*, находят в тексте еще ряд важных проявлений. Это тем более значимо, что данные «живые» семантические признаки относятся непосредственно к пониманию Г.Д. Гребенщиковым самой сути национально-освободительного восстания казахов. Воспринимая события того времени в контексте исторической судьбы казахского народа, писатель формулирует: *«И как же степь должна была встретить тех, кто несет с собою смерть легенды? О, тогда должны раскрыться все курганы и должны встать из них все сказочные богатыри»* [17, с. 122]. *«Нет, степь, древняя колыбель предков от времени праотца Ибрагима, не должна предать его и его род»* [17, с. 123]. *«Тогда степь опять освободится от нашествия врагов и позовет к себе всех полоненных сынов своих, разбудит павших в битвах, мирно спящих в курганах богатырей»* [17, с. 129].

Глагольная сочетаемость лексемы «степь», репрезентирующей исследуемый концепт, не просто актуализирует признаки «живого существа», но и несет дополнительное семантическое наполнение – *степь* выступает в качестве защитницы и охранительницы тех традиционных устоев, которые веками складывались в степной цивилизации. И несмотря на пространственную и, казалось бы, бесконечную протяженность, степь для кочевника – это, прежде всего, родной дом, это курганы и духи предков, это родная земля и все ее урочища, которые и обогреют, и укроют, и защитят. Г.Д. Гребенщиков метафорически ведет речь от «лица» Казахской Степи. И эпический стиль, который используется автором, возвышает значимость событий 1916 года.

При концептуальном анализе исследуемого текста обращает на себя внимание удивительно чуткое отношение Г.Д. Гребенщикова к Казахской Степи, к степной тысячелетней истории и культуре. Автор с глубоким чувством рассказывает о мирной жизни казахских аулов, знакомя читателя с многовековой «степной сказкой»: *«Века и тысячелетия плелась степная сказка мирных кочевых аулов. Одни и те же ковыли ласкали шелковую пряжей грудь непаханных равнин. Изредка сгорая, они затем вновь своими шепотами убаюкивали тишину давно уснувших здесь легенд. Приходили, уходили племена, проносились буйным ураганом вооруженные полки завоевателей – и снова на столетия все засыпало, чтобы в мирной жизни кочевых народов медленно слагалась и утверждалась новая легенда. Степи от времен Авраама и Исаака не живут, но грезят и в грезе своей создают не явь, но сказку и легенду...»* [17, с. 122].

Чтобы приблизиться к пониманию красоты и неповторимости свободной жизни казахов-кочевников, Г.Д. Гребенщиков употребляет ряд ярких по своей образности лексем, объединенных значением «чудо»: *сказка, легенда, греза*. Смотрим у В.И. Даля: «Сказка – вымышленный рассказ, небывалая и даже несбыточная повесть, сказание» [21, т. 2, с. 603]. «Словарь русского языка» С.И. Ожегова это значение уточняет: «преимущественно с участием волшебных, фантастических сил» [15, с. 718]. «Легенда – предание о чудесном событии» [21, с. 816]. *Греза* словарем В.И. Даля трактуется как «мечта, мнимое видение» [21, с. 364]. А согласно словарю С.И. Ожегова: не просто мечта, а «светлая мечта» [15, с. 148], т.е. возвышенная, радостная. Как видно, Г.Д. Гребенщиков, описывая «степную сказку» и тем самым утверждая постоянство степной философии, использует лексемы с семантикой умиротворения и вечности – *степные ковыли «ласкали» и «убаюкивали» тишину степей, казахские богатыри «стяжали и непобедимость, и бессмертие»* [17, с. 112].

Именно такая «степная сказка», с точки зрения Г.Д. Гребенщикова, столкнулась в 1916 году с безжалостной реальностью. В далекой от казахского Степного края Америке, спустя полтора десятка лет после событий, изложенных в романе, Г.Д. Гребенщиков показывает, как степняки, охваченные решимостью и отчаянием, применили древний способ самозащиты, который писатель и назвал «чудом»: *«Бесчисленными муравейниками сгущались и перемещались табуны и гурты. Овцы двигались в одном направлении, рогатый скот – в другом, табуны лошадей – в третьем, и постепенно выростали живые волны-ярусы, разделенные промежутками, и все это направлялось с востока к западу, навстречу врагу»*. После восхода солнца, когда степняки могли точно определить местоположение противника, началось сведение дальних концов флангов. И вскоре «из огромного десятиверстного яруса стала образовываться дуга, а затем и подкова», которая обхватывала неприятеля с востока, севера и юга, а затем и с запада, и которая стала замыкаться в сплошное сокращавшееся кольцо [17, с. 125]. Когда кольцо сомкнулось, был отдан приказ – «крутить трещотки». В мирной жизни казахов такая трещотка – сакпан – широко использовалась в животноводстве. Пастухи с ее помощью сгоняли овец в отары, а при необходимости отпугивали птиц от посевов. Но в экстремальных условиях степного сражения звук, который издавал сакпан, – «раздирающий душу, поднимающий волосы дыбом» [17, с. 126], – наводил страх на животных и вселял отчаянную решимость в самих людей. *«И обезумели всадники и пастухи, мгновенно превратившись в звереющих тиранов своих же лошадей, коров, баранов и быков. Они били их трещотками, кнутами, палками, вонзали в них ножи, рвали на части шкуры, кусали уши лошадей, на которых сидели, и криками страха, гнева, храбрости, отчаяния и мщенья бросали тысячи и тысячи взбесившихся животных к центру несчастья, на врага»* [17, с. 126].

В контексте степной битвы слово «чудо» не несет значения волшебного жизнеутверждающего начала, как в описании мирной жизни степняков-кочевников. Напротив, сочетаясь с контрастным определением «страшный», определяющее слово образует сочетание противоположных по смыслу слов, являясь составной частью индивидуально-авторского оксюморона – «страшное чудо». К значению лексемы «чудо»: «диво, необычайная вещь или явление» [21, с. 947] – прибавляется дополнительное значение лексемы «страшный»: «наводящий страх, пугающий, ужасный» [21, с. 722]. И исчезла прекрасная степная сказка. *«В степи творилось небывалое в течение столетий страшное чудо»* [17, с. 125]. Г.Д. Гребенщиков видит в «страшном чуде» мобилизацию всех сил Степи, а в оборонительных действиях казахского народа – стремление сохранить веками сложившийся жизненный уклад, полный естественной гармонии.

По мнению исследователей, писатель принимал близко к сердцу и переживал «распад патриархального уклада степняков как большое несчастье, вследствие которого исчезла, по его мнению, романтика из жизни кочевников» [2, с. 372]. Искренне расположенный и открытый казахскому народу, он верно понимал ценностные ориентиры казахской национальной картины мира. Но, воспевая поэзию традиционной степной жизни казахского народа и восхищаясь ею, Г.Д. Гребенщиков, как отмечает К.Ш. Кереева-Канафиева, не воспринимал тех новых тенденций, которые несла в степь «эпоха бурного развития буржуазии в России, когда капитализм стал вовлекать в свою орбиту и далекие национальные окраины» [2, с. 363]. Однако, на наш взгляд, авторский концепт *степь*, отражающий и выражающий взгляды Г.Д. Гребенщикова на казахское общество, несомненно, более сложен и многогранен.

Лексико-семантический и концептуальный анализ художественного текста романа Г.Д. Гребенщикова «Сто племен с единым» позволил в рамках статьи

выявить некоторые структурно-содержательные, прототипические особенности концепта *степь* в авторской картине мира.

Во-первых, семантико-концептуальная реконструкция показала, что для Г.Д. Гребенщикова *степь* не только «широкое» и «безлюдное», «незаселенное пространство», но и «место обитания», по сути, «место жизни» казахского народа. *Степь* не пространство хаоса, а пространство упорядоченного движения.

Во-вторых, Г.Д. Гребенщикоу присуща сакрализация и персонификация *степи* как «одушевленной природы», «живого существа» (особенно в контексте событий 1916 года). *Степь* выступает защитницей и охранительницей традиционных устоев степной цивилизации.

В-третьих, *степь* для писателя – это настоящая «степная сказка», «легенда», «грезы». В толерантном мировидении Г.Д. Гребенщикова присутствуют элементы романтизации. Автор однозначно против «смерти степной легенды», которая, однако, угрожающе проступает в трагическом противостоянии 1916 года. *Степь* – это эпицентр «страшного чуда», место эпической битвы за право национальной самобытной жизни.

В целом, концепт *степь* в картине мира Г.Д. Гребенщикова стал не просто повторением обыденного русского понимания *степи*, но авторским художественным концептом, который интегрировал не только общерусское, но и казахское восприятие Степи, а также собственно авторское.

Таким образом, авторская картина мира Г.Д. Гребенщикова не дублирует русское мировидение, а включает в себя через концепт *степь* элементы казахской национальной картины мира. И доказательство этого – главы романа «Сто племен с единым», посвященные драматическим событиям 1916 года в Казахской Степи.

Литература:

1. Заседание Диссертационного совета по филологическим наукам Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. 11 ноября 2017 г. – <http://www.enu.kz/ru/nauka/dissertatsionnye-sovety/spisok/filologiya/informatsiya-o-doktorantakh/orazbaeva-n-s>. Дата обращения: 21.12.2017 г.
2. Кереева-Канафиева К.Ш. Русско-казахские литературные отношения // Классические исследования. Т. 4. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. – 400 с.
3. Елеукенов Ш.Р. Евразийский талисман. О литературных истоках движения // Евразийский талисман. – Алматы: Білім, 1996.
4. Мамраев Б.Б. Казахские литературные связи начала 20 века. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 95 с.
5. Абдрахманов С.А. Ханство Гребенщикова // Казахстанская правда. – 2013. – 15 мая.
6. Документы по истории событий 1916 г. Высочайшее повеление 25 июня 1916 г. – <http://semirechye.rusarchives.ru/dokumenty-po-istorii-sobytij-1916-g>. Дата обращения: 20.12.2017 г.
7. Туманова А.Б. Контаминированная языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва. – Алматы, 2010. – 263 с.
8. Сегизбаева К.К. Концепты «степь» и «польнь» в казахской языковой картине мира // Современная высшая школа. – 2013. – №2. – С. 12-15.
9. Бахралинова А.Ж. Функционирование лингвокультуры в сознании билингов, владеющих русским языком: теоретико-экспериментальное исследование / Автореферат дисс... канд. филолог. наук. – Кемерово, 2013. – 24 с.
10. Николаева С.Ю. Концепт «степь» в коммуникативном пространстве поэзии П.Н. Васильева // Вестник Тверского гос. ун-та. Серия: Филология. – 2011. – Вып. 1. – С. 127-138.

11. Гладкая Ю. Индивидуально-авторские трансформации концепта «степь» в литературе XIX века // Лінгвістика. Лінгвокультурологія: Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012. – Т. 5. – С. 39-44.
12. Григорьева И.В., Туманова А.Б. Концепт «степь» в лингвистической науке: определение понятия и составляющих // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия Филологическая. – 2016. – №1. – С. 380-385.
13. Пименова М.В. Метод описания концептуальных структур (на примере концепта надежда) // Ученые записки Забайкальского гос. ун-та. Серия: Филология, история, востоковедение. – 2011. – №2. – С. 85-93.
14. Словарь русского языка / Под ред. А.П. Евгеньевой. – <http://www.вокабула.рф/словари/толковый-словарь-евгеньевой>. Дата обращения: 20.12.2017 г.
15. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Рус. яз., 1990. – 917 с.
16. Большой толковый словарь русского языка / Сост. С.А. Кузнецов. – <http://www.вокабула.рф/словари/бтс/степь>. Дата обращения: 21.12.2017 г.
17. Гребенщиков Г.Д. Сто племен с единым // Собрание сочинений в шести томах. – Т. 4. – Барнаул: Барнаул, 2013. – С. 7-152.
18. Осыка М.В. Способы вербализации концепта «пространство» // Вестник Иркутского гос. лингвистич. ун-та. – 2009. – № 3. – С. 129-134.
19. Чижова Л.А. Когнитивная категория локативности и различные способы ее выражения в русском языке // Современные проблемы славянской филологии – глобализация и обучение русскому языку. – 2011. – Т. 10. – 16 с.
20. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
21. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 2 т. – М.: Олма-пресс, 2002. – Т. 1. – 1280 с. – Т. 2. – 1088 с.
22. Ключевский В.О. Русская история. Полный курс лекций в 2-х кн. – М.: Олма-пресс, 2002. – Кн. 1.
23. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
24. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық. Т. 4. – Алматы, 2011. – 752 б.
25. Сарсекеев Б.С. Мир кочевника. – Алматы: Атамұра, 2007. – 104 с.
26. Каскабасов С.А. Завет на все времена // Небосвод над моей головой. Фольклор и литературные памятники Казахстана. – М.: Худож. лит., 2010. – 688 с.

Жунусова Ж.Н., Селиверстова Ж.Б.

«ДАЛА ҚАЛАЙ ҚАРСЫ АЛУ КЕРЕК ЕДІ?»: Г.Д.

**ГРЕБЕНЩИКОВТЫҢ «ТҰТАСТАЙ ЖҮЗ ТАЙПА» РОМАНЫНДАҒЫ
ДАЛА КОНЦЕПТІСІ**

Г.Д. Гребенщиковтың «Тұтастай жүз тайпа» романының материалында дала концептісі қарастырылады. Жазушы үшін бұл «адамсыз кеңістік» емес, қайта қазақ елінің тарихи орны, жанданған табиғат, 1916 жылғы драмалық оқиғаның эпицентрі екені көрсетілген. Г.Д. Гребенщиковтың дала шығармашылық концептісі Даланы жалпы орыс және қазақтың қабылдауын, сонымен қатар меншікті авторлықты біріктіреді.

Тірек сөздер: *Концепт, дала, Г.Д. Гребенщиков, концептілік талдау, дүниенің авторлық көрінісі.*

Zhunusova Zh.N., Seliverstova Zh.B.
**«AND HOW WOULD THE STEPPE MEET?»: THE STEPPE CONCEPT
IN THE NOVEL OF GEORGE GREBENSTCHIKOFF
«HUNDRED TRIBES WITH THE ONE»**

On the data of George Grebenstchikoff's novel «Hundred tribes with the one» the steppe concept is considered. The article shows that for the writer it is not only “uninhabited space” but the Kazakh people's living historical place, animate nature, the centre of the dramatic events in 1916. Grebenstchikoff's steppe literature concept integrates common Russian and Kazakh and true author's perception of the Steppe.

Keywords: *Concept, steppe, G. Grebenstchikoff, conceptual analysis, author's world view.*

***

ӘОЖ 82.09 (574)

Каримсакова Б.А. – филология ғылымдарының кандидаты,
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті
E-mail: bakit-vip@bk.ru

Қамарова Н.С. – филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті
E-mail: nagbdu@mail.ru

**Ә.ТӘЖІБАЕВТЫҢ «МАЙРА» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ МАЙРА
УӘЛИҚЫЗЫНЫҢ ТАРТЫСҚА ТОЛЫ ТАҒДЫРЫ МЕН ӨНЕРДЕГІ ОРНЫ**

Аңдатпа. Әбділда Тәжібаевтың «Майра» пьесасы атақты композитор, өткен ғасырда ғұмыр кешкен қазақтың, сүйікті әнісі қызы Майра Уәлиқызының өмірінен сыр шертеді. Туындының атынан байқалып тұрғандай, аталмыш драма қазақтың XIX ғасырда өмір сүрген күміс көмей, жез таңдай әнісісі Майра Уәлиқызының тартысқа толы тағдыры мен өнердегі өскелең қадамдарын суреттеуге арналған. Автор бұл жерде бостандыққа ұмтылған қазақ қыздарының білім мен өнерге деген құштарлығын ашып көрсетуді негізгі идея етіп алған.

Тірек сөздер: *Қазақ драматургиясы, ұлттық драма өнері, ұлттық театр, пьеса, монолог пен диалог, адам образы.*

XX ғасырдың 60-80 жылдары қазақ драматургиясын зерттеуге көп көңіл бөліне бастады. Зерттеуші ғалымдар тарапынан да оң шешімдер көрініс тапты. Қазақ драматургиясының өзекті мәселелеріне арқау еткен еңбектерде классикалық туындыларды жан-жақты қарастыру, талдау, қаламгер шеберлігін саралаумен бірге жанрдың дамуы мен қалыптасуына үлкен мән берілді. Қазақ драматургиясының қалыптасу кезеңдері мен көркемдік дамуының басты белестері айқындалып, драматургия саласына еңбектері арқылы танылып жүрген жазушыларымыздың ішінде сол жылдары М.Әуезов, Б.Майлин, Ж.Шанин, Ғ.Мүсіреповтердің пьесалары арнайы зерттеу нысанына алынып, жан- жақты қарастырылды.

Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуына жоғарыда аттары аталған жазушылардың драмалық шығармаларының маңыздылығы ерекше болды. Сонымен бірге соңғы жылдары драма саласына қалам тартып жүрген Ә.Тәжібаевтың «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы» монографиясының құндылығын да атап кеткеніміз жөн. Бұл еңбекте ұлттық драма өнерінің халықтық бастауларынан нәр алғандығынан бастап, классикалық үлгідегі туындыларының туып, қалыптасуымен бірге өрістеуі және де озық үлгідегі шетелдер әдебиетімен байланысы сияқты мәселелер кеңінен қамтылғандығы көрінеді. Осы негізде М.Әуезовтің ұлттық театр бастауларын халық әдебиеті, мәдениетімен тығыз байланысты зерделеген «Жалпы театр өнері мен қазақ театры» мақаласын негізге ала отырып, «Біз қазақтың драмалық поэзиясын (драматургиясын) тереңдей қарауға, оның ұлттық, халықтық тегін сырттан емес, іштен, яғни халықтың бай поэзиясының өзінен, халық өнерінің ұлан-асыр бай дәстүрлерінің жалғасы және дамуы ретінде іздеуге тиіспіз» [1, 14 б.] деген пікірі орынды келтірілген.

Драматург Ә.Тәжібаев 1964 жылы «Жүректілер» атты пьесалар жинағын шығарып, оған «Майра», «Жалғыз ағаш орман емес», «Көңілдер», «Қыз бен солдат», «Монологтар» драмалары мен «Той боларда», «Дубай Шубаевич» сынды комедиялық туындыларын енгізді. Драматург қазақ театры репертуарының кестесін осындай мазмұнды, салмақты шығармалармен толтырды. Шебер жазушы үздіксіз ізденістің арқасында осы жылдары «Өмір және поэзия», «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы» атты монографиялық зерттеулері мен сыни мақалалар жинағын жарыққа шығарды. Бұл жазушының қазақ драматургиясының дамуына қосқан көрнекті еңбектерінің бірі болып табылады.

Ә.Тәжібаевтың пьесалары аса мықты тартыстан тұрмаса да, қызу шиеленістерге құрылған. Оның драмалық шығармалары жайлы белгілі театр сыншысы Б.Құндақбаев: «Ә.Тәжібаевтың драмалық шығармалары оқиғаның қызықтылығымен, көркемдік әсерлілігімен жұртшылықтың жүрегіне жол табады. Ақынның бұл саладағы шығармаларынан поэзия самалы есіп тұрады, ой еркіндігі сезіледі. Сондықтан монолог пен диалогтарда ішкі қуат, екпін күшті. Және соның барлығы жанр табиғатына саяды» [2, 23 б.], - деп көрсетіп, оның пьесаларының ерекшеліктерін дөп басқан.

Ахмет Жұбанов: «М.Уәлиқызы ауыр тұрмыстың талқысына талай түссе де тұншықпаған, бұрын ер-азаматтар ғана айтып келген «Ісмет», «Мақпал», «Телқоңыр» сынды әндерді емін-еркін салған тамаша әнші-композитор», - деп атап, көпшілікке қазақ қызының өжеттігін паш еткен атақты «Майра» әнін өте жоғары бағалаған.

Ал жазушы Сапарғали Бегалин «Сахара сандуғаштары» атты еңбегінде «Майра Уәлиқызы өз жанынан ән шығарған композитор, әрі үйренген әнін көкейге қондыра, тыңдаушыны өзіне ұйыта, бір есіткен кісі әнді екінші есіткенше құмартып тұратындай етіп айтатын аса шебер әнші», - деп жазады.

Өзінен бұрынғы зерттеушілер еңбегіндегі құнарлы ойларды, бағалы байламдарды ескере отырып, Әбділда Тәжібаев Майра өмірінің драмалық шығармаға өзек болатын ұтымды кезеңін сәтті таңдап алған. Тек ғұмырнама шарттарының жауап берерлік, хроника ізін қуып отыратын, фактілер сәйкестігін ғана құнттайтын дүние емес, әлеуметтік тартыс арнасында ашылған характерлер жасау мақсаты ескерілген.

Әйгілі әншінің жинақты да көркем бейнесі Әбділда Тәжібаевтың, 1956 жылы жазылған «Майра» пьесасында жазылып, драматургияның іргелі жетістіктерінің қатарына қосылды. Кейін (1969) автор пьесаға қайта оралғанда, кейбір көріністеріне өзгерістер енгізді, сол кезеңінің талабына сай оның

әлеуметтік мазмұнын тереңдете түсті. Автор Майра қатысатын әрі соның аузымен айтылатын өткір диалогтер мен монологтердің денін ақ өлеңмен жазып, оның әкімшілік-өнерпаздық келбетін айқынырақ ашуға баса көңіл аударған. Сөйтіп, берісі бас бостандығы, әрісі өнер еркіндігі үшін күрескен Майра тағдырын пьесаға драмалық өзек еткен. Және тартыс тек Майраның тағдырына құрылып, сонымен ғана шектеліп қалмай, сол уақыттағы халықтың, еркіндік аңсаған күресімен астасып жатыр. Ақындық шабытпен жазылған пьесада Майра қалың қауымның арасында, әнін сүйген ел-жұртымен тығыз байланыста алынған. Сонан әнші Майра халықтың сүйіктісі, еркесі болып есте қалады.

Әбділда Тәжібаевтың «Майра» пьесасы атақты композитор, өткен ғасырда ғұмыр кешкен қазақтың атақты, сүйікті әнші қызы Майра Уәлиқызының өмірінен сыр шертеді. Туындының атынан байқалып тұрғандай, аталмыш драма қазақтың XIX ғасырда өмір сүрген күміс көмей, жез таңдай әншісі Майра Уәлиқызының тартысқа толы тағдыры мен өнердегі өскелең қадамдарын суреттеуге арналған. Автор бұл жерде бостандыққа ұмтылған қазақ қыздарының білім мен өнерге деген құштарлығын ашып көрсетуді негізгі идея етіп алған.

Мұнда ақын ескіліктің бұғауына қарсы шыққан жас қыздың тағдырын пьесаның негізгі тақырыбы етіп алады. Оқиға Майра образы арқылы сомдалады.

Аңғарып қараған кісі Майра ғұмырынан талай ауыр соққылардың, қайғылы халдердің ізін көреді. Алғаш тұрмыс құруының өзінде көп жылаулы күй кешіп, Баянауылдың керазу, алапаты алты алашқа тегіс жайылған жуан жері Шорман ауылына келін болып түседі. Сұлу, жас қалпымен тоқалдық күн кешудің небір сорақы сұмдықтары, ескі дәстүрдің басқа соғып, аяққа тепкен қатал заңдары, күйеуі Зәржан өлімінен кейін туған қаласына, төркініне кетіп қалу – жігін ажыратып, психологиялық құбылыстарды бажайлап, идеялық нысана берсе, бұл да бір драмаға арқау боларлық жайттар.

Пьесаның алғашқы көріністерінде ос айтылмыш оқиғалардың зардабы күйік-қасіреті алға тартылады. Аяндап жүрп, айран ішкен, шегесін қағып, балғасын тақылдатып тамағын тапқан момын тірлігі бар етікші Уәли, ордалы жерге жерге құда болғанды өзінше бу қылатын, әйелі Зәре көңіліндегі қыжыл демесе, үйіне қайтып келген қызы Майраның бағы күйіп, бақыты өртеніп бітті деп санамайды. От басындағы біраз ауыз күнкіл сөзден осындай аужай аңғарылады.

Бетіне түгі шығып, қаны қарайып, кекпен қайнап келген Тайман сөздері тыныш жатқан көлдің астан-кестенін шығарған жынды дауылдай әсер етеді. Кетіп қалған келіні Майраны қуа жетіпті қайын атасы.

Былық-сылыққа, сөз бұдаға, мәмлеге тоқтар сыңайы жоқ, пұлы төленген дүниенің құнын, ақысын іздеген бітіспес безбүйрек даугердей. Өз дегені болмаса, мұндағы жұрттың қазан-ошағын шағып, шаңырағын ортасына түсіріп – мал-мүлкін, ата-қонысын түгел өртеп кетпек. Бұл кесепатқа қарсы тұрар кім бар?

Ең алдымен Майра бар. Сыпайы, ибалы қалпының өзі жойқын күшке зор тосқауылдай. Ретгі сөзін қысылмай-қымтырылмай, мірдің оғындай етіп айтады. Драматург контраст, кереғар орайларда алынған кейіпкерлер сөздерін даралауды жақсы құнттаған. Салғаннан Тайманның ұр да жық, сал сойылдығы айқайлап, өрекіп келген кескінінен танылса, Майраның мақамында ақылдық айшықтар, кестелі өрнектер, толқынды ырғақтар бар.

Драматург Майра өмірінің драмалық шығармаға өзек болатын ұтымды жақтарын таңдап алған. Пьесада әлеуметтік тартыс арнасында ашылған бірнеше кейіпкерлердің бейнесін қатар сомдау сипатталған.

Пьесада белгілі қайраткер, көрнекті тұлғаның өмір өткелдері мен халық мұңын, халық күресін, халық арманымен астастыра көрсету – көкейтесті мақсаттың бірі болуы да Майра бейнесі арқылы ашылып жатады.

Драматургтің суреттеуіндегі әрбір бейненің қоғамдағы өзіндік орны анықталған, әлеуметтік сатысы, тұрмыстық жағдайына қарай өзіндік ойтұжырымы бар екендігі аңғарылады. Кейіпкерлердің әрқайсысы өзіне тән мінезімен, ұтқыр тілімен ерекшеленеді. Оның кейіпкерлері өмірге қабілетті әрі күрескер ретінде сипатталады.

Академик З.Қабдолов: «Драмадағы ең шешуші нәрсе – тартыс. Көлемді эпикалық шығарманың сюжеті секілді, драмадағы тартыстың да кезең-кезеңдері – басталуы мен байланысы, шиеленісі мен шешімі болады; драматургиялық шығармалардың классикалық үлгілерінде бұл кезеңдер композициялық жағынан шебер қиыстырылып, оқиғаны өрбіту тәртібі жазылмаған заң ретінде қатал сақталған» [3, 34 б], - дейді.

Пьесадағы тартыс бірден оқиғаның шиеленісінен туындайды. Жоқшылықтың, қиыншылықтың зардабын тартқан Майраны сол ауылдың атақты байы Тайманның ынжық баласына айттырып қоюдан басталады. Жастайынан ән мен өнерге бейім боп өсіп келе жатқан Майра болашақ күйеуін ұнатпайды. Амалдың жоғынан Майра өзі ұнатпаған жанға еріксіз ұзатылады. Ол жаққа барғанымен, жат босағаны аттаған Майраның көңілі байыз тауып, жүрегі тынши қоймайды. Бойында өжеттік бар Майраның өзге елдің босағасын еріксіз аттағанымен, өз алтын басын саудаға салып, тар бұғауда қала бермейтіндігі оқиғаның тартысынан-ақ байқалады. Ал драматург Әбілда Тәжібаевтың пьесасы тап осы оқиғаның тартысынан басталады.

Драмалық шығармадағы негізгі қолданылатын құрал – диалог. Драмалық шығармадағы диалогтың басты қызметтерінің бірі – адам бейнесін жасау болып табылады.

Р.Рүстембекова: «Драматургияда негізгі құрал – диалогтың әсерлі, орынды, ықшам болуының зор маңызы бар екені белгілі. Әр кейіпкер сөзінен оның жеке өзіне тән ерекшелігі, мінезі пьесада көрініп тұруы шарт» [4, 12 б.], – деген пікірден драма диалогының тереңдігін, сан алуан қырынан танымыз.

Майра әні арқылы ауылдың да базары ашылғанын пьесаның алғашқы актісінен байқауға болады.

Уәли: Үнінен садаға кетейін, Майражан.

Көшедегі дауыстар: Майра, Майра ғой! Жүріңдер, тезірек жетелік!

Зәру: Барлық базар солай қарай лап қойды.

Уәли: Қарғашым келді деді, қала қайта тірілді - ау [5, 43 б.].

Осы диалогтан кейіпкерлердің Майраға деген көзқарасын байқауға болады. Майра тек үйдің ғана ажары емес, ауылдың базары екенін көруге болады.

Драматург Майраның әу баста-ақ өзінің мінезінің тұйық, ынжық екенін танытқан жоқ, қайта өмір арнасында өзіндік, қозғалыс, ізденіс, болашаққа талпыныс жан екендігін пьеса барысында таныта білді.

Пьесада Майра өзінің бас бостандығы мен өнерінің еркіндігін аңсап, отауын тәрк етіп тастап, ұшқан ұясы ата-анасының мекеніне қайтып оралады. Төркініне қайтып келген Майра әлгіндегі күресінің жемісі – бостандығын енді бұғауда көп ұстап тұрмай, достарының ортасында жанға серік сырнайымен ән салуға көшеді.

Майра әуенінен қамкөңіл Майраның мұңын, ішкі жан дүниесін аңғаруға болады. Сұлу сазды сырнайдың мың құбылған үніне қосыла шырқалған ән бірде баяу қалықтап, аспанға көтерілген көңіл күйдің толғанысын жеткізсе, бірде жан азабына түсірген қапалы сезімнің бұлағын барып бусанғанын байқатады. Қайғы мен қуаныш, мұң мен сүйініш қатар келіп жататын, алмасып тұратын өмірді әнімен танытады. Сонымен бірге азаттықтың ақ таңы ашылғанын аңғартатын

буырқанысты шаттыққа толы шадыман шақта сол пернелерден төгіле құйылып, әсем әннің шартарабына шырқатады.

Пьесада сол Майраның үй маңындағы қымызханада өнер көрсетіп жүретіні баяндалады. Кеше ғана қолдарында болған келіндерінің әке-шешесі үйіне барғаннан кейін еркіншілікке бой алдырып, алаңсыз думандауына араласып кеткені туралы хабар Тайман байдың ауылына да жетеді. Майраның бұлай жүргені сол ауылдағыларға ғана емес, өзінің анасына да ұнамайды. Қыздың шешесі Зәру мұнда ашкөз, тоғышар жан болып суреттеледі. Басында қызын қалың малына бола сүймеген жігітіне ұзатуға барын салған ана оның қайтып келгенін де жақтыра қоймайды. Сол уақытта Майра әкесінен үлкен пана, зор қолдау табады. Ол ендігі жерде қызының еркін болғанын, көңілі қалаған адамға барғанын жақтайды. Сондықтан Зәрудің «мына қызыңды тыйып ал» деген зілді талабына оншалықты ыға қоймайды. Оның табандылығы құдасы Тайман келгенде де қайтпайды.

Сауық-сайран салып жүрген келінін қарабет етіп, бетіне қара май жағып, алып кетпек болған Тайман мен оның нөкерлері Уәли есігінің алдына келіп, ішке баса-көктеп кіреді. Есікті теуіп ашқан олардан етікші қаймықпайды. Қайта қарсы шығып, өзін басынбауды талап етеді. Бұған Тайман бастаған тобыр келіндерін алып кетуге келгендерін айтып шамданады.

Уәли: – Қызымның өз еркі өзінде, бармаймын десе бармайды [5, 45 б.], – дейді. Бұдан әкенің қызының тағдырына арашашы болғанын байқаймыз. Ал қалың мал үшін қырық жетісі мен көп ақшасы кетіп қалған Тайман алған бетінен қайтпайды. Майра атасымен сөйлескенде одан зиян көрмегенімен, күйеуінен жылылық таппағанын, өзінің тар қапаста отыра алмайтынын айтады. Осының аяғы дауға ұласады. Оның негізгі арнасы қалың мал қалай қайтарылады дегенге келіп саяды. Кейіпкерлер арасында бірін - бірі түсінбейтін қарама қайшылық көрініс береді.

М.Әуезов: «Драматургиядағы конфликт мәселесі – пьесаның жанрлық белгісін көрсететін шешуші элементтердің бірі...драматургияның негізгі компоненті. Драматургиялық шығарманы нықтап, проза, поэзиядан бөлектеп тұратын шартты белгі жалғыз осы конфликт» [6, 29 б.], - деп атап өткен болатын. Пьесаға өткір тартыс, психологиялық сезім, тұтастық дарытып тұрған Майра - Мұрат, Майра - Дүрбіт араларындағы әрекеттерден байқалады.

Драманың шарықтау шегі осы кейіпкерлердің негізінде өрбиді. Сол тұста жаңа заманның сойылын соғушы, кеме капитаны Мұрат пайда болады. Мұрат іштей Майраны қатты ұнатады. Сол себепті оны Тайман байдың шеңгелінен құтқарып қалуға құштар. Бірақ, оған құн ретінде беретін қаражаты жоқ. Содан кейін, жаңа заманның тәртібін араластырғысы келеді.

Драмадағы содан кейінгі сомдалған тұлға – Дүрбіттің образы. Дүрбіт образы пьесада жан - жақты іс әрекеттері арқылы ашылады. Ол сауатын саудамен ашқан бай адам бейнесінде танылады. Сонымен қатар айлалы істерімен белгілі. Жүрген ізін білдірмейтін жымысқы, өте қу. Майраның қалың малы жайындағы талас барысында Стамбулдан келе қалған Дүрбіт те оқиғаға араласа кетеді. Ол да Майра дегенде жүрегі елжіреп қоя беретін жанның бірі. Пьесада Дүрбіт қалай еткенде де Майраны өзіне қаратуды ойлайды. Майра үшін қолынан келер көмегін де аямайтындығын көрсетеді. Қалың мал тартысын пайдаланып тек қана Майраны емес, сонымен бірге Майраның әкесі Уәлиді де өз мүмкіндігіне пайдаланбақшы болады. Уәлидің Тайман байға беретін берешегін төлеп, оның қызын өзі алуды да ойлайды.

Сол тартыстың шығуына негізгі себепкер болып табылатын Майраны драматург оқиғалар барысында тек халықтың сүйікті әншісі ғана емес, сонымен қатар елінің шын жанашыры, ақылшысы етіп бейнелеген. Ол қашанда

көпшіліктің ортасында. Көңілі жарқын, жүрегі ашық. Өнге құмар ару қыз Дүрбіттей пайдакүнем, арам жандардың пиғылын тез танып, оны өз бойынан алшақ ұстайды. Бұл ретте автор басты шиеленісті Дүрбіт пен Мұраттың, бұдан соң Тайманның арасында құрып, пьесадағы драмалық қайшылықтарды тереңдете түседі.

Өн мен еркіндікті аңсаған Майраның өзінің намысы мен махаббатын, адамгершілік қасиетін қорғай алатын қажыр-қайратын айтуда, жазушы табысы татымды. Ол Майраны күрделі оқиғаларға араластырып, күрескерлік дәрежеге көтереді. Даланың көкжал бөрісі, қатал да әккі Тайманмен бұрын шәкірттес болып, кейін ислам дінін уағыздаушы, саудаға арын сатқан мырза Дүрбітпен, жанын шүберекке түйіп, өлімге басын байлаған жалдамалы қарақшы Балтамен өтетін сахналарда Майра әрекеті ішкі драматизмге толы. Ол әнімен де, жүйелі сөзімен де, табанды мінезімен де өзін қорғай алатын бейне болып қалыптасады.

Майра бейнесі – оқиғаның өн бойына күшті тартыс сыйлаған. Драматург Майраның табиғатына терең бойлап, білгірлікпен тоқталып, ерекше бір тың серпінмен, әр кейіпкерлерінің аралығындағы диалогын тыңнан өрбітеді, әр түрлі пиғылдағы кейіпкерлерінің аузына сөз салып, олардың іс әрекеттері арқылы Мұраттың да, Дүрбіттің де образдарын терең танытады.

Драматург кейіпкер мінездерін сомдауда оларды бірімен - бірін қарама-қарсы қойып, қақтығыс тудыратын іс әрекеттер арқылы оқиғаны шарықтау шегіне дейін бірте-бірте өрбітіп отырады.

Пьесада тарихи шындық пен көркем шындықты заман шындығымен қатар бойлатады. А.Корягин: «Предмет драмы – общественный конфликт и человек в его отношении к данному конфликту. Логика этого конфликта и определяет художественную структуру драмы» [7, 32 б.], – деп, драматургияның негізгі табиғатын танытып, драмадағы басты қазық – адамдар арасындағы тартыс екенін көрсетеді.

«Майра» пьесасы – қазақ драматургиясындағы жаңа бір белестердің биігінен көрінетін туынды. Белгілі театр сыншысы Бағыбек Құндақбаевтың ойымен өрнектейтін болсақ: «Драманың өн бойына арқау болған Майра бейнесінің тұтас, көркем шығуы, басқа кейіпкерлер характерлерінің де даралануына дұрыс бағыт сілтеген. Майраның басы таусылмас дауға, бітіспес саудаға түскенде жанашыр арашашысы болып, әніне қанат бітірген Мұрат образы ұтымды шешім тапқан. Әсіресе, Майраға қарсы топтан Тайман, Дүрбіт, Ақаев бейнелерінің көркем де жинақы суреттелуі – пьесаның әлеуметтік мазмұнын тереңдете түскен. Жалпы, «Майра» тарихи шындық пен көркем шындықтың өзара жүйелі түрде қабысып, тұтастық табуы тұрғысынан қарағанда үлгі тұтарлық пьеса» [2, 45 б.]. Мұнда біз сыншының қаламгер тақырыбының құндылығына, көркемдік-идеялық мазмұнына айрықша көңіл бөлгенін көріп тұрмыз.

Ал әдебиет сыншысы Рымғали Нұрғалиев өзінің «Айдын» атты монографиясында бұл пьеса туралы былай деп жазады: «Әбділда Тәжібаев «Майра» пьесасында қазақ драматургиясының тіл мәдениетін көтеруге күш салған. Халықтың әр түрлі өкілдерін өзіне лайық айшықпен сөйлету – сахналық өнердегі қиын талаптың бірі. «Етікшіден құда, өрмекшіден құдағи табу», «Аспандағы аруақ сасқанда ауызға түседі», «Майра – мыңның қызы», «Қорықпаған кісі қорқыта да алмайды ...», – осы алуандас шебер оралым, өткір тіркес мақал-мәтел поэтикасына жақындығымен көз тартып қоймай, жүрекке жол тауып, көкейге қонады, есте қалады.» [8, 46 б.].

Байқасаңыз, Р.Нұрғалиев драматургтің жазу стиліндегі поэзиялық тіл көркемдігіне ерекше назар аударады. Зерттеуші пьесадағы кейіпкерлердің бірі дәулетімен, екіншісі билігімен, үшіншісі кедейлігімен бір-біріне қарама-қарсы

тұратынын дәл тапқан. Сыншы, ғалым Ә.Тәжібаевтың бұл туындысын ғұмырнамалық драма ретінде қарастырады.

Қорыта айтқанда Ә.Тәжібаевты поэтика тілімен жазылған спектакльдердің қазақ театры сахнасынан орын алуын бастап берген драматург, ақын, жазушы деп танымыз. Оның поэзия әлемінен өрілген шығармалары қазақ драматургиясындағы жарқын жаңалықтардың бірі болып қала бермек.

Әдебиеттер:

1. Құндақбаев Б. Мұхтар Әуезов және театр: монография. – Алматы: Ғылым, 1997. – 124 б.
2. Құндақбаев Б. Уақыт және театр. – Алматы: Өнер, 1981. – 185 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Мектеп, 1976. – 374 б.
4. Рүстембекова Р. Қазақ совет комедиясы. – Алматы: Ғылым, 1978. – 164 б.
5. Тәжібаев Ә. Драмалар, комедиялар. 3-том. – Алма-Ата: Жазушы, 1980. – 636 б.
6. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Жазушы, 1962. – 123 б. Корягин А. Драма как эстетическая проблема. – М.: Наука, 1971. – 224 с.
7. Нұрғалиев Р. Айдын. – Алматы: Өнер, 1985. – 400 б.

Каримсакова Б.А., Камарова Н.С. ЖИЗНЬ, ПОЛНАЯ БОРЬБЫ, ОСОБАЯ РОЛЬ В ИСКУССТВЕ МАЙРЫ УАЛИКЫЗЫ В ПЬЕСЕ А. ТАЖИБАЕВА «МАЙРА»

В пьесе Абдильды Тажобаева «Майра» повествуется о жизни знаменитого композитора, известной, всеми любимой казахской певицы Майры Уаликызы, жившей в прошлом столетии. По названию произведения можно определить, что в названной драме говорится о полной конфликтов судьбе и жизни в искусстве обладателя серебряного голоса Майры Уаликызы, жившей в прошлом веке. Основная идея автора здесь заключается в том, чтобы передать стремление казахских девушек к свободе, знаниям, искусству.

Ключевые слова: Казахская драматургия, национальное драматическое искусство, национальный театр, пьеса, монолог и диалог, образ человека.

Karimsakova B.A., Kamarova N.S. A FATE IS COMPLETE FIGHT AND ROLE IN AN ART MAIRAYALIKYZY IN TAZHIBAEVA'S DRAMA

In the drama of Abdilda Tazhibaev "Mayra" it is narrated about the life of the famous composer, the well-known, by all beloved Kazakh singer Maira Ualikyzy, who lived in the last century. By the name of the work, you can determine that the drama in question refers to the complete conflicts of fate and life in the art of the owner of the silver voice of Myra Ualikyzy, who lived in the last century. The main idea of the author here is to convey the desire of Kazakh girls to freedom, knowledge, art.

Keywords: Kazakh drama, national dramatic art, national theater, drama, monologue and dialogue, image of a person.

***

UDC 81'42

Zubkov V.S. – PhD,
M.Utemisov West Kazakhstan State University
E-mail: zubkov.vlad@gmail.com

FROM COMPUTER-MEDIATED COMMUNICATION TO INTERNET LANGUAGE

Annotation. This article provides general information about studies of computer-mediated communication and some conceptions connected with it. For the last ten to fifteen years a study of communication in virtual medium has developed into absolutely independent direction in science - Internet linguistics. The article contains a brief review of the main concepts devoted to the study of cyberspace as a medium for communication.

Keywords: computer-mediated communication, Internet language, Internet linguistics, communication process, cyberspace.

The increasing attention modern linguists pay to the problems of computer-mediated communication has above all been stirred by the recent dynamic development of various social services and nets, and of course the enormous technological progress [1; 2; 3]. Thus we cannot imagine our modern life without the Internet in general, electronic mail and social services, such as Twitter, Facebook, and others, in particular. Development and application of new computer technologies have noticeably extended the use of the Internet as a linguistic medium. While it was only developed for a simple file and information exchange process, the Internet has now become the full-fledged communicative medium of the 21st century. Today the Internet is a communicative medium for billions of users all over the world. Recent technological changes allow Internet users not only to post and download information, but also to intercommunicate with each other by means of special Internet services. This core feature of the contemporary Internet has given rise to new ways of studying Internet communication, including the use of language.

It is obvious that the Internet not only represents a giant data storage device, but also serves as a medium for interaction. With English being the quasi-universal language of the world, Internet language or Netspeak [1] in English has become a *novel lingua franca* for the Internet community. According to a recent study of *W3Techs Web Technologies Surveys*, the prevailing content language of all registered websites on the Internet is English (covering about 54,8%). This fact may explain why English is a quasi-universal language for communication on the Internet (table 1).

Studying computer-mediated communication or, more specifically, Internet linguistics is now a new branch of linguistics that has emerged in the last ten to fifteen years. The main interest of Internet linguistics is focused on the process of communication on the Internet and, more specifically, the influence of the latter on the English language, with the result that new register variation has emerged. Among the many researchers interested in the study of language on the Internet (as products of technological development) [4], it has above all been David Crystal who has created an awareness of the phenomenon of the Internet language (or “Netspeak” as he calls this particular form of language) and, more generally, of the communication processes prevailing in cyberspace.

Taking into consideration what has been referred to as the multimodal character of Internet communication, according to Granström et al. [5] multimodality here includes not only static forms of sending/receiving messages, but also the active involvement, often emotional, to the message exchange process with the help of

program tools and Internet media. Generally speaking, Crystal [1, p. 51] suggests considering Netspeak as a form of written language that has been pulled in the direction of speech. It should be noted here that Schlobinski and Thurlow criticize Crystal's concept of Netspeak as a global variety of online language. For instance, Schlobinski argues that Netspeak "seems ... to be non-felicitous from linguistic and communication theory perspectives, especially when it is brought into context with a concept of variety which is not defined further" [7].

Table 1 – Percentages of websites using various content languages [8].

English	55.5%
Russian	6.4%
German	5.4%
Japanese	4.9%
Spanish, Castilian	4.3%
Chinese	4.0%
French	3.9%
Portuguese	2.3%
Polish	1.8%
Italian	1.6%
Turkish	1.4%
Dutch, Flemish	1.2%
Arabic	0.9%
Persian	0.8%
Czech	0.6%
Swedish	0.6%

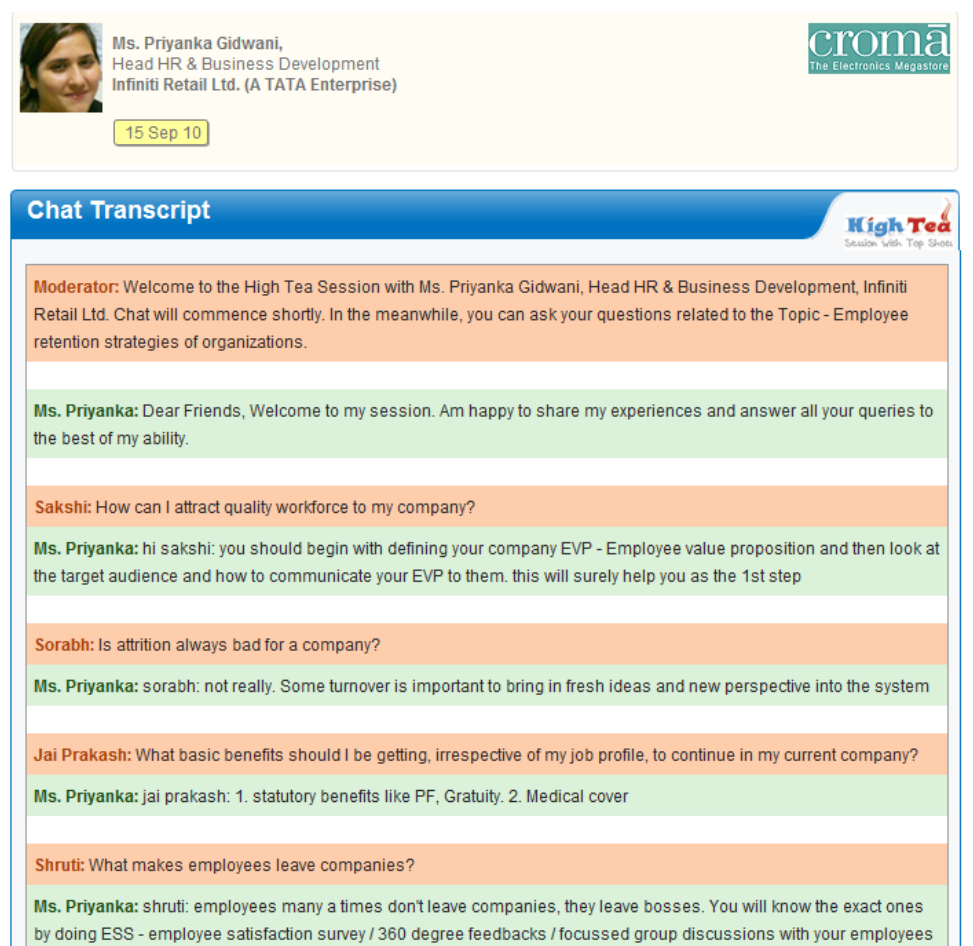

Despite the criticism of Schlobinski [7], Thurlow [9], I stick to Crystal's concept of Netspeak as an appropriate term for computer-mediated language, reflecting conditions where it actively develops today – the Internet.

Unfortunately, the research mentioned above only describes the general characteristics of the possible forms of interaction on the Internet. For instance, Bergs [10] examines sociolinguistic concepts of online communication, i.e. he analyses online interaction from a social network point of view. Considering methodological and theoretical pros and cons of social network analysis, Bergs discloses general potentials of online environments and networks for individual and professional interaction, but is not interested in concrete types of linguistic behaviour on the Internet.

In contrast to Bergs [10], Danet and Herring [2] are concerned with a linguistic analysis of Internet communication. The general attention in *The Multilingual Internet: Language, Culture and Communication Online* [2] is focused on a particular language

or multilingual situation. This study actually concentrates on the analyses of text-based computer-mediated communication (CMC) in multiple languages other than native English, addressing creativity, playfulness and other specific features of CMC. However, being a central feature of the Internet language as I see it, the problem of expressiveness has not been elucidated in that study. On the contrary, main emphasis was laid on the diversity of the Internet community and multilingualism in cyberspace.

Ms. Priyanka Gidwani,
Head HR & Business Development
Infiniti Retail Ltd. (A TATA Enterprise)

15 Sep 10

croma
The Electronics Megastore

Chat Transcript

High Tea
Session with Top Shots

Moderator: Welcome to the High Tea Session with Ms. Priyanka Gidwani, Head HR & Business Development, Infiniti Retail Ltd. Chat will commence shortly. In the meanwhile, you can ask your questions related to the Topic - Employee retention strategies of organizations.

Ms. Priyanka: Dear Friends, Welcome to my session. Am happy to share my experiences and answer all your queries to the best of my ability.

Sakshi: How can I attract quality workforce to my company?

Ms. Priyanka: hi sakshi: you should begin with defining your company EVP - Employee value proposition and then look at the target audience and how to communicate your EVP to them. this will surely help you as the 1st step

Sorabh: Is attrition always bad for a company?

Ms. Priyanka: sorabh: not really. Some turnover is important to bring in fresh ideas and new perspective into the system

Jai Prakash: What basic benefits should I be getting, irrespective of my job profile, to continue in my current company?

Ms. Priyanka: jai prakash: 1. statutory benefits like PF, Gratuity. 2. Medical cover

Shruti: What makes employees leave companies?

Ms. Priyanka: shruti: employees many a times don't leave companies, they leave bosses. You will know the exact ones by doing ESS - employee satisfaction survey / 360 degree feedbacks / focussed group discussions with your employees

Fig. 2 – Example of internet communication

Crystal's *Language and the Internet* [1] is different from all previous studies in its linguistic orientation towards the subject matter. Crystal's research aims at an analysis of the unique character of the Internet language. Proceeding from the concept of Netspeak, "a type of language displaying features that are unique to the Internet...arising out of its character as a medium which is electronic, global, and interactive" [1, p. 20], he outlines the general forms of variation from the norms of the written standard and analyses possible modes of communication (e-mail, chatgroups, blogging, language of the Web) on the Internet. Speculating about the creative character of Netspeak, he characterizes it as an "expressive medium" [1, p. 82]. In the course of the investigation, Crystal distinguishes expressive forms of interaction that lead to attention catching effects. Also, the problem of the linguistic behaviour on the Internet in connection with the level of expressiveness in the electronic discourse is beyond the scope of Crystal's study.

In the mid-to-late 1980s and early 1990s linguists began to pay attention to the process of computer-mediated communication (CMC). Most studies of that period focused on linguistic characteristics and structural features of language use in CMC [10; 11]. CMC is a process by which people perceive and exchange information using networked communication systems. The information exchange process is realized in CMC by using different modes of interaction – text messaging, Internet Relay Chats (IRC), e-mails and instant messaging (real-time text exchange process) which characterize CMC as a “text-based human-human interaction mediated by networked computers or mobile telephony” [2, p. 1].

In contrast to the natural, typically speech-based human-human mode of communication, CMC lacks the auditory and the gestural communication channels. The other influence of technological factors can be found in a limited number of symbols for inputting text messages, synchronous and asynchronous type of communication, abbreviations, reduplication of letters, the use of typographic symbols, logograms, etc. Such non-standard spelling and creative use of the writing system in CMC, intentional or unintentional, compensate for the absence of some factors essential for the natural, non-computer-mediated conditions of communication.

Linguistic CMC studies of the late 1990s and beyond mainly focused on characterization and generalization of computer-mediated language [1; 2; 11]. Analysis of individual genres and creative modes of communication on the Internet have resulted in new terminology, such as “electronic language”, “text-speak”, “cyberspeak”, “Internet language” and “Netspeak”. For instance, Netspeak was suggested by Crystal as “a type of language displaying features that are unique to the Internet” [1, p. 18].

It is important to note that some researchers have a different view on Netspeak and Textspeak (a communication system used in mobile phone messaging), criticizing the assumed universal character of computer-mediated language on the Internet [1; 13]. They generally criticize Crystal’s concept of Netspeak as a global variety of online language. According to Bieswanger, “such overgeneralization ignores quantitative and qualitative variation across different modes of CMC and CMC in different languages, as well as user and user-related variation within individual CMC modes” [12, p. 465].

The criticism of overgeneralization leveled at Crystal’s concept of Netspeak may not be fully justified, as he subdivides it into different mode or register varieties such as “the language of e-mails”, “the language of chatgroups”, “the language of virtual worlds”, etc. Moreover, Crystal writes that “a strong personal, creative spirit imbues Netspeak, as an emerging variety” [1, p. 71]. For instance, lexical innovations of Netspeak may be considered as the result of its personal, creative spirit: “Internet users are continually searching for vocabulary to describe their experiences, to capture the character of the electronic world, and to overcome the communicative limitations of its technology” [1, p. 71].

Thus, despite the criticism leveled at Crystal’s conception of Netspeak, I maintain that Netspeak is an appropriate term for computer-mediated language, reflecting conditions where it actively develops today – the Internet. Therefore, I prefer to use the concept of Netspeak in this thesis as an alternative to Internet language.

Turning back to modern studies in CMC, we can find a new tendency in the investigation of individual modes that has become a starting point for more recent studies of language use on the Internet: researchers have focused their attention on micro-linguistic features of CMC. According to Bieswanger [12, p. 469], such micro-linguistic features can be divided into “technologically-defined modes, which have in common that they are all text-based” and user-related factors comprising the “purpose of

the communication, the intention of the writers, and the sociolinguistic background of the users”. Now Internet research tries to focus on the characteristics of language use in CMC.

Another new tendency of contemporary linguistic studies in the field of computer-mediated language and the Internet has resulted in the emergence of a novel scientific concept – Internet linguistics. This relatively new branch of linguistics has grown to become an independent discipline that has its own objectives, goals and interests: “So the initial question for the person interested in Internet linguistics to ask is: is the Net a homogenous language-using electronic situation... Will all users of the Internet present themselves, through their messages, contributions, and pages, with the same kind of graphic, orthographic, grammatical, lexical, and discourse features?” [1, p. 10]. Such terminology as “Internet linguistics”, “applied Internet linguistics” [1; 13; 14] demonstrates that the new concept of Internet linguistics has been accepted by researchers and is actively used.

As mentioned in this section, the concept of Netspeak is no longer seen as equivalent to a homogeneous computer-mediated language. On the contrary, contemporary Internet linguistics is interested in characteristic features and individual modes of communication based on different factors. For example, Bieswanger considers emoticons, non-standard spelling, abbreviations and non-standard punctuation the major types of individual micro-linguistic features [12, p. 469].

Taking into consideration the main tendencies considered in this article, I can resume that the scientific interest in interaction processes on the Internet started from a terminology-based CMC concept and developed later into a linguistic discipline in its own right, focusing on new language formats and styles of communication. For these reasons, I prefer the term Netspeak over other alternatives, as none of these captures the characteristics of Internet language use as adequately.

References:

1. Crystal, David. Language and the Internet. Second edition – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
2. Danet, Brenda and Susan C. Herring. The Multilingual Internet: Language, Culture, and Communication Online. – New York: Oxford University Press, 2007.
3. Thurlow, Crispin and Mroczek, Kristine. “Digital Discourse: Language in the New Media”. - <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199795437.001.0001/acprof-9780199795437>. Date of retrieval: 10.07.2013.
4. Baron, Naomi S. (1984) “Computer-mediated communication as a force in language change” // Visible Language 18: Cleveland, 1984. – №2. – P. 118-141.
5. Crystal, David. “The changing nature of text: a linguistic perspective” // Text comparison and digital creativity. – Leiden: Brill, 2010. – P. 229-251.
6. Granström B., House D. and Karlsson I. Multimodality in Language and Speech Systems. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2002.
7. Schlobinski, Peter (2001) Book review: David Crystal, Language and the Internet. – <http://www.mediensprache.net/en/literatur/rezensionen/docs/1452.pdf> Date of retrieval: 24.03.2015.
8. W3Techs "Usage of content languages for websites". – http://w3techs.com/technologies/overview/content_language/all. Date of retrieval: 20.12.2014.
9. Thurlow, Crispin. “From statistical panic to moral panic: The metadiscursive construction and popular exaggeration of new media language in the print media”. // Journal of Computer Mediated Communication. Vol. 3. – <http://jcmc.indiana.edu/vol11/issue3/thurlow.html>. Date of retrieval: 10.07.2017.
10. Bergs, Alexander. «Analyzing online communication from a social network point of view: questions, problems, perspectives» // *Language@Inter-net* SV1-

- 3/2006. – <http://www.languageatinternet.org/articles/2006/371>. Date of retrieval: 20.06.2017.
11. Werry, Christopher C. “Linguistic and interactional features of Internet Relay Chat” // Computer Mediated Communication: Linguistic, Social, and Cross Cultural Perspectives. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1996. – P. 47-63.
12. Bieswanger, Markus and Frauke Intemann. “Patterns and variation in the language use in English-based discussion forum” // Muster und Variation: Medien-linguistische Perspektiven auf Textproduktion und Text. – Bern: Lang, 2011. – P. 157 – 187.
13. Crystal, D. “Txting: The friend or foe?” // The Linguist, Vol. 46, No 6 – 2008.
14. Crystal D. “Texting” // ELT Journal. – 2008. – № 62 (1). – P 77-83.

Зубков В.С.

**АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ИНТЕРНЕТ ТІЛІНЕ ДЕЙІН**

Бұл мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) дамыту және олармен байланысты кейбір түсініктер туралы жалпы ақпарат бар. Соңғы он-он бес жыл ішінде АКТ саласындағы зерттеулер мен виртуалды коммуникациялар ортасы ғылымдағы мүлдем дербес бағытты дамытуға - Интернет лингвистикасына әкелді. Мақалада киберкеңістікті зерттеуге арналған орта ретінде негізгі түсініктер туралы қысқаша шолу бар.

Тірек сөздер: *Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, интернет тілі, интернет-лингвистика, коммуникация процесі, киберкеңістік.*

Зубков В.С.

**ОТ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ ДО ИНТЕРНЕТ-ЯЗЫКА**

Данная статья содержит общую информацию о развитии информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) и некоторые концепции, связанные с ними. За последние десять - пятнадцать лет научные исследования в области ИКТ и виртуальной среды общения привели к развитию абсолютно независимого направления в науке - интернет-лингвистика. Статья содержит краткий обзор главных понятий, посвященных исследованию киберпространства как среды для коммуникации.

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии, интернет-язык, интернет-лингвистика, коммуникационный процесс, киберпространство.*

***

ӘӨЖ 821.512.122.32.09

Қадыров Ж.Т. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Абилева А.М. – М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік
университетінің магистранты
E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

ЕСЛӘМ ЗІКІБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІГІ

***Аңдатпа.** Мақалада Е.Зікібаев поэзиясындағы көріктеу құралдарының қолданысы сараланады. Ақын өлеңдеріне арқау болған заман мен қоғам құбылысы сараланып, тақырыптарының ауқымдылығы мен мәні айқындалады. Ақын өлеңдеріндегі тұрақты эпитеттердің, ассонанс, аллитерацияның, теңеу, метафораның орынды әрі тиянақты қолданыстары қарастырылады. Сондай-ақ, Е.Зікібаев поэзиясындағы «сәби тал», «сәби күн» сияқты тұрақты эпитеттердің қолданысы ақынға тән сөз қолдану ерекшелігі екені айқындалып көрсетіледі.*

***Тірек сөздер:** поэзия, көріктеу құралдары, эпитет, тұрақты эпитеттер, ассонанс, аллитерация, теңеу, метафора.*

Поэзия – адам баласы тарихының сонау көне заман кезеңдерінен бастау алып жататыны белгілі.

«Бүкіл әлем, бояулар болса, дыбыстар, бар жаратылыс, барлық өмір – поэзия дүниесі осы құбылыстардағы құпия қуат, оларға тіршілік, ойнақы өмір беретін сырлар – поэзияның тетігі мен жаны. Поэзия – әлемдік өмірдің қан тамырының соғуы, сол өмірдің қаны мен оты, жарығы мен күні» [1, 643–644 б.] деп, поэзияның жалпы сипатын, мәнін, мазмұны мен сырын В.Г. Белинский осылайша түсіндіреді.

Яғни, поэзия деп – ырғағы мен ұйқасы белгілі қалыпқа түскен, шумағы мен бунағына дейін белгілі тәртіпке бағынған нақышты сөздер тізбегі болып табылса, ақын поэзиясының осы бір бөлшектеріне терең ой, мән беріп, сыр ұялатып, үн қосып, сезім иірімдерін шалқытады.

Ақын Е.Зікібаев асқан шеберлік танытып, адам жанын уыздай ұйытып алатын айшықты, асыл сөздерді тізбектеп, нәрлеп, ырғақты сөз туындатады.

Әр ақын тілдің көркемдегіш құралдары болып, тілге өң беріп ажарлау, әр үстеп құбылту, әсемдеп айшықтау тәсілдерін сөз зергерлеу өнерінде қолданылып отыратыны белгілі. Есләм Зікібаев поэзиясының да өзіндік бір сыры мен сипатын аңғарып сипаттауға болады.

Халық поэзиясының көркем тілі, өлең сөздің бейнелегіш, мәнерлегіш, суреттегіш, кестелегіш құралдары, Абайдың ақындық шеберлігі, сөз қолданудағы ұсталығы, образды сөздер жүйесі және ұлттық поэзия тілінің жан – жақты жетілуі туралы мәселелер З. Ахметов еңбегінде қарастырылады – дей отыра, академик С. Негимов «Поэзиялық образ жасайтын ажарлы, көркем ауыстырулар мен келісті, нақысты теңеулер бір-бірімен жарасым тауып, ақпа ақынның алғырлық, тапқырлық, зеректік қабілетін көрсетеді» [2, 306 б.] дейді.

Есләм Зікібаевтың ақындық шеберлігінің шындалып, биік деңгейге көтеріліп, әдебиет сүйер қауымның қалаулы қаламгеріне айналғанының тағы бір айғағы «Ақ қайнар», «Ақ сағым», «Құс ғұмыр», «Ақ айдын», «Мен космонавт боламын», «Қас қағым сәт», «Аққу арман», «Арна» сынды жыр жинақтарынан аңғарамыз. Қазақ поэзиясының көгінде қалықтап, айдынында жүзді. Ақынның ақындығын бағалап, Республиканың халық жазушылары Әлжаппар Әбішев, Өбділдә Тәжібаев, Қадыр Мырзалиев жылы лебіздерін білдіріп жатты. Поэзия

десе ішкен асын жерге қоятын ғұлама, академик Е. Бөкетов: «Ақ қайнарыңды» алғалы недәуір болды, кітаптың ықшамдылығы қандай жақсы – бірді-екілі рет қалтама салып, жиналыстарға да бардым – сөйлеушілердің сөзі жалпылама болса, «Ақ қайнарға» үңіліп отырдым. Үлкен рахмет! Жазғандарыңды жүрекпен, тебіреніспен жазады екенсің, бұл ақындықтың шын белгісі ғой. Талабың өсіп, шабытың ұлғая берсін. Ақын інім табылғанына қуанып та жүрмін» –деген ақ тілегін арнайды [3, 7 б.].

Ақын өлеңдеріне арқауы болған тақырыптың бірі тағдырымен тайталаса келген соғыс еді. Есләм бейбітшілік, соғыс тақырыбына біраз өлең арнаған ақын. Ол соғыстың ауыр жылдарымен тұспа-тұс келген балалығын жырлай отырып, көз алдына сол бір тұстардың аянышты суреттерін әкеледі. Ел басына түскен қиыншылықты поэзия тілімен мұңды жеткізеді. Жеңістің жарқырап атқан таңын шаттана жырлайды. «Жеңеше» атты лирикалық поэмасы осы тақырыпқа арналған көлемді туынды.

Ақын – айтар тақырыбымен биік. Есләм да осы соғыс жылғы аналардың, сүйген жарлары қан майданнан оралмаған абзал жеңгейлердің мұңын, сырын жеткізумен ел құлағын елең еткізген бүкіл халыққа шын танымал тамаша ақын.

Біздіңше, адалдық пен адамдық, елдік сезім мен ерлік сезім, даладай кеңдік пен анадай мейірімділік, бабаның өсиетіндей даналық пен баланың ниетіндей тазалық бір осы «ақын» деген сөздің ауқымына сыйып тұрған сияқты. Ақын жүрегі – өз дәуірінің дүбірлі оқиғаларды бұрқ-сарқ қайнап жататын тайқазан. Былайша айтқанда, заман құбылысы мен қоғам құбылысын саралап отыратын сана сүзгісі. Ал оның қырын жанрынан қалт еткен қимыл, жарқ еткен жаңалық қағыс қалмақ емес. Оған жалғандық, жалтақтық пен жағымпаздық сияқты тұрпайы мінез атымен жат. Не айтса да әділін айтып, алдаспандай орып түсуі шарт. Сол себепті пікірі де саф күмістей сыңғырлап, төгіліп түсе қалады.

Есләм да – ештеңеден тайынбайтын дәл осындай алғыр да, арынды, айтқыр да қарымды ақын. Жыр бәйгесі атты ұлы дүбірде тізгінін сүзе тартып, қалың топтың кеуде тұсында келе жатқан жүйріктей оның қара үзіп шығып, көзге ерек түспей жүргені бізде тұлпар таланттардың көптігі ғана емес, барымызды бағалап, жұртқа таныта алмай жүрген әдеби сынымыздың әлсіздігінен.

Есләм ақынның поэзиясын естен кетпестей толықтыратын тамаша шындық – ел тынысы. Ана мен ағайын, достар мен тай-құлындай тебіскен құрбы-құрдастар көптеген өлеңдерде қанаттас жүреді. Ақынға ақын сүйсінерлік, сезім отын өршіте түсерлік себептер бар, жақсы өлеңді оқығанда тұла бойды қуаныш кернейді. Ақын өлеңдерінің есімізде мәңгі сақталғаны:

Сырлар көп өмірімде ашылмаған,
От жүрек, албырт көңлім басылмаған.
Елуде еркелікті тастамас ем,

Күлімдеп жүрсе бірге қасымда анам, – деп ақын ананың ыстық алақаны мен жылы лебізін арман етеді. Ақын арманы баянды болып, анасы 60 жасқа жақындағанда өмірден өтеді. Баласының 60 жасқа келуі ана үшін үлкен бақыт. 90-ға келсең де, анаң сен үшін ана.

Ақын туған жерге, сүйген жар, жер бетіндегі сұлулық пен адамгершілікке көбірек елеңдейді. «Сурет» атты өлеңінде:

Ашулы боп көрінсе де, көрікті-ау,
Ғашықтардың тілсіз тілін көп ұқты-ау.
Жағадағы жас махаббат ләззатын
Елден ерек тұратындай көріп тау,
Әй, көрікті-ау, көрікті-ау! [4, 83 б.] – депті.

Осы «Әй, көрікті-ау, көрікті-ау» деп, сұлулығын қимай, ашуын кім Құдайға тапсырмады. Бұл шындықты жарқыратып ашып салу жақсы ақынның

ғана қолынан келеді. Есләм ағаның осы мінезі бүкіл өлеңдерінде жиі ұшырап, адам жанын магниттей тарта түседі.

Е.Зікібаевтың кітаптары «Ақ қайыңдар», «Ақ сағым», «Ақ қайнар» деген сияқты атаулармен басталса, өлеңдері де ақтан кенде емес. «Ақ қайнар», «Аппақ арай», «Ақ түс» сияқты өлеңдері ағамыздың аққа жақындығын дәлелдей түседі.

Неге екенін айта алмаймын, айта алмаймын тәптіштеп,

Мен әйтеуір ес білгелі ғашық болдым ақ түске.

Ақ бұлттарға қол созушы ем айлы түнде оянып,

Ақ көгершін төбемдегі көрінетін бас құс боп.

Бір арнада тоғысқандай ақ арманым, ақ күнмен,

Ақ сағымның арасында шалқып келе жаттым мен.

Омырауына алқа таққан алаулаған ақ гүлден,

Арайлымды, Аяулымды аппақ түстен таптым мен [5, 286 б.], –

деген «Ақ түс» атты өлең шумақтарына көңіл бөлсеңіз: «ақ бұлт», «ақ көгершін», «ақ арман», «ақ күн», «ақ сағым», «ақ гүл» сияқты аппақ түстерді өлеңіне арқау ете отырып, осы ақ түстердің арасынан іздеген аяулысын тапқаны жан дүниені толқытып, тіршілікке көзқарасыңды өзгерте түсетін сияқты.

Ақын өзінің шығармашылық болмысын ақ түстер арқылы толықтырып отыратынға ұқсайды. «Аппақ арай» деген өлеңінде «ақ көйлек», «ақ қанат» тіркестері ағамыздың жүрек жарды өлеңдеріне нәр беріп, сән беріп тұрғандай. Өлең негізінен Қазақстан Республикасының халық әртісі Роза Рымбаева арнап жазды.

Ақын өлеңдері тақырыбы жағынан ауқымды. Әр тақырыпта кеңінен қалам тербеген. Есләм Зікібаев – өмірдің күрделі әрі қайшылықты шындығын, бір сөзбен бағалап айту қиын көрінетін алуан пішінді құбылысын қарапайым логикамен көркемдеп жеткізуге бейім ақын. Отан, туған жер және махаббат туралы өлеңдеріндегі ақындық ой айқын. Ұзын сонар баяндауға берілу, сюжеттік бостандыққа ұрыну секілді олқылық сезіле бермейді. Аталмыш тақырыптар – ақынның шын көңілден ақтарыла, шабыттана жырлайтын тақырыптары.

Мәселен, «Ақ сағым» жинағына енген «Намыс» өлеңін алып байқайық. Бір ауылда жастайынан үзеңгілес тату-тәтті екі қарт өмір сүріп келеді екен. Ойлары, көзқарастары ұқсас, әзілдері жарасымды ауыл ақсақалдары кеңдіктің, мейірбандықтың ел арасында кездесетін үлгісіндей. Міне, осындай жарасымды жандардың ара-жігі аяқ астынан ажырап, араларын қара мысық кесіп өтеді. Оған себеп екі жақтың күреске түскен немерелері. Қарттың қай-қайсысы да өз немересінің қарсыласының жаурынын жерге тигізіп, жеңіске жеткенін қалайды. Жанкүйерлік сезім екі досты жаулығына апарып ұрындырады.

Күрескен немерелер былай қалып,

Ашудан сезімдері шыр айналып.

Қарады бір-біріне тұңғыш рет,

Жауығып, оқты көздер лайланып [5, 234 б.].

Өлең соңында екі қарттың жиыннан тұңғыш рет бөлек келе жатқанын көреміз. Бұл арадағы назар аударар жайт – ақынның өмір қайшылығын көрсететін шағын детальды дәл табуы және тауып қана қоймай, ықшамдап, әсерлі етіп жеткізе білуі.

Бұл тәрізді ұлағатты үлгіде жазылған жырлар ақынның «Ақ қайыңдар», «Мен космонавт боламын», «Ақ қайнар», «Ақ айдын» жинақтарында да аз емес. Өзі жақсы білетін және сезім қылын еріксіз қозғайтын өмір көріністерін жырлауға ұмтылады ақын. Сондықтан да оның өлеңдері айтары айқын, ұғынықты, ұстамды болып келеді.

«Ұзақ жылдың асуы, басуы көп. Талантқа да келмейді табыс оңай емес», – деп ақын өзі айтқандай, шын жауапкершілікті түсіне білу оның

шығармашылығынан да айқын көрінеді. Оқырман жанына жағымды, әсерлі, татымды өлеңдерді ақынның кез келген жинағынан кездестіреміз. Әсіресе, туған өлкеге деген перзенттік құштарлық, адамдарға сүйіспеншілік, табиғатқа іңкәрлік іркіліссіз сезіммен, сергек шабытпен жырлауы ақындық қуатын айқынырақ танытады.

Ақындарға табиғат тумысында тамаша қасиет дарытқан. Олар әрқашан оттай тұтанып, сәт сайын лаулап, лапылдап жүреді. Осындай ақынымыз біз сөз етіп отырған Есләм Зікібаев екені сөзсіз. Шашасына шаң жүкпас жүйрік ақын, бірде махаббат пернесін басып, арулардың албырт жүзіне қиыла қараса, бірде Отан, туған жер деп үлпілдейді жүрегі. Әйтеуір, ақын жүрегінің тереңіне үңілер болсақ, ашылмай жатқан бұлақтың көзін ашып, мұхиттың тереңіне қарай жүзіп отырарсыз. Олай дейтініміз ақынның «Дүние жалған» жинағын қолға алсаңыз:

Тағдыр мені әкетсе де қайда алып,

Туған жерге ораламын айналып... – деп,

өз өлеңдері мен толғауларын сөз етеді. Бұл жинақты қанша жырласаң да, жүйріктің жалынан үнемі айырылмаймын дегеніңмен, бір күні сусып сауырылын сыпырылып түсеріңді білесің. Фәнидің адамшылығын қанша ақындарымыз сөз етті. Сол сияқты жалған дүниенің көзді ашып жұмғанша өтіп кететіні ақын Есләм Зікібаев та өлеңдеріне арқау етті.

Бүгін барда, ертең жоқ жаңбырдың тамшысындай ғұмырда ақын артына қалдырған өлеңдерінің ішіндегі «Аралым – көз жанарым» өлеңінде:

Арал қашып барады жағалаудан –

Айдын қайтып арнасын таба ма ауған?

Безбүйректей құм-тақыр безереді,

Әлдеқалай назары маған ауған,

Тайынбастай жанымды жаралаудан [4, 72 б.] – деп,

табиғат анаға төнген қауіптен үрейленсе, екінші жағынан, туған жердің қасиетті, киелі мекенінен айырылу қаупі төне ме, деп қорқады. Расында, айдыннан аққу ұшып, қаз қонбаса онда қандай сән бар.

Мұрат емес озғаным, озбағаным...

Кімге керек азған сөз, тозған арың?..

Айналайын АДАМДАР, аялаңдар

Туған жердің Аралын – көз жанарын! [4, 73 б.]

Ақын жүрегінің толқынысын, қорқынышын, жанарына толған жасын байқайсыз. Халықтың кіршіксіз, адал жүрегіне дақ салып, жанарына сызат түсірген осы бір «Арал» тағдыры Есләм ақынды ғана емес, Қазақстан жұртшылығын сергелдеңге салып, талай сәбидің өмірін жалмады. Жазықсыз жазаланған елін, ақын өлеңімен жұбатты.

Қазақ халқының талай тағдыры тарихтың соқпақ жолынан аңғарылады. «Арал – тағдырынан да қиын, елдің елдігін жоқтайтын тіл – тағдыры» атом бомбаның үстінде, қылыштың жүзінде тұрды. Осындай қос тағдырдың қасиетін ақын «Ана тілім» өлеңінде былай жеткізеді:

Ана тілім –

Анам тілі болғаннан,

Ана тілім –

Баба тілі болғаннан,

Далам тілі,

Балам тілі болғаннан

Арғы-бергі Заман тілі болғаннан... [4, 71 б.] –

деп ескі жараның аузын тырнап ашады. Әрине, жер жаһанды айналып тілдің күре тамырына нәр берген ақын Е. Зікібаев.

«Туған жер ыстық әр қашан» демекші іңгәләп жарық дүние есігін ашқан, кіндік қаның тамған жерден артық та, ыстық та жер табылмайды. Ақынның туған Өрнек ауылы ағамыздың өлеңдерінің елу бес пайызын құрайды. Мысалы: «Ауылым», «Туған жер», «Тағзым етем, Туған жер», «Наз әнім – Өрнегім», «Туған ауыл» т.б. көптеген өлеңдер ақынның алтын бесігі Өрнекке арналады.

Қуанышы мен қайғысы алма кезек келетін өткінші өмірде ақын болып жаралған соң алланың көрсеткенінің бәрін көріп, істеткенін қолыңнан келгенше істейсің. Есләм ағамыз да тағдырдың тауқыметін бір кісідей көріп өсті. Бір өлеңінде:

Қара нан дәмін ертерек таттым – өйткені,

Қара күн, келіп, ертерек шалды өрт мені.

Қаршадайымнан қаралы хаттар оқыдым,

Жүрегім жара, содан да жаным дертті еді – деп, қаршадайынан көрген соғыстың сарақы күндерін еске алса, ел басынан өткен асау тарих нәзік жанды ақын санасына тереңнен бойлап, жыланша жиырылып ене бастады. Уақыттың шынжыр шідеріне тұсалып отырса да, жұртшылықтың жүрегінен орын ала білді.

Жалпы ақын нәзік сезім үшін жаралған жан. Қазақ халқының басынан кешкен қаралы күндер әр ақынның жүрегіне шоқ түсіреді. Осы «Тар жол тайғақ кешуден» шығаратын ақынның отты өлеңдері.

Ақын Есләм Зікібаев поэзиясының құндылығы да тіл айшықтарын орынды пайдалануында. «Наз әнім – Өрнегім» деген өлеңінде:

Тербеткен Арқаның самалы,

Ер жеткен қалқаның бал әні.

Мөпмөлдір сұлудың жанары

Жанымды тебіrentіп барады [4, 63 б.]. Осы бір шумақтағы «Арқаның самалы», «бал әні», «сұлудың жанары» – тұрақты эпитеттер образды түрде қолданылып тұр. «Жанымды тебіrentіп» эпитеті – баурап алу деген мағынада.

«Құранды баса алмадым» деген өлеңінде:

Ананың сүтіменен қанға сіңіп,

Алғанбыз тіршіліктің таңбасы ғып.

Алғанбыз тіршіліктің таңбасы ғып,

Адамның арманымен жалғас үміт [4, 121 б.]. Мұнда «ананың», «алғанбыз», «адамның» сөздері «А» әрпінің қайталануынан болып тұр. Өлең сөзде дауысты дыбыстардың үндесе қайталануы – ассонанс деп аталады.

Ал, бірыңғай дыбыстардың үндестігі, дәлірек айтқанда дауыссыз дыбыстардың қайталануы – аллитерация деп аталады. Мысалы: «Кетпес үшін...»

Қынаменен тон бояйды аналар,

Қынаменен тор бояйды ағалар.

Қыс күндері шаңғы теуіп шығады,

Қутындаған қына-торы балалар [4, 81-82 б.]. «Қ» дыбысының қайталануы. Есләм Зікібаев поэзиясында мұндай қайталаулар жиі ұшырасады.

Ақын поэзиясында айқын рең – түстерінің бірі «ақ» сөзінің қолданысы эпитет ретінде жиі ұшырайды. Берілген қолданыстағы «ақ» сөзі әртүрлі заттарды анықтайды. Оны мына үлгі түрінде байқауға болады. Ақ: селеу; жал; гүл; айдын; дүние; иық; қайыңдар; сағым; арман; ниет; сәуле; күн; түс; көгершін; бұлт.

Қарап отырсаң, ақ сөзі деректі және дерексіз заттармен қолданылып, белгілі бір ұғымның сипатын береді. Сонымен бірге символдық мазмұнды білдіреді. Яғни, «ақ» сөзінің қолданысы көп жағдайда кіршіксіз, таза, әділ, пәк ұғымдары қызметінде беріледі және жұмсалады.

Есләм Зікібаев өлеңдері көріктегіш құралдар арқылы өз оқырманының жүрегіне жетіп отыр. «Сағынғанда» өліңінде:

От азайды бойдағы, өртім өшті,

Ой көбейді, көңілде дертім өсті.
Албырт жүрек басылып, баяу соғып,
Бұрынғыдай елеуреп елтімес-ті [4, 24 б.].

«От азайды бойдағы» тіркесі теңеу яғни ақынның жалындаған жастықтан өтіп кеткенін айтып отыр. «Өртім өшті» әлсіздікке теңеп отыр. «Көңілде дертім өсті» бұл да теңеу. «Албырт жүрек» тұрақты эпитет.

Көз жасымен жуып ап кеселерін,
Мандайыма жабысып нешеме ерін... [4, 24 б.].

«Көз жасымен жуып ап кеселерін» тіркесі метафора яғни ауыстырып беріп отыр.

Сәби жүрек өз-өзін сынаған жер,

Көк тасына сан аунап құлаған жер [4, 24 б.] – «Сәби жүрек», «Көк тас» тіркестері эпитеттер.

Ақын көркемдегіш құралдарды қолдануда асқан зергерлік пен байқампаздық, талғампаздық пен тапқырлық және сан қилы соны мәнер-машық, майталман шеберлік танытқан.

Қазақ поэзиясының майталман шебері Есләм Зікібаев тілінде таудың суындай тазалық, алмастың жүзіндегі өткірлік бар. Ол табиғат пен адамзаттың арасындағы байланысты айтса да, қоғамдық қатынастарды бағалап сынаса да, яки өмірдің ағысы мен қозғалысын жырласа да, оның поэзиясынан теңіз астынан терілген лағыл тастай әдемілік пен сұлулық сезіледі. Сол себепті қарапайым адам айта беретін кез-келген ой, ақын орындауында құбыла өзгеріп, сыршыл сипат алады, сиқырлы әуен-саз бітіп, белгілі бір өлшем, пішіні бар түр-ренге енеді.

Ақын Есләм Зікібаев өлеңдері ойдың аяқталуына қарай төрт және одан да көп шумақты болып келе береді. Шумақтардағы тармақтардың түрі мынандай болып келеді. Екі немесе үш тармақты өлең жүйесі жоқ.

1. Төрт тармақты шумақ:

Араласып жүрсек те күніге елмен,
Бірі кетіп қасыңнан, бірі келген.
Көлеңке-дос көңілікті жүдетті ме,
Мұң екті ме кеудеңе күңіренген?

2. Бес тармақты шумақ:

Халқым-Әкем!
Мөлдірім! Тұнығым да!...
Құдірет-күш жатқандай бұл ұғымда.
Әкем барда-ақиық қырандаймын,
Тастүлекпін түлеген тұғырымда.

3. Алты тармақты шумақ:

Арақ ішкендей «бір қазан»–
Бола бермейді кіл мазаң.
Содан да ма екен, мең-зең боп,
Айқұш-ұйқыштау жыр жазам.
Өмір-бәйгенің төрінде,
Бірде қаламын, бірде озам.

Ақын шығармаларында бұлардан басқа сегіз, тоғыз, он және одан да көп тармақты өлең түрлері де бар. Ондай өлеңдерде тармақтар әдетте белгілі мөлшерде топтаспайды, тармақтар шумаққа бөлінбей, түйдек-түйдегімен түсіп жатады. «Түйдек қазақ поэзиясында жырда қолданылатын тармақтарды топтастырудың еркін түрі. Егер шумақты өлеңдерде тармақтар белгілі тәртіппен, өзіндік ретімен топтасатын болса, жырда олар еркін, әр мөлшерде алына береді. Мұнда тармақтар түйдек-түйдегімен түсіп, әр көлемде топтасып, ұзынды-қысқалы синтаксистік оралымдардың ыңғайымен әрқалай топтасады» [6, 338 б.] – дейді З. Ахметов.

Ақын Е. Зікібаев өлеңдерінің ерекшелігін айта бастасаң сөз қолдану ерекшелігі айқын көрінеді.

Дүбірлі дүниеден дүрмекпенен,
Фәни жалған, кім келіп, кім кетпеген.

Сәби талдар жалаңаш қалтырайды,

Сәби күнгі өзімдей дірдектеген – бұл өлеңдегі «дүбірлі дүние», «фәни жалған» мағыналары жағынан ұқсас ауыстыру мағынасындағы метафоралар, ал «сәби тал», «сәби күн» бұлар тұрақты эпитеттер.

Ғабитке өлеңінде:

Арқаның жазығынан самал есіп

Тербеген қиялымды дала-бесік.

Ақын болсам, алтынға бұланғаным,

Ақ иық бабаларға қарап өсіп – «Арқаның жазығы», «самал есіп», «қиялыды тербеп», тіркестері – эпитеттер, «дала-бесік» – теңеу. «Ақ иық» тұрақты эпитет. Ақын Есләм Зікібаев өлеңдерінде эпитет, теңеу, метафора орынды, әрі тиянақты қолданылады.

Е. Зікібаев шығармашылығын талдау барысында Есләмді журналист ретінде білген қауым, ақын ретінде де қабылдайды. Өйткені, жұртшылық жүрегінен асау жырлары арқылы орын алды. Ақын поэзиясы өткір тілмен, шешен жазылған. Сөз маржандарын орынды қолдана білген. Теңеу, эпитет, метафора сияқты тілдік көріністер ақын поэзиясына жаңа көрік, соны леп береді.

Есләм Зікібаев шығармашылығындағы көркемдегіш құралдардың қолданысына тоқталатын болсақ, олардың шығармаларында тілге өң беріп, ажарлау, әр үстеп құбылту, әсемдеп – айшықтау тәсілдерінің көркем үлгілерін кездестіре аламыз.

Сонымен, ақын Есләм Зікібаев поэзиясының тілі – көркем образды, сырлы сөздерге бай, дәстүрлі суреттеу, әсерлеу құралдарын орынды пайдалана отырып, жаңа образдарды енгізе алған, әрбір көркем сөз бөлшегін барынша шынайылық тұрғысынан көрсете білген.

«Ұзақ жолдың асуы, басуы көп. Талантқа да келмеңді табыс оңай», – деп ақын өзі айтқандай, шын жауапкершілікті түсіне білу нысаны оның творчествосынан да айқын сезіледі. Оқырман жанына дөп тиетін әсерлі, тұшымды өлеңдерді оның қай жинағынан да кездестіреміз. Әсіресе, туған өлкеге деген перзенттік құштарлық, адамдарға сүйіспеншілік, табиғатқа іңкәрлық сияқты сүбелі мәселелерді іркіліссіз сезіммен, сергек шабытпен жырлауы ақындық қуатты айқынырақ танытады.

«Бесігім – Есілім», «Туған жердің шоқ гүлі», «Есіл тасып келеді», «Аңсап кеп едім» деген жырлары елгезек жүректі ел деп соққызады. Есләм Зікібаев туған жерінің табиғатын тамашалап, өлең зерімен сұлу суреттер салуға ұмтылады.

Есіл бойының тамаша табиғаты, шөбі шүйгін нулы алқабы, қалың жынысты көк тоғайы, сыңсыған жеміс – жидегі, мойыл – қарақаты – бәрі Есләм өлеңдерінің өрнегіне түсіп, өзгеше ажарлы да, әсерлі бояу көркімен көз тұндырады, көңіл тербейді. Ақын туған жерге жыр арнағанда, бұрын талай айтылған таптауырын, жаттанды жайларды қайталамай, жаңа жарқын да, қанық бояулар, нұрлы нақыштар тауып тамсандыруға, тың ойлар толғап, соны қайырымдар шертуге ден қояды. «Айналайын алтын бесік, сен менің алтын қазығымсың, айналып соғар алтын дінгегімсің» деген көкірегің қарс айырған перзенттік махаббатын оқырманына жеткізу жолында ақын Өрнегіне көп өлең, поэма, толғаулар арнады.

Туған ел! Туған жер! Кімнің қиялын тербеп, кімнің көкірегінде күй күмбірлетпедің сен. Ақын табиғаты – бір басқа. Алыста жүріп ауылын аңсаған жан иесінің бәрі-бәрі сол сезімін жай жазса, оты өшіп, қызуы басылып қалардай,

өлеңмен әріп жеткізуге талап қылары қақ. Ал ақындық сезім-жеке-дара, сиқырлы дүние. Құпиясы мол сиқырлы күшке дес бермей келе жатқан ақындықтың албырт шағы. Есләм ақын Мұзафар Әлімбаев туралы жақсы пікірлер айтады. Сәкен Жүнісов туралы да аз айтылмайды. Жүрек жарды лебіздерін білдіріп отырады. «Ағама да рахмет» атты эссе-толғаныс ақын Кәкімбек Салықов туралы сыр шертеді.

...Жұмыр жерді мекендеген қаншама адам болса, солардың әрқайсысы – бір-біріне ұқсамайтын өзінше әлем. Әрқилы тағдырға байланысты жоғалтқан, іздеген адамдарды қолтаңба ізінен айқындап-анықтап жатпай ма? Сол айтқандай, «Менің Әуезовым» секілді өмірде, өнерде, өлеңде, үйде, түзде, дос-жаран ортасында көңіл – айнамызға сәулесін түсірген менің де өз Кәкімбегім бар. Бәлкім басқаларға ол бөлектеу көрінер, ол өз танымы, өз тағылымы.

Сылқыл қаққан ақ бұлақтан байқадым,
Туған жердің қымбатын.
Сыбырласқан жас құрақтар айтады,
Айдын көлдің сымбатын.
Ерте сүйдім құзарт шыңын заңғардың,
Бұлттар көшін үзбеген.
Өзен сырын ағысынан аңғардым,
Теңіздерді іздеген...

Екінің бірі байқап, бағалай бермейтін көріністер. Ақынның жүрек көзі бар дейтініміз де осыдан шығар. Ғаламның ғаламаттарына ғашық көзбен қарап, іңкәр жүреппен жыр туындататын менің Кәкімбегім осылай тебіренбесе, көңілім көншіместей, – деп ақын риза көңілін жайып салады. Олжас Сүлейменов туралы да жақсы көңіл, ыстық ілтипатын білдіреді. Айта берсеңіз саусақпен санап жеткізу мүмкін емес. Ағамызды ақындардың арғымағы деп айтуға әбден болады.

Кешегі Абай, Мағжан, Қасымдардың,
Артында қалған ұшқын жасыннанмын.
Сынығымын алмастай асылдардың,

Тұнығымын тұңғық ғасырлардың – деген ақын поэзиясы арқылы мәңгі тұнық мұхиттай толқыған жырлары халық жүрегінен орын алары хақ.

Әдебиеттер:

1. Белинский В.Г. Сборник сочинений в трех томах. Т. 1. – М.: ГИХЛ, 1948. – 670 с.
2. Негимов С. Шығармалары. Зерттеулер. Т.1. – Астана: Фолиант, 2015. – 424 б.
3. Зікібаев Е. Өмір – бәйге. – Астана, Фолиант, 2007. – 248 б.
4. Зікібаев Е. Таңдамалы өлеңдер жинағы. Т. 2. – Алматы, Таймас, 2011. – 320 б.
5. Зікібаев Е. Таңдамалы өлеңдер жинағы. Т. 1. – Алматы, Таймас, 2011. – 320 б.
6. Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

Қадыров Ж. Т., Абилова А. М.

ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТЬ ПОЭЗИИ ИСЛЯМА ЗИКИБАЕВА

В статье автор рассматривает применение выразительных средств в поэзии Исляма Зикибаева. В результате исследования изменений, характерных для того общества и эпохи, автором выявлены объемность и значимость тематики его поэзии. Рассмотрены своевременность и точность применения устойчивых эпитетов, ассонанса, аллитерации, сравнений, метафор в стихотворениях поэта. Автор показывает своеобразие применения в поэзии И.Зикибаева таких устойчивых эпитетов, как «язык ребенка», «день ребенка».

Ключевые слова: Поэзия, выразительные средства, эпитет, устойчивые эпитеты, ассонанс, аллитерация, сравнение, метафора.

Kadyrov Zh.T., Abileva A.M.

EXPRESSIVENESS OF ISLYAM ZIKIBAYEV'S POETRY

In this article the author considers the application of expressive means in Islyam Zikibayev's poetry. As a result of studying the changes characteristic of that society and epoch, the volume and significance of the thematic range of his poetry have been determined by the author. The timeliness and exactness of application of sustained epithets, assonance, alliteration, similes, and metaphors in his poems have been considered. The author demonstrates the uniqueness of application of such sustained epithets as "child language", "child day" in I. Zikibayev's poetry.

Keywords: Poetry, expressive means, epithet, sustained epithets, assonance, alliteration, simile, metaphor.

***

УДК 80/81 (574-243) (038)

Ахметова Б.З. – кандидат филологических наук, профессор
Костанайского государственного университета им. А.Байтурсынова
E-mail: bigajsha@mail.ru

**БАЗОВОЕ АССОЦИИРОВАНИЕ НА МАТЕРИАЛЕ ТОПОНИМИИ
КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ**

***Аннотация.** Топонимия любого региона не только является локально ограниченной, пестрой по происхождению, но и представляет собой специфическую лексику, используемую для обозначения конкретных географических реалий того или иного региона. При исследовании топонимического материала различают как лингвистический, так и географический аспект. С лингвистической точки зрения, топоним рассматривается как единица языка, вскрываются связи и отношения этой единицы как в языковой системе, так и в языковом сознании носителей того или иного языка.*

***Ключевые слова:** региональная этнолингвистика, топоним, социальный компонент, ассоциативный эксперимент.*

В современной научной мировой литературе более всего распространено толкование человека на принципе суммирования его поведенческих качеств. Более продуктивным должен оказаться другой подход, согласно которому человек - это особая сущность, но качественно иная, нежели биологическая. Не вызывает сомнений, что человек - это проблема общественного уровня, это феномен единства информационной, рационально-интуитивной и эмоциональной действительности.

Представление об ассоциациях, разработанное в философии, было позитивно воспринято психологией: у психологов также превалировали представления об ассоциациях идей или образов, относительно независимые от способа их воплощения средствами определенного национального языка. Однако серьезное изучение ассоциаций было положено школой психоанализа, трудами З.Фрейда, К.Юнга [1, с. 39].

Человек, как и все "человеческое", - особый феномен действительности, специфический результат взаимодействия природы и общественно-социальной среды. Согласно концепции бессознательного З.Фрейда, благодаря ассоциативным связям психики восстанавливается словесная форма выражения,

которая переводит бессознательное в сознание. Исследование символического языка бессознательного стало импульсом для разработки так называемого “психоаналитического словника”, или “сонника”. Человек порожден и сформирован социально-общественной системой как ее особый элемент, он не что иное, как особая форма существования: определенное общественное формирование, социоморфема. Поэтому не случайно З. Фрейд в своих исследованиях ставил перед собой цель выразить бессознательное (например, сновидения) знаками национального языка, чтобы реконструировать “историю индивида”. Словесные ассоциации, по З.Фрейду, - это способ анализа содержания психики пациента: “... бессознательные мысли находят себе выражение необычным путем, посредством внешних ассоциаций, в форме модификации других мыслей” [1, с.41]. Однако они лишь косвенно соответствуют психоаналитическому постулату, что бессознательное постоянно стремится пробиться в сознание.

З.Фрейд рассматривал ассоциации как косвенные следы подсознательных, подавляемых желаний, противоречащих социальным установкам “цивилизованного” индивида. Человек - это общество, а потому именно его целостность и усиление ее через внутривидовое единство является ведущим фактором в поведении индивидов и критерием оценки правильности своего поведения. Естественно, что предметом анализа являлись прежде всего яркие, нестандартные ассоциации, связанные с причиной невроза больного (см., например, “Анализ фобии пятилетнего мальчика” [1, с. 44]. Любая нестандартная ассоциация интерпретировалась в мифологическом и культурном контексте, позволяющем устанавливать связи с символами и мотивами, отраженными в мифах, фиксирующих архаические пласты сознания человека. Поэтому не случайно в последнее время исследователями высказывается мысль о том, что носитель языка не только может преобразовывать в своей речи языковые средства, но и зачастую наполняет их новым идеальным содержанием [2, с. 52].

К.Юнг разграничил индивидуальное и коллективное бессознательное, что позволило выделить в ассоциациях субъективные и объективные аналогии с символом. Подобно инстинктам животных, у человека, согласно К.Юнгу, врожденными для различных рас являются архетипы, представляющие не индивидуальное, а коллективное бессознательное. Коллективное бессознательное - это “разум наших древних предков, способ, которым они думали и чувствовали, способ, которым они постигали жизнь и мир, богов и человеческие существа...” [2, с. 57]. Итак, архетипы - это априорные организаторы нашего опыта, которые обнаруживаются в сновидениях, фантазиях, галлюцинациях, психических расстройствах, а также в творениях культуры. Поэтому закономерно, по Юнгу, что коллективное бессознательное выражается как в субъективных аналогиях, приходящих пациенту на ум во время психоаналитического сеанса, так и в объективных аналогиях, проинтерпретированных психоаналитиком на основе специальных знаний.

Экспериментальная методика ассоциативного ряда появилась сначала как средство диагностики и психотерапии. Следует отметить, что объективные аналогии не являются стандартными ассоциациями в современном смысле слова, скорее они представляют собой анализ архетипов, толкование “комплексов” пациента. Если юнговское учение об архетипах, коллективном бессознательном не было принято научной психологией, то разработанная им типология характеров приобрела популярность и поныне используется в исследованиях личности. Подразумевалось само собой, что в ассоциациях присутствует некий стандарт, который связывался с нормой, с потоком сознания здорового человека, однако это выходило за пределы интереса исследователей. Таким образом,

вербальные ассоциации все так же остаются на периферии исследовательских интересов, выступая только в качестве средства психоанализа, а не самостоятельного предмета изучения.

Впоследствии ассоциация как универсальный тип связи стала центральным предметом ассоциативной психологии [3, с. 77]. При этом под ассоциацией понимается не только соединение представлений внутри сознания, но и сочетание рефлексов. Вслед за чувственными образами, служившими первичным материалом анализа, в поток наблюдения попадали речевые компоненты сознания. Как отмечает М.Г. Ярошевский, “сила ассоциативной теории состояла в том, что она уловила самые общие закономерности приобретения организмом опыта, осмыслив их первоначально в “механических” категориях. Частота повторений и их временной порядок - таковы были координаты, в которых размещалось все многообразие опыта. И эти координаты не являются фикцией - они действительно универсальны для всех процессов поведения”

С теорией ассоциации тесно связан бихевиоризм, его кредо выражала формула, согласно которой предметом психологии является поведение, а не сознание. Иными словами, бихевиоризм в качестве предмета исследования научной психологии выдвинул различные формы поведения, которые понимались как совокупность реакций организма на стимулы внешней среды. Бихевиоризм считает поведением любые поступки и слова, как приобретенные в процессе жизни, так и то, что дано от рождения. Воздействие среды трактуется как стимул для изменения, поведения или изменения самого организма. Под стимулом понимается не только отдельный раздражитель, стимулом может быть и ситуация в целом [3, с. 81].

Бихевиористское представление ассоциации расширено и расплывчато, поэтому оно мало что объясняет, поскольку лишь механистически интерпретирует поведение индивида, поднимая множество дополнительных проблем (как-то: типология стимулов, их иерархия, соотношение ассоциативных и детерминистских связей и т.п.). Стоит однако отметить, что ни ассоциативная психология, ни бихевиоризм отнюдь не снижают ценности изучения ассоциаций в рамках современной науки.

В аспекте этнолингвистики одним из важнейших источников по истории народа и языка является топонимия региона (совокупность названий местности).

Этнолингвистические исследования по топонимии извлекают из топонимического материала различного рода информацию о духовной культуре того или иного народа.

Топонимикон Костанайской области выражает дух народов, проживающих на данной территории. Выделяя единство территории как системаобразующий фактор, мы признаем объективное существование топонимической системы, состоящей из материально выраженных элементов, находящихся в реальной связи друг с другом.

На основании экспедиций в районы области исследовательской группой создана лингвистическая база данных изучаемого региона. Костанайская область представляет собой регион, где казахское население находится в постоянном контакте с другими народами. Особенности языковых контактов не могли не сказаться на топонимической системе в целом. Нами отмечено, что топонимическая система Костанайского региона возникла на месте существования нескольких топонимических систем: 1) тюркско-казахской; 2) славянской. Установлено, что иноязычные топонимические пласты возникли при наличии следующих процессов: 1) постепенной смены одной топонимической системы другой; 2) постепенного перерастания одной топонимической системы в

другую. Исследуемая нами территория является регионом с преобладающим русским населением. Часть топонимов, не являясь казахской по происхождению, усвоена казахами в местах их проживания, что позволяет говорить о казахской топонимии в «широком понимании этого термина все топонимы, употребляемые казахским населением, независимо от происхождения, входят в казахскую топонимическую систему, поэтому могут быть подведены под понятие «казахская топонимия». Костанайский регион является местом проживания народов разных культур.

На основании изучения нами архивных документов Костанайской области, по свидетельству исторических фактов казахская народность подверглась непрерывному и продолжительному смешению с другими народами и особенно славяно-русской. Естественно, что топонимия исследуемого региона представляет собой результат различных межъязыковых связей. Исследователь Воробьева И.А. считает, что на «многонациональной территории функционирует не одна, а две и более параллельных системы, которые воздействуют друг на друга» [4, с. 27], что возможно, на наш взгляд, только при условии компактного проживания того или иного этноса в инонациональном окружении. Мы полагаем, что параллельные топонимистические системы сохраняются лишь в период активного освоения территории (освоение целинных земель), со временем одна из систем вытесняется. Именно об этом говорят архивные документы (ГУ «Государственный архив г. Костаная»).

С учетом последних достижений семасиологии структура словесной единицы (в том числе и топонима) включает в себя предметно-логический (денотативный), социальный (эмоционально-оценочный), структурно-языковой и эмпирический (образный) семантические компоненты, в которых закреплены результаты отражения внеязыковой и языковой действительности, связанные в сознании носителей языка с определенным комплексом фонем.

Предметно-логический компонент значения топонима представляет собой ту часть его семантики, которая возможно соответствует понятию, передаваемому данной словесной единицей. Этот компонент значения топонима может быть связан с выражением разного рода понятий: 1) общеизвестных и в одинаковой степени сформированных во всех формах национального языка; 2) этнографических, то есть специфических для данного языкового коллектива, отражающих особенности быта, культуры, традиций; 3) известных повсеместно, но различающихся степенью сформированности (чаще всего топониму соответствует атрибутивное словосочетание литературного языка). Например: с. Сосна «дерево», с. Тениз «болото» (Мендигаринский район), с. Дружба, с. Заря, с. Степное, с. Борки, с. Теректы «дерево» (Карасуский район), с. Волна, с. Песчанка «песчаное место», с. Казан (Узункольский район), с. Арман «мечта» (Костанайский район), с. Балыкты «очень глубокое озеро», «рыбное», с. Шиелы «ягодное», с. Муктиколь «глубокое озеро» (Житикаринский район), с. Тимтуир «спокойное место», с. Кызкеткен «покинувшая местность девушка» (Карасуский район), с. Алтын дала (золотая долина) (Костанайский район), с. Жыланды «змеиное место», с. Байкайын «богатое деревьями», с. Кенарал «широкое место» (Федоровский район).

Социальный (эмоционально-оценочный) компонент значения топонима возникает как результат отражения принятых в обществе эмоций и оценок, связанных с реалиями, которые обозначаются данным словесным знаком. Например: с. Юльевка, с. Новонеженка (Аулиекольский район), с. Сахаровка (Камистинский район), с. Долинка (Узункольский район), с. Елизаветинка (Тарановский - ласкательное, с положительной оценкой; с. Нелюбинка, с. Варваровка (Узункольский район), с. Барсуковка (Тарановский район),

с. Веселый подол (Сарыкольский район) - шутивное, с положительной и/или отрицательной оценкой; с. Есир, с. Куркуыс, с. Кайгы - неодобрительное, с отрицательной оценкой.

Любая ранее освоенная территория отражает в своих названиях разные по своей языковой принадлежности топонимические пласты. Если топонимия региона представляет собой топонимическую систему, то эта система складывается из топонимических пластов, которых может быть несколько. Мы полагаем, что топонимические пласты представляют собой подсистемы региональной топонимической системы. Иноязычные топонимические пласты могут возникнуть при наличии следующих процессов: 1) постепенной смены одной топонимической системы другой; 2) постепенного перерастания одной топонимической системы в другую. В Костанайской области преобладают иноязычные топонимы славяно-русского происхождения.

В результате наших наблюдений отметим специфичность топонимов русского происхождения. Собственно-русская лексика включает в свой состав преимущественно общеупотребительную терминологию. Это и понятно, так как крупные реки и озера уже имели названия на языке местных жителей, переселенцы же имели возможность называть лишь небольшие водоемы, и естественно, что эти названия относились к общеупотребительной лексике.

Во-первых, во многих случаях «обнаруживается стремление придать форме повышенное значение, что находится в связи с общим повышенным настроением и энтузиазмом эпохи» [5, с. 27]. Появляются такие названия, как Целинное, Юбилейный, Октябрьское. Во-вторых, с целью увековечивания имени появляются такие как, Ульяновское, Ленино, Константиновка, Киров, Сергеевка, Ждановка, Алтынсарин, Мичуринское, Фрунзенское. В-третьих, появляются названия с атрибутивом Красный в значении «советский», «относящийся к революции»: Красная Пресня, Красный Партизан, Комсомольское, Буденовка, Красносельское, Октябрьское, Кызыл ту. При освоении казахских целинных земель заимствована русская географическая терминология, зафиксированная в топонимии Костанайского региона: Дубровка, Наталовка, Луговое, Береговое, Барсуковка, Покровка (Тарановский район), Лоба, Борки, Урожайное, Сибирка, Воскресеновка, Веселый подол (Узункольский район), Загаринка, Суриковка, Воскресеновка, Маковка, Дорожное, Воробьевское, Чураковка (Мендыгаринский район) и т.д.

Все же, несмотря на появление новых топонимов, которые «соответствовали духу времени», иноязычные (славянские) названия в большинстве своем сохраняются.

Язык выступает как средство закрепления в сознании этой связи между образами. Войдя в язык, закрепившись в нем, образное отождествление становится стимулом развития собственной языковой номинативной модели. Этнолингвистические исследования по топонимии извлекают из топонимического материала различного рода информацию о духовной культуре того или иного народа. Предполагаем, что этимологический анализ в тесном соприкосновении со словообразовательным анализом позволит в целом реконструировать народные знания о мире.

Топонимы меняются во времени по форме, часто и по содержанию, распространяются в зависимости от конкретных исторических событий – миграции населения, войн, культурного, экономического и языкового общения. Каждое явление в природе и обществе может изучаться с разных позиций, но полное познание изучаемого объекта достигается при всестороннем его исследовании. Следовательно, наибольшего успеха при изучении географических названий можно добиться при комплексном подходе, который

предусматривает привлечение материалов всех трех направлений изучения географических названий: лингвистического, исторического, географического.

Топонимия исследуемого региона рассматривается нами как многослойное образование, что предполагает использование при ее анализе в первую очередь синхронно-диахронного метода, позволяющего рассматривать номинативные единицы в динамике, с учетом неразрывной связи истории языка с историей его носителей.

В качестве основного метода, применяемого при анализе языковых единиц, нами использованы описательный, или описательно-аналитический, предполагающий систематизацию материала в соответствии с задачами исследования и его последовательный анализ и описание. Данный метод предусматривает использование отдельных приемов, помогающих более детальной интерпретации топонимического материала: прием словообразовательного анализа, предполагающего рассмотрение словообразовательных типов, моделей. При изучении этнолингвистического пространства топонимии нами использованы методы картографирования и социолингвистический.

Материалами для исследования послужили наименования топографических объектов Костанайской области как полиэтничного региона, извлеченных из географических описаний, из речи жителей региона в ходе полевого сбора материала, а также топонимические ассоциации, полученные в ходе свободного ассоциативного эксперимента от 2000 человек, жителей региона. Подобный объект исследования представляет собой сложный идеально-материальный комплекс, исследование которого не является точечным и однонаправленным, а представляет собой конкретную программу исследований, само постулирование которой необходимо, поскольку связывает воедино природу языка и биокультурную природу сознания.

Наиболее привлекательной проблемой, связанной с индивидуальными стратегиями речевого поведения, является проблема творчества в широком смысле слова - отклонение от стандарта, разрушение стереотипа, реализация индивидуальных возможностей в речевом поведении. Личность представляет собой сложный психофизиологический феномен, основанный на преобразенных свойствах индивидуального (рефлекторного) сознания. Эти свойства в условиях их полной реализации в структурах индивидуального естественного сознания подчиняются творческой силе индивидуума и формируют новые структуры естественного сознания - структуры личности.

В исследовании используются методологические принципы, в основе которых лежит понимание языка как важнейшего средства общения и признания единства сущностного и функционального в языке. Названные методологические принципы лежат в основе комплексной методики исследования материала, разработанной нами. Комплексный подход к интерпретации топонимического факта определил использование различных методов: сравнительного, этимологического, сопоставительного, структурно-статистического. Используются элементы социолингвистического метода (массовый опрос). Кроме того, изучение и описание топонимии полиэтничного региона потребовало синтеза когнитивного и коммуникативного подходов: применения инструментария теории речевой деятельности, теории речевых актов, семасиологии, психолингвистики. Разделяя мысль о том, что сущность языка открывается не инструментальному, но философскому взгляду (Хайдеггер, Лосев, Караулов, Налимов, Степанов, Топоров и др.), а также учитывая специфику самого объекта, мы используем некоторые принципы и методы феноменологии (непосредственное созерцание) при характеристике свойств и

процессов в топонимии. Антропоцентризм современной лингвистики узаконил интроспекцию в качестве метода научного анализа, данные которой мы сопоставляем с данными, полученными в ходе семантических экспериментов, проведенных с другими носителями языка. И наконец, методика проведения ассоциативного эксперимента, где различают два вида ассоциативных экспериментов: 1) свободный ассоциативный эксперимент, в котором испытуемым предлагают отвечать словом, первым пришедшим в голову при предъявлении слова-стимула 2) направленный ассоциативный эксперимент, в котором экспериментатор некоторым образом ограничивает выбор предполагаемых реакций, задавая дополнительные инструкции (например, отвечать только прилагательным, или только существительным).

Свободный ассоциативный эксперимент ценится прежде всего тем, что данные, получаемые при помощи этой методики, обладают практически неограниченной разносторонностью, поскольку позволяют получить самые различные указания о связях слова с другими словами лексикона того или иного языка. Однако сложность заключается в трудности разграничения необходимых данных от ненужных.

При исследовании частично использовалась методика измерения значений. Суть этой методики сводится к следующему. Предлагается анкета на основе нескольких биполярных шкал прилагательных, обозначающих противоположные признаки, например: сильный - слабый, быстрый - медленный, добрый - злой и т.п. Проявление соответствующего признака оценивается до семи баллов: от -3 (очень -) - 2 (средне) - 1 (не очень) - 0 (не соотносится со шкалой) и до +3 или от +1 до +7.

Жители Костанайской области, представители разных этносов оценивали слово-стимул по вышепредложенной шкале, отмечая, что в его представлении Барсуковка, Чили (Аулиекольский район), Степняк (Амангельдинский район), Златоуст, Большая Чураковка (Алтынсаринский район), «очень большой», «не очень хороший», «средне сильный». Данные, полученные от нескольких десятков испытуемых усредняются. При исследовании выделены наиболее важные для человеческого сознания признаки, которые группируются вокруг трех базовых - силы, оценки, активности. Затем вычислены средние показатели для изучаемого слова по каждому из этих трех факторов. При этом слово определяется тремя цифрами, которые являются координатами слова в воображаемом трехмерном (по числу факторов-измерений) семантическом пространстве.

В любом случае использование ассоциативных экспериментальных методик позволяет получить надежные и легко обзримые данные для разрешения спорных вопросов, связанных с субъективным переживанием говорящим некоторых языковых фактов. Думается, что различные стратегии изучения ассоциаций, прежде всего изучение языкового сознания при помощи ассоциативных экспериментов, наиболее плодотворны в свете возрастающего интереса лингвистов к личности, этносу, культуре.

Литература:

1. Березович Е.Л. Топонимия Русского Севера: Этнолингвистические исследования. – Екатеринбург, 1998. – С. 338.
2. Мадиев Г.Б. Формирование русской гидросистемы Восточного Казахстана // Ономастика Поволжья. – М., 2001. – С. 51-63.
3. Фролов Н.К. Топонимическая таксономия в зеркале лексической подсистемы языка // Филологический дискурс: Вестник филологического факультета ТГУ. – Тюмень, 2000. – 280 с.

4. Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте. – Екатеринбург, 2000. – С. 532.
5. Воробьева И.А. Русская топонимика на территориях позднего заселения // В кн.: «Перспективы развития ономастики». – М., 1986. – С. 22-31.

Ахметова Б.З.

**ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ТОПОНИМИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ
НЕГІЗІНДЕГІ БАЗАЛЫҚ АССОЦИАЦИЯЛАУ**

Кез-келген аймақтың топонимиясы тек қана бір аумақта шектелген, шығу тегі бойынша ала-шұбар, әр тектес болып қана қоймай, сонымен қатар, қандай да бір аймақтың нақты географиялық шынайылықтарын белгілеу үшін қолданылатын арнайы сөз байлығын құрайды. Топонимиялық материалды зерттеу кезінде оның лингвистикалық та, географиялық та қырлары ажыратылады. Лингвистикалық тұрғыдан топоним тілдік бірлік ретінде қарастырылады. Осы бірліктің тілдік жүйемен қатар, қандай да бір тіл қолданушыларының тілдік танымымен байланысы мен қарым-қатынасы ашылады.

Тірек сөздер: *Аймақтық этнолингвистика, топоним, әлеуметтік компонент, ассоциативті эксперимент.*

Akhmetova B.Z.

**BASIC ASSOCIATION REGARDING THE MATERIAL OF
TOPONYMY OF THE KOSTANAY REGION**

Toponymy of any region is not only locally limited, various according to its origin, but it is also a specific vocabulary, which is used to signify concrete geographic realities of the particular region. Linguistic as well as geographic aspect should be distinguished during the investigation of toponymic material. Toponym is considered as the unit of language from the linguistic point of view, connections and relations of this unit are uncovered in language system as well as in language consciousness of native speakers.

Key words: *Regional ethnolinguistics, toponymy, psycholinguistics, sociolinguistics.*

***

ӘОЖ 82.09 (574)

Құралқанова Б.Ш. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты
E-mail: Bota0975@mail.ru

ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМА КОМПОЗИЦИЯСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

Аңдатпа. *Мақалада прозалық шығарманың композициясы мәселелері қарастырылады. Композицияның көркем шығармадағы қызметі нақты әдеби шығармаларды талдау барысында мысалдармен дәлелденеді. Прозалық шығарма композициясын талдауда оның әртүрлі аспектілері, атап айтқанда, образдар, кейіпкерлер жүйесі және олардың арақатынасы, мәтіндегі баяндау түрлерінің ұйымдастырылуы, сюжет композициясы, сюжеттен тыс элементтер, сюжет пен фабула ерекшеліктері назарға алынды.*

Тірек сөздер: *Композиция, сюжет композициясы, образ, кейіпкер, баяндау түрлері, сюжеттен тыс элементтер, фабула.*

Көркем шығармадағы құрамдас бөліктердің белгілі бір тәртіпте рет-ретімен, жүйелі түрде орналасуы композиция деп аталатыны белгілі. Шығарманың композициясы авторлық интенциялармен, шығарманың жанрымен, мазмұнымен тығыз бірлікте қарастырылады. Композицияның ең басты қызметі көркем мәтіннің барлық элементтерін бір жүйеге тоғыстыруымен ерекшеленеді. Композиция шартты түрде сыртқы және ішкі композиция болып екіге бөлінеді. Сыртқы композиция немесе архитектуроника – мәтінді белгілі бір бөліктерге (бөлім, тарау, тарауша, абзац және т.б.) бөлу болса, ішкі композиция образдар қатары, кейіпкер мотивтерінің жүйесі, тартыс және сюжет ерекшеліктерімен анықталады.

Көркем шығарманың композициясы көркем мәтінді талдау барысында ашылады. Ғалым Н.А. Николина аталмыш талдаудың нысаны ретінде композицияның бірнеше аспектілерін қарастыруды ұсыныда:

- 1) архитектуроника немесе мәтіннің сыртқы композициясы, оның бөліктерінің бірізділігі мен өзара байланысы;
- 2) көркем шығармадағы образдар жүйесі;
- 3) кейіпкерлер мотивтерінің жүйесі;
- 4) мәтін құрылымындағы көзқарас (авторлық, әңгімелеуші, кейіпкер және т.б.) ауысуы;
- 5) мәтіндегі көркем детальдар жүйесі;
- 6) сюжеттен тыс элементтердің өзара, және басқа шығарма бөліктерімен байланысы [1, 45 б.].

Зерттеуші Т.Есембеков көркем шығарма композициясын сатылай талдаудың келесі жолдарын көрсетеді: сыртқы композиция компоненттерін анықтау; сюжет пен фабуланың құрылымын талдау; идеялық-тақырыптық жүйенің композициядағы қызметін, образдар қатары мен құрамының жүйесін айқындау; уақыт пен кеңістік, мекеншақ композициясын көрсету; баяндау түрлерінің мәтіндегі ұйымдастырылуы [2, 52 б.].

Жоғарыда келтірілген пікірлерден шығатын жалпы қорытындыға келсек, композициялық талдау түрлерінің ішіндегі ең маңыздылары деп сыртқы және ішкі композицияны талдауды айтуға болады.

Сонымен композициялық талдауда шығарманың архитектуроникасы немесе сыртқы композициясынан басқа ішкі композиция маңызды рөл атқарады.

Зерттеуші А.Б. Есин: «Шығарманың көркемдік пішіні жеке образдардан тұрады. Олардың бірізділігі мен өзара байланысы – талдау нысанына алынуы керек, себебі онсыз пішін арқылы бейнеленген мазмұнның сырын түсіну мүмкін емес» [3, 87 б.], - деп, көркем шығармадағы образдар жүйесінің композициясына назар аударады. Әсіресе лирикалық туындылардағы образдар қатары мен композициясын талдау арқылы ақынның көзқарасы мен ұстанымын танып қана қоймай, шығарманың эмоциялық әлеміне де бойлай түсуге болады. Ал прозалық шығармаларға келетін болсақ, лирикалық және философиялық сипаты қалың болып келетін туындыларда образдар композициясын талдау арқылы да авторлық ұстанымды танып, шығарма идеясының астарына үңіле аламыз. Сөйтіп, ол шығармадағы негізгі ойды тұтастыру қызметін атқарады. Аталмыш ерекшелікті О.Бөкеевтің «Сайтан көпір» повесінен көруге болады. Повестің негізгі идеясы - Жақсылық пен жамандықтың күресі. Тәңір, Аспан, Аман – Жақсылықтың жаршылары болса, Анау, Айқай, Жаңғырық – Жамандықтың қолдаушылары. Жақсылықтың беті ашық, сондықтан ол повесте нақты адам бейнесінде көрінеді. Ал Жамандықтың жүзі қара, алпыс айдалы. Ол көбінесе жауыздықты жасырын айла-тәсілмен істейді. Оның кім екенін түстеп тану өте қиын. Сол себепті де, ол абстракциялы символ-бейнелер ретінде көрініс береді. Ал, осы Жақсылық пен Жамандықтың күресі де мәңгілік. Бұл идея шығармада

«Сайтан көпір» символы арқылы беріледі. Әкесі Тәңір де, баласы Аспан да сол көпірден өте алмай қар көшкінінің астында қалады. Туындыда бұл «сайтан көпір» - өмірде бәрі де қайталанып отырады дегенді еске салады.

Повесте шартты түрде екі түрлі уақыт-кеңістікті атап көрсетуге болады: біріншісі – Аспан шалдың уақыт-кеңістігі; екіншісі – Аманның уақыт-кеңістігі, әрқайсысы характерді даралауға және автор идеясын айқындауға қызмет етеді. Кейіпкерлердің уақыт-кеңістігі реалды уақыт тұрғысынан өзара қиылыспаса да, суреткерлік уақыт тұрғысынан бір-бірінен тәуелді және бүкіл шығарма бойында өзара байланыста беріледі. Бұл байланыстың рөлін әкелі-балалы екеуінің өмірінде де ерекше орын алған Сайтан көпір атқарып тұр. Сайтан көпірде Жақсылық пен Жамандық бетпе-бет келеді, адамның өз бойындағы сайтаны мен періштесі теке-тіреске түседі: Сайтан көпір – әрі нақты, әрі мистикалық образ дәрежесіне көтерілген. Повестегі кейіпкерлердің өткен өмірін бағамдап, жаңаша құндылықтардың мәнін түсуніге түрткі болған да осы Сайтан көпір. Екі кейіпкердің де хронотопында ол өткен мен қазіргінің және келешектің қиылысу нүктесі.

Композициялық талдауда келесі бір назар аударатын жайт – кейіпкерлер жүйесінің композициясы. Бұл туралы зерттеуші А.Б.Есин: «Эпикалық және драмалық шығармаларды талдау барысында кейіпкерлер жүйесінің композициясына ерекше көңіл бөлу қажет (атап айтарымыз, кейіпкердің өзін емес, олардың өзара байланысы мен әрекеті, яғни композициясы)» [3, 54 б.], - деп жазады.

Бұндай талдауда кейіпкерлердің көркем шығармадағы қызметіне орай бас, қосалқы, эпизодтық деп бөлуге болады. Егер бас кейіпкер сюжетті негіздеп, шығарманың басынан соңына дейін өзіндік характерімен ерекшеленіп көрінсе, қосалқы кейіпкер негізгі сөжетке қатысқанымен, оған автор тарапынан азырақ көңіл бөлінеді, сондай-ақ кей жағдайда қосалқы кейіпкер бас кейіпкер бейнесін ашуда маңызды рөл атқаруы да мүмкін. Эпизодтық кейіпкер бір-екі эпизодта бой көрсеткенімен, қажет жерінде сюжеттегі тартыстың пайда болуына түрткі болып, басқа кейіпкерлердің характерін айқындайды. Зерттеушілер кейіпкер түрін бас, қосалқы, эпизодтық деп бөлуде екі көрсеткішті ескеру керектігін айтады. Біріншісі – сюжеттегі орны және оған берілетін мәтін көлемі, екіншісі – шығарма мазмұнын ашудағы маңыздылығы. Дегенмен кейіпкерлерді талдауда аталмыш көрсеткіштер бір-біріне сәйкес келе бермейді. Кейде сюжетке қатысуы тұрғысынан қосалқы немесе эпизодтық болып есептелетін кейіпкердің өзі авторлық идеяны ашуда салмақты болып келеді. Мысалы, Т.Әбдіковтің «Тозақ оттары жымындайды» повесінде шығарманың басында ғана кездесетін кейіпкер – журналист Палетелли сюжеттік байланыста ғана емес, бас кейіпкердің рухани бейнесін ашуда, тіпті авторлық ұстанымды танытуда басты рөл атқарады. Бас кейіпкердің бала кезін еске түсіруіне түрткі болған сюжеттік байланыс – журналист Палетеллидің сөзі. Журналистің Бейкермен кездесуі, оның жер бетінен жойылып бара жатқан арақу тайпасы туралы әңгімесі кездейсоқ болғанымен, Бейкердің бақытты болып көрінген өміріне өзгеріс енгізеді. «...Мен осылардың бәрін құлағыммен естіп, көзіммен көрдім. Көрдім де бұл бүкіл адамзаттың арына басылған өшпес қара дақ деп түсіндім. Біз жұмсақ диванда жатып, қосыла алмаған екі жас туралы романдар оқып немесе фильмдер көріп, көзімізге жас аламыз. Біз бір адамның тағдыры үшін жер жүзінің прессаларын шулатып, ұрандар ұстап, көшеге шығамыз, қылмыстының жазалануын талап етеміз. өлім жазасына бұйырамыз. Ал тұтас бір нәсілдің, бірнеше халықтың құрып кетуін қай тілде суреттеп беруге болады. Халықты өлтірушілерге адамға біткен санамен қандай жаза ойлап табуға болады, доктор Бейкер!» [4, 151 б.]. Осы сөздерден кейін доктор Бейкер балалық шағына «саяхат» жасайды. Ретроспекция тәсілі арқылы берілген бұл сюжеттік арнаның шығарманың жалпы

құрылымында көтеріп тұрған жүгі орасан зор деуге болады. Себебі бұнда автордың негізгі идеясы көрініс беріп, авторлық ұстанымы айқындалады.

Шығарма кейіпкерлерінің арасында композициялық тұрғыдан әр қилы қарым-қатынастар орын алуы мүмкін, оның ішінде ең жиі кездесетіні – екі образды бір-біріне қарама-қарсы қою. Мысал ретінде Ә.Кекілбаевтың «Күй» повесіндегі Жөнейіт пен күйшіні келтіруге болады.

Жөнейіт образына қарама-қарсы образ – күйші образы. Повестің жанрлық табиғатынан туындайтын заңдылықтың бірі – өмір шындығын жалқыдан жалпыға қарай суреттейтіндіктен, ол (өмір шындығы) жеке адамның түйсік-түсінігі, өмірге өзіндік көзқарасы түрінде көрінеді. Ә. Кекілбаев та айтар ойы, авторлық идеясын күйші мен Жөнейіт образдары арқылы жеткізеді. Біздің ойымызша, күйші образы Жөнейіт характерін жан-жақты ашуға, оның рухани дағдарыс, күйреуінің себеп-салдарын түсіндіруге қызмет ететін тәрізді. Кейде тіпті символдық бейне ретінде қабылданады. Бір ерекшелігі, күйші образы Жөнейіттің көзімен, мінездеме беруімен сипатталады: «Еңкіш тұтқын бала емізген әйелдей басын бауырына алып, домбырасының асты-үстіне түсіп емініп апты. Сала-сала жіңішке сауақтары секеуілдің шырпысы тәрізді, бір шайнам ет жоқ, сылдырап сүйегі ғана қалыпты. Мына тұтқын күй тартатын кісінің сыңайы емес, қолындағы қу ағашты тұла бойынан түк қалдырмай сипалап, есі кетіп елітіп отыр, ештеңемен ісі жоқ» [5, 117 б.].

«Әдеби шығармадағы тілдік құрылым мен баяндаудың да өз композициясы болады. Көркем шығармада «көпдауыстылық», оқиғаның әртүрлі көзқарас тұрғысынан суреттелуі, баяндаушылар мене баяндау арнасының ауысып отыруы құрылымдық қызмет атқарады. Сондықтан шығарма құрылысының ерекшелігін түсіну үшін баяндау композициясын талдау қажет» [6, 109 б.].

Баяндау композициясы шығармадағы баяндаушы мен кейіпкерлердің ара салмағына байланысты айқындалады. «Күйде» баяндаушы мен кейіпкерлер арасындағы «ара қашықтық» бірде алыстай түссе, бірде жымдасып кетеді. Бұның өзі шығарманың лиро-эпикалық сипатын арттырады. Баяндаушы өзі суреттеп отырған оқиғалардың куәгері ретінде қабылданады. Мысал келтіріп көрейік: «Бірде Жөнейіт көрші ауылға барып қайтып келе жатып, ауыл шетіне іліге бере дутардың үнін естіді. Жұрт бұның үйіне дәт қылып кіре бермейтін; ауылда қалған адамның бәрі үй-үйдің көлеңкесіне шығыпты, қазан басында құрт қайнатып жүрген қатын-қалаш та жер ошаққа үніліп мүлгіп отыр. Бұл да құлақ салып еді, тамыр-тамырыңды мұздатып әкетіп бара жатқан салқын саз екен» [5, 108 б.] немесе «Аттылы-түйелі қара құрым тізбектің қыр соңында алты тұтқын келеді. Мынау жер қайысқан қалың дүрмектің өздерін қандай күнге тап қылатынын біле алмай, айналаға алақ-жұлақ қарай береді» [5, 87 б.]. Бұл тұста фольклорлық жанр заңдылығының сақталғанын байқаймыз: «Фольклорлық шығармада уақыт ылғи да өткен дәуір болып көрінеді. Бірақ осы өткен дәуір айтушы мен тыңдаушыға өз заманымен тығыз байланысты болып сезіледі, баяндалып отырған оқиғалар осы әңгімеленіп отырған кезде болып жатқандай қабылданады. Бұл қасиетті, әсіресе, батырлар мен тарихи жырдан және аңыздан, шежіреден байқауға болады» [7, 27 б.]. Баяндаушы кейде оқиғаға тікелей араласса, кейде оның орнын кейіпкердің өзі басады, сөйтіп баяндаушы мен кейіпкер ойлары араласып кетеді. Ал шығарма соңында баяндаушы «дауысы» естілмейді, тек Жөнейіттің ішкі монологына ерік беріледі.

Баяндаудың лиро-эпикалық сипаты Ә.Кекілбаевтың «Ханша Дария хикаясы» повесінен де анық аңғарылады. Аталмыш повестегі баяндаушының рөлі «Күй» повесіне қарағанда өзгешелеу сипатта көрінеді. Мұнда баяндаушы мен кейіпкер арасындағы қашықтық анық сезіледі. Бұл – аңыз жанрына тән белгінің бірі: «Жалпы, халық прозасының ертегіге жатпайтын жанрлары

баяндалып отырған оқиғаны неғұрлым шындыққа жақын, өмірде болған етіп көрсетуге тырысады. Бұл ретте аңыз бен шежірені атауға болады. ...бұл жанрлардың шығармалары айтушының оқиғаға тікелей қатысуын керек қылмаса да өмірде шын болған жағдайды баяндайды деп есептелінген» [7, 28 б.].

Повестегі баяндаушы оқиға куәгері бола тұра, оған тікелей араласып та кетпейді немесе кейіпкерлердің іс-әрекетіне деген бағасы да тура көрінбейді. Бас кейіпкер Шыңғысханның портреті басқа кейіпкерлердің көзімен беріледі. Мысал келтіріп көрелік. Шидүрге: «...не тұлғасында, не келбетінде кісі тұшынар көркі жоқ, не алдына келгенді ә дегеннен мысы басатын асып жатқан ызбары жоқ әншейін төр алдында тері бөстектің үстінде шүйке түтіп отыратын можа кемпірдей бір шөкім боп шөгіп отырған осы бір ұсқынсыз немеге күні кеше мыналар мың жерден жанталасса да, мұрындарына иісі бармайтын өнер мен білікке, дәулет пен көрікке ие боп, гүрлеп тұрған мұның елі қалай белін беріп қойғанына айран-асыр қалды. Ителгінің жегім шөжесіндей осы бір жапырақ адам талай-талай кеудесімен көк тіреген әміршілерді қалай-қалай жер соқтырып кеткеніне аң-таң» [5, 27 б.]; «Гүрбелжін өндірісегі сорайған сығырық көз шалға да, оның қапсағай денесіне де, бір аяғын ұйып қалғандай, сүйрете басқанына да таңырқағандай аңырып отыра берді» [5, 40 б.]; Қасар мерген «...өзінің күні кеше арқар қуып, тау мен тасты қаңғып жүрген жаман аңшының сарқытын жарты әлемді қасы мен қабағына қаратқан ұлы әміршінің қалай қағып салғанын көріп, таңғалып, ернін бір сылп еткізуге ғана мұршасы келді» [5, 42 б.].

Баяндаушы оқырманға әр кейіпкердің санасындағы ой ағынының бағытын көрсете отырып, суреттелген оқиғаға кейіпкер арқылы баға береді. Біз жоғарыда келтірген үш кейіпкердің Шыңғысханға деген көзқарасында ортақ бір жайт бар. Ол – таң қалу сезімі. Жазушы Шыңғысханның өз айналасындағы адамдарды: қызметшілерін де, ел билеген әміршілерді де, қарапайым жұртты да тіпті бүкіл әлемді таң қалдырған феноменін ашуға ұмтылады. «Мамық төсектің үстіндегі арса-арса бір уыс шалдың» құдіреті мен қасіреті неде деген сауалға жауап іздейді. Бұл орайда ішкі монологтың кейіпкер характерін ашудағы көркемдік бөлшектері түс, елес, болашақты жору, еске түсіру, бет-жүздегі мимикалық өзгерістер т.б. шебер пайдаланады. Әсіресе адам санасы ағынын бейнелеуге ерекше мән береді. Автор баяндаушы Шыңғысхан психологиясының құпия иірімдеріне бойлай отырып, әміршімен бірге өткенге «саяхат» жасайды: «Қызметшілерін шақырмай тұрып, ешкім жоқта тамыр-тамырының бәрі андап-андап тұрған тарамыс қолын бүгін көріп отырғандай тесіле қарап шығады; асыл жүзік салынған он саусағын түнде ұйықтап жатқанда біреу қырқып әкеткен жоқ па деген кісіше, әрқайсысын жеке-жеке салалап көреді.

Бұл асыл жүзіктің әрбіреуінің өз тарихы бар» [5, 6 б.]. Бұдан әрі қарай әрбір асыл жүзіктің тарихы баяндалады. Бұл ретроспекциялық тәсілдің шығармадағы екі түрлі қызметін атауға болады. Біріншіден, осы арқылы жазушы Шыңғысханның Орта Азия халықтары мен Кавказ елін талқандаған жорық істерінен хабар береді. Екіншіден, өткен күн елестерінде Ұлы Әміршінің қатыгез бейнесі ғана емес, жалпы адам баласы басындағы әр қилы қасиеттер де ашылады: «Бұл өз алдына келгенде қаймықпаған адамның қай-қайсысының да жүзік-сақинасын кесіп алып тағып жүр. Адамдар неткен көзсіз, неткен өжет. Тап бұдан айбынбайтын адам шанда-шанда бір жолығар деп ойлап еді, ондайлардың тек сақина жүзіктерінің өзі бірнеше керуенге жүк болды. Бұл өрлік пен ерлік түгілі мешкейлікті де, дүниеқоңыздықты да жеңе алмады. Термездің базарында бір саудагердің мұны көргенде жалма-жан саусағынан жүзігін шешіп алып, жұтып жібергені бар. Бұл қасындағы сарбазға тап сол бойда мұнша дүниеқоңыз саудагердің ішін жарғызып, жүзікті таптырып алды. Мына біреу күлгін жақұт сол» [5, 8 б.]. Мұнда «аңыздан өзгешелігі жазушы кейіпкер туралы баяндамайды,

кейіпкермен сөйлеседі. Ол кейіпкердің ой өрісін қамтитын оқиғаларды суреттейді, оның идеялар әлеміне жол бастап, көзқарасын айқындайды» [8, 349 б.].

Көркем шығарма композициясын талдау барысында шығарма сюжетінен айналып өту мүмкін емес. «Композиция» ұғымы «сюжет» ұғымынан әлдеқайда кең болып келеді. Сюжет шығарманың жалпы композициясына кірігіп, авторлық мақсатқа орай белгілі бір рөл атқарады. Сондай-ақ сюжеттің өзінің де ішкі композициясы болады.

Бұл термин көркем уақыт пен кеңістіктегі оқиғаның қозғалысын анықтауға арналған. Бұл қозғалысты зерттеу екі аспектіде жүргізіледі: сюжеттік-тақырыптық және сюжеттік-композициялық. Біріншісінде сюжет характерлердің өзара қарым-қатынасында көрініс тапқан тақырыптың ашылуы ретінде түсіндіріледі. Ал екіншісінде сюжет шығарманың көркемдік компоненттерінің өзара байланысуы, орналасуы түрінде түсіндіріледі.

Алдымен «сюжет композициясы дегеніміз не, оның композициядан қандай өзгешелігі бар» деген мәселеге келсек, жалпы «сюжет композициясы» деген термин «фабула» мен «сюжет» ұғымдарының мәнін ұғындыру барысында пайда болған. Мысалы, Г.Поспелов: «Формалистік мектеп өкілдері сюжет деп көркемделген фабуланы атаған, яғни шығармадағы оқиғаға қатысты құбылыстардың орналасу тәртібін сюжет деп атаған. Формалистік мектеп өкілдерінің «сюжет» дегенін біз «сюжет композициясы» деп атаймыз» [9, 168 б.] – десе, В.В.Кожинның қазіргі біздің қолданып жүрген «сюжет композициясы» деген ұғымды «фабула» деп түсіндіргенін көреміз: «Фабула шығарманы бір бүтін қылып байланыстырады» [10, 34 б.]. Г.Поспелов шығармада суреттелген оқиғалар арасында сыртқы (уақыт және себеп-салдарлық тұрғыдан) байланыстардан басқа ішкі (эмоционалдық) байланыстардың болатындығын айта келіп, осы ішкі байланыстар сюжет композициясының зерттеу нысанына жатады дейді. Сондай-ақ, ғалым сюжет композициясында шығармада бейнеленген оқиғалардың белгілі бір тәртіппен баяндалу ерекшелігі байқалатынын айта отырып, осы хронологиялық тәртіптің бұзылуы, оқиғалар орнының ауыстырылуы да сюжет композициясының маңызды көркемдік тәсілдерінің бірі екеніне көңіл бөледі. «Сюжет композициясы» деген терминге Л.Цилевич мынандай анықтама береді: «Сюжет композициясы шығарманың бірқатар көркемдік компоненттерінің органикалық қарым-қатынасына негізделеді, атап айтқанда: фабулалық және фабуладан тыс элементтердің; сюжеттің құрамдас бөлшектерінің өзара байланысы; оқиғалардың баяндау тәртібі; эпизодтардың өзара байланысы; сюжеттік желілердің (желі – кейіпкер характерінің дамуы немесе кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынас), сюжеттік мотивтердің қарым-қатынасы» [11, 145 б.].

Жоғарыда келтірілген пікірлерден байқағанымыз, сюжет композициясы негізінен нақты шығармадағы сюжет пен фабуланың ара қатынасына байланысты анықталады.

Әдебиеттану ғылымында сюжет дамуының өзіндік заңдылықтары бар, яғни оқиға хронологиялық тәртіп бойынша дамуы керек деген қағида қалыптасқаны белгілі. Бірақ «қазіргі қазақ повестерінің композициялық құрылымындағы еркіндік анық көзге түседі. Одақтық және шет елдік әдебиеттер тәжірибесінен хабардар авторлар повестерін күтпеген жерден бастап, аяқтайды. Повестегі оқиға хронологиялық тәртіп бойынша сатылы дамиды, яғни дәстүрлі, уақыт тезінен өткен құрылымдар қазіргі жазушыларды қанағаттандырмайды. Сондықтан соңынан немесе ортасынан басталатын, не символдық астары бар мифологиялық сюжетке құрылған повестерді көптеп кездестіруге болады» [12, 169-175 б.].

Д.Исабековтің «Сүйекші» повесі де осындай шығармалардың қатарына

жатады. Бұл ерекшелік авторлық ұстанымның сипатымен, уақыт-кеңістік фактордың рөлімен түсіндіріледі. Повесть «соңынан» басталады. Өзінің анадан шыр етіп туып, азан шақырып қойған аты Тұңғыш болса да, былайғы жұрт оны ауыз ашпас тұйық мінезіне қарап Үндемес атап кеткен-ді. Бұл қосалқы ат өзіне қашан тағылды, кім тақты – ол жағын ешкім де тіпті, Тұңғыштың өзі де білмейді. Осы бір кішігірім шаһарға ол қашан келді, қайдан келді – оны да сұрап біліп жатқан бір жан жоқ, бар білетіндері – жалаңаш денесіне киген түйе жүн шекпені қысы-жазы үстінен бір түспейтін құнжиған молашы шал. ...Ол жасының нешеде екенін де білмейді, есептеп те көрген жоқ. Бұл жарық дүниеде аз жасады ма, көп жасады ма, рахат көрді ме, бейнет көрді ме, бағы ашылған ба, соры қайнаған ба, бұл жағынан да ойлап толғамайтын секілді» [13, 227 б.].

Повестің бұлайша «соңынан» басталуы ішкі тақырыпты ашуда, белгілі бір психологиялық атмосфераны қалыптастыруда ерекше қызмет атқарады. Жазушы ретроспекциялық тәсіл арқылы Тұңғыштың осындай мүшкіл күйге қалай жеткенін баяндайды. Тұңғыш өлерінің алдында өткен өмірін еске түсіреді. Осы естелік повестің негізгі сюжеттік желісі болып табылады.

Жазушының ретроспекциялық тәсілді қолдануы басқа жазушыларға қарағанда өзгешелеу. Мәселен, Ә.Кекілбаев кейіпкерлері (Еңсеп, Жөнөйт) өлім табалдырығын аттағалы отырғанда бұл өмірде не үшін, кім үшін өмір сүрді, нені жоғалтты, неге қол жеткізгенін сараптауға ұмтылды. Сондықтан повестің өн бойында баяндаудың экспрессивтік әуені сақталады. Ә.Кекілбаев кейіпкердің өткенін еске түсіру барысында оқиға үзіктігі тәрізді композициялық тәсіл - монтажды ұтымды пайдаланады. Бұл жөнінде Е.Хализев былай дейді: «Монтаж» термині оқиғаны суреттеудегі үзіктілікті, оның фрагменттерге «бөлінуін» білдіреді» [14, 276 б.]. Себебі кейіпкер әр түрлі оқиғаларға толы өмірін түгелдей жадында жаңғыртуы мүмкін емес. Ә.Кекілбаев повестеріндегі кейіпкерлердің бүгінгісі мен өткені алма-кезек ауысып отырады да, қаһарман екі түрлі уақыт аясында өмір сүргендей әсер қалдырады. Жазушы үшін маңыздысы - өмірдің хроникасы емес, оның ішкі қозғалысы. Мұндай ішкі қозғалыс көркем уақыт пен кеңістіктің өзіндік заңдылықтарына бағынады. Бұл өмірде бір күннің өзі жүз жылға татығандай. Осы себептен де бүгінгі мен өткен, ақиқат пен аңыз кезектесіп отырады. Ал Дулат Исабековте жоғарыда аталған композициялық тәсілдің қолданылуына түрткі болған жаңа тенденцияны байқауға болады. Бұл тенденция біріншіден, повесть кейіпкерімен, оның характерімен, жеке тағдырымен, қоршаған ортамен қарым-қатынасына байланысты. Бұрынғы кейіпкерлер көп жағдайда «схемалық» болып келетін еді: «жағымды» және «жағымсыз» кейіпкерлерге бөле отырып, оқырман олардың арасындағы қарама-қайшылықты «анық» байқап, өзінің нақты бағасын беруге ұмтылатын. Ал Д.Исабеков повестерінде не үшін, кім үшін өмір сүріп жүргені түсініксіз кейіпкерлер пайда болды. Олардың ерекшеліктері – жалғандағы жалғыздығы, адамдар арасындағы «бөтендігі». Осылайша, бұл кейіпкерлердің өз өмірінің мәнін түсінуге, өткенді қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді. Өмірінің соңында елеусіз қалған адам өткен күндер елесіне беріледі, бірақ бұл Ә.Кекілбаев повестерімен салыстырғанда өзгеше сипатта өріс алады. Д.Исабековте кейіпкер өткеніне біржолата беріледі де, жазушы Тұңғыштың мағынасыз өмірінің сырғып өтіп бара жатқанын: «Осылайша, тіршілік қамымен қарбаласып жүріп ашты-тоқты өмірдің тоғыз жылы артта қалды...» [13, 233 б.]; «Жаз өтіп, күз келді, бірақ, қайта оралған әке болмады» [13, 237 б.]; «...ол осылайша он бес жыл бойы диуанашылық күн кешті» [13, 261 б.], - деген тәрізді бас-аяғы қысқа сөйлемдермен береді.

Шығарма композициясында сюжеттен басқа сюжеттен тыс элементтер де орын алады, олар кейде тіпті сюжеттен де маңыздырақ болуы мүмкін. Егер

шығарманың сюжеті – композицияның динамикалық қыры болса, ал сюжеттен тыс элементтер – статикалық қыры болып табылады. Сюжеттен тыс негізгі элементтерге суреттеу, авторлық шегіністер және қыстырма эпизодтар жатады. Суреттеу – бұл табиғат құбылыстарын, кейіпкер портреттерін, заттық әлемді көркем суреттеу, ол, негізінен сюжет дамуына әсер етпейді. Суреттеулер – сюжеттен тыс элементтердің ішінде ең жиі тараған түрі және эпикалық туындылардың барлығында, әсіресе, табиғат құбылыстарын суреттеу көп кездеседі. Мысалы, Д.Исабековтің «тіршілік» повесінде пейзаж шығарма экспозициясында оқиға болар орынды сипаттаса, повестің соңында жазушының философиялық тұжырымдамасына меңзейді. Мысал келтіріп көрейік:

«Қырсығына алса айлап соғатын Арыстанды – Қарабастың долы желі бүгін үшінші күн, толастамай қақап тұр. Кейде ол наурызда басталап, сәуірде бір-ақ тыншу табады. Жер қарайып, үт кірген соң-ақ қыбыр-қыбыр етіп жапа-тармағай көктемгі егіс қамына кіріскен барша жұрттың апшысы бидайдай қуырылып, тоқшылықта ұмытқан жаратушыны күн сайын мың мәртебе еске алып, бұл қырсықтың көпке созылмай тез бітуін тілейді» [13, 314 б.], - деп басталатын пейзаж – экспозиция алда өрбір қайғылы оқиғаның даму бағытын аңдататындай. Ал, шығарма соңындағы: «Ауыл – аймақтың апшысын бидай қуырған Арыстанды – Қарабастың желі басылып, жұрттың көңілі көтеріліп қалған кез. Дүркін-дүркін нөсер төгіп, күн қызуы жер арқасын қытықтаған соң айнала төңірек кілемдей құлпырып, азан-қазан қарбалас тіршілік дүрілдей жөнелді. Жер астындағы тіршілік біткенді бері сүйрейтін көктемнің сиқырлы шуағы қара кемпірдің де кеудесіне қуат сеуіп, қара көлеңке салқын үйден далаға сүйреген» [13, 377 б.], - деген жолдардан жазушының «үнемі алға қарай жылжи беретін, бір орнында тұрмайтын «ит тіршіліктің» жалғаса беретінін айтқысы келген ойын көргендей боламыз.

Авторлық шегіністер философиялық, лирикалық, автобиографиялық және т.б. сипаттағы авторлық толғаныстар түрінде келеді. Авторлық шегіністер – шығарма композициясындағы міндетті элемент қатарынан табылмайды, алайда мәтін құрылымында кездескен жағдайда, талдау нысанына ілігеді, себебі авторлық ұстанымды танытуда маңызды рөл атқарады. Белгілі қаламгер О.Бөкеев туындыларында авторлық толғаныстар публицистикалық сипатта көрінеді. Жетім бота» повесіндегі публицистикалық сипаттағы ой-толғаныстардың берілу сипаты жазушының негізгі ойына орайластырған. «...ол (автор) көркемдік талаптарға орай өз шығармасындағы уақытты баяулатып немесе жылдамдатып қана қоймайды, тіпті оны «тоқтата» да алады. Бұл көркемдік жинақтау үшін қажет тәсіл: философиялық, лирикалық шегіністер. Осындай шегіністерде негізгі іс-әрекет «тоқтап қалғандай» әсер қалдырып, автор оқырманымен немесе кейіпкерімен бірге толғанады. Мұндай ой-толғаныстар оқырманды басқа бір әлемге бастап, ол шығармадағы оқиғаларға философиялық тұрғыдан баға беруге мүмкіндік алады» [15, 214 б.]. Атап айтқанда, бұлар – Тасжанның сәулет өнерінің қазіргісі мен келешегі туралы ойлары. Бұлар кейіпкердің шығармашылық өнер адамына тән қиялын, өмір құбылыстарына көзқарастарын, өзіндік тұрғыдан таразылар танымын көрсетеді: «Бізге құрылыстағы ой сана жетіспейді. Сәулет өнері қатып қалған музыка дегенге де дауым бар. Сәулет өнері - өмір бойы ән шырқап тұратын жүрегі, миы, тілі бар тірі бейне, әр ғасырдың музыкалық аспабы дер едім».

Ал қыстырма эпизодтар – негізгі сюжетке қатысы жоқ, басқа кейіпкерлері бар, өзге уақыт пен орындағы оқиға болып табылады. Қыстарма эпизодтар негізгі сюжет дамуына қатысы болмағанымен, автор идеясын айқындауда, шығарма ауанын танытуда бірінші кезекке шығуы да мүмкін. Мысал ретінде

М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі Күшікбай батыр туралы қыстарма эпизодты алуға болады.

Қорыта айтқанда, композициялық талдау жасауда, сыртқы композициядан басқа, образдар қатарын, кейіпкерлердің ара-қатынасын, баяндау түрлерін, сюжет пен фабула құрылымын, сюжеттен тыс элементтердің ерекшеліктерін ескеру қажет.

Әдебиеттер:

1. Николина Н.А. Филологический анализ текста. – М.: Академия, 2007. – 272 с.
2. Есембеков Т.У. Көркем мәтінді талдау негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 52 б.
3. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2000. – 248 с.
4. Әбдіқов Т. Оң қол. Әңгімелер мен повестер. – Алматы: Атамұра, 2002 – 352 б.
5. Кекілбаев Ә. Ханша Дария хикаясы. Балладалар мен роман. – Алматы: Атамұра, 2003. – 320 б.
6. Жанұзақова Қ.Т. Көркем шығарма композициясын талдау // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – №4. – 2013. – Б. 108-112.
7. Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
8. Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика. Жанр. Стиль. – Алматы: Ғылым, 1998. – 394 с.
9. Поспелов Г.Н. Введение в литературоведение. – М.: Высшая школа, 1988. – 398 с.
10. Кожин В.В. Основы теории литературы. – М.: Знание, 1962. – 480 с.
11. Левитан Л.С., Цилевич Л.М. Сюжет и идея. – Рига: Звайгзне, 1973. – 277 с.
12. Садықов Х. Возможности жанра // Простор. – 1982. – №9. – С. 169-175.
13. Исабеков Д. Екі томдық таңдамалы шығармалары. Т. 1. Повестер. – Алматы: Жазушы, 1993. – 511 б.
14. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2000. – 488 с.
15. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Наука, 1979. – 352 с.

Куралканова Б.Ш.

ПОЭТИКА КОМПОЗИЦИИ ПРОЗАИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Статья посвящена проблеме композиции прозаического произведения. На примере литературных произведений рассматриваются функции композиции. При анализе композиции прозаического произведения во внимание принимаются композиция образной системы, композиция системы персонажей, организация повествования в тексте, композиция сюжета, внесюжетные элементы, сюжет и фабула.

Ключевые слова: *Композиция, композиция сюжета, образ, персонаж, виды повествования, внесюжетные элементы, фабула.*

Kuralkanova B.Sh.

POETICS OF COMPOSITION OF PROSE

The article considers the problem of literary composition of prose. Through the examples of literary works the functions of literary composition are examined. In the analysis of literary composition the imagery system, the character portrayal, the narrative layout, composition of plot, extra-narrative elements, the plot and the storyline are taken into account.

Keywords: *Composition, composition of the plot, imagery character, the narrative layout, extra-narrative elements, storyline.*

***

ӘОЖ 81'37

Елеуова А.С. – филология ғылымдарының кандидаты,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: Ai0801@mail.ru

Зинеденова А.С. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік
университетінің магистранты
E-mail: Akguladi@mail.ru

СӨЙЛЕМНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ КОМПОНЕТТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі сөйлем құрылымындағы семантикалық компоненттердің негізгі қызметтері мен оның түрлері тілдік мәлімет негізінде талданып, жүйеленеді. Жай сөйлем модельдерінің құрылымдық-семантикалық типтерін сипаттау үшін олардың семантикалық компоненттері мен іштей жіктелетін түрлері нақтыланады. Сөйлемнің семантикалық құрылымы семантикалық предикат, семантикалық субъект, семантикалық объект, семантикалық конкретизатор, семантикалық актрибут деген компоненттерден тұрады. Семантикалық компоненттердің түп негізі адам баласының ой-санасында жатқандықтан, оны философия ілімі егжей-тегжейлі қарастыратын болғандықтан, философ ғалымдардың санамаланған терминдерге берген анықтамаларына тарихи шолу жасалады.

Тірек сөздер: Жай сөйлем модельдері, сөйлемнің семантикалық құрылымы, семантикалық предикат, семантикалық субъект, семантикалық объект, семантикалық конкретизатор, семантикалық актрибут.

Сөйлемнің семантикалық құрылымы қандай және неше компоненттен құралады деген сауалға лингвистика ғылымының берер жауабы әр қалай. Мысалы, В.В. Богданов 14 семантикалық қызмет [1, 52-55 б.], В.Г. Гак 7 реалды актантты [2, 80-81 б.], И.П.Сусов 8 семантикалық қызмет [3, 35 б.], И.В. Альтман семантикалық қызметтік 6 мүшелі жүйесі [4, 218-221 б.], Т.Б. Алисова 14 семантикалық қызмет [5], У.Чейф 7 семантикалық қатынас [6], Ч.Филлмор 9 семантикалық септікті (агент, қабылдау, субъект, адресат, инструмент, объект, бастау (источник), мақсат, мекен, мезгіл) [7, 121 б.], Ю.Д. Апресян 25 семантикалық валенттілік [8,285-286], Н.Н.Леонтьева 50 семантикалық қатынасты [9, 8-15 б.], Н.Н.Арват 5 компонентті іштей бірнеше түрге жіктейді [9, 12-16 б.]. Семантикалық қызметтер санын неліктен әр автор әр түрлі етіп санамалайды? Оның бірінші себебі, тілдік фактілерді әр ғалым өзінше түсіндіреді, талдайды. Оған дәлел Ч.Филлморда агенс деп тек қана жанды зат аталса, И.П. Сусов, У.Чейфтер «келу», «келген», «шу» деген сөздер агенске жатқызылады, В.В. Богданов «шу» сөзін себепке балайды. Үшінші себебі, кейбір лингвистер кеңістіктің жалпы ұғымы локативті, локативтік мағыналарды орын, мекен, бастапқы, ортаңғы, соңғы мекендер деп іштей жіктеп әкетеді. Сөйлемдегі сөздердің семантикалық қызметтеріне іштей жіктеу қажет-ақ, себебі семантикалық модельдер бір-бірімен қатар салыстырғанда, қарама-қарсы қойғанда ғана олардың қасиеті айқындалады, ашылады. Мысалы: 1) *Арман кітап оқиды;* 2) *Арман балтамен отын жарды;* 3) *Арман маған кітап жіберді.* Осы сөйлемдерді дәстүрлі синтаксистік талдауға салып ерекшелігін айқындасақ, 1-сөйлем бастауыш және тура толықтауыштан, 2, 3-сөйлемдерде бастауыш, баяндауыш, тура толықтауышпен қатар жанама толықтауыш та бар десек, бұдан сөйлемнің синтаксистік конструкциясының семантикалық құрылымын

анықталмайды. Ол үшін 2-сөйлемнің 1-сөйлемнен семантикалық құрылымының айырмашылығы 2-сөйлемде қимыл субъектісі, қимыл объектісі және предикаттан өзге тағы бір семантикалық элемент – құралдық объект бар. 2-сөйлем 3-сөйлемнен құралдың объектісінің болуымен, 3-сөйлем объект-адресаттың болуымен өзгешеленеді. Бұл мысалдар сөйлем мүшелерінің мазмұнын ұсақ бөлшектерге жіктеген сайын мән-мағынасы айқындала түседі деген түйінге келуге жетелейді.

Молдовалық ғалым В.Н. Мигирин сөйлем мүшелерін іштей бөлу, классификациялау үшін «сөйлем мүшелеріндегі грамматикалық абстракцияның 2 жағын: грамматикалық құбылыстарды және грамматикалық байланыстарды ескеру керек» дейді [10, 107-108 б.]. Осы принцип бойынша логикалық тұрғыда түсіндірудің нәтижесінде дәстүрлі сөйлем мүшелерінің ішіне жасанды түрде бірнеше грамматикалық дербес сөйлем мүшелері біріктірілген дейді. Логикалық тұрғыдағы толықтауышты грамматикалық тұрғыда: 1) объект-зат, 2) объект-процесс, 3) құрал-зат, 4) зат-процесті жасаушы, 5) салыстырылатын зат, 6) бөлінген зат бөлігі және т.б. деген дербес мүшелерден тұрады. Үстеу де сөздердің бірнеше категориясы жинақталған «төгінді орын» болса, пысықтауыштың ішінде де бірнеше дербес сөйлем мүшелері бар. Сондықтан пысықтауышты іштей бірнеше сөйлем мүшелеріне бөледі, олар: 1) себеп, 2) орын, 3) мақсат, 4) мезгіл, 5) салдар, нәтиже, 6) деңгей, дәреже деген сөйлем мүшелерінен тұрады [10, 108-109 б.]. В.Н. Мигирин көптеген лингвистер «семантикалық қызметтер» деп атап жүрген құбылыстардың әрқайсысын дербес сөйлем мүшесі ретінде қарастырады. Бұл мәселеге деген көзқарасымыз қарашай-балқар тілінің маманы И.Х. Ахматовпен сәйкес келеді. И.Х. Ахматов В.Н. Мигириннің сөйлем мүшелері беретін мағыналардың көп салалығының сырын барынша аша түсу керек деген негізгі талабын оң бағалағанмен, автордың сөйлемнің семантикалық компоненттерден (қызметтерден) бас тарту қажет деген оймен келісуге болмайды [11, 61-62 б.]. Себебі сөйлемнің семантикалық құрылымы компоненттері мен дәстүрлі сөйлем мүшелерінің сыртқы ұқсастықтарына сүйеніп оларды бір құбылыс деуге болмайды. Бұл ұғымдардың арасында ішкі ерекшеліктер бар. Семантикалық компоненттер (қызметтер) дегеніміз – сөйлемнің семантикалық құрылымының элементтері (бірліктері), ал сөйлем мүшелері – сөйлемнің грамматикалық құрылымының бірліктері. Сөйлемнің семантикалық және грамматикалық құрылымының арасындағы қатынас – күрделі байланыс және мазмұн мен форманың ара қатысы. Сөйлемнің мүшелері мен семантикалық құрылымы компоненттерінің бір-бірімен сәйкес келуі мүмкін, бірақ бұл құбылыс жүйелі, үнемі қайталана бермейді. Сөз формасы ретіндегі сөйлем мүшелерінен сөз формасы құрамындағы морфемамен берілетін семантикалық компоненттердің айырмашылығы – олардың сөйлем мүшелері ролінде қызмет етуі. Нәтижесінде белгілі бір сөйлем мүшесі сөйлемнің бірнеше семантикалық құрылым компонентінің қызметін атқаруы мүмкін. Е.И. Шендельс айтқандай: «Тілдік коммуникацияның ерекшелігі ойлаудың барлық мазмұны тілдік элементтерде көрініс таба бермеуі мүмкін, өйткені информацияны эксплицитті ғана емес, имплицитті тәсілдермен де жеткізуге болады». (Особенность языковой коммуникаций заключается в том, что не все содержание мысли, находит воплощение в особых языковых элементах, а наряду с эксплицитными способами выражения существует область имплицитной передачи информации) [12, 26 б.]. Синтаксистік және семантикалық компоненттер арасында мұндай асимметриялық дуализмнің болуы олардың арасында бір қалыпты сәйкестіктің жоқтығымен байланысты. Сәйкестіктің бола бермейтіндігін сөйлемнің бір мүшесі бірнеше семантикалық компонентті, бір семантикалық компоненттің бірнеше сөйлем мүшесін білдіруімен түсіндіруге

болады. Семантикалық компоненттерді білдіруінің сандық көрсеткішіне байланысты сөйлем мүшелерін 1) бір семантикалық компонентті білдіретін сөйлем мүшесі, 2) бірнеше семантикалық компонентті білдіретін сөйлем мүшесі деп екі топқа бөлуге болады. Алғашқысын моноэлементті, екінші топтағысын полиэлементті деп атаймыз. Полиэлементті сөйлем мүшелері дегеніміз – құрамындағы аффикстері жеке сөздер секілді түрлі ұғымдық категорияларды білдіретін сөздер. Оған қазақ тілінде жіктік, тәуелдік, септік жалғаулары жатады.

Сөздің морфологиялық құрылымы мен сөз тіркестерінің изоморфизмі мәселесі түрлі тілдер материалдарында қарастырылып келе жатқаны белгілі. Түркі тілдеріндегі осы мәселені қарастырған Н.А. Баскаков: «Түбір морфема мен аффикстік морфемадан құралатын сөз құрылымы формалық та, семантикалық та, синтаксистік те тұрғыдан изоморфты болып, сөз тіркесінің, кейде, сирек болады, сөйлемнің жүгін арқалайды» - дейді [13, 46 б.].

Кез келген құрылым секілді сөйлемнің семантикалық құрылымы – іштей бағынышты және элементтері тығыз байланыстағы белгілі бір тұтастық. Сондықтан да сөйлемнің семантикалық құрылымы элементтеріне тән белгілерді, оның құралуы мен элементтері арасындағы байланыс сипаттарын анықтау керек. Сөйлемнің семантикалық құрылымының өзі және оны құрайтын бөлшектердің жасалуы – күрделі процесс. Сөйлемнің мазмұндық құрылымына деген лингвистер көзқарасының қилы-қилы болуы да осыдан. Тілші ғалымдар бұл мәселе жөнінде екі көзқарас ұстанады, *бірінші көзқарасты* ұстанушылар сөйлемнің мазмұндық жағын кешенді тұтастық ретінде қарап, сөйлем мазмұны синтаксистік позициялардың лексикалық материалдармен толығынан және лексикалық және синтаксистік семантика компоненттердің өзара әсері нәтижесінен пайда болады десе, *екінші көзқарасты* ұстанушылар сөйлемнің семантикалық тұтас сөйлемнің түрлі таңбалық қызметінің өзара әсерінен және лексикалық компоненттері мен формалық белгілерінің таңбалық қызметтерінен құралатынын атап көрсетеді.

Біз өз ізденісімізде негізгі бағдарлы ереже етіп, семантикалық компоненттің құралуынан: 1) сөйлем компонентіндегі синтаксистік позицияның («орынның») ерекшелігі, 2) осы позицияның лексикалық толығы, 3) лексикалық және синтаксистік семантиканың өзара әсері негіз болады деген қағиданы басшылыққа аламыз.

Лексикалық және синтаксистік мағыналардың өзара әсері де күрделі құбылыс. Бұл мағына типтері тұрақтылығымен болсын, дербестігімен болсын ерекшеленеді. Лексикалық мағына тұрақты да, синтаксистік мағына өзгергіш болады. Мысалы: «Анау жақта екі үй тұр». «Олар ана жақтан тағы үй салды». «Олар үйде қалды». «Олар үйден кетті». Осы сөйлемдегі «үй» сөзінің синтаксистік мағынасы бірнеше өзгергенмен, лексикалық мағынасы сақталып қалды.

Сөздің лексикалық мағынасының синтаксистік мағынадан өзгешелігі – тұрақтылығымен қатар дербестігі болып табылады. Сөздің лексикалық мағынасына байланысты белгілі бір сөз формасының синтаксистік мағынасы әр түрлі болуы мүмкін. Мысалы: «Құрылысшылар жолды салды». «Құрылысшылар жолмен келе жатыр». Алғашқы сөйлемдегі «жол» сөзінің табыс септігінде болуы «сал» етістігінің сабақты етістік болуымен байланысты болса, келесі сөйлемде көмектес септігінде тұруы «келе жатыр» күрделі етістігімен байланысты. 1-сөйлемдегі «жол» сөзі әсер объектісі болса, 2-сөйлемде қозғалыс жолын белгілейтін конкретизатор. Бұл мәліметтер объективті шындық құбылыстары мен олардың байланыстары әр түрлі сөз таптары мен оның түрлі формаларының тіркесуі арқылы іске асатындығын дәлелдейді. Дегенмен де табиғат құбылыстарының қандай сөз формасымен белгіленгендігі жеке тұрғанда емес,

сөйлем құрамындағы қай сөз формасымен байланысқандығы арқылы анықталады. Оған дәйек, мәселен, «кітап», «тау» және «кітапты», «тауды» сөз формаларын сөйлемдерден тыс қарастырсақ, сөйлемде қандай сөйлем мүшелерімен байланысты екендігі, қандай синтаксистік қызмет атқаратыны белгісіз болар еді. Мысалы; 1) Бұл кітап қызық. Тау ағараңдайды. 2) Сен кітап жаздың. Біз осы жерден тауды көреміз. 3) Бөлме тыныштығын кітаптың сыбдыры бұзды. Сөйлемдерден «кітап», «тау» сөздері қандай сөйлем мүшелерімен байланысуына қарап бастауыш, толықтауыш, анықтауыш синтаксистік қызметтерін атқарып тұрғандығы айқындалады. Ілік және табыс септіктерінің аффикстерінің бірде айқын, бірде жасырын тұратындығын ескерсек, контекстің қажеттілігі әбден сезіледі.

Семантикалық компонент ерекшелігін айқындау байланысу ерекшелігін ғана емес, байланысқан сөздердің ерекшелігін де ескеруді қажет етеді. Мысалы, төмендегі сөйлемдердің сөздердің семантикасы олар байланысқан құбылыстармен анықталады: 1) Асқар тоқиды (зат және процесс). 2) Асқар жас (зат және белгі). 3) Оқу қиын (процесс және белгі).

Сөйлем компоненттеріндегі лексикалық және синтаксистік мағыналардың өзара әсерінің бірнеше түрі бар. Егер бұл мағыналар бір-бірімен толық сәйкес келсе, оның нәтижесінде семантикалық компонент құралады. «Егер синтаксистік, морфологиялық және лексикалық белгілер бір-бірімен толық сәйкес келсе, онда типтік дәстүрлі сөйлем мүшелері болады да, олар бір-біріне қарама-қарсы болса, онда әр түрлі сөйлем мүшелері болғандығын көрсетеді. Тілде әрбір сөз табы белгілі бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарып, семантикалық қызметті іске асыратындығы белгілі. Әдетте, зат есім бастауыш немесе толықтауыштың, егістік баяндауыштың қызметтерін атқарады. Осыдан келіп, тілдегі әрбір сөз табына негізгі бір синтаксистік қызмет бекітіліп, қалған қызметте қосымша, жанама болып есептеледі.

Тұжырымдай келгенде, түрлі елдердің көптеген лингвистері семантикалық компоненттердің сан мөлшерін әр түрлі етіп айқындады, ұсынды. Дегенмен әлі де семантикалық компоненттің нақты есебіне жеткен ешкім жоқ. Бізде оны түгендеп тастаймыз демейміз. Басты мақсат – қазіргі қазақ тіліндегі сөйлем құрылымындағы семантикалық компоненттердің негізгі қызметтері мен оның түрлерін тілдік мәлімет негізінде талдау, жүйелеу. Бізге дейінгі зерттеушілердің еңбектерін пайдалана отырып, өз қазақ тілінің материалында толықтырып, жай сөйлем модельдерінің құрылымдық-семантикалық типтерін сипаттау.

Жай сөйлем модельдерінің құрылымдық-семантикалық типтерін сипаттау үшін олардың семантикалық компоненттері мен іштей жіктелетін түрлері нақтыланады.

Сөйлемнің семантикалық құрылымы семантикалық предикат, семантикалық субъект, семантикалық объект, семантикалық конкретизатор, семантикалық атрибут деген компоненттерден тұрады. Семантикалық компоненттердің түп негізі адам баласының ой-санасында жатқандықтан, оны философия ілімі егжей-тегжейлі қарастыратын болғандықтан, бұл ізденісімізде философ ғалымдардың санамаланған терминдерге берген анықтамаларына тарихи шолу жасаумен шектелеміз.

Философ, логик ғалымдар субъект, объект, предикат, атрибут құбылыстарына төмендегідей анықтамалар береді.

Атрибут (лат. attribuo – ерекшелеймін, маңыз беремін) дегеніміз – заттар мен құбылыстардың оларсыз тіршілік етуі, түсінілуі мүмкін емес бөлінбейтін қасиеті. Аристотель атрибутты акциденциядан бөліп талдады. Декарт атрибутты субстанцияның негізгі қасиеті ретінде қарастырды. Сондықтан ол денелік субстанцияның атрибутының сапасы ретінде ара қашықтықты, ал рухани

субстанцияның атрибуты ретінде ойлауды санады. Спиноза ара қашықтық пен ойлаудың атрибуттарын бір субстанция деп санады. ХҮІІІ ғасырдағы француздың материалистері материяның атрибуты ретінде ара қашықтық пен қозғалысты, ал кейбіреулері (Дидро, Робине) ойлауды санады.

Предикат (лат. praedicatum) дегеніміз – дәстүрлі логикада пайымдаудың екі терминінің бірі, яғни сөйлеудің (субъектінің) пәні туралы айтылатын бөлігі. ХІХ ғасырдың аяғына дейін логикада әдетте пайымдаудың субъектісі грамматикалық бастауышпен теңестірілді, ал предикат грамматикалық баяндауыштың есім бөлігімен, мысалы сын есіммен, байланыстырылды. Демек баяндауыштың формасы (предикатты байланыс) атрибуттық байланысқа әкеп тіреді, яғни зат құбылысқа (субъектіге) белгілі бір белгі тән деген сөз. Математикалық логиканың дамуы бұл көзқарасты қайта қарауға жағдай жасады. Жаңа көзқарас бойынша «предикат» деген түсінікті функцияның ерекше түрінің – логикалық (немесе пропозиционалдық) қызмет түсінігі негізінде, яғни айтылымның (немесе олардың шын мағынасы: «ақиқат» және «жалған») қызмет ету мағынасында жалпыланды.

Субъект және объект (лат. subyectum – бастауыш және obuyectum – зат) – философиялық категориялар. «Субъект» түсінігі әуел баста (мысалы, Аристотельде) қасиеттердің, жағдайлардың және қимылдардың иелерін белгілеп, субстанция түсінігімен теңестірілді. ХҮ ғасырдан бастап объекті түсінігі субъекті түсінігіне қатысты түсінігі ретінде бәріннен бұрын гносеологиялық мағынада қолданылды. Қазір субъекті деп белсенді әрекет ететін және танымы бар, сана мен еріктің иесі болып табылатын индивид немесе әлеуметтік топ түсініледі. Объект дегеніміз – субъектінің танымдық және басқа да іс-әрекетінің бағытталуы. Философияның негізгі мәселелеріне байланысты сұрақтармен қатар субъекті мен объектінің қарым-қатынасын материалистер мен идеалистер әр түрлі тұрғыда шешті. Материалистер объектіні субъектіден тәуелсіз объективті әлем деп, ал тар мағынасында танымның пәні ретінде қарастырды. Бұл көзқарас бойынша субъект пассив ретінде тек қана сыртқы әсерлерді қабылдаушы және оның «табиғатынан» шығатын құбылыстарды өңдеу әдістері ғана болды. Субъект ерекшеліктері оның шығу тегімен, заттық іс-әрекетінің заңдылықтары мен ерекшеліктері айқындалған томаға тұйық индивид ретінде түсінілді. Субъектінің белсенділігінің нағыз негіздері ашылмады. Идеалистер субъекті мен объектінің ара қатысын және олардың тіршілік етуін құдай және идея ретінде түсініп, осының негізінде таным барысындағы субъектінің белсенді рөлін баяндады.

Субъективті идеалистер үшін субъектіні индивидтің психикалық іс-әрекетінің бірлігі, объектінің бар екендігін жоққа шығару әрекеті тән, яғни объект субъектілер қалпының жиынтығы.

Объективті идеалистер, әсіресе Гегель, субъекті мен объектіге қатысты практиканың рөлін ерекше бағалайды. Объективті субъектінің тарихи және қоғамдық табиғатына бағынышты дейді. Диалектикалық материализм объектінің субъектіге бағынышты екенін мойындай отырып, оларды бірлікте екенін түсінеді. Объект субъектінің абстрактілі қарама-қарсы нысаны емес, себебі субъект объектіні «жаңалап» айырады, олардың өзара әсер ету негізін қоғамдық-тарихи практика құрайды. Осы қоғамдық-тарихи практикада шындықтың тараптары мен қасиеттері объектіге айналады дейді.

Қорытындылай келгенде, белгілі бір тіл иесінің ой-санасы, сезімі, оларды таңбалайтын тілдегі сөздердің мазмұны философия, логика және лингвистика ілімдерінің жетістіктеріне сүйенгенде ғана толық ашылады.

Әдебиеттер:

1. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Ленинград, 1977. – 148 с.
2. Гак В.Г. К проблеме синтаксической семантике // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М., 1969. – С. 77-85.
3. Сусов И.П. Семантическая структура предложения. АДД. – Л., 1973. – 141 с.
4. Альтман И.В. Исследование семантике трехчленных конструкций // В сборнике «Проблемы структурной лингвистики». – М., 1976. – С. 215-233.
5. Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. – М.: МГУ, 1971. – 294 с.
6. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 413 с.
7. Степанов Ю.С. Основы языкознания. – М.: Просвещение, 1966. – 272 с.
8. Апресян Ю.Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова // Проблемы структурной лингвистики. 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 279-325.
9. Арват Н.Н. Семантическая структура безличных предложений в современном русском литературном языке. АДД. – М., 1975. – 364 с.
10. Мигирин В.Н. Язык как система категорий отображения. – Кишинев, 1973. – 237 с.
11. Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. – Нальчик, 1979. – 99 с.
12. Шендельс Е.И. Имплицитность в грамматике // Материалы научн. конф. «Проблемы синтаксической семантике». – М., 1976. – С. 45-51.
13. Баскаков Н.А. Изоморфизм структуры слова и словосочетания в тюркских языках // Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1974. – С. 46.

**Елеуова А.С., Зинеденова А.С.
ФОРМИРОВАНИЕ СЕМАНТИЧЕСКИХ КОМПОНЕНТОВ
ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ЕЕ СИСТЕМА**

В статье анализируются и систематизируются основные функции и семантические составляющие предложений в современном казахском языке на основе языковой информации. Для описания структурно-семантических типов моделей простых предложений их семантические компоненты и типы классифицируются. Семантическая структура термина состоит из семантического предиката, семантического субъекта, семантического объекта, семантического конкретизатора, семантического атрибута. Поскольку основа фундаментальных компонентов человека находится в сознании людей, это философская доктрина, и сделан исторический обзор определения этих терминов философскими учеными.

Ключевые слова: Простые предложения, семантическая структура предложения, семантический предикат, семантический предмет, семантический предмет, семантический конкретизатор, семантический атрибут.

**Eleuova A.S., Zinidenova A.S.
FORMING THE SEMANTIC COMPONENTS OF A SENTENCE AND
ITS SYSTEM**

The article analyzes and classifies the main functions and semantic components of sentences in modern Kazakh language on the basis of language information. To describe the structural-semantic types of models of simple sentences, their semantic components and types are classified. The semantic structure of a term consists of a semantic predicate, a semantic subject, a semantic object, a semantic instantifier, a

semantic attribute. Since the basis of the fundamental components of man is in the minds of people, this is a philosophical doctrine, and a historical review of the definition of these terms by the philosophers is made.

Keywords: *Simple proposition, semantic structure suggestions, semantic predicate, semantic subject, semantic subject, semantic concretiser, semantic attribute.*

***

ӘОЖ 82.09 (574)

Отарова А.Н. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті
E-mail: Otarova.akmaral@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕНУІ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада белгілі жазушы Маршал Әбдіхалықовтың әңгімелеріне шолу жасай отырып, ондағы негізгі рух ұлттық сипаттың басымдылығымен байланысты екендігі пайымдалған. Қаламгер шығармаларындағы азаматтық ұстаным, ұлттық рух сияқты халықтық мәселелер талданып, олардың маңыздылығын туындылары арқылы негіздеген.

Сонымен қоса М.Әбдіхалықов әңгімелеріндегі адамгершілік аясы, ұлттық ерекшеліктермен бейнеленген қоғам қайраткері Тобанияз Әлниязұлы бейнесі арқылы жан -жақты талдау жасалынған. Әңгімелерінің басты кейіпкерлерін прототиптік негізде ала отырып, өзіндік көркемдік қиял, ойдан шығару шешімін де үйлестіре қолданатындығы сарапталған. Жазушы қандай кейіпкерді сипаттаса да ұлттық мінез, ұлттық орта, ұлт жағдайынан туындарлық әлеуметтік ой айтатындығы дәлелденген.

Ақынның ұлтжанды, отансүйгішілік асыл қасиеті, шығармаларындағы патриотизм мәселелерін туған жер мен халқының, оның салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына қашан да адалдығын ұлттық идеялармен байланысты саралайды.

Тірек сөздер: *Философиялық проза, көркемдік ерекшелік, стиль, поэзия, ұлттық үрдіс, эпитет, метафора, эстетикалық көзқарас.*

Қазақ халқының тарихында “ел басына күн туған” алмағайып кезеңдер аз емес. Кеңестік идеологияның әсерінен тарихи маңызы жоғары оқиғалар мен халқымыздың талайлы тағдыры тудырған көтерілістер, оның басшылары туралы деректер шындықтан мүлдем алшақ жазылды. Өткен ғасырдың сексенінші жылдарында ғана тарихи мәселелердің шынайылығына көз жеткізу жүзеге аса бастады. Жетпісінші жылдардың өзінде М.Әбдіхалықовтың туған жерінің, өлкенің тарихи тұлғалары “халық жауы” ретінде жазықсыз жапа шеккен, кейін ақталған көрнекті қоғам қайраткерлері Тобанияз Әлниязов (“Қаратөбе келісімі” – 1973 ж.), Төлесін Әлиев (“Полковник Т.Әлиев” – 1989 ж.), Нұрсұлтан Оңғалбаев (“Революция оятқан жігіт” – 1985 ж.), Жалау Мыңбаев (“Ж.Мыңбаев туралы” – 1964 ж.), Сыдық Жұбаев (“Атылған ақын. Ол кім?” – 1989 ж.) т.б. туралы очерктер жазуы – оның тарих, қоғам алдындағы үлкен еңбегі, ерлік ісі деуге болады.

М.Әбдіхалықовтың 1973 жылы “Жұлдыз” журналында жарық көрген “Қаратөбе келісімі” [1] очеркінде 1918 жылы тұңғыш Адай ревкомының төрағасы болып сайланған кеңес өкіметін ақгвардияшылардан қорғау, елді сауаттандыру, елшілік, шаруашылық істерімен айналысқан қоғам қайраткері, шешен, би, отызыншы жылдардағы қуғын - сүргіннің құрбаны болып “халық

жауы” ретінде атылған Тобанияз Әлниязұлы туралы баяндалады. Тобанияздың бейнесін алғаш рет әдебиетте бейнелеген – халық ақыны Сәттіғұл Жанғабылов еді. Сәттіғұл ақын Тобаниязды көзі көрген, оның халқына істеген қызметін, Адай ревкомының тұңғыш төрағасы болып сайланғанын, артынан қатал тағдыр шырғауында темір тордан босана алмай, “солақай саясат құрбанына айналғанына куә болған. Осы жайларға байланысты Тобанияз Әлниязұлына арнап “Тобанияз туралы толғаулар” атты екі үлкен жыр-толғау шығарған. (“Тобанияз хан тұрғанда” (1918 ж.), “Тобанияз ұсталғанда” (1929 ж.). Олар қауіпсіздік комитетіндегі “Тобанияз ісіне” байланысты жұртшылыққа жариялану құқығынан айырылған. Тек еліміз егемендік алған соң Сәттіғұл ақынның сол толғауларына алғысөз жазып филология ғылымдарының докторы, профессор Ж.Тілепов Маңғыстау облыстық газетінің бетіне жариялады. 1919 жылы Ә.Жангелдин отряды Маңғыстауға келіп, төңкеріс комитетінің төрағалығына Тобаниязды сайлағанда халық ақыны Есмағанбет Мекеұлы Тобаниязға арнау сөз шығарған. Көркем әдебиетте бұдан кейін Тобанияздың тарихи тұлғасын ақын Қ.Бекхожиннің сомдауына ақынның өзі айтқандай, Әлібидің үлкен ықпалы тигені сөзсіз. Әйтпесе ақын оны білмеуші еді. Ол кезде Тобанияз Әлниязов “жабық тақырып” болғандықтан, комиссар Маңғыстау сапары, Тобаниязбен кездесулерін жасырын түрде айтқан. Сол себепті поэмада Тобанияз есімі “Атанияз” деп өзгертілген болатын.

“Тобанияз есіміне кесір кезені салған тозанды тазалауға тұңғыш талпынған марқұм Маршал Әбдіхалықов. Компартия айға азуын білеп тұрған уақыттың өзінде ол осы тақырыпқа қалам тартты... – Жалпы Тобекең жайлы бір сүбелі шығарма жазу жоспарымда бар, – деп жүретін еді қайран Маршекең. Амал не, сұм ажал оларманына жеткізбеді ғой”, – деген Ә.Спан [2, 99 б.]. дерегіне сүйенсек, Тобанияз Әлниязовтың тарихи бейнесін баспасөз бетінде алғаш рет танытқан Маршал Әбдіхалықов екендігіне шүбәсіз көз жеткіземіз. Очерктен “Тобанияз Әлниязұлы кім болған?” деген сауалға жауап ала аламыз. Ол – 1918 жылы қазақ даласының төтенше комиссары Ә.Жангелдин Қаратөбеде өткізген он екі болыс өкілдері съезінде сайланған Адай төңкеріс комитетінің төрағасы. Әрине, бұндай жауапты істі атқару ел мүддесін қорғайлатын, халықты етене білетін, тиісті орындарда қажетті сөзі айта алатын би, өткір, әділ, шешен, ұйымдастырушылық қабілеті зор Тобанияз сияқты үлкен жүректі, Адай елінің бетке ұстар азаматының ғана қолынан келетінеді. Шағын очерктің өзінен көптеген тарихи жайттарға қанығуға болады.

Бұдан М.Әбдіхалықовтың сол жетпісінші жылдардың өзінде Тобанияз Әлниязұлы туралы тиісті мәліметтерді білгендігін, оны толықтай жариялауға заманы мүмкіндік бермегенін аңғарамыз. Қаламгер Тобанияз бейнесіне бұдан әрі дендей түсіп “Екі әңгіме” (“Алданияз”) әңгімесінде, “Ынтызар жүрек лүпілі” очеркі, “Ленин тапсырмасы” повестерінде оралып отырады.

“Қаратөбе келісімі” [1] очеркі зерттеу негізінде жазылғандығымен құнды. Себебі, автор осы тақырыпты жазу үшін мұрағат деректері, әскери құжаттармен жұмыс жасаған, кәрікұлақ шежіреші қариялардан Тобанияздың көзін көрген Жазмағанбет Қызылбаев, туысқаны Бүркітов Айтуар, ғұлама ғалым Әлкей Марғұландардың естеліктері негізінде баяндау әдісімен деректерді келтіре отырып жазады. Қазақстан тарихына “Қаратөбе жиыны” деген атпен енген оқиға Маңғыстау түбегінде 1918 жылдың 22-25 қыркүйек күндерінде өтеді. Әліби Жанкелдиннің интернационалдық отрядының Маңғыстау сапарында кеңес өкіметін жариялауы очерктегі негізгі оқиға желісін құрайды. Ә.Жангелдин отрядына Тобанияз елден күш-көмек жинап беруді өз мойнына алады. Үш күнге созылған екі жақты даулы мәжілістің соңы Маңғыстауда Совет өкіметін жариялаумен шешіледі. Оны басқаратын революциялық комитет құрылып,

төрағасы болып Тобанияз Әлниязов сайланады. 1919 жылғы Советтердің бүкіл қазақстандық бірінші мәжілісінде Маңғыстау еңбекшілерінің өкілдерін Т.Әлниязовтың бастап алып баруы, 1920 жылы Ақтөбе облысына қарасты Қопа жерінде Адай, Табын, т.б. рулардың съезінде де Ленин атына телеграмма жібергендігі әңгімеленеді.

“Мен күнге сенемін” атты жазушының жеке мұрағатынан табылған очеркте Тобанияз туралы мұрағаттардан деректер келтіре отырып, оның өміріне, қоғамдық қызметтеріне тоқталады. 1918 жылы Маңғыстау түбегінен Ақтөбеге бағыт алған Ә.Жангелдин отрядына көмек ұйымдастырғаны үшін ел билеуші атаман Толстовтың Тобаниязға, ол құрған ревкомға деген ашу-ызасы адайлардан ақшалай, малдай салық төлетуге мәжбүрлейді. Олардың бұл құқайынан Тобанияз айлакерлікпен “сүндет той” жасап құтылып кетеді. Бұл жөнінде сол кезде “Яицкая” газетіне мақала жазылды. Тобанияздың совет өкіметіне деген өшпенділігі болмаса да 1930 жылы “Ш.Ералиев деген кісіні кемеден суға лақтырып жіберген” деген жалған жаламен Маңғыстаудан қамалған 31 адамның бірі ретінде ұсталып, 1933 жылы жазықсыз, айыбын мойындамаған күйде “атылғаны” турасында айтылады. Очерк соңы: “қазір біздің қолымызда ол кісі ақталды. Ешқандай кінәсі жоқ” деген бір жапырақ қағаз бар” деп аяқталады.

Тобанияздың ақталғандығы туралы қағаздың ең алғаш Маршалдың қолға түсіргені туралы М.Дүйсенов естелігінде де айтылады: “...Тобанияз Әлниязұлының тағдыры Маршал ағаны қатты толғандырып жүргені есімде: “Т.Әлниязұлының ақталғандығы жөнінде анықтама қағазды қолға түсірдім” деп балаша қуанғанының да куәсі болуыма тура келді. Подольск архивінен тауыпты...” [3].

Тобанияз туралы деректерді, тарихи танымдық мәні зор ел тарихына қатысты ресми материалдарды жинақтаған І.Сариев: “Бұл деректерді жазушы Маршал Әбдіхалықовтың да айтқанын естіп едім. Марқұм Маршал тірі кезінде Тобанияз жөнінде бірқатар материалдар жинаған деп естіп едік, олардың қазір қайда, кімнің қолында екенін білмейміз” [4, 34 б.], – деген өкінішін де білдіреді. Расында, Тобанияз Әлниязұлы, Оразмағанбет Тұрмағанбетұлы туралы мол мәлімет, дерек көздерін жинақтаған М.Әбдіхалықовтың ауызекі әңгімелерден естігеніміз бойынша көркем туынды жазу ойында болған. Әйтсе де, өкінерлігі сол, ол материалдардың жазушының жеке мұрағатында сақталмауы, қолымызға түспеуі.

“Қаратөбе келісімі” очеркі жазылған тұста Тобанияз туралы жазбақ түгілі, айтуға тиіс емес болатын. Ол туралы деректер жабулы жатқан кез. Дейтұрғанмен, жазушы қызыл империяның қылышы қылпылдап тұрған заманның қатал кезеңінде әдебиетті пайдаланып Тобанияздың көркем бейнесін жасады. Бұл жазушының ұлттық рухының мықтылығы, елдік қасиеттерге адалдығынан дер едік.

Жалпы Тобанияз Әлниязұлының тарихи бейнесі мен атқарған қызметтері жөнінде мәліметтер бүгінде көптеп саналады. Соның алғашқыларының қатарында осы бір ірі тарихи әрі трагедиялы тұлғаның халқымен қайта қауышарына ерлікке тең іске барып, атын атап түстеген М. Әбдіхалықов екендігін ерекше атап өтеміз.

Көркем шығарманың тақырыбы мен идеясы да өзінен-өзі пайда болмай, бір кезде жазушыны толғантқан әлеуметтік не болмаса өмірден көрген оқиғасы арадан біраз уақыт өткенде жаңа мазмұнмен, мол тәжірибемен толығып барып, суреткердің санасында қайта жаңғырады. 1977 жылы “Жұлдыз” журналында “Екі әңгіме” (“Қызыл жұлдыз” және “Жау мен жау”) деген атпен шыққан екі әңгімесінде М.Әбдіхалықовтың көңіліне із салып, көкейіне орныққан тақырыптардың бірі – Тобанияз Әлниязовтың өмірі мен қоғамдық істері арқау болған. Кейін бұл әңгімелерді біріктіріп 1991 жылы “Алданияз” деген атпен жариялады.

Әңгіменің оқиғасына “Қаратөбе келісімі” атты очеркінде сөз болатын Маңғыстау өлкесінің тарихына қатысты жайттар алынған. “Қызыл жұлдыз” атты әңгімеде қазақ ауылына біртіндеп ене бастаған кеңес өкіметінің өзгерістерін сипаттайды. Әңгіме шағын көлемді болғанмен, көтерген жүгі салмақты, көркемдік қуаты мен идеялық мақсаты тұрғысынан да көңіл аудартады. Кедей өмірі мен ауыр тұрмыстары шындық сипатында бейнеленеді. Шығарманың бас кейіпкері Мұраттың әкесі Кенжебайдың жылқысын бағып жүріп, байдың әділетсіз ісіне шыдамай дау үстінде қатты сойыл тиіп өледі. Күндіктегі шешесі де ауыр тұрмыс азабынан ауырып өліп, Мұраттың алдындағы апасы Ақкүміс он бір-он екілер шамасында болады. Ақкүмісті Кенжебаймен келіскен біреу әйел үстіне зорлықпен тоқалдыққа алып кетеді. Байда есесі кеткен бала да болса намысшыл Мұрат еріксіз әлдекімнің жетегінде кеткен апасын құтқарудың әрекетіне шындап кіріседі. “Саған көмектесе бір-ақ адам көмектеседі, ол – Алдакең – Алданияз” дегенді естігесін Алданиязға барады. Алданияз – Маңғыстау өлкесінің тұңғыш ревком төрағасы Тобанияз Әланиязұлының прототипі.

Жаңа заман өкілі ретінде Алданияз адамдарының “Ақкүмісті қайда, кімге жібердің?” деген сауалдарына ескіліктің содырлы сарынын көкसेген, ауыл адамдарын өз уысында ұстап, ескі жолмен жүруді аңсаған, сол арқылы ұпайын түгендеп, дүние жинап, бедел алғысы келетін Кенжебай тіпті айтқандарына құлақ аспай, мойын ұсынбайды. Ақкүміс іздеп келген бауыры Мұратқа қанша ет-жүрегі езіліп бордай босап тұрса да, тағдыр ісіне басын иіп “әйел жолы жіңішке” деген ұғым-түсінікпен келген жерінде қала береді. Ақкүміс кеңес өкіметі орнауының алғашқы жылдарында өмір сүргенмен, оның басына теңдік әперерлік күш бар еді. Алайда қазақ қызының өз бас бостандығын толық сезініп, шындап ұғынуы, өзінің мүддесін қорғауға қаймықпай қадам басуы аз уақытта іске аспайды, санаға біртіндеп енетін күрделі өзгеріс екендігі шындықтан алыс кетпеген.

Мұрат – бірбет, өз дегенінен қайтпайтын қайсар, намысшыл бейне. Оның бұл мінезі Кенжебай мен оның төңірегіндегілерге қарсылығынан танылады. Қаламгердің кейіпкер тұлғасын мүсіндеудегі психологиялық иірім, ұтымды штрихтары табиғи әсерлі. Мәселен, апасын Кенжебай байдың уәделескен адамдары өңгеріп алып кеткеннен кейінгі көңіл-күйі былайша суреттеледі. “Мұрат үйіне жеткенше олар қырақадан асып қараларын үзіп кетті. Ауыл адамдарын біреу жұтып қойғандай. Далаға бір жан шықпады. Мұрат не істерге білмеді. Мұраттың көзі қарауытып, басы мең-зең болғандай. Әлдекім қолқасынан тартып, бүкіл іші-бауырын суыратын секілді. Сол бүгілген күйі үйіне кіріп, төрге құлай кетті. Әлдекімге ерегесіп, екі жұдырығын түйіп алған. Дыбыс шығарып ыңқ етпеуге бекініп, тас түйінген. Іші қаншама егіліп бара жатса да көзінен бір тамшы да жас шықпады. Жарқырап жалын атады...” [5, 11 б.]. Әңгіменің соңын Алданияздың “Әнеукүні кеткен Әліби бір нәрсе айтты ғой. Қалаға бар. Шәрлі жерде оқу бар. Қызылдардың адамын тап, соларға ер. Тілегім, берер батам сол”, – деп Мұраттың келешегі оқып-білім алуда екенін, жаңа заманның беталысын, өзгерісін көріп-танысын деген ойымен тұжырымдайды.

“Бағытын сонау алыста теңіз жағасында жатқан қалаға түзеп Мұрат кетіп барады. Маңдайындағы алқызыл жұлдыз күнге шағылысып, бір сәт шынында да отша жанатын секілді еді...” [5, 12 б.].

Автор осы бір кезеңнің ауыр зардаптарын жетім бала Мұраттың көңіл-күйімен сабақтастырып, байланыстырады. Туған әпкесі Ақкүмістің ауыр да аянышты тағдыры баланың ойымен, іс-әрекетімен астастырыла беріледі. Жалғыз апасының еріксіз әлдекімдердің жетегінде “лақша өңгеріліп” кете беруі, ескілікті көзқарастың шылауынан шыға алмай тағдырына көнбістік танытуы бала көңілін

жүдетеді, жанын сыздатады. Қаламгер кейіпкер бойындағы, сезіміндегі осындай сәттерді, жан дүниесіндегі өзгеріс-құбылысты күйініш-сүйінішті табиғи, әрі дәл жеткізе білген. Мұрат басындағы жай арқылы бір жанұяның, сол арқылы белгілі бір тарихи кезеңнің, әлеуметтік ортаның келбетін көз алдымызға әкеледі. Еркіндік таңының кедейлер өмірі үшін қымбатқа түсіп жатқаны Алданияз, Мұрат бейнесі арқылы көрінеді. Бұл бейнелер – еркін өмір, теңдік заман жолында қашан да күреске дайын екендіктерімен, болашаққа деген сенімдерінің жоғарылығымен нанымды әрі әлеуметтік теңсіздікке, үстемдік атаулыға жан-тәнімен қарсы кедей табының өкілдері.

Осы әңгіменің жалғасындай “Жау мен жау” атты әңгімесінің оқиғасы бейқам отырған Алданияз ауылына ақтардың келуінен бастап, өрбиді. Алданияз бұл кезде суы тапшы өлкеде мал суарудың қиындығын шешпек болып бұрынғы ата-кәсіптің бірі – құдықшылықты кәсіп етіп, бес-алты жігітпен шыңырау құдық қазып жатырған болатын. Алданияз ауылға келгесін тілмаш та, қасындағылар да оны сұрақтың астына алып, өздерінің Толстовтың адамдары екенін білдіреді. “Олардың талабы – бүкіл Маңғыстау елінен салық жинау екен. Үй басынан жүз сом. Ақшалай не малдай жинау. Генерал Толстов өзін “Осы түбектің қожасы” деп жариялаған. Олардың туралап келіп Алданияз ауылына аттірегені оның өткен жылы бұлардың жауына істеген қызметтерін білетін көрінді. Енді, генералға сондай қызмет көрсетсе, кінәсі кешіріледі. Әйтпесе, мұны қол-аяғын байлап, Гурьевке алып келу тапсырылған” [5, 18 б.].

Комиссар Әліби Жангелдин отряды 1918 жылы осы Маңғыстау арқылы Шалқарға өтерінде қаржы-қаражат, қару-жарақ, ат-көлік, адамдармен көмектесіп, өткізіп жіберген Алданияз бен оның қасындағы жолдас-ауылдастары еді. Он күннің ішінде аталған салық, малды жинап беруді бұйырып, ауыл тұсына пулемет құрып қояды. Алданияз қарулы кісілердің “берсе қолынан, бермесе жолынан” деп не де болсайын байтын, шын жаулық ниеттерін түсінгеннен кейін ел ақсақалдарымен ақылдасады. Ақылдаса келіп, бұлардан құтылудың біраула-амалы, жолы – “той, сүндет тойын” өткізуге рұқсат алу деп шешеді.

Әңгімедегі негізгі ірі оқиға – той өткізілетін күн. Алданияз тойға ертеден кірісіп, мал сойғызып, сүндеттеуге тиісті ауыл балаларын жатқызып, молдаларын да шақыртып қояды. Ол әрі-бері ойланып, сенімді деген адамдармен ақылдасқан соң оқыс қимылға бел байлайды. Толстов әскерлерінің-шыңсыз қолға түсіруде Алданияз тапқырлықтың, парасаттылықтың, тосын әрекеттің ерекше бір үлгісін танытады. “Тентексуға” қымыз қосып беріп, буындары босаған жауларды қарусыздандырып қолға түсіреді.

Алданияз – ертеңін ойлайтын өте әділ, дұшпанына да қажет жерінде өзін қайқырынан да мойындатып, бағалата алатын жан. Қолға түсіп, ойламаған жерден мүсәпір күйге түскен ата жауына да мәрт мінез көрсетеді. Қолға түскен жауларды бірі “өлтіру керек” дегенмен Алданияз бір шешімге келіп: “Бұларды өлтіргенде бізге не түседі? Сонау қияннан қайбіреп кімен келді дейсің? Анау генерал жұмсаған соң амалдары бар ма? Пәле сол генералда ғой. Бүлік шығарып жүрген де өзі. Ендеше сол адамдарының кейпін өзі көрсін. Әйтпесе, қапия сын тауып тасадан өлтіріп тастады дер. Содан кейін бұл елге қайта қоқыраңдамасын деп те жеткізетін кісілер керек қой” деген тоқтаммен, оларды адамдарына Құлсарыға дейін апарып тастауға тапсырма береді.

Кейін осы оқиға жөнінде 1919 жылдың 31 қазанындағы “Яицкая газетінің” № 47-санында “Реті келмеген алым” деген мақала жарияланады. Генерал Толстов әскерінің елге тұтқиылдан келіп салық салмақ болған жәбір-жапасына, қанды қырғынның болуының алдыналуда Алданияздың терең ақылымен пайымы, көпті көргендігі, айлалығы себеп болды. Алданияздың бүліс-әрекеті оның нағыз халық үшін туған, қайраткерлік, күрескерлік дәрежесін танытады. Тарихи тұлға,

қайраткер туралы жазғанда өткенді біліп қана қою жеткіліксіз. Ол өткеннің өнегесі мен өкінерлік жерлерін де жетік білуі қажет. М. Әбдіхалықов әңгімелерінде Тобанияздың өмірінің жекелеген кезеңін суреттей отырып, сол арқылы қоғамдық-әлеуметтік тартысты тереңірек көрсетуді мақсат етеді.

“Жау мен жау”, “Қызыл жұлдыз” әңгімелерінде тартыс сипаты Алданияз бенақтардың офицерлері, қанаушы тап өкілдерінің арасынан байқалады. Әдеби шығармаларда тартыс көбінесе тақырыптың өзегін құрайды, тартысты ашу шығарма авторының идеялық нысана сынға айналады.

Шағын екі әңгімеде Маңғыстауда кеңес өкіметінің орнауы, сол жылдардың қиын-қыстау, дүрбелең кезеңінің ақиқаты айтылған. Шығармасының кейіпкері – Алданиязды ел басына қиындық түскен, сын кезеңде көреміз. Оның салмақты, салқынқанды, қысталаң шақтарда жолтапқыш, халқын шын сүйген, ер мінезді, өжет, батыл тұлғасынан не бірқауіп-қатерде де елі үшін басын тіге алатын ел басшысының образын танимыз. “Қиын кезеңнің адамбойындағы рухани қасиеттерді жарқыратып көрсететіні көпке белгілі” [6, 309 б.]. Күші басым, “ажал оғын себуге” келген аяусыз дұшпанның өрекіпген астамшыл кеудесін басу, айла-тәсілмен ұтқырлық таныту, ажал құрығынан бүкіл ауыл-аймақ, жеке қарабасына лып шығу үшін тиімді де төте жолды тани алуы оның өртұлға сыналайық жайттар. Қаламгер негізгі оқиғаларды ғана баяндап отырып, кейіпкерлер психологиясын, мінез-құлық ерекшеліктерін көрсетуге, көбінесе революциялық комитет төрағасы, ел басшысы Алданияз образын жан-жақты ашуға баса назар аударады. Ол кейіпкер мінезін ашу, жағымды қасиеттерін бейнелеуде сөз арқылы дәлме-дәл сипаттамай, Алданияздың іс-әрекеті, қимыл-қозғалысы, сөз саптауымен де оқырманға әсерлі түрде ұқтырып отырады.

Жазушы азамат соғысы жылдарында ақтар жүрген жерде жақсылық болмайтынын, ел ішін үрейлендір ер әрекет-істерге баратындарын Тобанияздың ойлары арқылы береді. Жаңа заман орнатуға тілектестік танытып жүрген Мұраттың жас болса да ел тілегіне үн қосып, ертеңгі күнге сеніммен қарауын нанымды суреттейді. Алданияз Маңғыстауда жаңадан орныға бастаған қоғамдық-саяси жүйе кеңес үкіметінің өкілі ретінде халықпен тілдеседі, жүрегіне жол табады. Осы түбекке ревкомның төрағасы етіп сайлап кеткен комиссар Жанкелдиннің өзіне тапсырған қоғамдық үлкен жүкті, елдің ертеңгі тағдырының жауапкершілігін сезінеді, соған сәйкес әрекет жасайды.

М.Әбдіхалықовтың қаламгерлік шеберлігі – ел тағдырындағы тұтас бір кезеңнің тарихи, қоғамдық-әлеуметтік өмірін қатардағы ауыл адамдарының күнделікті тыныс тіршілігін суреттеу арқылы ашып көрсетуінде.

Әдебиеттер:

1. Әбдіхалықов М. Қаратөбе келісімі // Жұлдыз. – 1973. – №1. – Б. 186-189.
2. Спан Ә. Тобанияз. – Алматы: Жазушы, 1996. – 110 б.
3. Дүйсенов М. Менің Маршалым // Маңғыстау. – 1986. – 10 тамыз.
4. Сариев І. Қанды ойран. – Алматы: Жазушы, 2001. – 208 б.
5. Екі әңгіме. Қызыл жұлдыз: Әңгіме // Жұлдыз. – 1977. – №11. – Б. 11-18.
6. Шалабаев Б. Қазақ романының тууы мен қалыптасуы. – Алматы: Жазушы, 1990. – 312 б.

Отарова А.Н.

ПРОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ В ОБРАЗЕ ГЕРОЯ

В данной научной статье рассказывается о произведениях известного писателя Маршала Абдыхалыкова, дается обзор всей истории того периода, показывается национальный приоритетный характер духа народа. В

произведениях писателя затрагиваются такие проблемы людей, как гражданская позиция, национальный дух и их значение в жизни.

Гражданская позиция, национальные особенности в произведениях Абдыхалыкова были всесторонне раскрыты через образ общественного деятеля Тобанияза Алниязулы. Было заключено, что основные герои его произведений были созданы на прототипной основе, что доказывает совпадение художественного воображения с действительностью. Какой бы образ писатель не создавал, он передавал через них национальный характер, национальную среду, являющимися основой нации.

Ключевые слова: Проза, художественные особенности, стиль, поэзия, национальная традиция, эпитет, метафора, эстетическое мировоззрение.

Otarova A.N.

THE MANIFESTATION OF THE NATIONAL IDEA IN THE IMAGE OF THE HERO

This article describes the works of the famous writer Marshal Abdyhalykov, gives a review of the whole history of that period, shows the national priority character of the spirit of the people. In the writings of the writer, such problems of people as civil status, national spirit and their significance in life are touched upon.

The civil position, national peculiarities in the works of Abdyhalykov were comprehensively revealed through the image of the public figure of the Tale of Alniyazuly. It was concluded that the main characters of his works were created on a prototype basis, which proves the coincidence of the artistic imagination with the effectiveness. Whichever image writer creates, he passed through them the national character, the national environment, which are the basis of the nation.

Highly patriotic, devoted to his homeland, the writer linked the patriotism of the heroes of his works with fidelity to his native land, his traditions and customs, national ideas.

Keywords: *Prose artistic features style poetry, national tradition, philosophical thought, aesthetic outlook.*

***

ӘОЖ 82.09 (574)

Қамарова Н.С. – филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті
E-mail: nagbdu@mail.ru

Каримсақова Б.А. – филология ғылымдарының кандидаты,
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті
E-mail: bakit-vip@bk.ru

ҒАЛЫМ Б.МАЙТАНОВТЫҢ ӨЛМЕС МҰРАСЫ

Аңдатпа. Қазақ әдебиеттануының көрнекті өкілі, белгілі әдебиеттанушы ғалым, әдебиет сыншысы, көркемдік-эстетикалық ой әлемінің білгірі, филология ғылымдарының докторы, профессор Бақытжан Майтанов – ғылыми ойлау жүйесімен, шығармашылық ізденістерімен биік тұлға. Ғалымның үш жүзден астам салмақты мақалалары шын мәніндегі табиғи

дарындылығының дәлеліндей. Бұл мақалада ғалым Б.Майтановтың әдебиет теориясы мен тарихының өзекті мәселелерін көтеруге зор үлес қосқан мәнді еңбектеріне шолу жасалып, баға беріледі.

Тірек сөздер: *Бақытжан Майтанов, қазақ әдебиеттануы, әдебиет теориясы, әдебиеттанушы, ғалым, сынышы, табиғи дарын, әдебиеттің өзекті мәселелері.*

Қазақ әдебиеттануының көрнекті өкілі, белгілі әдебиеттанушы ғалым, әдебиет сыншысы, көркемдік-эстетикалық ой әлемінің білгірі, ұлағатты ұстаз, филология ғылымдарының докторы, профессор Бақытжан Қауасханұлы Майтанов та ғылыми ойлау жүйесімен, шығармашылық ізденістерімен, адами қасиеттерімен өзінше жаратылған биік тұлға еді. Дүниеден ерте озған қадірлі ұстазымыздың артына қалдырған еңбегі қыруа. Қыруар еді демекші, әлі де жазбақ, қағазға түсірмек дүниелері ше?! Алпыс жасқа жетіңкіремей қалған ғұмырында құдай берген талантының арқасында тек халық игілігіне қызмет етіпті. Бүкіл саналы ғұмыры қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдеби сын саласын өркендетуге арнаған Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, Айтматов академиясының академигі, Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты атанған Бақытжан аға бірнеше мәрте Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылымдағы көрнекті жетістіктері үшін берілетін мемлекеттік стипендияның иегері атанды. Ғалым ағаның үш жүзден астам салмақты мақалалары шын мәніндегі табиғи дарындылығының дәлеліндей. «Қазақ прозасындағы замандас бейнесі», «Көркемдік нәрі», «Қаһарманның рухани әлемі», «Суреттеу мен мінездеу», «Мұхтар Әуезов – суреткер», «Қазақ романы және психологиялық талдау», «Мағжан Жұмабаевтың поэтикасы», «Сөз сыны», «Автор в повествовательной системе казахского романа», «Абай», «Психологизм в художественной литературе», «Портрет поэтикасы», «Монолог құрылымы», «Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер», «Пейзаждың көркемдік семантикасы» атты ғылыми-зерттеу еңбектерінің қай-қайсысын алып қарасаңыз да, әдебиет теориясы мен тарихының өзекті мәселелерін көтеруге зор үлес қосқан мәнді еңбектер. Осынау жанның табиғатына біткен сырбаз да сабырлы мінез, сұлу мәдениет, айналасына білім мен өнеге нәрін сіңіре жүретін шуағы мол мейірімді жүрек, ғылымның қия төскейі мен қатпарлы қабаттарын қайыспай, қажымай қақ жаратын қайсар қуат, жылдар өзені жылжып озған сайын арнасын молайта түскен азаматтық тұлғасы мен парасат әлемі Бақытжан ағаның ғылымдағы, өмірдегі өшпес орнын белгіледі. Өмірінің бірнеше жылын әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде дәріс оқып, шәкірт тәрбиелеуге арнады. Аталмыш оқу орнында әдебиет теориясы кафедрасын, сондай-ақ, «Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығын, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында Тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет бөлімін басқарды. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетін зерттеуге басшылық жасап, өмірінің соңына дейін бірнеше шәкірттеріне бағыт-бағдар беріп кетті.

Ғалымдық қарымы кең Б.Майтанов суреткер талантын шығарманың мазмұндық-композициялық құрылымынан, мәтіндік жүйесінен, семантикалық, стилистикалық құрылымынан тануды ұстанады. Көркем шығармадағы суреткер шеберлігіне аса ден қоятын ғалым: «Басты идеялық-эстетикалық факторға саналатын суреткер тұлғасы – жанр, сюжет, стиль принциптерінен туған бейнелеу бірліктері: портрет, пейзаж, диалог, монолог, автор төл сөздері арасындағы қарым-қатынасты реттеп, саралап отыруға тиіс негізгі ұйымдастырушы күш», [1, 4 б.], - деп көркем шығарманың табиғатын тану үшін оны поэтика мен стильдік шеберлік аспектілерінде қарастыруды дұрыс бағдар деп санайды. Көркем шығармаға эстетикалық эсер дарытып тұрған қаламгердің қолданған типологиялық және дара поэтикалық құралдар жүйесін анықтау,

талдап саралау ғана суреткер қолтанбасын айқындауға, дәлірек пікір түюге мүмкіндік тудыратынын дөп айтады.

Б.Майтанов зерттеулеріндегі жаңашыл сипаттарын сөз еткенде ауызға алмай өтуге болмайтын бір еңбегі – «Пейзаждың көркемдік семантикасы» (2010) деп аталады. Бұнда С.Сейфуллин, З.Шашкин, Х.Есенжанов, Ә.Нұрпейісов және тағы да басқа қазақ жазушыларының шығармаларындағы пейзаждың көркемдік функцияларын жаңа қырынан бағамдайды. Фольклорлық дәстүрдегі ландшафт пен кейіпкер бейнесін берудегі тәсілдерді айта келе: «Ал тарихи-революциялық тақырыптың алғашқы дәуірлердегі жемісі – С.Сейфуллин шығармасынан Ә.Нұрпейісов трилогиясына дейінгі аралықта бұл амал әрқилы вариациялардан өте тұрып, күрделілене, шындала түсіпті» деген қорытындыға келмес бұрын зерттеуші пейзаждың семантикалық структурасына терең талдау жасағаны айқындалады.

Б.Майтановтың «Қазақ прозасындағы замандас бейнесі» еңбегі замандас бейнесін сомдаған қаламгердің дәстүр сабақтастығын меңгеру, көркемдік тәжірибие жетістіктерін жаңа стильдік өрнектермен жаңғыртып еселуі, қаһарманның рухани-адамгершілік ізденістері, характер ашудағы психологизм мәселелерінде дендеп барған зерттеулердің бірі болды. Бұл ретте еңбектің «Дәстүр жалғастығы», «Қаһарманның рухани-адамгершілік ізденістері», «Характер ашудағы психологизм табиғаты», «Ұлттық пен интернационалдық сипаттардың бірлігі» тарауларындағы мәтіндік талдаулардағы әдеби-теориялық түйіндер де тың ізденіс бағытын айқындайды. Зерттеуші осы бағыттағы жаңа методологиялық ұстанымдарды орнымен пайдалана білді. Бұл құбылыстың көкейтестілік сипаты әрдайым зор. Автор ғылыми мәні ауқымды да терең поэтика мен психологизм құбылыстарын өзара сабақтас қарастырды.

Әдебиетіміздің ірі суреткерлері С.Сейфуллин, С.Мұқанов, М.Әуезов, Х.Есенжанов, Ә.Нұрпейісов, З.Шашкиндердің романдарының көркемдік жүйесін Б.Майтанов «Көркемдік нәрі» атты зерттеуінде сөз етеді. Заманы ортақ бұл қаламгерлердің шығармаларына тән көркемдік әдіс, сипат-белгілермен қатар, дара поэтикалық құралдарын да саралап бағалайды. Зерттеуші назары әр шығармадағы монолог пен диалогтың функцияларына, түрлендіріліп берілу өзгешеліктеріне түйіседі. С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешуіндегі» қаһарманның лирико-романтикалық күй кешуін, яғни, ақындықтың табиғатына сай өршілдігін, жан тазалығын ішкі сөз ағымы арқылы берсе, С.Мұқанов «Бота-гөзінде» диалогқа интонация, синтаксистік дәлдік, психологиялық репликалар нанымдығын сыйдырған, З.Шашкиннің аналитикалық сұхбат формаларын таба білген ерекшелігін көрсетеді. З.Шашкиннің «Тоқаш Бокин» романында диалогизмнің айрықша орын алуын, ішкі монологтың драмалық сипатта берілуін суреткер даралығы ретінде көрсетеді. Х.Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясында сан алуан мазмұндағы диалог, полилогтардың баяндау жүйесінде сюжеттік қызмет атқарып тұрғандығын, сондай-ақ, кәсіби-тұрмыстық детальдардың молырақ көрініс алуын дәлелді мысалдармен талдап, тұжырымды пікірлер айтуынан суреткердің шығармашылық шеберханасына еніп, ондағы алуан түрлі құрал-амалдардың қыр-сырын жете байқайтын ұтқырлығын аңғарамыз. Шығармадағы образдар жүйесін жасау, характерді сомдау, мінезді таныту, портретті сипаттау, диалог пен монологты қолдану, пейзаждық суреттеулер, психологизмді бере білу сияқты жазушы шеберлігіне жеке дара тоқталып, тарқата сөз етіп отырғанымен, осылардың бәрінің үйлесімділік пен тұтастықта қолданылуын шығарманың поэтикалық даралығы деп таниды. Әдебиеттанушы-ғалым Б.Майтанов өз ұстанымына сай көркем шығарманы зерттеуде әртүрлі талдауларға сүйенеді. Соның ішінде, психологиялық талдау тәсіліне көп зерттеулерінде аса ден қояды. «Қазақ романы және психологиялық

талдау», «Көркем әдебиеттегі психологизм», «Мұхтар Әуезов – суреткер» сияқты еңбектерінде психологизм мәселесіне теориялық және практикалық тұрғыдан түсінік беріліп, талдау жасалады. Кейіпкер характерін, жан дүниесін, көңіл-күйін, дүниетанымы мен наным-сенімін берудегі психологиялық суреттеулердің атқаратын қызметін, оны берудегі суреткердің амал-әдістерін жан-жақты қарастырады. Бүгінгі әдебиетте психологизмді «көркемдік әлемнің жұлын-жүйкесі», «көркемдік шындық принципінің айрылмас сыңары» деп ғылыми образға айналдыра сипаттап, қоғам өмірінің шындығын, өсу динамикасын суреттеуде танымдық-эстетикалық міндет атқарып келе жатқандығын айтады. Ғалым аңғарған психологизм көрінісі сан алуан. Ол бірде ішкі монолог, бірде, психологиялық параллелизм, енді бірде психологиялық реплика түрлерінде көрініс тапса, кейде басқа да тәсілдермен жүзеге асып жататындығын мәтіндік мысалдармен дәлелдеп отырады. Мәселен, көрнекті қаламгерлеріміз – М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Ш.Құдайбердиевтің «Әділ-Мәрия», Ж.Аймауытовтың «Ақбілек», М.Әуезовтің «Абай жолы», Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлке» сынды романдарындағы психологиялық талдауларды жазушының көркемдік шеберлігінің көрсеткіші деп таниды. Көркем шығармадағы кейіпкер характерінің шынайылығы психологиялық суреттеу тәсілдеріне тікелей байланысты екендігін теоретик ғалым мынадай тұжырымды анықтамаларымен жеткізеді. Кейіпкерді даралауға, ішкі қасиеттерін ашуға ықпал ететін психологизм – образ жасауға аса қажетті көркемдік тәсіл. «Мұхтар Әуезов – суреткер» еңбегінде кейіпкер психологизмін шынайылықпен берудің озық үлгісін танытқан М.Әуезовтің психологиялық суреттеулерін де жоғары бағалайды. 1995 жылы Гуманитарлық білім беруді жаңғырту бағдарламасы бойынша ҚР Білім министрлігі мен Сорос-Қазақстан Қоры бірлесіп ұйымдастырған гуманитарлық пәндер бойынша оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарының ашық конкурсында бұл зерттеудің жеңімпаз атануы еңбектің құндылығының айғағы дер едік. Мұнда ғалым М.Әуезовтің «Абай жолында» сюжеттік тартыстың кеңістік пен уақыт аясында жинақылықпен берілуі, этникалық дәстүрдегі эстетикалық пайым, суреткердің ұстанған психологиялық тұғырнамасы тәрізді мәселелерді тың аспектілерден келіп талдап, түсіндіреді. Ғалымның бұл ізденістерін әркездегі әдеби құбылыстарға қазіргі уақыттың талап биігінен қайта қарап, жаңғырған сана елегінен өткізе отырып, сыр түюге деген ұмтылысы деп білеміз.

Б.Майтановтың отандық және шетелдік халықаралық ғылыми форумдар мен конференцияларда жасаған сандаған баяндамаларын айтпағанда, әрқилы маңызды басылымдарда әр жылдарда жарық көрген шоқтығы биік мақалаларының ұзын саны 400-ге жуық екеніне 2012 жылы жарық көрген «Майтанов Бақытжан Қауасқанұлы. Библиографиялық көрсеткішінен» (2012) көз жеткізуге болады.

«Портрет поэтикасы» (2006) монографиясы – көрнекті әдебиеттанушы Бақытжан Қауасқанұлы Майтановтың жаңашыл бағытта жазған ғылыми зерттеулерінің бірі. Оның жаңашылдығы әдеби туындының тұтастық жүйесіндегі ежелгі көркемдік құрылымның бірі – портрет жөніндегі тұйықталған түсініктерімізді кеңейтуінде, портрет поэтикасын қазіргі әдебиеттанудың әдіснамалық негіздеріне сүйеніп пайымдауында.

Әдебиеттану ғылымының теориялық негіздеріне қанық Б.Майтановтың көркем шығарманы әдеби заңдылықтарға сай зерттеуге машықтанғаны «Мағжан Жұмабаев поэтикасы» еңбегінде де байқалады. Мағжанның дара қолтаңбасына тән қасиеттердің нәрлі жиынтығы оның шығармаларындағы романтикалық, реалистік, символдық, психологиялық суреттеулермен тікелей тамырластықта екендігін осы зерттеуінде дәлелді көрсетеді. Өмір шындығын танытудағы

Мағжан қолданған көркемдік тәсілдердің бірі – психологизм дәстүрі болғандығын «Шолпанның күнәсінен» толық көретіндігімізді, онда сентименталистік сарын натуралистік дәлдікпен, реалистік шеберлікпен көрініс алғандығын айтады.

М.Жұмабаев шығармаларын көркемдік тұтастықта, мазмұндық және пішіндік бірлікте қарастырып, оның поэтикалық табиғатын танытуды мақсат еткен бұл зерттеуде Б.Майтанов модернист ақынның лирикасы мен поэмаларына да барлау жасап, көркемдік әлеміне көз тастайды. Көркем образдылық, сезімге бөленген ой, бірде шалқып, бірде мұңайған көңіл әуенінің сұлу сөз өрнегіне түсуі, астарлы ой түйдектерімен берілуі ақын өлеңдерінің поэтикалық қуатын арттырып тұрғаны ақиқат. Ақын поэзиясының көркемдік концептілерін, құндылықтары мен даралығын анықтауда өлең құрылымына да талдау жасайды. Қазақ тілінің бай мүмкіндіктерін, өзіне дейінгі дәстүрлі өлең өлшемі мен түрлерін мол пайдаланғандығын тілге тиек ете келе, ақын өлеңдері ажарлау, құбылту, айшықтау тәсілдерінің соны қолданыстарына толы екендігін айтады. Ұйқас кестелері күрделі, тосын, өзгеше көркем, ырғақ тұзу, тармақ, бунақ, буын, дауыс құйылыстарын құбылту орайында ақынның қазақ өлеңіне енгізген жаңалықтары мол дейді.

«Ұлттық және шығыстық сарын» бөлімінде М.Жұмабаев өлеңдерінде ұлттық көркемдік дәстүрмен қатар, түркі жұртына тән көне наным-түсініктерді қайта тірілту талабына назар аударып: «М. Жұмабаев мұсылман дінін қабылдағанға дейінгі қазақ елінің ескі салт-жырларын, жауынгерлік дәстүрін туғып көтеріп, лирикалық қаһарманды бүкіл шығыс ұғымының баламасына айналдыру арқылы жинақтаушы-символикалық бейне сомдаған» [2, 11 б.], – деп түйіндейді. Мағжан поэзиясына эстетикалық тұрғыдан талдау жасаған ғалым ақынды өнердегі құбылыс ретінде бағалайды.

Саналы ғұмырының көп уақытын ұлтының болашағын қалыптастыруға, тәрбиелеуге, оқытуға, өсіріп-өркендетуге арнаған, теңіздің тұңғиығына пара-пар білімімен суарылған мазмұнды дәрістерімен де, өміріндегі сырбаз да салмақты мінез-табиғатымен де, әрбір жас өскіннің жанына серік болып, жүрегінде от алауын тұтатқан оқулықтары мен оқу құралдарымен де, ғылымның тереңінен сүзіп алған еңбектерімен де ұстаздықтың ұлы үлгісін танытып кетті. Бақытжан Майтанов көркем шығарма поэтикасын зерделеуге арналған зерттеулерінде өмір шындығының көркем шығармада идеялық-көркемдік бірлікке айналу процесін тұтастай қамтып, ондағы суреткердің дара шеберлігінің қыр-сырын ашуға тырысты. Б.Майтанов суреткер еңбегін талдап, интерпретациялауда, бағалауда әрбір жайға объективтілікпен қарап, толымды әрі тұжырымды пікір түйіп, субъективті ойын дәл таныта алатын зерделі ғалым ретінде танылғандығын атап айтуымыз керек. Ұстаздық – ұлы жол ұлағатты жол. Әрине, ойлап отырсақ, ұстаздық, үйретушілік, тәрбиешілік қабілет әрбір адамның бойында жоқ қасиет емес. Әр адам өз сәбиін, өзінің ізбасар ұрпағын ең алдымен білмегенді білуге, ойлау мен ойлануға, өмір құбылыстарын тануға, ой пайымдауға баулиды. Бір сөзбен айтқанда, жақсылыққа үйретеді, ілгері жетелейді. Бұл тұрғыдан алғанда, ұстаздық ұғымының ауқымы аса кең сезіледі.

«Қазіргі қазақ поэзиясы және тәуелсіздік: уақыт пен кеңістік» атты ғылыми мақаласында «Шын мәніндегі асыл сөз бірауақыт дағдарысты бастан өткергені жасырын емес. Не туралы қалай жазу керек екені ақындар ұзақ ойланды. Шығармашылық қауымтәуелсіздіктің ең бірінші, қуатты жаршысына айналса да, замана оларды арқадан қақпады...» [3, 259 б.], –дей келіп, ақын-жазушылардың қандай қиындықтарды да жеңіп, туған халқының азаттығын барлық тілек-мұраттан жоғары бағалағандығын жазады. Әрине, тәуелсіздікке шүкіршілік етпеген қандасымыз болған жоқ. Ақын Қ.Мырза-Әли,

Т.Молдағалиев, Ф.Оңғарсынова, С.Ақсұңқарұлы сияқты ақындардың тәуелсіздікке құғақ табыбағандығын, олардың тәуелсіздікпен бірге халық игілігінің артуын, ғасырлар бойғы әдет-салттың тез арада бұмаланбауын, ұлттық ділдің сақталуын жан-тәнімен талап еткендігін тілге тиек етеді. Ақындар толғаныстарын терең талдай білген.

Қаламгерлер дүниетанымындағы қоғам өмірінің болмысына терең үңілудің көркемдік концепциясының жетекші сипатқа ұласуы, ұлттық сөз өнеріндегі образ әлемін айшықтаудағы бейнелеу тәсілдеріндегі күрделі өзгерістер, кейіпкерлердің сана сорабын, адамның жан дүниесін ұлттық сипаттағы сезім диалектикасының барынша шеберлік иіріміне орай берілуі де сыншылдардың қахарман сомдалуындағы ұнамды және ұнамсыз деген мәселеге жаңаша зерделеу тұрғысынан келуді талап етті.

Б.Майтанов «Біз ұлттық характерді қалай түсінеміз» деген мақаласында образ табиғатын деталь, подтекст мәселелерімен сабақтастыра кейіпкерлерді жағымды, жағымсыз тұрғыдан сомдауға біржақты келу таза өнер мұратымен үйлесе бермейтініне соны қырынан келіп: «Күні кешеге дейін қазақ әдебиеттану ғылымында жағымды кейіпкер, жағымсыз кейіпкер деген терминдер өмір сүріп келді. Теорияның адасуына әдебиет себепші еді. Лақтырсаң бас жаратын жуан-жуан кітаптар жазылатын. Бір қызығы ондағы қаһарман не жақсы, не жаман. Кейіпкер аяғын шалыс баса қалса, жазушы оны қашан ағартып алғанша байыз таппайтын. Жағымды-жағымсыздар екіге бөлініп алып, бір-бірінің жағын жыртып, мұрынын ісіріп жататын. Алғашында жағымсыздар бел алып кетеді, кейіннен, әрине, жағымдылардың жеңіс туы желбірейді» [4, 200 б.], - деген пікірмен идеология талабындағы шығармашылықтың ең басты тенденциялық олқылығын дұрыс көрсетті. Кейіпкерге таптық таным дарытудан туындайтын қате теорияның қисынсыздығын зерделі қарастырып: «Біз мұнымен бұрын қаламгердің бәрі қателіктен көз ашпапты деуден аулақпыз. Өнерлі өнердің тура принциптерін меңгергендер де болды. Сондай-ақ әлгіндей дабыл түсініктен ат құйрығын кеспегендер әлі де бар. Сөз басым тенденция хақында» [4, 201 б.] екенін айта отырып, өнер мұратын шын шеберлікпен ұғынуы барысында қаламгерлер кемшіліктен арылу үстінде, ал хас суреткерлерге ондай келеңсіздік жат екенін баса көрсетеді.

Ғалымның «Диалогтағы сезім шынайылығы» мақаласында «Диалогтардағы шұбалаңқылық, олардың орынды-орынсызжиі пайдаланылуы, сөз алмасу сәттерінің кейде жалаң хабарламалық өреден аса алмауы тәрізді таныс кемшіліктер ұшырасқанымен, қазіргі прозада бұл көркемдік телімнің роман поэтикасынан алатын орны мен нақты психологиялық мінездеме еріндегі құрылымдық мәні елеулі екеніне күмән жоқ» [5, 233 б.], - деп жекелеген қаһармандардың дүниетаным, образдық болмысына сай сөйлеу мәнері, ауызекі тілдік ерекшеліктері ішкі әлем тынысымен сабақтас рухани өмір көріністерін реалистік тұрғыда мүсіндейтінін дәлелдейді. Көркемдік-эстетикалық қажеттіліктен туатын диалогты М.Қаратаев, М.Жұмағұлов, А.Нұрманов, З.Ақышев, Ш.Мұртазаев романдарынан тауып, зерттеп, салыстырып, зерттеуге алған романдарда диалог ең алдымен характерологиялық міндеттер атқаратынына көз жеткізеді.

XX ғасырдың 70-80 жылдары социалистік реализм принциптерінің дағдарысқа ұшырауы рухани құндылықтарды қайта салмақтауға деген сұраныстар туғызғаны айқын. Түбегейлі өзгерістерге деген қажеттілік қазақ әдебиетінде бөлекше эстетикалық ахуал қалыптастырды. Өйткені бұрын қоғамдық идеал, әлеуметтік-саяси фон, кеңес адамына тән болуға тиісті делінетін мінездер мен әрекеттерді суреттеу сынды тенденциялар жетекшілік етсе, енді жеке адамды рухани феномен деңгейінен қарап, оның болмыспен қарым-

қатынасы хақында жаңа концепциялар жасалды. Бейнелеудің, жаңа көркемдік танымның өзгеше жүйесін әкелген модернизм адам тұлғасын жаңаша тану ұмтылыстары нәтижесінде орнықты. Мұны қазақ прозасының идеялық тұрғысынан, образдар табиғатынан, баяндау үдерісінен, тілдік-бейнелік бітімдерінен қиындықсыз аңғаруға болатын еді. Ал енді осы күрт серпілісті тудырған нендей ізденістер, осы кезең суреткерлерінің көркемдік жүйесінде қандай жаңашыл сипаттар бар деген сауалға жауап іздеу теориялық тұрғыдан саралап беру қажеттілігі бой көтереді. Оған дайындығы бар мықты теорияшылар қажет еді.

Осындай ауқымды істі Б. Майтанов қазақ әдебиетіндегі проза поэтикасына тікелей қатысты немесе жекелеген прозашылардың шығармашылықтарын зерттеу барысында қолға алды. Ол әдеби образдың нақты тұлға ретіндегі жан әлемі, психологиялық бедерлері қай әдебиеттің қай уақытта болмасын назар аударып келе жатқан проблемасы екенін, бірақ бұл бейнелеу тәсілінің орайлы қолданысы бұған дейін классикалық дүниелерге тән болса, 70-80-жылдар аумағындағы әдебиеттің бір ерекшелігі – адамның рухани болмысын, ішкі сезімін зерттеуді бір қауым жазушылардың кейіпкер сомдаудағы басты көркемдік тәсіл ретінде ұстанғанын дәйектеді. Профессор Б. Майтановтың: «Қазір шеберлік сатыларының биіктеу нәтижесінде қимыл, оқиға жадағай тартыстан гөрі ішкі импульстен туындайтын шетін де қызу сезім қақтығыстарын суреттеу мүмкіндігі өскен; таныс сюжет пен конфликт, белгілі шешім жалықтырғандай тың сұрлеу, соны соқпақтар табуға зор ынта ауған» [6, 187 б.] деген пікірі әдеби дамудағы өзгерістерге байланысты туған әділ тұжырым еді.

Жанрлардың жетілуімен бірге социалистік реализм дәуірлеп тұрған кезеңнің өзінде бейнелеудің бірнеше формалары болғанын, түрлі стильдердің көрініс бергенін, яғни басқа да әдіс-түрлердің қапталдаса өмір сүргені рас. Ондай астарлы құбылыстарды Б.Майтанов қапсыз таныды. Оның: «Ойлап қарасақ, «сыншыл» реализм де, ең озық үлгілеріне үңілсек, бір реализм екен. Ал «социалистік реализмнің» жадағай тәсілге түскен өзара ұқсас шығармаларын «неоклассизм» терминімен таңбалаудың жаны бар тәрізді. Демек, XX ғасыр әдебиетін зерттегенде, нақ осы күнге ұнағанын теріп алып, өз дәуірі үшін маңызды, кезеңдік туындылардың басынасу құю әдебиеттану методологиясына жараспаса керек. Қазақ көркемсөз үрдісінде тарихшылдық, этнографизм, лиризм, мифологизм, натурализм, автобиографизм тенденциялары қанат жайып, стильдік полифония айшығын келтірді», - деген пікірі соцреализм әдісінің бейнелеу принциптеріне сыналып еніп кеткен және қатарласа жасаған көркемдік әдіс-тәсілдер тұрасында ізденуге жетелейді [7, 323 б.]. Ғалым кеңестік әдебиеттің негізгі әдісін біржақты қаралай беруден сақтану қажеттігін, көркем шығармаларды тарихи дәуір ерекшелігімен байланыстыра зерделеу керектігін ескертеді. «Әрине, кеңестік кезеңде басты мәселе кеңес әдебиетінің даму жолы, Лениниана, жаңа адам бейнесі, замандас тұлғасы, социалистік реализм принциптері төңірегінен табылды. Бұл жағдайлардың өз кезеңі үшін көкейкестілігін жоққа шығара алмаймыз. Сонымен қатар реализм, социалистік реализм, мазмұн мен пішін, ұлттық пен интернационалдық туралы зерттеулердің құнды сипаттары, мәтінді уақыт өңдеуіне түсіріп оқыса, әлі де мәнін жоғалта қойған жоқ. Оған тек аспаннан түскендей, бәрін де өзі біліп туған, басқалардың ақылы жетпеген тәрізді қарайтын түсініктен гөрі әсіреқызылдықтан ада, дұрыс, байыпты көзқарас қажет», - деп ос орыда жазылған қыруар зерттеу еңбектердің де лайықты орны барлығын, қазақ әдебиетінің кеңестік дәуірін зерделеуге арналған ізденістердің әдеби үрдіс табиғатын ашудағы мәні есте жоғалмағанын, әлі де қажетке жаратуға болатынына назар аударады [7].

«Ғалымның хаты өлмейтін» болса, Бақытжан аға еңбектерінің мәңгілік өмірі енді басталды. Жаны жайсаң асыл ұстазымыздың бейнесі, сөзі біз секілді

шәкірттерінің жадында сақтала бермек. Ұлағатты ұстазымыз Бақытжан Қауасқанұлы Майтановтың қазақ әдебиеттануында алғашқы болып жаңа бағыттарды зерттеуге жол ашқан ғылыми сипаты басым еңбектер жазған ғалымдық тұлғасын Алатауға ұқсатамын. Профессор Бақытжан Майтанов еңбектері уақыт өткен сайын өз қажеттілігін сездіріп қана қоймай, әдебиетке жаны құмар жастар мен маман-ғалымдарды өзінің нұрымен шарпып, қол бұлғап шақырып тұрар мәңгі сөнбес от-шырақтай алыстан нұр шашып жарқырап тұрары сөзсіз. Оны елемей өту, өткінші санау – ғылым адамына тән емес қасиет деп ойлаймын. Басқасын айтпағанда, мен оның шәкірттері атынан оның туған жеріндегі жерлестерінен, ондағы биліктен қазақтың көрнекті әдебиет теоретигі, қазақ әдебиеттануында алғаш рет жаңа бағытты зерттеудің негізін қалаған филология ғылымдарының докторы, профессор Бақытжан Қауасқанұлы Майтановтың есімі өзі оқыған мектепке берілсе нұр үстіне нұр болар еді. Осынау қайталанбас тұлғаға қандай марапат та, құрмет те жарасады. Ғалым Б.Майтановтың әлемдік рухани-мәдени үдеріс қалыптастырған құндылықтарды ұлттық әдебиетпен шендестіре зерттеген еңбектері, қазақ әдебиетінің теориясы хақында жасаған тұжырымдарының маңызы, оның ұлттық рухани кеңістігіміздегі орны күн өткен сайын арта бермек.

Бақытжан Майтановтың ғалымдық еңбектері көп саланы қамтиды. Ал ғылыми мұрасын саралау, талдау жасау – әдебиетсүйер қауымның құзырында. Ол кісінің ғылымда салып кеткен сара жолын енді шәкірттері, ізбасарлары жалғастырып, ғылыми мол мұрасын жинап, том-том етіп шығарып, ел игілігіне жаратады деп сенемін.

Әдебиеттер:

1. Майтанов Б. Көркемдік нәрі. – Алматы: Жазушы, 1983. – 184 б.
2. Майтанов Б. Мағжан Жұмабаевтың поэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 52 б.
3. Майтанов Б. Қазіргі қазақ поэзиясы және тәуелсіздік: уақыт және кеңістік. // Кітапта: Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты. – Алматы: Құс жолы, 2012. – 490 б. – 258-302-бб.
4. Майтанов Б. Қазіргі прозадағы диалог жайлы // Жұлдыз. 1972. №10 – 199-208-бб.
5. Майтанов Б. Диалогтағы сезім шынайылығы. // Кітапта: Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты. – Алматы: Құс жолы, 2012. – 490 б. – 206-219-бб.
6. Майтанов Б. Психологизм – прозадағы жаңашыл арна // Уақыт және қаламгер: әдеби сын. 7-кітап. – Алматы: Жазушы, 1980. – 342 б. - 189-207 бб.
7. Майтанов Б. Әдебиет теориясының қазіргі жағдайы // Қазақ әдебиеті, 2001. – 20 шілде.

Камарова Н.С., Каримсакова Б.А.

ЦЕННОЕ НАСЛЕДИЕ УЧЕНОГО Б.МАЙТАНОВА

Выдающийся представитель казахского литературоведения, известный ученый-литературовед, литературный критик, специалист в области искусства и эстетического мышления, доктор филологических наук, профессор Бақытжан Майтанов – высокий человек с научной системой мышления и творческим поиском. Более трехсот статей ученого являются доказательством его подлинного природного таланта. В этой статье рассматриваются и оцениваются работы ученого Б.Майтанова, внесшего значительный вклад в развитие актуальных вопросов теории литературы и истории.

Ключевые слова: Бақытжан Майтанов, казахская литература, теория литературы, литературовед, ученый, критик, природный талант, актуальные проблемы литературы.

Kamarova N.S., Karimsakova B.A.

THE IMMORTAL HERITAGE OF THE SCIENTIST B.MAITANOV

A prominent representative of the kazakh literary critic, a well-known literary scholar, literary critic, an expert in the world of art and aesthetic thinking, doctor of philology, professor Bakytzhan Maitanov is a tall person with a scientific thinking system and creative search. More than three hundred articles of the scientist are proof of their genuine natural talent. This article reviews and evaluates the significant works of the scientist B.Maitanov's who have made a significant contribution to the development of topical issues of literature theory and history.

Keywords: *Bakhytzhан Maitanov, kazakh literature, literature theory, literary critic, scientist, critic, natural talent, topical issues of literature.*

***

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

ӘОЖ 94 (574)

Рысбеков Т.З. – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Амангелдиев М.Б. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: mirzhan_93_09@mail.ru

ҒҰМАР ҚАРАШ ЖӘНЕ АЛАШ ИДЕЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Ғұмар Қараш XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген ғалым, саяси қайраткер, ақын-жазушы, ағартушы-педагог ретінде халық жадында сақталған тұлға, шығармашылығы толықтай зерттелмей ақтаңдақтардың қатарынан орын алып жүрген туындыларына тарихи тұрғыдан талдау жасалынады.

Тірек сөздер: қоғам қайраткері, ағартушы, жәдидизм.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырлар басында қазақ қоғамында экономикалық, саяси және рухани жағдайдың алмағайып кезеңі болатын. Отарлық әкімшілік жүйе қазақтың мәдениеті мен діни дәстүрін, білім беру жүйесін әлсіретіп құртуға бағытталды. Патшалық Ресей қазақтарды рухани отарлауды тілі мен дінінен, салт-дәстүрінен айыру жолымен шоқындыру саясатын қарқынды түрде жүргізе бастады.

Қазақстанның Ресейге күштеп қосылуының нәтижесінде қазақ халқы орыс мәдениетімен танысып, осы арқылы Батыс еуропалық мәдениеттің озық жетістіктерін игерді. Бұл дәуірдегі ақындар, ойшылдар мен зиялылар өз білімдерін түрлі білім ошақтарында алып, ел мүддесі мен руханияты үшін күш-қайратын жұмсаған қайраткерлер болатын. Қазақ оқымыстылары мұсылмандық шығыс пен батыс мәдениетінің озық жетістіктерін терең меңгеру арқылы, ұлттық болмыс пен ұлттық ділдің ерекшеліктерін тереңінен тану арқылы өздерінің шығармаларының күш-қуаты мен рухани әлеуетін ұлттық сана-сезімді оятуға, рухани құндылықтарды жандандырып, өрлету жолына арнады.

Осы кезеңде елде орын алған әлеуметтік-саяси проблемалар мен шешілуі қиын өмірлік мәселелер қоғамдық ойдың қарқынды дамуына түрткі болды. Ғасыр басында қазақ көгіне Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатұлы, Мұстафа Шоқайұлы, Ғұмар Қараш, Халел мен Жалел Досмұхамедовтар сынды ардақты азаматтар шықты.

Көтерген идеясы, ұстанған бағыты ұлтжандылық болған көрнекті ақын, ойшыл-философ Ғұмар Қараш (1875-1921) халқын өнер мен ғылымға, берекелі ел болуға үндеп, сол замандағы қазақ қоғамының рухани өмірінің өзекті мәселелеріне қатысты ой-пікірлерін «Айқап», «Шора» журналдары мен «Қазақ», «Қазақстан», «Үн» газеттеріне жариялап тұрды. Ғұмар Қараш қазақ халқының отаршылдық езгіден жапа шегіп жүргенін көзімен көріп, жүрген жерінде наразылық білдіріп, өз ой-пікірін ашық айта білген, баспа бетінде жаза білген, халқын ғылымға, өнерге, өркениетке ұмтылуға шақырған дарынды тұлға.

Ұлт мүддесі мен ел қамын ойлаған Ғұмар Қараш ең негізгі ұстын ретінде елдің назарын надандықпен күреске аударады: «Надандық себепті халқымыз арасында жайылмақта болған қата иғтикат уә зарарлы ғадеттер бек көп. Оларды бірден сыпырып алып тастау еш мүмкін емес. Қашан халықтың ұлы, қызы бірдей оқып, мағрифат хасыл етсе, бұл надандықтан келген ғадеттер өз-өзінен бітешек», - деп қоғамда болып жатқан түрлі жағдайлардан шығудың жалғыз жолы, басты қару білім екенін халқының санасына жеткізуге тырысқан.

Ғұмар Қараш бұрынғы Бөкей ордасындағы Таловка қисымындағы №2 старшындықтағы «Құрқұдықта» 1875 жылы дүниеге келген. Ол Қараштың алты ұлының үлкені. Бұл – қазіргі Батыс Қазақстан облысы, Жәнібек ауданына қарасты елді мекен. Ғұмардың ұлы бабасы – Қыпшақтың Қояс руының перзенті Шалғез Тіленшіұлы, ол оның саяси, әдеби мұрасын жария етуші, бес ғасыр бойы өлмей, өшпей бізге жеткен, Ғұмар сөзімен айтқанда, Ер Қояс руының перзенті Қарашұлы Ғұмар екен [1, 324-325 б.].

Ғұмар әкеден жеті жасында жетім қалған. Дәулетгі ағайындары баланы Жанша деген молдаға оқуға береді. Бұдан соң мешіт ұстаған указной молда Ғұмар Жазықұлының шәкірті болады. Екі молдадан алған біліміне қанағат қылмаған зерек Ғұмар одан әрі Ысмағұл Қашқари молданың мектебінде білім толықтырады. Ақыры Борсыға таяу Жалпақтал қыстағында мешіт, медресе ұстаған Ғұбайдолла Ғәлікеев хазіреттен «мешіт ашып, молда болады» деген ишрат (куәлік) алады да, өз ауылы Құрқұдыққа молда болып келеді. 1900 жылдары қазіргі Қазталовка ауданына қарасты Қараоба жеріндегі Тіленшісай мекенінде қостанбалы ноғайқазақтар арасындағы, жанында медресесі бар мешітке ауысып, жәдитше бала оқытуды ұйымдастырады [2, 10 б.].

Ол – өзінің жастық шағынан бастап, сауатты зиялы қауым ретінде қоғамдық-саяси өмірге белсене араласа бастайды, іргелі әлеуметтік мәселелер көтеріп, сол заманның ащы шындығын көре біледі, Абай атамыздың жолын қуып, қазақ қоғамының сыншысы ретінде ел ішіндегі, халықтың мінез-құлқындағы кемшіліктерді батыл айтады. Айта кететін жайт, ол заманда материалдық жағдайы төмен адамдардың ілім-білім алуға, ғылыми шығармашылықпен айналысуына жарқын жол ашылмады, сондықтан, кедей-кепшіктерден рухани тұлғалар шығып, әйгіленбеді. Ғұмарды осы кедейшілік жолынан алып шығып, білім алуына туысқандары жәрдемдескен. Ендеше, Ғұмар Қараш бір қырынан кедейлікпен күрессе, екінші бір қырынан ғылым мен білім алу жолында шыңдалған еді.

Ғ.Қараш 1902 жылы указной молда болып сайланған. И.Кенжалиев осы орайда ақынның аталған жылға дейінгі өмір кезеңіне қатысты архив дерегін келтіреді. 1898 жылы Ғұмар тұрған ауылдың адамдары Уақытша кеңесе өз туыстары Наурызбаев дегендердің байлығына масайрап, Құрқұдық мекенінде ұйтастан рұқсатсыз мешіт, медресе салғанын, онда Ғұмар Қарашев деген молда заңсыз имамдық етіп, жұртты намазға жығып, бала оқытып жүргенін айтып шағымданған. Шағым әкімшілік тарапынан арада біраз уақыт өткенде тексеріліп, Құрқұдықта шыныменде төбесі қиықты, қарағаймен жабылған шатыры бар мешіт салынғаны, бірақ медресе жоқ екендігі анықталады. Ғұмар тексеру кезінде: «Мен бұл мешітте бала оқытпаймын, намаз атқарғаным жоқ, молда емеспін, жергілікті имамның ісіне араласпаймын» деп түсінік берген [3, 53 б.]. Бұл дерекке қарағанда Ғұмар ұстазынан куәлік алып шыққаннан кейін сол кезеңде етек алған әдіспен жасырын медресе ашып, бала оқытқан тәрізді. Бұндай қызметі шамамен 1897-1902 жылдар аралығында, қашан өзі халық тарапынан молда болып сайланғанша жалғасқан деу орынды.

Оның интеллектуальдік деңгейінің көтерілуіне алғаш ауыл молдалары әсер етсе, кейін-нен, Шәңгерей Бөкейұлының бұл саладағы еңбегі зор болды. Ол

шығыстық діни білімі жетік Ғұмарға орысша және еуропалық мәдениет пен ғылым негіздерін игеру туралы көптеген мағ-лұматтар берген. Соның арқасында А.Некрасовтың «Соғыс қаһары» атты өлеңін аударып, Л.Толстой философиясының негізгі мәселелерін де игерген екен [4, 4 б.]. Демек, оның білімі-нің ұлттық және діни болуымен қатар ресейлік-еуропалық мәдениетті де қатар меңгергендігін аңғаруымызға болады. Ақынның «Шайыр», «Көксілдер» атты жинақтары ел аузынан жинаған материалдары мен өзінің түйіндеген ойларын жинақтаған сол дәуірдің көркем туындыларына айналған. Бұл еңбектерінің жарыққа шығуына да Шәңгерей Бөкеев жәрдемдеседі. 1911 жылы Уфада жарық көрген «Бала тұлпар», «Қарлығаш», «Тумыш» атты поэзиялық жинақтары оның ақындығының алғашқы көріністері еді. Бұл туындыларында да ақын ел мен жер туралы, сол дәуірдегі қазақ қоғамы жөніндегі өзінің түйінді ойларын жеткізеді. Одан соң Орынборда 1914 жылы ақынның «Аға тұлпар» атты және 1918 жылы Уфада «Тұрымтай» атты поэзиялық туындылары жарық көреді. Бұл – Ғұмардың шындалған шығармашылығы өркендей түскен кезеңі еді. Ол туындыларда Ғұмардың шеберлігінің артқандығы және дүниетанымының кеңейгендігі анық байқалады.

Ал 1910-1913 жылдар аралығында автор бұрынғы шағын мақалалар жазу дағдысын жетілдіре келе, «Ойға алған пікірлерім», «Өрнек», «Бәдел қажы» атты зерттеу еңбектерін жарыққа шығарады. Мұнда автор діни және дін философиясы мәселелерін еркін қозғай келе, қазақ елінің ұлттық идеясы хақындағы іргелі тақырыптарды толғайды, әсіресе, бұл шығарма-ларында оның ағартушылық қызметі анық байқалып отырған. Ақын 1917 жылдары Алаш идеясын қуаттаушылардың біріне айналады, осы арнада «Алаш азаматтарына», «Неден қорқам», «Күн туды» сияқты ұлттық рухтағы өлеңдерін жариялайды. Мұнда оның көзқарасы төңкеріске деген жағымсыз ұстанымды бейнелей келе, қазақ халқына және Алашорда-шыларға рух берушілік сарындарын ұсынумен ерекшелене түседі. Төңкерістер туралы ішкі ойын «Неден қорқам» деген шығармасын оқу арқылы ұғуға болады:

Мезгілсіз ерте туған таңнан қорқам
Жауынсыз құр желдеткен шаңнан қорқам,
«Таң туды, мезгіл жетті» деп адасып,
Құрылған қараңғыда заңнан қорқам...
Теңгеріп жарлы-байды, құрып ұрмақ,
Теп-тегіс жұртқа жеткен тойдан қорқам [5, 124 б.].

Бұл өлең жолдарының астарында большевиктер айтқандай, «кеңестік революцияның салтанатты шеруін қабылдай алмаған қазақ буржуазиялық интеллигенциясының үрейі» жатқан жоқ, тұманды таптық еркіндіктен гөрі ұлттық азаттықты күткен қазақ елінің қаупі жатты.

Одан кейінгі уақытта, 1919 жылдар шамасында, оның өмірлік ұстанымы өзгеріп, Кеңестік үкімет жағына шығады, коммунистік партияға мүшелікке өтеді. Бұл кездегі идеялары мен шығармаларының мазмұнынан бейне бір көнбістікке немесе Алаш азаматтарын сақтандыруға арналғандай сарындар байқалады.

Автордың шығармашылық жолы қысқа болғанымен, күрделі екендігі белгілі, осыны ескере отырып, шамамен мынадай кезеңдерге бөлуге болады:

I. Дінге берілген сопылық кезеңі (1882-1907). Жоғарыда атап өткендей, кішкентайынан ауыл молдаларынан білім алып, діни оқуларды аяқтап, өз еліне келіп, балаларға да дәріс беруде медреселер сияқты оқу орнын ашқандығымен белгілі және өмірлік ұстанымын өзгер-тіп, «Қазақстан» газетінің жұмысына араласқанға дейінгі уақытты қамтиды.

Әрине, Ғұмар Қараш діннен біржола қол үзіп кеткен жоқ, дегенмен, оның осы бірінші кезеңінің соңына қарай сопылыққа деген көзқарасы өзгеріп, жаңа

реформалардың теориясы мен тұжырымдамаларының бастамасы ішінде пісіп жатқан сияқты.

II. Сопылықтан арылған және жәдидшілдікке қарай бет бұра бастаған кезеңі (1907-1910). Бұл кезде Ғұмар сопылықтан бірте-бірте арылып, басқа да дін білгірлерімен кездесіп, жәдидизмге қарай бет түзейді. Білім беру ісінде де ұстанымын өзгертіп, жәдидтік жүйені қолдайды. Мұны Ш.Керімнің мына пікірлерінен байқауға болады: «Ғұмар дәстүрлі оқу жүйесінің қалпында шырмалып қалмай, жаңа заман ырғағына сәйкес қимыл ділгірлігін тек сөзбен ғана емес, іспен де көрсеткен. Ғұмар мен оның шәкірттері мектептерінде тарих, жағрафия, есеп тәрізді пәндерді де оқытқан» [6, 45 б.].

III. Ақынның шығармашылық – танымдық кезеңі (1911-1914). Дін ілімін тереңірек игеріп, одан кейін оған айтарлықтай өзгерістер енгізуге және діни ілімдерді өздігінше жақсы түсінуге бет бұрған Ғұмар Қараш «Ұстаздан шәкірт озар» дегендей, жас кезіндегі өз ұстаздарының діни фанаттық жолын байқап, мұсылман діні жөнінде өзінің жаңаша бағытын таңдаған сыңайлы. Мұның өзі, оның өз кезегінде қоғамдық өмірге белсене араласуға бет бұрып, 1911-1914 жылдар аралығында «Қазақстан» газетінің жұмысына араласа бастайды, атсалысады. Шығармашылығының поэзиялық-прозалық кезеңіне аяқ басады.

Қараштың қазақ жерінде тұңғыш шыққан қазақ тіліндегі «Қазақстан» газетіне тікелей қатысы бар. Ол газеттің атын осылай атауды ұсынды, шығарушы, әрі редакторы болды. Екінші редактор екі тілде бірдей жетік, мұғалім Елеусін Бұйраұлы болды.

Ғұмар мен Елеусін әуелі Астраханға келіп, кей қалталы азаматтармен сөйлесіп, сосын большевиктердің өкілі Апресянцпен кездеседі. Бұдан әрі екеуі Баку қаласына барып ықпалды адамдармен кездеседі. Бірталай қаржы алып борышынан құтылады. Ғ.Қараштың бұл сапарын С-Петербургте шығатын «Нұр» деген мұсылман газеті, Троицк қаласындағы «Айқап» журналы жазған. Ғұмар Бақыда (Баку) мұсылман әйел мектебінде болған. Сосын Қырымға, Ялтаға да барып, қаржы жинағанын баяндапты. Ғұмар бұл сапарын өз газетінде «Баку» деген мақалада жазады. С.Меңдешев Ғұмардың газет шығаруға қаржы жинау жұмысын жоғары бағалап, ол газеттің жарық көруіне көмектесті деген. Бұдан кейін Теке қаласында Б.Қаратаев, Ғ.Қараш қазақтың 27 жас интеллигентін жинап, газетке қаржы жинауды талқылап, бәрі ай сайын 20 сомнан 175 сом беретін болып келіседі.

Зерттеушілердің көңілін аударатын мәселе, бұл газеттің «Қазақстан» деп аталуы. Шы-ғу тарихында да көп қиындықтар көрген бұл газеттің мақсаты – бір жағынан бүтін Батыс Қазақстан өлкесіне таратылып, бұқара арасында ағарту жұмысын жүргізу болатын. Газет атауы туралы әр түрлі ұсыныс болыпты, ақыры Ғұмар ұсынысы қабылданып, «Қазақстан» деп аталыпты. Бұл күллі қазақтың жарқын болашағына құлаш сермеуі, үміті болар [3, 85 б.]. Газет өзіне ту еткен бұл есім ол кезге дейін ауыз әдебиетімізде, ресми тілде және жазба шежіреде кездеспеген тың дүние болатын. Әрине бүгінгі таңда жүрегі қазақ деп соққан әр жанға ыстық көрінетін сөздің алғаш рет газетке байланысты пайдаланылуы танымымыз үшін де, тарихымыз үшін де маңызды да қызықты дүние. Дегенмен әлі зерттеуді қажет етеді.

Газетте қазақ шаруаларының тұрмыс-тіршілігінде әлі де болса сақталып келе жатқан ескіліктің кейбір келеңсіз жағдайын сынап, жаңаша тұрмыс құруға шақырған мақалалар, өлеңдер баршылық. Газет ешбір саяси партия жолын қолдамайтынын, жалпы халықтық мүддені қорғайтынын мәлімдеген. Бұнымен қазақ интеллекттік ойы тек бір таптың мүддесіне қызмет ететін орыс коммунистерінен иығы биік екенін көрсетеді [1, 330-331 б.].

Жоғарыда келтіргендей, Шәңгерей Бөкеевпен кездесуі де оның өмірі мен дүниетанымының игі бағытқа бұрылуына септігін тигізгендігін көре аламыз. Осы жылдар аралығында, төрт поэзиялық, 3 зерттеу еңбектерін жариялайды. Бұл шығармаларында діни фанаттық сарын мүлде байқалмайды, тиісінше, діни реформаторлық идеялар паш етіле бастайды. Осыдан-ақ ол тек дін төңірегінде ғана емес, оның шынайы келбеті мен бағытын дұрыс түсініп, өзінің өмір жолын халқына қызмет етуге арнағанын байқай аламыз.

Ғұмар осы шақта өмірлік ұстанымын өзгерте отырып, іргелі саяси-әлеуметтік мәселелерге араласа бастайды, қазақ қоғамының әлеуметтік сыншысы ретінде елдегі маңызды мәселелерді талдап, жалпы өмірмәнділік философиялық толғаныстарын жариялайды, тіпті гендерлік мәселелерді де жырлайды. Мысалы: «Аға тұлпар» атты өлең жолдарында:

Болыстықтың жолына
Жүздеп, мыңдап шашылып,
Жылай кеткен мал құрсын.
Бұған жалғас алпыста
Он бес жасар қыз алып,
Сорға шыққан шал құрсын [5, 111 б.].

Сондай-ақ бұл кезеңнен бастап ақын «Қазақ дұрыстығы», «Қазақстан», «Айқап», «Дұрыстық жолы», «Шора», «Абай» сияқты газет-журналдарда өз мақалаларын Ғұмар Қараш баласы, Ғұмар Қарашұлы, Ахунд Ғұмар Қарашұлы, Ғұмар әл-Қараш, Бөкей елінің бір баласы, Ғұмар Қараш, Ғ.Мұштак, Ғабдолла Мұштак, Оразақай, Қазақәев, Ғұмар Қарашев деген сияқты бүркеншік есімдермен жариялап отырған екен. Демек, бұл кезеңді 1911 жыл-дардағы жарыққа шыққан өлең жинақтарының мазмұнына қарап, шартты түрде 1914 жылы жарыққа шыққан «Аға тұлпар» атты өлеңдер жинағымен аяқтауымызға болады. Яғни, жәдидшілдікке толықтай бет бұрғаннан кейін, шығармашылыққа, елдегі саяси өмірге араласуға деген құлшынысы басталды десе де болады.

IV. Алашордашыл-ұлтшылдық кезеңі (1914-1918). Бұл уақытта да Ғұмар өзінің шығармашылығын дамыта отырып, қоғамдық-саяси өмірге де белсенді араласа түседі. Сол кездегі бүкіл қазақ қана емес, татар, башқұрт, түрік, Ресей жұртына да танымал бола баста-ған ойшыл, зайырлы діни ұстанымын жариялап, өзіндік бір жаңашыл-реформаторлық саланы қуаттайды. Ол дінді толғанудан гөрі, ұлт, отан, ел мен жер сияқты мәселелерге бет бұрады. Алаш идеясын қолдай отырып, халықтың мұң-мұқтажы мен мүддесін өзінің шығармалары арқылы жариялап отырады.

V. Коммунистік - ізденімпаздық кезеңі (1918-1921). Ғұмар Қараш күрделі тұлға болғандықтан, сол дәуірдегі аумалы-төкпелі заман келбетінің өзі ойшылдарды, қазақ зиялыларын әуре-сарсаңға салғандықтан, шығармашылығының бесінші кезеңін осылай атауымызға болады. Бұл кезеңдерде тек теориялық жағынан ғана емес, қоғамдық-саяси істерге іс жүзінде де белсене араласып, өзінің көзқарасын түбегейлі өзгертеді. 1918 жылдың жазында елде болған Алаш қайраткері Ғұмар Қараш, ғалым Сәкен Өзбекұлының тұжырымына сүйенсек: «Қолчак әскерінің халыққа жасаған айуандық әрекеттерін көрген соң Кеңес үкіметі жағына өтеді. 1918 жылдың жаз айларынан бастап Орал облысының Казталовка уезінде Кеңес үкіметінің жұмысына белсене араласады. Жаңа өмірдің жаршысы болады» [7, 110 б.]. 1919 жылдары Бөкей губерниясының атқару комитетінде қызмет істеп, коммунистік партияға мүшелікке өтеді. Әрине, коммунист болғандықтан, ол белгілі бір деңгейде, сырттай болсын, атеист те болуы тиіс екендігін естен шығармағанымыз жөн. Ол осы мерзім ішінде «Мұғалім» атты журналға басшылық жасап, өзінің

«Педагогика» атты іргелі еңбегін жариялағандықтан, ойшылдың ғылыми ізденістерге бет бұра бастағандығын да көре аламыз.

Ғұмар Қараш көп уақыт өмір сүрмесе де, өзінің дүниетанымы мен көзқарасын өзгертіп отыруы – оның құбылмалылығын білдірмейді, тиісінше, белгілі бір деңгейде дамып-жетіліп келе жатқандығын аңғартады. Ол философ болғандықтан, іштей, әрбір объективті жағдайды өзінің тиімділігіне, яғни, бұрынғы көзқарастарын іске асыру жүйесіне ыңғайлап, қалай пайдалана білудің тәсілдерін меңгерген болуы да ықтимал.

Ғұмар шығармашылықпен айналысқан ақын, ғалым болумен қатар қоғамдық-саяси өмірге белсене араласып, мәдени-ағартушылық қызмет атқарған қайраткер ретінде өзінің ойлары мен мақсаттарын белгілі бір деңгейде іске асырған практик еді. Оның қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық қызметтермен шұғылдануына алып келген заман шындығы десе де болады.

Оның мәдени-ағартушылық қызметі өз ауылында медресе ашып, бала оқытумен басталады және әрбір істері мен қызметтері айналасындағы зиялы қауымдармен танысып, олармен араласуымен де тығыз байланысты болып келеді. Тарихи мәліметтер мен зерттеуші-лердің еңбектеріне сүйенсек, Ғұмардың мәдени-танымдық және діни істеріне ислам діні білгірі, Мысыр философы әл-Афғанидің ықпалы ерекше болған: «Одан әрі Ғұмар Мысыр философы Жамаладдин әл-Афғанидің мақаласын келтіреді де, сөз соңын «Бұл екі хакімнің сөздері мені хиял дариясынан шығарды. Алла разы болсын – һәр екісіне де міндеттермін»» [2, 28 б.]. Яғни, олардың еңбектерінен көп нәрсені үйренгендігін тілге тиек етеді.

Ғұмар Қараштың мәдени-ағартушылық шығармашылығының бастауы – сопылықтан әлі толық арыла қоймаған кездегі өз ауылына барып медреседе сабақ беруі болып табылады. Жоғарыда атап келтіргендей, ол туралы жасырын медресе ашып бала оқытты деген желеу рас болса, мүмкін сол 1897-1902 жылдар аралығында да бастапқы діни танымы бойынша білім бергендіктен, ол фанаттыққа қарай бет бұрған болғандықтан болуы ықтимал [2, 12 б.]. Ендеше, оның ағартушылық кезеңінің бастауы таза діни оқу үйретуден тамыр тартады. Дегенмен, мұндай бағыты аса ұзаққа бармайды, ойшыл басқа да қазақ зиялыларының, әсіресе, Ш.Бөкеевтің ықпалымен діни дүниетанымын өзгерте бастайды, жәдидшілдік бағытқа бет бұра бастайды. Осы тұста, зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, Ғұмардың сол кездегі әлемдік деңгейдегі «Ғалия», «Маржани» медресесі және Ыстамбұлда оқығандығы туралы мағлұматтар келтіріледі. Бірақ бұл – болжам ғана, себебі, кейбір деректерде ол сол уақыт аралығында өз мекенінде білім беріп жүргендігі де айтылады. Міне, Ғұмар Қараштың жәдидшілдік бағытқа бет бұруына осы медреселер және басқа да қазақ зиялылары себепші болған дей аламыз.

Жәдидшілдік турасында да тоқталып өтсек. Жәдидшілдікті түсіндірушілердің де әр түрлі бағытта болғанын негізге алғанда, бұл барынша күрделі арналы исламдағы бағыт болған сыңайлы.

Ғұмар Қараш дүниетанымын зерттеп, сол дәуірдегі діни танымға сипаттама берген Б.С.Боранбаева оны қандай да бір қозғалыс ретінде бағалайды да, терминнің мағынасындағы «жаңашылдық» түсіндірмесін былайша сипаттап көрсетеді: «Жәдидия – XIX ғасырдың аяқ шені мен XX ғасырдың басы аралығында Ресей империясы деңгейіндегі түркі халықтары арасында қалыптасқан жаңару қозғалысы. Басты идеологиясы – заманауи үрдістерді енгізу жолымен қоғамды буржуазиялық дәуір талаптарына бейімдеу, әлеуметтік өмірді жаңалау... XIX ғасырдың аяғында жәдидшілдік идеялық саяси ағым ретінде қалыптасты, оның жолын қуушылар жәдидтер («жаңашылдар») деп аталды. Жалпы, «Жәдид» термині XIX ғасырдың екінші жартысында кең тарала бастаған.

Сөздіктерге жүгінсек, «Жәдид» - арабтың «жана» деген мағына беретін сөзі. Жәдидшілдер мұсылман дінін алға ұстап, халықты надандықта ұстағысы келгендерге қарсы шықты, өз халықтарын еуропалық мәдениетке, ең алдымен мектеп пен медреседе еуропалық дыбыстап оқыту әдісіне тартудың жақтастары болды...» [7, 70-71 б.].

Қорыта келгенде, ата-бабаның ескі жолын ашып, іргесін қайта орнына қондыру тілегімен дәстүршілдер ретінде басталып, соңыра осы оймен жаңашылдыққа бой алдырған жәдиттер өкілі Ғұмар Қараштың ұлты үшін сіңірген еңбегі ерен.

Ғұмар тек қана ақын насихатшы емес, ол нақты істің адамы. Ол алғаш қазақ мектептерін ұйымдастырып, білім үйлерін салдыруға жәрдемдесіп, оқулық жазып, жабдықтаған. Өз ұлтының мерейін көтеруге қызмет істеп, өз ұлтының болашағын ойлап, сол ұлттың тілінің рөлін айқындап берген. «Тіл – айна,- дейді Ғұмар,- оның ішінен бүтін елдің тұрмысы түсіп тұрады. Ең әуелі ана тілі керек. Егер ана тілін білмесең, онда сен ол ұлттың баласы емессің. Ана тілін білмей тұрып ұлт білігін ала алмайсың», - деп тұнжырайды қайраткер. Оның туындыларының маңызы мен жас ұрпаққа берер тағылымының да айтарлықтай мол мұра екендігіне көз жеткіздік. Ғұмар шығармашылығын зерделеу мұнымен тәмамдалып қалмайды, оның мұраларын толықтай зерделеп, оқырман қауымға ұсыну біздің міндетіміз болмақ.

Әдебиеттер:

1. Рысбеков Т. Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары. – Алматы: «Абзал-ай» баспасы. – 2014. – 528 б.
2. Тәж-Мұрат М. Ғұмар Қараш: өмірі мен шығармашылығы. – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС. – 2004. – 384 б.
3. Кенжалиев И. Ғұмар Қараш. – Орал, 2004. – 136 б.
4. Тіленшина Б. Ғұмар Қараш кім еді // Қазақ. – 2012. – №26. – 29 маусым.
5. Қараш Ғ. Замана. – Алматы: Ғылым. – 1994. – 240 б.
6. Исламтану және араб филологиясы мәселелері: халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары. – Алматы: «Нұр-Мұбарак». – 2009. – 229 б.
7. Боранбаева Б.С. Ғұмар Қараштың өмірі мен қоғамдық – саяси қызметі (1875-1921 жж.) / Тарих ғыл. канд. дисс. – Орал, 2009. – 144 б.

Рысбеков Т.З., Амангелдиев М.Б. ГУМАР КАРАШ И ИДЕЯ АЛАШ

В статье рассматривается казахский ученый – Гумар Караш, который жил в конце XIX века и в начале XX века. Он остался в сердце казахского народа как ученый, политический деятель, поэт и педагог. Его творческое наследие еще полностью исследованы в статье рассмотрено его историческое значение.

Ключевые слова: *Общественный деятель, просветитель, жадидизм.*

Rysbekov T.Z., Amangeldiyev M.B. GUMAR KARASH AND IDEA OF ALASH

In article describes about the Personality of Gumar Karash of the people's understandings as lived in the late 19th and early 20th centuries. He was the politic man, poet-writer and pedagogue. We conduct a research the historical side on completely not-investigated works.

Key words: *Public man, enlightener, jadeism.*

***

ӘОЖ 340.15

Мұқтар Ә.Қ. – тарих ғылымдарының докторы, профессор

E-mail: muktar64@mail.ru

Кайргалиева Г. – тарих ғылымдарының кандидаты

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

E-mail: g.kairgaliyeva@asu.edu.kz

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ қоғамындағы ерекше әлеуметтік категория санатындағы батырлар тобы жайының тарихнамасы баяндалады. Батырлар тобы мәселесінің тарихнамасы кезеңдерге бөлінеді. Кезеңдер бойынша кеңестік дәуірдегі, кеңестік кезеңдегі, тәуелсіздік жылдарындағы авторлардың батырлар туралы еңбектеріне шолу жасалады. Батырлар туралы пікірлерге талдаулар жасалып, олардың себептеріне түсінік беріледі. Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі аясындағы № АР 05134572 ғылыми жобасын орындауға арналған.

Тірек сөздер: Дәстүрлі қоғам, батырлар, тарихнама, әлеуметтік топтар, азаттық күресі.

Тәуелсіздік жылдарындағы қоғамдық-саяси құрылыстағы өзгерістер дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымына бірқатар трансформациялар әкелді. Ұлттың тарихи санасында сақталған әлеуметтік құрылым батырлар институты бүгінгі таңда қоғамдық сананың рухани жаңғыруында айрықша орын алады. Рухани сананы жаңғырту және қазақстандық патриотизмді қалыптастыруда ұлттық тарихымыздың ерекшелігі және мемлекеттілікті сақтаудың дінгегі саналатын батырлар өнегесін зерделеу аса маңызды.

Батырлар институтының қалыптасуы және оның дәстүрлі қазақ қоғамындағы орны мәселесі тәуелсіздік жылдарында қарқынды зерттеле бастады. Олар жалпы батырлар институтын кешенді зерттеу және еліміздің саяси-әлеуметтік даму тарихы, жекелеген тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеуге арналған ізденістерде көрініс табады. Белгілі бір деңгейде батырлар институты мәселесі қозғалатын еңбектерді Батыс Еуропа және Ресей тарихшылары мен саяхатшыларының, ресейлік басқару жүйесі шенеуніктерінің, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының, кеңес дәуірі кезеңіндегі зерттеулер және еліміз егемендігін алғаннан кейін жарияланған қазақстандық тарихшылар зерттеулері деп бөліп қарастырған жөн.

Осы хронология бойынша XVIII-XIX ғасырлардағы Батыс Еуропалық және ресейлік зерттеушілердің қазақ даласына қатысты еңбектерінде қазақ батырлары туралы нақты мәліметтер кездесетін авторлар бар (Кестль Д. 1998; Рычков П.И. 1887, 1896; Рычков Н.П. 1995; Андреев И.Г. 1998; Гавердовский Я.П. 2007.). XVIII ғасырдың 30-шы жылдарында Кіші жүз ханы Әбілқайыр ханның ордасында болған ағылшын суретшісі әрі саяхатшысы Джон Кэстльдің Әбілқайыр хан, оның жанында болған батырлар туралы және жекелеген батырларға қатысты жазбалары өз құндылығын жойған жоқ. Атап айтқанда, күнделікте есімдері көбірек аталатындар Жәнібек батыр мен Бөкенбай батыр, одан соң Баймұрат батыр, Бүберек батыр, Асан батыр, Ақмолай батырлар. Әбілқайырдың есіміне қатысты өз

пікірін «оның «Әбілқайыр» деген есімін оның «атағы», «лауазымы» деп қарауға болады, өйткені Әбіл «жақсы», ал Қайыр «батыр» дегенді білдіреді. Бірақ оның жастайынан осылай аталып келе жатқанын немесе оған бұл атаудың кейін жалғанғанын анық айта алмаймын», - дейді [1, 110 б.].

П.И. Рычковтың «Орынбор губерниясының топографиясы», «Орынбор тарихы» атты еңбектерінде қазақ батырлары Арғын Жәнібек пен Тама Есет, олардың қазақ-орыс қатынастарындағы елшілік қызметтері туралы талдау, И.Г. Андреевтің Орта жүздің қазақтары туралы еңбегінде патша үкіметінің бекініс маңындағы халықтарды өз саясаттарын қолдауға пайдалану үшін кейбір батырларға ақшалай сыйақы беріп тұрғандығы туралы деректер кездеседі.

Қазақ қоғамы жайында бірқатар құнды ақпараттар кездесетін тарихшы Е.К. Мейендорф 1820 жылғы Бұхараға сапары нәтижесінде жазған «Орынбордан Бұхараға саяхат» атты еңбегінде: «Қырғыздар (қазақтар) рубасылары ақсақалдар, билер, *батырлар*, сұлтандар арқылы басқарылады. ...*Батырлар* деп батыл, әділ, алғыр адамдарды айтады, жорықтар кезінде олар керемет шабандоздар», - деп батырларға өз анықтамасын береді [2, 41 б.]. Е.К. Мейендорфтың жинаған материалдары Кіші жүз өңіріндегі қазақ батырлары Жоламан Тіленшіұлы, Жәнібек тарханның немересі Мұса Дәуітбайұлы сынды батырлар қолдаған Арынғазы сұлтанның қызметіне қатысы бар деректердің боюымен де маңызды болып табылады.

Батыстық тарихнамада түркі халықтарындағы «батыр» атауын славяндардан естіп, оның ержүрек адам ретіндегі сипаттамасын алғаш жазған XVI ғасырда Московия жеріне елшілікке келген австриялық дипломат барон Сигизмунд (Зигмунд) фон Герберштейн.

Қазақстан территориясын өзінің құрамына қосып алуды және отарлық саясатын белсенді жүргізу үшін патшалық Ресей үкіметі қазақ жерлерін зерттеуді жедел жүргізді. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап патша әкімшілігі өз шенеуніктері мен әскерілеріне арнайы тапсырмамен өлке тарихын жаздыра бастады (Л.Мейер 1865: И.И. Крафт 1989, 1900: В.Н. Витевский 1897: М.А. Терентьев 1903: А.И. Добросмыслов 1900: А.Харузин 1889: А.Алекторов 1900) зерттеулері осындай саясаттың негізінде жарыққа шықты. Бұл еңбектердің бәрінде де қазақ батырлары, қазақтардың дәстүрлі қоғамында белгілі дәрежеде үлкен орны алған барымта, оның реттелу мәселесіне қатысты мәліметтер кездеседі. Мысалы, А.Алекторов «Баранта» атты «Оренбургский листок» журналының 1890 жылғы 22-23 сандарындағы мақаласында қазақтардағы барымтаның бұл күнде алғашқы мәнінен айырылып бара жатқандығын айта отырып, «енді біраз уақыттан соң ол өзінен-өзі жойылады», - деп ой қорытқанын көре аламыз [3, 96 б.]. Аталған еңбектерді талдау әдістемесін қолдана отырып, бірін-бірі толықтыратын, нақтылай түсетін деректер ретінде қолдану тиімді болып табылады.

Батырлар институты туралы ұлттық ағартушылардан батырлар немесе батырлық кезеңі жайында алғаш өзінің ой-тұжырымдарын жазған Шоқан Уәлиханов болды. Ол өзі өмір сүрген кезеңдегі қазақ қоғамы мен оның билеушілері жайында жазған еңбектерінде «батырлық» терминіне тоқталып «*Батыр*– ең маңызды және беделді тұлға, ол соғыста жолбарыстай айбарлы, арыстандай қайратты болуы тиіс. Ол - айтқан сөзі халыққа өтетін, елге ең сыйлы адам», - деп жазып, «Абылай» атты мақаласында қазақ халқының Ресей мен Қытай секілді екі алып империяның арасындағы тәуелсіздікті сақтап қалу жолындағы қызметі мен ханның өмір сүрген уақытын «Абылай ғасыры қырғыздардың (қазақтардың – Г.К.) жауынгерлік (серілік) заманы болды», - деп атап өтеді [4, 218 б.]. Бұдан басқа XVIII ғасырдағы батырлар жайындағы ел арасында сақталған әңгімелерді де жинап,

өз еңбектерінде қазақ халқының жоңғарларға қарсы күресінде ерліктерімен танымал болған көптеген батырларды атайды.

Батырлар тұлғасы және аталмыш құрылымның зерттелуіне ХХ-шы ғасырдың 20-30-шы жылдары алаш зиялылары өз үлестерін қосты. Батырлар тарихнамасында Х.Досмұхамедовтің батырлардың қазақ тарихындағы орнына қатысты мақалалары маңызды болып табылады. Оның қазақ батырларына арналған көлемді зерттеуі «Қазақ батырлары. Исатай, Махамбет» деп аталады, бұлардан басқа «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат», «Махамбет батыр», «Исатай кім?», «Родословная Жалантұс-батыра, (Ялантуш-бахадуро), строителя медресе тилля-кары и шир-дор в городе Самарканде», «Жалаңтөс батыр» еңбектерін атауға болады. Х.Досмұхамедов «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат» атты еңбегінде көтерілістің басталуымен қатар ХVIII-ші ғасырдың 30-40-шы жылдары болған саяси ахуалға, Әбілқайыр хан және оны қолдаған қазақ батырлары жайында жазады. 1738 жылы Әбілқайырмен бірге ант беріп, қол қойған елу алты адам деп, әр рудан қол қойған 56 адамның санын келтіреді. Олардың қатарында Қошқарұлы Жәнібек пен Бөкенбай секілді батырларға назар аударады. Осы зерттеуде Х.Досмұхамедов Әбілқайырдың орыс патшасына ант беруіне өзінің көзқарасын Әбілқайырдың хан сайлануға ұмтылысы деп білдіреді. Осыған байланысты елдің билері екіге бөлініп кетті, бір бөлегі «арғын Жәнібек пен табын Бөкембай (Бөкенбай – Г.К.) болып соңына ерген елдерімен хан жағына шығып кетті», - деп жазады [5, 29 б.]. Жәнібек пен Бөкенбайдың Әбілқайыр ханды қолдауын Х.Досмұхамедұлы Арғын және Табын руларының Орта жүз бен Кіші жүздегі аса мәртебелі болмаған жағдайынан деп есептейді. Сол тұстағы Арғынның да, Жетірудағы Табынның да саяси биліктегі орны мен жайылымдық жер мәселесіндегі дағдарыс олардың аталған мәселелерді оңтайлы шешіп алу үшін Әбілқайырды қолдап, хан жағына шығуына әсер етті деп тұжырымдайды. Кеңестік кезеңдегі таптық тұрғыдан зерттеу принципі автордың осындай пікіріне ықпал етті деп ойлаймыз.

Қазақ халқының азаттық жолындағы күресі, сыртқы жаулардан қорғанудағы батырлардың қызметі мен ролі, қазақ дәстүрлі қоғамының әлеуеттік құрылымы туралы пікірлер де алаш өкілдерінің еңбектерінде логикалық жалғасын тапты (М.Тынышпаев 1925; С.Асфендияров 1935). С.Асфендияров батырларға қатысты анықтамасында «Феодалдық аристократия билік табының өкілдері болды. Ол келесі элементтерден қралды: хандардың батырлар» деп аталған әскери дружинасы, олар түрлі жеңілдіктерді пайдаланды, түскен пайда мен олжаның басым бөлігін иеленді» [6, 90 б.]. Зерттеу жұмысы таптық тұрғыдағы мәселеге жоғары мән берілген 1935 жылы жазылғандықтан, батырларға хан-сұлтандардың жанында болатын әскери дружиналар деп қана қарайды. Жалпы, ғалымның бұл тұжырымын сол тұстағы таптық көзқарас пен кеңестік идеологияның ықпалы деп қарау керек. Әйтпесе, қазақ халқының тарихының зерттелуіне мол үлес қосқан алаш зиялысының батырлардың азаттық күресіндегі орнын түсінбеуі мүмкін емес деп санаймыз.

Батырлар институтының кеңес дәуірі кезіндегі тарихнамасын екі кезеңге: 1) 1917 жылғы Қазан төңкерісінен ХХ ғасырдың ортасына және 2) 1991 жылға, яғни Кеңестер Одағы ыдырағанға дейінгі жылдар аралығында жарияланған еңбектер деп қарастыруға болады. Бұл кезде Қазақстан тарихын жазудың жаңа кеңестік кезеңі қалыптасып, ұлт-азаттық күресі тарихнамасының алғышарты жасалды (П.Чулошников 1940.; А.Ф. Рязанов 1924, 1926; В.Ф. Шахматов 1946, 1951; М.П.Вяткин 1951).

Аталған авторлар негізінен қазақ халқының патшалық Ресейдің отарлық саясатына қарсы күресін зерттеумен, мысалы, П.Чулошников башқұрт

батырлары мен олардың азаттық күресіндегі орнын, А.Ф. Рязанов қазақ халқының 1797-1838 жылдар аралығындағы қырық жылдық азаттық күресі және оның басшыларының тарихын, В.Шахматов Бөкей ордасы мен Исатай батыр бастаған азаттық көтерілісі тарихын зерттеумен ерекшеленді. XX ғасырдың екінші жартысында жекелеген қазақ батырларының басшылығымен болған көтерілістер тарихын зерттеу арқылы тұлғалар тарихын зерттеудің іргетасы қалыптасты.

«Сырым батыр» еңбегінде М.П.Вяткин «батыр» терминінің әлеуметтік мазмұны жоқ деп есептейді. Дегенмен, XVIII ғасыр үшін неғұрлым көбірек тараған жағдай – ру басшыларының батырлардан шығатындығы. «Батыр» термині қазақ фольклорында және тұрмыс салтында өте көп тараған. Қазақтың қаһармандық эпосының бәрі атақты ертегі немесе тарихи батырлар туралы айтылған болып келеді. Батыр деген құрметті атақты қазақ халқы өзінің ұлттық қаһарманы Амангелді Имановқа берді. Осы заманғы қазақ әдебиеті совет халқының Отан соғысындағы қаһармандарын батыр деп атайды. Ескі заманда болса да, сол сияқты біздің тұсымызда болса да «батыр» деген термин әлеуметтік таптық мазмұны жоқ болып ұғым береді. Тарихи ақиқатта, атап айтқанда, XVIII ғасырда да батырлардың қоғамдық жаратылысын айыра білу қиын болатын себебі де міне осы», - дейді [7, 117 б.].

Аталған тақырыпқа жасалған талдаулардан бірқатар авторлардың «Батыр» атауының түп-төркініне қатысты тұжырымдары мен анықтамаларды көре аламыз. Біз сараптама жасай отырып, батыр сөзінің пайда болуын екі кезеңге немесе екі тілдік негізге, біріншісі - түркілік; екіншісі - монғолдық тілден тараған деп топтастырдық. Бірінші топқа қатысты С.Г. Кляшторный, В.Ф. Миллер, Г.Моравчик, М.И. Артамоновтарды, екінші топтағы пікірді қолдаушылар қатарына С.Малов, Б.Я.Владимирцевтерді жатқызуға болады.

XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары, көрсетілген кезеңдегі Қазақстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық даму жағдайы да кеңестік тарихшылардың еңбектерінде зерттелді және әлеуметтік категорияларға сипаттамалар берілді (Е.Бекмаханов 191957, 1968: Н.Г. Аполлова 1948, 1960: В.Я. Басин, Б.С. Сүлейменов 1971: А.Сабырханов 1966, 1970, 1981: А.Нүсіпбеков 1989: С.З. Зиманов 1958, 1960: С.Е. Толыбеков 1971: Р.Б. Сулейменов, В.А. Моисеев 1988: Н.Е. Бекмаханова 1968).

Қазақ батырларының шығу тегі мен қоғамдағы орны, азаттық жолындағы күресін жан-жақты зерттеген Е.Бекмаханов батыр сөзінің шығу төркіні татардың «багадур», «бакхатур» сөздерінен деп есептейді: «Батырлар институтының әлеуметтік категория ретінде қалыптасуы әскери-феодалдық билікбасылары пайда болуымен байланысты болды. Ал «батыр» терминінің бастаулары көне заманға кетеді. «Батыр»сөзі қазақ және басқа да түркі тілдерінде «күшті», «күрескер», «ержүрек», «батыл» деген мағына береді деп жазады [8, 62 б.].

Қай заманда да қазақ халқының батыр деген құрметті атақты өз қаһармандарына бергені мәлім. Сондықтан батырлардың әлеуметтік негізін анықтау қиындық келтіреді. Батырлардың ауқатты топтардан да, аксүйектер арасынан да, қарапайым халықтың арасынан да шығуы кеңестік жүйе кезінде бірқатар тарихшыларды тығырыққа тіреген сияқты. Мысалы, кейбір зерттеулерде батырлар тобына шынайы анықтамалар берілсе, енді бір зерттеушілер мәселені таптық тұрғыдан сипаттау мақсатында батырларды ру басыларының өкілдері, бай-ауқатты адамдар деп олардың қоғамдағы орнын төмендетіп көрсетуге ұмтылады. Бұндай жағдайды С.Е. Толыбековтың еңбектерінен байқаймыз. Сондықтан «Қазақ хандығы қалыптаса бастаған тұстан бастап әскери-көшпелі өмір жағдайында бірнеше ұрыстарда жеңіске жеткен әрбір қазақ батыры айналасына қаруланған адамдарды топтастырып, басқа

ауылдар мен руларға шабуылдар жасады», - деп тұжырымдайды [9, 209 б.]. Қазақтың ұлттық мемлекеттілігі мен азаттығы жолында күрескен батырлардың біразын хан-сұлтандардың өкілдері болғаны үшін қаралайды. Автор көпшіліктің қолдауына сүйенген ру басылары болған ірі батырлар өздеріне қарулы дружиналарды бағындырып, үлкен әскери топтардың басшыларына айналды дей келе, ондай батырлардың қатарында Бөкенбай, Тіленші, Сырым, Жоламан, Есет, Жанқожа және басқа да белгілі есімдерді атайды. «Халықтың ерекше әлеуметтік-экономикалық тіршілігі жағдайында қазақтардың арасында айрықша құрметті орын алған батырлар пайда болды» деген Е.Бекмахановтың пікіріне С.Толыбеков: қазақтардың шаруашылық негізінің өте тұрақсыз болуы екі жағдаймен түсіндіріледі, біріншіден, көшпелі мал шаруашылығының табиғат жағдайына тәуелді болуы; екіншіден, сыртқы жаулар мен қазақтардың өзара тартысы ауылдардың бір-біріне шабуыл жасап, малдарын айдап кетуіне жол берді. «Мал айдаса жауындікі, ысқырса желдікі» дегендей осындай жағдайда қазақ қоғамындағы батырлардың рөлінің артуы түсінікті мәселе», - деп қарсы келеді [9, 68 б.].

С.Е. Толыбеков қазақ хандары мен сұлтандары, ру басыларының көпшілігі батырлар болды, сондықтан олар қарапайым халықты қанаушылар еді деп тұжырымдайды. Сөйтіп батыр атағының әлеуметтік дәрежеге емес, әрбір жеке тұлғаның қасиетіне, жаугершілік кезеңдегі ұрыстардағы ерлігіне сай берілетін атақ екеніне мән бермейді. Батырлықты тек жеке адамның қасиеті деп қарастырмай қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына ықпал еткен саяси-әлеуметтік құбылыс деп те қарастыруымыз қажет. Ол жөнінде көптеген зерттеушілер өз ізденістерінде әртүрлі анықтамалар береді. Кеңестік заманның идеологиясына сай батырлар институтын қазақ қоғамындағы алауыздықты тудырушы еш пайдасы жоқ, тек қана өз пайдасы үшін өзгенің мал-мүлкін талан-таражға салушылар деп баға беру де орын алды.

Қоғамдық құрылымдағы өзгеріске байланысты дәстүрлі қоғам тақырыбына кеңінен жол ашылды. 1991 жылдан батырлар институты және басқа да саяси-әлеуметтік құрылымдар жайындағы зерттеу тақырыбының жаңа белесі тәуелсіздігімізге байланысты басталды (М.Қозыбаев 1994, 1996, 2001: Ж.Қ. Қасымбаев 2001: З.А. Алдамжар 2001: К.Л. Есмағамбетов 1992, 1994, 2003: Ә.К. Мұқтар 2001, 2004, 2008: Ж.О. Артықбаев 1993, 2001: С.М. Мәшімбаев 2007: М.Абдиров 1994, 2000: Ұ.Ахметова 2004: А.Ахмет 2007: М.Дауытбекова 2010: Ө.Исенов 2009 және басқалары). Жаңаша көзқарастардағы тұжырымдар қазақ-орыс қатынастары мен Қазақстанның Ресей империясының құрамында болған тұсындағы әлеуметтік мәселелер, отарлық езгіге қарсы күрестегі батырлардың рөлі, Әбілқайыр хан, Абылай хан, Әбілғазы және Қаратай сұлтандар тұсындағы жекелеген батырлардың қазақ ордасындағы саяси істерге араласуы ұлттық мүдде тұрғысынан зерделеніп, тың пікірлер тарихи оқулықтарға енді.

Батырлар институты мәселесін айтқан тұста бұл құбылыстың қазақ халқының азаттық күресімен тығыз байланыста болғанын атап өтеміз. Сондықтан ұлт-азаттық қозғалысына қатысты көптеген еңбектер жазған М.Қозыбаев «ұлт-азаттық қозғалыс» пен «ұлт-азаттық көтеріліс» ұғымдарына талдау жасай келе, «ұлт-азаттық көтеріліс – ұлт азаттық қозғалысының бір түрі, сөз жоқ, қарулы халық қатысқан түрі. Ал осы көтеріліс бір оқиғалық, региондық шеңберінен шығып, масштабы кеңейіп, бүкілхалықтық дәрежеге көтерілсе, ол ұлт-азаттық революция санатына көтеріледі», - деп атап өтеді [10, 21 б.]. Одан әрі бұл тақырып бойынша Сырым, Саржан, Исатай мен Махамбет, Жанқожа, Кенесары батырлар бастаған көтерілістерді жеке-жеке зерттеудің қателігін көрсетеді.

Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымдары, әртүрлі әлеуметтік топтар мәселесі тарихшы И.Ерофееваның зерттеулерінде көтерілді. Ғалымның пайымдауынша, қазақ қоғамындағы «қарасүйектер» элитасына жататындардың бірі - батырлар. Сөйтіп, зерттеуші билерден кейінгі аталған топтың элитасына батырларды жатқызады.

И.Ерофеева батырлардың әсіресе, XVIII ғасырда рулық басшылықтың беделді тобына жатқанын атап өтіп, батырлар институтының әлеуметтік категория ретінде пайда болуы әскери-феодалдық биліктің қалыптасуымен байланысты болды және «батыр» атауының түп-төркіні көне түркі-моңғол дәуіріне жатады деп тұжырымдайды [11]. Дәстүрлі қазақ қоғамының бір атрибуты болып табылатын билер институтымен салыстырғанда батырлар институтының ерекшелігі батырлардың әлеуметтік тегінің ақсүйектерден де, қарасүйектерден де шығуы болып табылады. Хан-сұлтандар тобынан шыққан билерден гөрі олардың қатарынан шыққан батырлар көп. Ел тізгінін қолына алған билеушілерге қойылатын талаптың бірі де олардың бойынан батырлықтың, ержүректіліктің болуы болды.

XVII ғасырдың соңы мен – XVIII ғасырдың ортасында «бахадур» титулы қазақтардың шынғыс тұқымдарына ірі әскери жеңістері үшін берілді, тіпті олардың көпшілігіне хан тағына отырудың «рұқсат қағазындай» болды, ол көшпелі қазақ қоғамының барлық топтарында беделді маңызға ие, сондықтан әрбір жаңа сайланған хан мен сұлтан өзінің мөрінде негізгі титулымен қатар батыр атағын да міндетті түрде жаздырып отырды», - деп есептейді И.Ерофеева. Батыр атағы ешқашан мұрагерлік сипатқа ие болмаған деген ғалым «батырлар - әскери көсемдер» деген анықтама береді. Ол тархандар, мырзалар, билер, батырлар «қарасүйек» элитасының қазақтар қоғамының азды-көпті ықпалды категориялары болғанын жаза отырып, XVIII ғасырға тән рубасыларының тобы батырлар деп тұжырымдайды. Ал батырлар категориясының әлеуметтік топ ретіндегі ерекшелігі – олардың аристократ (төре) тұқымынан болсын, қара халықтан болсын осы атаққа ие болуға құқылы болуы. Әбілқайыр хан және оның айналасындағы саяси элита тарихын зерттеп жүрген И.Ерофеева «батырлар тек қана әскербасылар емес, батырлардың бірқатары ту ұстаушылар, елші-мәмлелерлер, хан кеңесшісі дәрежесінде болды. Аса қабілетті дарындылары саяси қайраткерлер деңгейіне көтерілді. XVIII алғашқы жартысында Бөкенбай Қараұлы, Жәнібек Қошқарұлы, Есет Көкіұлы және басқалары осындай деңгейге көтерілгендер болды» деген тұжырым жасайды.

Т.Сұлтанов батыр атағын иеленген қазақ билеушілерінің қатарында атақты Тәуке ханды ерекше атап өтеді. Жастайынан елшілік пен ел басқару ісіне араласқан Тәуке заманының бірқатар мемлекеттерімен қарым-қатынас орната отырып, өзі билік еткен тұста моғолдармен, аштарханидтермен арақатынасы жақсарғанымен, ойраттармен арадағы жағдай шиеленісіп кетеді. Батырлардың рөлінің көтерілу кезеңі осы Тәуке хан билеген заманнан бастау алары сөзсіз. Қазақтар мен ойраттардың арасындағы толассыз соғыстарға өзі де қатысып, «сексен мыңдық жасақты басқарған ханды» замандастары бахадур (батыр) дәрежесіне көтерді. Батыр құрметті атағын шығу тегіне қарамастан көшпелі қоғамның кез-келген ерікті азаматы төреден болсын, қарадан болсын жеке басының жауынгерлік қасиетіне сай ие болғанын жаза келе, ерекше көзге түскен, шайқастарда бірнеше рет ерлік жасағандарды Т.Сұлтанов XV ғасырдың дерегіне сүйене отырып «толыбатыр («толубахадур», «полный герой»)), яғни толық батыр, көзсіз батыр, алапат күш иесі деп атайды [12, 228 б.].

Батырлар институты туралы жазылған еңбектерге жасалған талдауларға қарап, ХҮІІІ ғасыр батырлар институтының гүлденген тұсы, ал ХІХ ғасыр құлдырау кезеңі деп сипаттаймыз. Біріншісі, қазақ-жоңғар соғысы жылдарында

туған жерді сақтап қалуда батырлар өздерінің тарихи миссиясын асқан саналылықпен орындап шықты. Аса күрделі геосаяси жағдаятта батырлар өздерінің тарихи рөлін нақты сезді және халықта оларды солай қабылдады. Ал екінші кезеңде XIX ғасырда патшалық ресейлік үкіметтің қазақ даласында өзінің державалық үстемдігін орнатуы тереңдеген сайын өздеріне қарсылық ұйымдастыруға қабілетті батырлар институтын жоюы жүзеге асырылды.

«XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы» еңбегінде (Е.Сыдықов, Ә.Мұқтар: 2015) авторлар «қазақ қоғамында билермен қатар батырлар институты да лайықты орнын тапты. Көне түркі заманында батырлар институтының белгілері анық көрінеді. Білге қағанның мемлекет басшысы әрі қолбасшы, Күлтегін қағанның батыр, Тоныкөктің батыр, шешен, әрі данагөй ретінде сипатталып, бізге жетуі жоғарыдағы пікірді дәлелдей түседі», - деп жазады [13, 91 б.].

Батырлар институты тақырыбында соңғы жылдары жүргізілген зерттеулерге шолу жасау барысында жекелеген батырларды зерттеу және батырлар институтын тұтас организм ретінде кешенді және пәнаралық байланыста зерттеу бағыттары болғанын көреміз. Кешенді зерттеулер ретінде қарастырғандар қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымына талдау жасап, сұлтандар, тархандар, билер, батырлар, төрелер, қожалар институтын жеке зерттеу нысанына алды. Олардың бәрі де белгілі бір дәрежеде батырлар институтына өзіндік анықтама береді. Мысалы билер институтын зерттеген А.Оразбаева «Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты» еңбегінде тархандық пен батырлар институтына қатысты пікірлерін атап өтеді. «XVIII ғасырдағы қазақ қоғамына тән аса маңызды әлеуметтік институт – батырлар. Би тәрізді батыр атағы да адамның жеке бас қасиеттеріне байланысты таңылып отырған, мәселен, бидің бойынан табылатын қасиеттер шешендік, тапқырлық, өршілдік, тура мінезділік т.с.с. болса, батырға – жүректілік, көзсіз ерлікке бейімділік, қолбасшылық қабілет т.б. тән», - деп жазады [14, 86 б.]. Сонымен бірге автор батырлар институты хандық институт әлсірей бастаған тұста сыртқы жаудан қорғану, бодандандыру саясатына қарсы тұру жағдайында әскери ғана емес, саяси мәселелерге де араласа бастағанын атап өтеді.

Орта Азиядағы саяси өзгерістер, қазақ жерінің жан-жағындағы көршілерінің әскери қақтығыс саясаты, шабуылдар мен соғыстар батырлардың қоғамдағы рөлін көтерді. Кейбір зерттеушілер мақалаларында «үлкен батыр», «кіші батыр» санаттары болғанын жазады. Ұлттық батырлар деңгейіне деін жеткен үлкен батырлар ұлы қолбасшылар, әскер басы, хандар мен сұлтандардың жақын серіктері болды. Кіші батырлар, яғни аймақтық батырлар өздерінің рулары мен тайпалары, ауыл-аймақтары айналасында танымал, барымта және басқа да қақтығыстар кезінде батылдығымен, ептілігімен, қайсарлығымен көзге түскендер атанды. Белгілі бір тарихи жағдайларда олар үлкен батырлар деңгейіне дейін көтерілгендігі сөзсіз.

Тағы бір атап өтерілігі тәуелсіздік алғаннан кейін батырлар мәселесі қазақ әскери өнері мен қару-жарақтары жайын зерттеушілер еңбектерінде жалғасын тапты (Көшкімбаев А. 1998: Ахметжан Қ.: 1996). Қ.Ахметжан «Жаратқан темір кигендер» еңбегінде қазақ әскерінің басты қару-жарағын, олардың ерекшеліктері (ер қаруы) мен атауларын (бес қару) барынша талдаулар арқылы түсінік береді. Сонымен бірге автордың пікірлері батырлар – кәсіби әскерилер анықтамасын берген, «батырлар институты» терминін отандық тарихи ғылымға алғашқы енгізушілердің бірі ретінде құнды. Екіншіден, автор қазақ даласының ерекше белгісі батырлар категориясын еуропалық рыцарлар, жапондық самурайлар сияқты әскери сословие деңгейінде қарастыру туралы ұсыныстар береді [15].

Қазақтар арасында әскери қызметті кәсіби деңгейге дейін көтерген батырлар институтының болуы азаттық үшін күресте қолбасшы бола білген

батырлардың болуына, қазақтар қолбасшыларының әскери стратегиясы мен тактикасының сәтті болуына оң ықпал етті.

Батырлар институты ұлттық рухты сақтаған және дәріптеген айрықша құрылым. Көптеген рулардың ұрандарының батырлар есімінен байланысты болуы ұрпақ тәрбиесінде, этнопедагогикада тиімді пайдаланылды. Ұлдарды тәрбиелеуде ертегілер мен батырлар жыры кейіпкерлерінің батырлар болуы, ру ұрандары тәрбиенің тиімді құралы болып табылды.

«Батыр» терминіне қатысты өз пікірлерін жазған зерттеуші М.Дауытбекова осы мәселеде монғолдық негізді көнеарийлік негізбен қоса қарастырады. Біздің ойымызша, атаудың пайда болуында көнеарийлік кезеңді қоса айтуға негіз жоқ секілді. Бұл жерде арийлік тайпалардың моңғол тайпалық одағының құрылуынан көп бұрын пайда болғанын ескеру қажет. Егерде осы «батыр» атауының пайда болуы мен таралуын тайпалар одақтарының және халықтардың құрылуымен сипаттайтын болсақ, тізбекті былайша жасауға келетін сияқты: арийлер-ғұндар-көне түріктер-моңғолдар-славян халықтары. Тарихи өте ұзақ мерзімді қамтыған бұл үрдістің этимологиялық, әлеуметтік мәнін түсінудің қиындығы да осыдан туындайды.

Соғыс мәселесін дәріптеп және сол арқылы мемлекетті нығайтып, беделін арттыруды ойлаған соғысқұмар басшылар мен милитаристік саясат ұстағандар ерте ме, кеш пе сол саясатының құрбандарына айналғанына тарихта мол баян бар. Соғыс өнері мен жауынгерлікті, батырлықты ел мүддесіне, адами құндылықтар үшін пайдаланғанда ғана оның тәлімі арта түседі. Мысалы, байырғы түркілердің жүргізген соғыстары мақсатына қарай үшке бөлінген: халық азаттығы үшін табғаштардың үстемдігіне қарсы жүргізген соғысы; сырттан келген жауларға қарсы соғыс; басқа мемлекеттерге қарсы жорықтары. Бұдан ортағасырлардағы халықаралық қатынастарда мемлекет беделін танытудың бір құралы соғысу болса, көне түркілердің негізінен жаулап алудан гөрі елді қорғауға мән бергенін көреміз.

Батырлардың айналысқан қызметінің бірі И.Ерофееваның еңбектерінен көргеніміздей, аталық қызметі еді. Аталық атауы орт азиялық деректерде ханның ордасындағы билеушінің жанындағ беделді тұлға ретінде бейнеленді. Қазақ даласында аталықтар хандар мен сұлтандар өздерінің ұлдарын тәрбиелеу үшін ордаға алдырған егде тартқан немесе ұрыста жараланып әскери қимылдарға қатыса алмайтын батырлар болған. Сондықтан аталықтар тәрбиесін алған ханзадалар әскери тактиканы, әскери басшылық пен қару-жарақты білетін тұлға болып жетілді. Әбілхайыр хан ордасында хан ұлдарын тәрбиелеген аталық Байбек батырды патша үкіметі ханың ең беделді және құпия сырларын білетін адам деп санады [16].

Дәстүрлі қазақ қоғамының институттарын, соның ішінде билер институтын арнайы зерттеу нысанына алған тарихшы А.Оразбаева батырлар институтына қатысты көзқарасын жаза келіп, «әлеуметтік институт ретінде батырлардың үлес-салмағы бел алған кезең XVIII ғасырда ұзаққа созылған жоқ», - деп тұжырымдайды [14, 86 б.].

Қазақ қоғамындағы XVIII-XIX ғасырлардағы тархандар институтының тарихы зерттеген Ө.И. Исенов тархандықтың негізінен қазақ батырларына берілген атақ екенін атап өтіп, «Монғол билігі орнағаннан кейін «баһадур» (алғашқы мағынасы «батыр», «қаһарман») атауы да далалық көшпелі феодалдық атақтардың біріне айналды», - деген қорытынды жасайды [17, 25 б.].

Батырлар институты мәселесі бойынша әр жылдары жарық көрген жоғарыда атап өткен Е.Бекмаханов, К.Л.Есмағамбетов, И.Ерофеева, Ө.Мұқтар, А.Оразбаева, М.Дауытбекова және басқа да авторлар еңбектерінде батырлардың саяси, экономикалық функциялары, қоғамдағы рөліне қатысты мәселелер

көтерілді. Е.Бекмахановтың өткен ғасырдың ортасында батырлардың әлеуметтік табиғатын зерттеудің негізін қалағанын айта отырып, тарихшының сол кездегі үстемдік құрған қоғамдағы таптық принциптер тұрғысынан жауап беретін кеңестік идеология бойынша көптеген қазақ батырларының заманында ауқатты адамдар болуына байланысты батырларды кедейлердің еңбегін пайдаланған, экономикалық мүмкіндіктерін өз пайдасына шешкен адамдар етіп сипаттағанын атап өтеміз.

Қазақ батырларының халқымыздың азаттық жолындағы күресі, жекелеген ұлт-азаттық көтерілістер, жауынгерлік қасиет пен әскери-соғыс өнері мәселелері кейінгі жылдардағы бірқатар зерттеу жұмыстарында көрініс тапты. Бұл еңбектерге ортақ пікірлер батырлардың қоғамда алған орнының жоғары болғандығы және Тәуке, Әбілқайыр, Абылай сынды қазақ хандарының өз заманында беделді батырлардың пікірімен санасып отырғандықтарын атап өту болып табылады. Сонымен қатар бұл жұмыстардың бірқатарында қазақтардағы әскери соғыс өнерінің қалыптасуы, қазақ руларының ұрандары, ру тулары мен таңбаларының ерлік рухты қалыптастырудағы маңызы жайы да көрініс табады.

Түйін. Мақаладағы тарихнамалық талдау батырлар институтының мәніне бірқатар қорытынды жасауға негіз бола алады. Қазақ мемлекеттілігінің сақталуында қазақ батырларының тарихи рөлі аса жоғары болды. Батырлар институтының пайда болуы түркілік дәуірлерден басталады. Батырлар институты түркілік орта азиялық елдер арасында аса құрметтелген, сонымен қатар тек ұлттық ерекшелікті сипаттайтын феномен ретінде қалыптасты. Аталмыш құрылымының гүлденген кезі қазақ-жоңғар соғысы тұсында, яғни ХУІІІ ғасырда болса, құлдырап, дербес әлеуметтік институт ретінде жойылуы ХІХ ғасырда орын алды. Оған Қазақ хандығының саяси тәуелсіздігінен айырылуы себеп болды. Еркіндік үшін күресті бастаушылар болған батырлар институты патша үкіметінің арнайы жүргізген саясатының негізінде жойылды. Бірте-бірте батырлар институты өзінің алғашқы бейнесінен, мән-маңызынан айырылып, ауыл-рудың арасында қақтығыстарда жүрген, барымтаға қатысқан адамдар сияқты сипаттала бастады. Алайда барымтаны қазақ даласын отарлаушыларға көрсеткен қарсылықтың көрінісі деп қарайтын болсақ, ол да батырларды тәрбиелеудің бір үлгісі болған еді.

Тарихнамалық шолу батырлар тарихының қазіргі таңда ерекше қызығушылық тудыратын, ғылыми сұранысқа ие өзекті мәселе екендігін айғақтайды. Жоғарыдағы батырлар институты мен жалпы батырлар тарихына арналған еңбектердің өзіндік ерекшеліктерін атай отыра, тақырыптың бүгінге дейін арнайы зерттелу объектісі болмағандығын да байқаймыз.

Әдебиеттер:

1. Кестль Д. Дневник путешествия в году 1736-м году из Оренбурга к Абулхаиру, хану Киргиз-Кайсацкой Орды / Пер. с нем. В.Штаркенберга, В.Скорого . – Алматы: Жибек жолы, 1998. – 152 с.
2. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару / Перевод с французского. Предисловие Н.А. Халфина. – М.: Наука, 1975. – 180 с.
3. Алекторов А. Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. – Казань: Типография Императорского университета. 1900. – 965 с.
4. Валиханов Ч.Ч. Соч. в пяти томах. Т. 4. – Алматы, 1985. – 258 с.
5. Досмұхамедұлы Халел. Таңдамалы (Избранное). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
6. Асфендиаров С. История Казахстана в источниках и материалах. – Алма-Ата.- М., 1935. – 304 с.
7. Вяткин М.П. Батыр Сырым. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1947. – 390 с.

8. Бекмаханов Е. К вопросу о социальной природе батыров (XIX) // Вестник АН КССР. – 1947. – №1. – С. 62-64.
9. Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII-XVIII веках. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1959. – 346 с.
10. Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
11. Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. – Алматы: Санат, 1999. – 336 с.
12. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошке. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 228 с.
13. Мұқтар Ә., Сыдықов Е. ХҮІІ-ХІХ ғасырлардағы Қазақ хандығы. – Алматы: Мереке баспасы, 2015. – 688 б.
14. Оразбаева А. Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 206 б.
15. Ахметжан Қ. Великий предков нрав могучий // Казахстанская правда. – 2015. – 10 сентября.
16. РС: Турецкие учебные заведения в Центральной Азии вызывают подозрения. – <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1306708920>. Дата обращения: 15.02.2018 г.
17. Исенов Ө. Қазақ қоғамындағы тархандар институты тарихы (XVIII-XIX ғғ.) / Тарих ғылым. канд. ... диссер. – Қостанай, 2009. – 159 б.

**Муктар А.К., Кайргалиева Г.
ИССЛЕДОВАНИЕ ИНСТИТУТА БАТЫРОВ
В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ**

В статье описывается историография группы батыров в категории особых категорий казахского общества. Истории группы батыров делятся на периоды. Сделаны обзоры произведений авторов про батыров в советскую эпоху, в советский период и годы независимости. Анализируются обзоры батыров и даются их объяснения. Статья подготовлена в рамках исследовательского проекта № АР 05134572 Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Ключевые слова: Традиционное общество, батыры, историография, социальные группы, освободительная борьба.

**Muktar A.K., G. Kairgaliyeva
RESEARCH OF BATYRS INSTITUTE IN KAZAKH SOCIETY**

The article describes the historiography of the group of heroes in the special social category of the Kazakh society. The histories of the heroes group are divided into periods. In this article reviews of the authors work in the Soviet era and independence years were made. Reviews of heroes are analyzed and their explanations are given. The article was implemented within the framework of the project № АР 05134572 of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Traditional society, heroes, historiography, social groups, liberation struggle.

***

ӘОЖ 335.5:361.25 (584.5)

Альжанова Э.Е. – тарих ғылымдарының кандидаты,
Қ.А.Ясави атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
E-mail: alzhanova@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАННЫҢ XX ҒАСЫРДЫҢ СОҢҒЫ ОН ЖЫЛДЫҒЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ: ТҰРҒЫНДАРДЫҢ ӨМІР СҮРУ ДЕҢГЕЙІ

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың соңғы онжылдығында адам капиталы жағдайы бірқатар мынадай жағымсыз көріністерімен сипатталған еді: тұрғындардың басым көпшілігінің кірістерінің төмендігі, еңбек нарығының әлеуметтік қорғалуының және реттелуінің әлсіздігі, қызметкерлер ұдайы өндірісінің құны мен еңбек бағасы байланысының бұрмалануы, білім беру және денсаулық сақтау сфераларындағы кепілдемелердің жоқтығы, мәдени деңгейдің төмендеуі.

Тірек сөздер: Әлеуметтік-экономикалық жағдай, өмір сүру деңгейі, тұрғын үй мен коммуналдық қызмет түрлері, жұмыссыздар проблемасы, адамзаттық капитал жағдайы.

Адамзат капиталын дамыту, қалыптастыру жағдайының негізгі факторларының бірі, біздің пікірімізше, тұрғындардың өмір сүру деңгейіне байланысты болып табылады. Тұрғындардың өмір сүру деңгейі көрсеткіштерінің жүйесі, әдеттегідей, үй шаруашылығының материалдық және рухани қанағаттануы дәрежесін көрсетеді және сонымен қатар таза тұтынушылық тәсіл шеңберін кеңейтетін сипаттамаларды кіріктіреді. Мәселен, өмір деңгейінің еларалық салыстыруларын бағалау кезінде (ББҰ және т.б. әдістері) тұрғындардың білімі мен денсаулығын сипаттайтын көрсеткіштерді кіріктіретін индикаторлар тобы барынша жиі пайдаланылады.

Әр түрлі бағалаулар бойынша (тұрғындардың социологиялық сауалнамаларын кіріктіргенде) экономиканы реформалау жылдарында тұрғындардың жекелеген категориялары үшін кірістердің төмендеу көлемі 5-тен 20 есеге дейінгі аралықта тербеліп тұрды [1, 9 б.]. Өмір деңгейінің төмендеуі әлеуметтің қарқындылығы өсуін, тұрғындардың белгілі бір бөлігі тарапынан реформаны қолдаудан бас тартуын тудырады. Сонымен қатар, әлемдік тәжірибе көрсеткендей, әлеуметтік-экономикалық қайта құрудың жетістігі көп жағдайда тұрғындардың кең қабатының мінез-құлқы мен белсенді қатысуына тәуелді болады. 1997-2000 жылдар аралығында тұрғындардың аз қамтамасыз етілген қатары алған кірістердің өлшемі салыстырмалы түрде тұрақты тенденцияларын сақтады: үй шаруашылығын зерттеу нәтижелеріне сәйкес Қазақстан тұрғындарының 51-62% -ы ай сайын жан басына шаққанда 3000 теңгеден төмен кіріс алды. Бұл жылдары тұрғындардың үштен бір бөлігі ай сайын 3001-6000 теңге кіріс немесе 1997-1998 жылдардағы АҚШ-тың курсы бойынша 70 доллар алып отырды. Қала мен ауыл тұрғындарының кірістерінің арасында айтарлықтай айырмашылық байқалды. Атап айтар болсақ, егер 1999 жылы қалаларда аз қамтамасыз етілген тұрғындардың (орташа жан басына шаққандағы кіріс 3000 теңгеден аз) үлес салмағы 49,1% болса, ал ауылдық жерлерде - 83,3%, 2000 жылы тиісінше - 33,1% және 73,2% құрады. Жүргізілген социологиялық сауалнамалар нәтижелері бұл мәліметтердің төмендегідей болғанын көрсетеді: сауалнамаға жауап берген адамдардың кірістері 3-5 мың теңге болғандары ауылда - 27%, қалада - 22,9%; кірістері 3 мың теңгеге дейінгілер - тиісінше 14,9% және 11,4%; 5-

8 мың теңге - 10,8% және 19,6%; 8-12 мың теңге кірісі бар адамдар қаладағыға қарағанда екі есеге аз, ал ауылда кірістері 16 мың теңгеден асатындар бірде біреу де жоқ. Сондай-ақ, кірістері жөніндегі көрсеткіштердің аймақ бойынша да дифференциясы жоғары. Алматы және Астана қаласының тұрғындарының жан басына шаққандағы кірістері мейлінше жоғары болып табылады. 2000 жылдың наурызында бұл қалаларда ақшалай кіріс тиісінше 7061 және 6176 теңге болды. Ал кірістері барынша аз тұрғындар Оңтүстік Қазақстан және Алматы облыстарында – 2333 және 2027 теңге құрады [2, 70 б.].

Дегенмен, 2000 жылы номиналді ақшалай кірістер 1995 жылмен салыстырғанда республика бойынша шамамен орташа үш есеге дейін көтерілсе, 2000 жылы өткен жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 17,5%-ға өсті. Нақты кірістер бір жылда тек қана 3,2%-ға көтерілді. Қалалықтардың номиналді ақшалай кірістері ауылдықтармен салыстырғанда екі есе жоғары және 2000 жылы орташа ай сайын тиісінше 4145 және 2044 теңге болды. Мұндай айтарлықтай үлкен айырмашылықтың болуының басты себептерінің бірі соңғы жылдарда ауылдағы шаруашылық жүргізудің табиғи формаларының кеңінен таратылуы және ауыстырудың ақшасыз формасын қолдануы болды.

Тұрғындардың кірістерінің орташа деңгейін бағалау үшін оларды күн көріс минимумымен салыстырамыз. Орташа айлық минимум тұрғындардың жан басына шаққандағы орташа айлық кірістері 1,1 есе жоғарылады. Тұрғындардың жан басына шаққандағы кірістерінің күн көріс минимумы көлеміне қатынасы ақшалай кірістердің сатып алушылық қажеттілігінің көрсеткішін береді. Бұл тұрғындардың негізгі бөлігінің қабілеттілігінің реформаға дейінгі кезеңімен салыстырғанда айтарлықтай азайғаны. 2000 жылғы наурыздағы жағдай бойынша сатып алушылық қабілеті күн көріс минимумының көлемі (салыстыру үшін: Ресейде аталмыш көрсеткіш 1,41-ге тең) 0,9% құрады. Кірістердің өзгерісі бағаның өсуімен бір мезгілде өтіп тұрады, ал олардың заттық толығылары көбінесе нақты тауарлар мен қызмет көрсетуінің бағасы деңгейі мен жағдайына байланысты. Соңғы жылдары инфляция қарқынының төмендеу тенденциялары байқалды, сұралғандардың көбісі бәрінен бұрын материалдық жағдайды нашарлататын факторлардың нақ осы инфляциядан екендігіне назар аударды (36,2% қалалық және 25,7% ауылдық).

Алайда, әлеуметтік-маңызды тауарларға және қызмет көрсетулерге бағаның өсу қарқыны айтарлықтай жоғары күйінде қалды. Тұрғын үй мен коммуналдық қызмет түрлерін ұстау бағалары да жоғары қалпын сақтады. 2000 жылы өткен жылмен салыстырғанда тұтынушылық құн индексі 13,2%, ал 1995 жылы - 88,5% құрады.

Сондай-ақ, тауарлардың бағасына қарағанда қызмет көрсету тарифтерінің бағасы жылдамырақ өсті: 1996-1999 жылдары қызмет көрсету 4 есе, ал тауарлар бар болғаны 1,4 есе өсті. Жолаушылар тасымалдау қызметі 11,4%, мәдениет және спорт мекемелері - 5,3%-ға, білім беру - 3,3%-ға, тұрғын үй-коммуналдық жүйе - 7,8%-ға, денсаулық сақтау - 5,1%-ға қымбаттады.

Тұрғындардың ақшалай кірістер жөніндегі дифференциясының ұлғаюы күн көріс минимумынан төмен кірістері бар тұрғындардың өсуіне алып келді. Егер, АҚШ, Батыс Еуропа елдері, Ресей және Қазақстандағы кедейшілік деңгейін салыстыратын болсақ, 1996 жылғы жағдай бойынша біздің еліміз үшін бұл көрініс неғұрлым қиын, естен тандырарлықтай болғанын жасырмаймыз. АҚШ, Бельгия, Нидерландия, Франция елдерінде кедейшілік деңгейі шамамен бірдей дәрежеде (13-14%), ал Ресейдегі жағдай Италия, Испания, Ұлыбритания, Греция секілді елдермен шамалас 20-22%). Ең төменгі көрсеткіш Данияда - (6%). Қазақстанда кедейшілік деңгейі АҚШ-тағыдан екі еседей, Ресейдегіден 1,5 есе, Даниядағыдан шамамен 6 есеге дейін жоғары. Барабар өмір деңгейі үшін қажетті кірісті

анықтау үшін негізгі құрал ретінде, әдетте, тауарлар мен қызмет көрсету түрлерінің сандық жиынтығын және бөлшек құндағы бағаны ұстайтын өмірдің минималді стандартының тұтынушылық бюджеті қызмет етеді. АҚШ-та 1996 жылы нақты шынайы күн көріс минимумы шамамен 8000 доллар құрады, бұл дамыған Батыс Еуропа елдеріндегі аналогиялық көрсеткіштерге сәйкес келеді. Аталмыш көрсеткіш Қазақстандағы ресми бекітілген күн көріс минимумынан 300 есеге жоғары, өйткені 2000 жылы бұл бізде 4007 теңгеге ғана тең келетін еді.

Реформа жылдары тұрғындар кірістерінің құрылымы айтарлықтай өзгерістерді бастан кешірген жоқ, еңбек қызметінің кірістік үлесі мейлінше маңызды бөлігін құрады, сатудың барлық түрлерінен кірістер біршама өсті. Қалалық және ауылдық жерлердегі кірістер құрылымының айтарлықтай елеулі айырмашылықтары болды. Ауыл тұрғындарының негізгі кіріс көздерінің маңыздысының бірі өзінің жеке шаруашылығында өндірілген өнімдерді сату болып табылды. Ауыл тұрғындарының аталмыш кірісінің үлес салмағы 21%, ал қалалықтарда 7% құрады. Қалада тұратындардың кірістерінің жалпы сомасындағы еңбек ақысының үлес салмағы 76%, ал ауылдықтарда – небәрі 59%-ға жоғарылады.

Тұрғындардың ақшалай кірістері құрылымынан көріп отырғанымыздай, қызметкердің және оның отбасының ұдайы өндірісі үшін негізі олардың айлық жалақысы болып тұр. Әлеуметтік жүйедегі айлық жалақының дифференциясының өсу тенденциялары әр түрлі деңгейдегі бюджеттерден қаржыландырылатын әр түрлі саладағы еңбек ақысының қалыптасқан жүйесінің тепе-теңсіздігіне айтарлықтай байланысты. Номиналді еңбек жалақысының арттырылу тенденциялары болса да, олардың өсу қарқыны бағаның өсу қарқына ілесе алмады. Қазақстан Республикасы еңбекті қорғау Министрлігінің мәліметтері бойынша қызметкерлердің нақты айлық жалақысы 1991 жылы 50%-ға қысқартылды. Соңғы бірнеше жылдар ағымында минималді еңбек ақысы күн көріс минимумы көлемімен салыстырғанда әлдеқайда өте төмен күйінде қалып отырды.

Біз қарастырып отырған кезеңнің соңғы үш жылында еңбек ақыға бойынша жалпы қарыз көлемінің төмендегені байқалады, және кейінге қалдырылған еңбек жалақысының үлесі де төмендеген. Қоғамдық жұмыстар үшін қарыз сомасы 65 млн. теңгеден астам болды. Бұл орайда, қоғамдық қызметкерлердің еңбек жалақысын төлеу жөніндегі қарыздар жұмыспен қамтылудың осы формасының өзінің идеясымен дискредиттелгенін атап өткеніміз орынды.

Кірістерді поляризациялаудың тағы бір шарты еңбек жалақысындағы алшақтықтың артуы болып табылады. Бұл жерде дифференцияның төмендегі түрлерін байқауға болады. Біріншіден, бір кәсіпорынның өзінде қызметкерлердің негізгі бөлігі мен әкімшіліктегілердің айлық жалақысында үлкен айырмашылықтар 10-20 есеге дейін болды. Екіншіден, еңбек жалақысының салалық айырмашылықтары 15 есе, ал аймақтықта 3 есе құрады. Үшіншіден, бірлескен өндірістерді қоса есептегенде мемлекеттік және жеке кәсіпорындар арасындағы жалақы айырмашылығы – 7,2 есе, яғни өте үлкен болып отыр. Экономикалық қызмет түрлері жөніндегі қызметкерлердің бөлінген минималді және максималді орташа айлық жалақысының арасындағы айырмашылықтың да тым үлкен екені байқалады. Мәселен, 2000 жылы минималді еңбек жалақысы максималді жалақының 15,7%-ын құраған болса, онда 1990 жылы ең төменгі айлық жалақы ең жоғарғысының 54,5% -ын қалай құрайды?

Ең төменгі айлық жалақы – адам капиталының ұдайы өндірісін қамтамасыз ететін жүйелерде – білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қызметтер саласында болды. Ал ең жоғары айлық жалақы мұнай өңдеу өнеркәсіптері мен қаржылық органдарда берілді.

Қазақстанда өтпелі кезеңге дейін кірістерді бөлістіру бірдей мөлшерде жүргізілген болатын, мұны халықтың барлық кірістерді еңбек ақы немесе тұрғындар трансферттері ретінде мемлекеттік органдар арқылы алып отырғандығымен байланыстыруға болады. Қазіргі таңда біздің алдымызда кірістерді бөлудің тепе-теңсіздігі мәселесінің өткір сұрақ болып тұрғанын жасыруға болмайды. Әлемдік тәжірибеде тексерілгендей, кірістердің оңтайлы дифференциясының ең жоғары шегі 4-6 есені құрайды. Мәселен, 90-жылдары тепе-теңсіздіктің деңгейі дамыған елдер арасында ең төмен болғаны Жапонияда - 4,3 есе, Германияда - 5,7, Италияда - 6, Францияда -6,5, Ұлыбританияда - 6,8, АҚШ-та - 8,9 есе. Қазақстанда ақшалай кіріс деңгейінің ара қашықтығы тұрғындар арасында неғұрлым жақсы тұратындар мен кедейшілікте тұратындардың арасында 10% құрады, 2000 жылы 11,9 есе болса, ал реформаға дейінгі жылдарда бұл цифр 4-ке жетті; егер қалада бұл коэффициент 10,4 есеге тең келсе, ал ауылды жерлерде - 18,4 есе құрады. Тұрғындардың ең бай тұратындарының 20% үлесіне 43,1%, ал ең төмен қамтамасыз етілгендерге небәрі - 6,1% кіріс кірді.

Дамыған елдерде тауар сату алу мен қызмет түрлеріне үй шаруашылығы кірісінің 50%-ы кетсе, ал біздің республикамызда 2000 жылы тұтынушылық шығынға 83% жұмсалды, бұл 1990 жылмен салыстырғанда 10%-ға көп. Тұтынушылық шығындарда тамаққа - 2000 жылы 50%, 1990 жылы - 30,3% жұмсалған, ал азық-түлік емес тауарларға тиісінше 26% және 35% жаратылған, басқа әр түрлі шығындарға - 24% және 9,4% кеткен. Отбасы бюджетінің үлесі бойынша тамаққа жұмсалған шығын сол отбасының тұрмыс жағдайына қарай болатыны белгілі. Халықаралық статистикаға сәйкес, егер отбасының өзінің кірісінің 50%-ынан астамын тамақтануға жұмсаса, онда ол отбасы кедей болып есептеледі. Ауылдықтардың тұтынушылық шығындары құрылымындағы азық-түлік тауарларының үлес салмағы 51% құрайды.

Тұтынушылық құрылымында тауарларды сатып алу шығындарына әр түрлі қызмет көрсету түрлеріне жұмсалатын шығындар да кіретінін атап өткеніміз орынды. Қызмет көрсетуге кететін шығындардың жалпы сомасының жартысынан көбір құрайтыны коммуналдық, үйді ұстау және жөндеу жұмыстары шығындары екені белгілі (51%). Ай сайын орташа 3000 теңге ғана еңбек ақы алатын тұрғындардың жартысының тамақ өнімдерін және бірінші қажеттіліктегі тауарларды алу, коммуналдық шығындарды төлеу секілді аса қажетті нәрселерді таңдауына тура келетіні тағы рас. Олардың мұндай шығындары ай сайын орташа 2-4 мың теңге аралығында жүретіні анық. Индустриалды елдер тәжірибесі көрсеткеніндей, төлемақыны төлеу сұраныстарын өтеу және экономикалық дамуды ынталандыру үшін айлық жалақыны көбейту керек. Сонымен бірге тұрғындардың сатып алу мүмкіндіктерінің өсуі экономикалық дамуға кедергі жасамайтын орташа инфляциямен қатар жүретіні сөзсіз. Егер жалақы көлемі тауар шығынының ұлғаюына қарсы тұра алатын жағдайда болса ғана, әрине.

Шығындардың төрттен бір бөлігі көлік пен байланыс қызметіне, 11%-ы білім беру қызметіне, 5% - денсаулық сақтауға, 3% - жеке қызметтерге жұмсалады. Бұл ретте, мәдени іс-шәлалар мен бос уақытты дұрыс ұйымдастыру шығындары тіпті де жоқ, ал оның тұрғындардың рухани жандүниесін байытуға қаншалықты пайдасы бар екені айтпасақ та түсінікті. Құнды қағаздарды сақтау орындарына жинақтау жайлы бұл жерде ештеңе айта алмаймыз, мұндай жағдайда мемлекет тұрғындардың өмір сүруін қамтамасыз ету мәселесінің үлкен бөлігін шешуді іске асыра алмайды. Егер, қазіргі таңда барлық қамқорлықты «тұтынушылық байлықты» арттыру үшін (ең алдыменен тұрғын үй-коммуналдық реформалар) тұрғындардың мойнына артатын болсақ, онда мұның нәтижесі тұрғындарға ұсынылған нақты кірістерді азайту болар еді, бұл тұста

әсіресе, тұрғындардың кедейшіліктегі қабаты көп нәрсені жоғалтатыны айдан анық.

2000 жылы тұрғындардың экономикалық белсенді қатары тұрғындардың жалпы санының 47,8%-ға жуығын сақтап қалды. Осы жылдардағы мәліметтер талдауы көрсеткеніндей, елдегі барлық тұрғындардың еңбекпен қамтылуының біршама өскенін көрсетеді. Мұның өзі экономикалық өсудегі жағымды қарқынның өріс алғанын білдіреді. Елдегі жүргізілген бірқатар жұмысшы күштерін зерттеу мәліметтері көрсеткендей, тұрғындардың экономикалық белсенді емес қабатының жалпы санының шамамен 10%-ы жұмыс іздеп жүргендер екенін көрсетті, бірақ олар жұмыс іздеуден шаршаған және бірден жұмысқа түсіп кетуге мүмкіндігі жоқ адамдар [3, 91 б.].

1991 жылдан 2000 жылдар аралығында еңбекпен қамтылу 19,6%-ға, еркектер - 17,3%-ға, ал әйелдер - 22,1%-ға азайған. Мұндай тенденциялар тұрғындардың жалпы санына қатысты еңбекпен қамтылған үлесі бойынша да байқалады, олар 47,2% -дан 46,1%-ға дейін төмендеген. Және бұл тенденция республика тұрғындарының жалпы санында 1462,1 мың адамға немесе 1,1 есе азайған. Тұрғындардың секторлар бойынша қамтылуының үлкен бөлігі – жекеменшік секторы (76,7%), ал басқа сала бойынша – қызмет көрсету сферасы (59,6%) екенін атап өткеніміз жөн.

2000 жылдың желтоқсанының аяғындағы жағдай бойынша жұмыссыздар саны 906,4 мың адамды құрады, ал еңбекпен қамту органдарында ресми түрде тіркелгендері - 231,4 мың адам. Еліміздегі жұмыс істеуге қабілеті бар тұрғындарының ресми түрде тіркелгендері 3,7% құрады. Ауылды жерлерде жұмыссыздар 2001 жылдың маусым айының соңында жалпы санның 38,7%-ын құрады. Сонымен бірге 1999 жылмен салыстырғанда ресми тіркелген жұмыссыздар 1,3 пайызға өскен. Ал жалпы жұмыссыздар саны біршама қысқарған. Бұл тұста мына мәселені атап өткеніміз орынды: 1997 жылғы жұмыссыздар туралы Статистика жөніндегі Агенттіктің келтірген мәліметтері мен ҚР адамды дамыту жөніндегі есебіндегі мәліметтердің арасында елеулі айырмашылықтар бар: мәселен, 1994 жылы айырмашылық 42,9 мың адам, 1995 - 63,4 мың адам, 1996 - 109,3 мың адам құраған.

2000 жылы жалпы жұмыссыздар саны 906,4 мың адам құрады, бұл экономикалық белсенді тұрғындардың 12,8%-ына тең. Еңбектің қазіргі нарығы жұмыссыздардың жасырынуының жоғары деңгейімен сипатталады. 2001 жылдың орта тұсында жұмыссыздықтың орташа жалғасуы 8,2 айға ұласты, сол кездегі аналогиялық көрсеткіш 1998 жылы 6 ай болатын. Сонымен бірге жұмыс іздестіру 2001 жылы 12 айға дейін созылып, онда 73,2 мың адам болды (тіркелгендердің әрбір үшіншісі), бұл 1998 жылдың аяғымен салыстырғанда екі есеге көп еді. 59,4 мың адам (тіркелген жұмыссыздардың әрбір төртіншісі) 6 айдан 12 айға дейін жұмыс іздестірген, бұл 1998 жылға қарағанда 6,8%-ға аз.

ТМД елдері арасында ең ұзақ жұмыс іздейтіндер Арменияда - 14 ай, Украинада -11, ең төмені Өзбекстанда - 4 ай уақыт. Жұмыссыздардың жұмыс іздестіру ұзақтығынан көріп отырғанымыздай, еңбекпен қамту органдарына шағым түсіргендер санынан жұмыс іздеушілердің саны көп секілді. Еңбекпен қамту органдары қызметінің жұмыссыздарды қайта даярлау жөніндегі жұмыстарының қаншалықты тиімділігі күмән тудыарлықтай. Мәселен, 1999 жылы небәрі 12,8 мың адам жұмысқа тұрғызылған, бұл оларға тіркелген жалпы санның 3,6%-ын ғана құрайды.

Қазақстандағы жұмыссыздар проблемасын қарастыра отырып, қазіргі таңда еңбек нарығында әйелдер мен жас адамдар капиталының жағдайын атап өтуге тура келіп тұр. Мәселен, 2000 жылдың соңында жалпы құрылымдағы ресми түрде тіркелген жұмыссыз әйелдер көлемі 57,2%, ал жастар (19-29 жас аралығында) -

29,1% құраған. Ресми түрде тіркелген жұмыссыз әйелдер деңгейі ерлерге қарағанда бір жарым есе көп (2000 жылы тиісінше - 4,3% және 3,0%), ал жастар арасында жалпы ресми деңгейден - 0,6 пайыздық көрсеткіш жоғары.

Сонымен, Қазақстан Республикасында ХХ ғасырдың соңғы онжылдығында адамзаттық капитал жағдайы бірқатар мынадай жағымсыз көріністерімен сипатталды: тұрғындардың басым көпшілігінің кірістерінің төмендігі, еңбек нарығының әлеуметтік қорғалуының және реттелуінің әлсіздігі, қызметкерлер ұдайы өндірісінің құны мен еңбек бағасы байланысының бұрмалануы, білім беру және денсаулық сақтау сфераларындағы кепілдемелердің жоқтығы, мәдени деңгейдің төмендеуі. Өз кезегінде, адам капиталының төмен сапасы экономикалық дамуға, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды қалыптастыруға келеңсіз ықпалын тигізді. Мұндай жағдайларда мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатының басты бағыты қана адам капиталының деңгейін жақсартуға ғана бағдарлануы тиіс.

Қазақстан Республикасының тұрғындарды әлеуметтік қорғаудың бұл кезеңі мына бағыттар бойынша жүргізілді: тұрғындардың аз қамтамасыз етілген категориясын қорғау; тұрғындардың еңбекпен қамтылуын арттыру бағытындағы мемлекеттік экономикалық саясатты жүргізу; жұмыссыз жүрген азаматтарды қорғау.

Тұрғындардың аз қамтамасыз етілген категориясын әлеуметтік қорғау кірістерді минималді тұтынушылық бюджет деңгейіне дейін ұлғайту жолымен мына бағыттар бойынша жүргізілді: кәсіпорын, мекеме, ұйым деңгейінде жұмыс істейтіндерді әлеуметтік қорғау; жұмыспен қамтылмаған тұрғындарды әлеуметтік қорғау; зейнетақыны қамтамасыз ету; аз қамтамасыз етілген отбасыларға қолдау көрсету; бағаны тұрақтандыру; кірістер мен жинақтауды индексациялау; жұмыс істейтін адамның минималді еңбек жалақысын минималді тұтынушылық бюджет деңгейіне дейін көтеру.

Нарықтық қатынастарға өту, экономикалық және әлеуметтік салалардағы дағдарыстың күшеюі жағдайында әсіресе, зейнеткерлер, студенттер, мүгедектер, көп балалы және толық емес отбасылар, жұмыссыздар – тұрғындардың ең әлсіз қабаты ерекше қиын жағдайда қалды.

Әдебиеттер:

1. Кривко Н.И. Оценка уровня бедности в Республике Казахстан // Экономика и статистика. – 2000. – №2. – С. 9-16.
2. Лебедева Л.Ф. Экономическая безопасность человека // США-Канада: экономика, политика, культура. – 1999. – №9. – С. 66-78.
3. Мухамедиева А.Д., Коканбаева З.А., Айгазин Ж.Ж. Тенденции развития современного международного рынка труда // Экономика и статистика. – 2000. – №2. – С. 94-99.

Альжанова Э.Е.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА В ПОСЛЕДНЕЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ ХХ ВЕКА: УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

В статье рассматривается состояние человеческого капитала за последнее десятилетие ХХ века, которое характеризовалось рядом отрицательных явлений: низкими доходами большинства населения, слабой социальной защитой и регулированием рынка труда, нарушением связи цены труда и стоимости воспроизводства работника, отсутствием гарантий в сферах образования и здравоохранения, снижением уровня культуры.

Ключевые слова: Социально-экономическая ситуация, уровень жизни, виды жилищно-коммунального хозяйства, проблема безработицы, ситуация с человеческим капиталом.

Alzhanova E.E.

SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN IN THE LATEST DECADE OF THE 20TH CENTURY: LIVING STANDARDS OF THE POPULATION

The article examines the state of human capital in the last decade of the twentieth century, which was characterized by a number of negative phenomena: low incomes of the majority of the population, weak social protection and regulation of the labor market, violation of the connection between the price of labor and the cost of worker reproduction, lack of guarantees in the spheres of education and health, a decline in the level of culture.

Keywords: Socio-economic situation, living standards, types of housing and communal services, unemployment, the situation with human capital.

***

ӘОЖ 821.512.122

Үсен А.Ә. – филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
E-mail: aierke0102@mail.ru

АЛАШ ІЛІМІНДЕГІ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Алаш іліміндегі рухани жаңғыру негіздері қазіргі даму бағыттарымызды айқындайды. Президент әрқашан алдыңғы буын ұрпақтарының ой-пікірлерін, даму концепцияларын назарда ұстап, орындалмай қалған тұстарын жүзеге асырып отырған. Тәуелсіз ел болғалы даму жолы осыны дәлелдейді. Астананың Сарыарқаға көшірілуі, биыл жарияланған рухани бағдарламасындағы әрбір мәселе ата –баба аманаты еді. Сондықтан бүгінгі дамуымыздың өзегі Алаш идеясы мен ата-баба аманаты екендігінде дау жоқ.

Тірек сөздер: Эволюция, идея, Алаш, үдеріс, концепция.

Алаш ілімі – Қазіргі қоғам мен мәдениеттегі елдік пен тәуелсіздіктің, азаттықтың ілімі. Ол ілім қазіргі Қазақ елінің идеясы Мәңгілік ел идеясымен тығыз сабақтастып, біртұтас даму жүйесін құрап отыр. Алаш ілімі осыдан 100 жыл бұрын басталған отаршылдық пен езгіге қарсы күрес жолын көрсеткен, мақсатын нұсқаған ілім. Сондықтан бұл ілімнің рухани жаңғыру кезеңіндегі маңызы мен орны ерекше. Қазіргі қоғам үшін Алаш ілімі мен Рухани жаңғыру бағдарламасы біртұтас дүние. Алаш бағдарламасының ілім болып қалыптасуы қазіргі буын пен болашақ ұрпаққа елді сүю, ел мүддесін қорғау, ел үшін риясыз қызмет ету, ел мүддесіне адалдық пен ел үшін оның тәуелсіздігі мен жарқын болашағы үшін күресудің ілімі. Сондай ілім дәл қазіргі кезеңде, шешуші кезеңде өте керек. Шекарамызды белгілеп, экономикалық дамуды жолға қойып, дербес ел екенімізді паш етіп эволюциялық дамудың алғашқы кезеңін абыроймен өтіп, ендігі нағыз жауапты кезең ұлттық жаңғыру, ұлттық мүддені алға шығару кезеңінде Алаш іліміне деген қажеттілік ерекше сезілді. Осы күнге дейінгі кезеңде елдегі бейбітшілік, ұлттар келісімі, сыртқы байланыс пен ішкі тұрақтылық, әлеуметтік-экономикалық даму мәселелері жолға қойылды. Бұл асудан өткен соң келесі биік асу Толық тәуелсіздік алу, ақпараттық кеңістікті

тәуелсіз ету, сананы азат ету мәселесін шешуге тікелей бағдар беретін Елбасының ұлттық жаңғыру идеясы ұсынылды. Еліміздегі жергілікті ұлт санының 70 пайыздан асуы, қазақ мектептерінің көбеюі ұлттық мәселені шешуге табиғи тұрғыда әкелген фактор екені анық. Алаш арыстарының Мемлекетті құру арманы орындалғалы жиырма бес жылдан аса уақыт өтті. Осы уақытта ел басқарған Н.Назарбаев оның алға дамуына, нығайып өсуіне, өзге елдермен терезесі тең болып, толыққанды байланыс орнатуы үшін тынбай еңбек етіп келеді. Әлеуметтік-экономикалық жағыдай күрделі кезеңдерде де әлемдік имиджді қалыптастыратын жобаларды іске асырып, абыроймен өткізгені белгілі. Сондай іс-шараның таяуда ғана өткені, әлемге кең танылғаны, мемлекетіміздің абыройын аспандатқаны ЭКСПО-2017 көрмесі еді. Алаш азаматтарының сол кезеңде және осы тарихи қалыптасқан жағыдайда тәуелсіз ел болуы мүмкін емес-ті. Қазақ халық әлеуметтік жағыдайының төмендігі, елдің сауатсыздығы, азаматтық сананың қалыптаспауы, бодандықтағы өзге халықтардың да саяси-экономикалық тұрғыда әлсіздігі мен бірінен соң бірі өткен төңкерістер, үкімет ауысуы, олардың саяси қайшылықтарының барлығы тәуелсіз мемлекет құруға тосқауыл болды. Алаш басында болған азаматтар Тәуелсіздікті қантөгіссіз келісім жүргізу арқылы алуды мақсат еткені белгілі. «Осы кезеңдегі қазақ қоғамындағы қалыптасқан қоғамдық саяси көзқарастар мен идеяларды талдай отырып, мынандай қорытындыға келдік: Сол кездегі азаматтар қоғамдық өзгертуге революциялық жол ешқандай жеңіске жеткізбеді, ең алдымен, адамның өзін, оның сана – сезімін өзгерту керек деп есептеген. Сонымен бірге жалпы демократиялық, жалпы елдік мәселелерді реформалық жолмен шешуге тырысқан» [1]. Осы эволюциялық даму мен дипломатиялық келісім арқылы ұлт мүддесін іске асыру заманауи Қазақ елінің ұстанған жолы екендігін тәуелсіздік алған кезеңде әлемге әйгіледік. «Олардың «қазақ халқы өзінің еншілі жеріне орнығып болғанша қазақ жері ешкімге берілмесін» деген талабы болса, екіншісі – Мемлекеттік тіл саясаты еді.» [2] Делегаттар ұлттық автономия мәселесіне, жер мәселесі шешілуіне, құрылтай инаналысына әзірлікке және саяси партия құруға баса назар аударды. Олардың «қазақ халқы өзінің еншілі жеріне орнығып болғанша қазақ жері ешкімге берілмесін» деген талабы болса, екіншісі – Мемлекеттік тіл саясаты еді.» Жер мен тілге төнген қауіпті сезген азаматтар оны мемлекетпен қатар қойып, шешудің бар тетіктерін ұсынған-ды. Алаш ардақтысы «Жер мәселесі» мақаласында: «Қазақ қажетінің ең біріншісі – жер мәселесі, – деген пікірін: – Әркім жер деген сөзді жеңіл түсініп жүрген секілді. Бұл терең ойлап, тексере қарайтын іс», - деп өрбітіп, жер мәселесінің маңызын айшықтап берсе, А.Байтұрсынұлы «Аңдаспаған мәселе» турасында» атты мақаласында осы ойды: «Қазіргі қазақ мәселелерінің ең зоры – жер мәселесі. Бұл – қазақтың тірі я өлі болу мәселесі.» «Қазақ конституциялық-демократиялық партиясы» бағдарламасы сөзіміздің жаны бар екенін айғақтай түседі. Аталған бағдарламаның «Жер» деп аталатын алтыншы бөлімінде төмендегідей талаптар алға тартылады: «Қазақ халқының жері мен суы мәңгілік өздерінікі және оған ешкімнің ортақтығы жоқ делініп негізгі заңға жазылсын. Қазақтардың жері қазына жері және ол жерге орыс мұжықтары орналассын деген заңдар бұзылып, жоқ қылынсын. Қазақтардың жерін өздерінің рұқсатынсыз орыстар мәңгілік ала алмайтындай болсын. Орыс мұжықтарының жері өздерінің отырған жерлерінде кеңейтілсін» [3].

Айдын көл, ата қоныс, құт болған көл
Сусын боп сұрағанға, от болған көл.
Кеше бірлік, ынтымақ түгел шақта
Бейне бір сенің басың сүт болған көл.
Білмеймін не боларың, қайран көлім

Жарайды тең болмаса күн мен түнің.

Итиіп қарашекпен келіп қонса

Басыңнан құсың ұшып кетер сенің [4].

Жер мәселесі заманауи Қазақстанда да ең көп талқылынып, халықтың жете назарындағы өткір мәселенің бірегейі. «Жерді сату мен жалға беру, жерді игеру мәселелріне қатысты өткен жылы көп талқылау өткені белгілі. Анықталмаған көп жайға байланысты Елбасының тіпті мораторий жарияланғаны да белгілі. Жеиесі-қазақ. Жер шетелдіктерге сатылмасын да, жалға да берілмесін деп талап қойған қазақ халқы Алаш идеясының, тіпті одан бұрынғы сан ғасырлық ұлттық ұстанымыздың діңгегі еді. Осы қасиетті қағида барлық ұлтқа, ұлысқа тән екендігін дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома екені белгілі. Алаш арыстарының қасиетті жерге деген махаббаты ме адалдығы, сенімділігі және қайраты бүгінгі ұрпаққа өнегесі. Бұл мәселе Рухани жаңғыру бағдарламасында төмендегіше көрінеді: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.» Осы аталған рухани тіректеріміз ұлттың тамыры екендігін Елбасы бағдарламасында ерекше атап көрсетеді. ХХІ ғасырдағы ұлттық сана атты бірінші бөлімдегі: «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай» [5]. Мұндағы ұлттық код осы аталған дүниелер екендігі анық. Тереңнен тартылған ұл тамыры осы аталған дүниелердің тұтастығы құрап, Қазақ елінің мәңгілігінің көрсеткіші болып табылады. Осы күнге дейін өркениет пен ұлттық дәстүрді қарама-қайшылықта түсінген ұрпақ жаңа заманда осы ұлттық сапалардың оны өркениет жолында жетектейтін шамшырағы екенін ұғынсын деген кемел ойды танытады. Рухани жаңғырудың негізі ұлттық тұрғыдан қайта ояну. «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» [5].

Жетпіс жыл бойы рухани тамырынан үзуді көздеп, ұлт ретінде жоюды мақсат етіп, ұлтты жою үшін бар амалын жасаған кеңестік империя бағытының бұрыс болғандығынан өзі-ақ күйреп жоқ болды. Осы жетпіс жыл ел жадын түбегейлі жоқ ете алмағанымен, оған көп қиянат келтіргендігі белгілі. Санау улаған өз ұлтынан жеріну, оны менсінбеу, теріс ұғу сияқты қасиеттерден толық арылып, сана жаңғырса, ұлт өркендеуі талассыз. Ұлттық жаңғыру бағдарламасының түпкі мақсаты осы. Өткені мен болашағы және бүгінгі үзілмей, біртұтас ұлт қана дұрыс даму жалында. Тамырың берік болғанда ғана мақсатың анық, мұратың биік болады.

«Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессия аралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы.» [5]. Білім мәселесі Алаш ілімінің негізгі ұстанымдарының бірі болғанын «Қазақ» газетіндегі жарияланған мақалалардың көлемінен де көрінеді. Білім туралы жазбаған автор кемде кем болды. Білім мен болашақ егіз ұғымға айналды. Осы бір түсінік әлі де өзгерген жоқ. Осы мәселеге кізір де басымдық беріліп отыруының негізі- бәсекелестікке қабілетті жастар тәрбилеу. Қазақтың баласын қазіргі заман ағымын жете түсініп өзгере білуге, игере білуге қабілетті болу мақсаты туралы «Білімнің салтанат құруы» деген төртінші бөлімде айтылады. «Біз бүгінгі жаңа атаулы ертең-ақ ескіге айналатын, жүрісі жылдам дәуірге аяқ бастық. Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімдар адамдар ғана табысқа жетеді.» Үш тілде білім беру мәселесі халық арасында реекше қайшылық туғызып отырғандығы анық. Жаратылыстану ғылымдарын ағылшын тілінде

оқып, болашақта сол тілде ғылыми ізденіс жүргізу ғалымның өзіне де тиімді. Бірақ барлық бала ғылым жолына түспейтіні де ескеру керек. Сондықтан ұш тұғырлы тіл арнайы мектептерде орын алып, жалпы білім беретін мектептерде арнайы сыныптарға қолданылғаны дұрыс. Тіл білу баланың таным көкжиегін кеңейтіп, көп мүмкіндіктер ашатыны даусыз. Оны тіл меңгеруде кенже қалған біздің ұрпақ ерекше сезінудеміз. Әлемдік кеңістіктің бір бөлшегі сезіну шын бақытқа кенелтеді. Сондықтан ата-аналар, өзге де бұл жобаны сынаушы азаматтар мүмкін біраз жылдан соң өздерінің жете түсінбегендігін мойындар. Егер жоба басындағы қиындықтар бағытымыздан кері бұрса, онда болашақта тиісті көп жеңістен ұтыларымыз анық. А.Байтұрсынұлы бастаған бірқатар алаш арыстар білім жүйесі, мектеп құрылымы, мұқалімнің интеллектуалдық қуаты, оқулықтың білім беру үдерісіндегі орны туралы көп мақала жазды. Білім беру жүйесіндегі олқылықтар қоғам дамуындағы кемшіліктерге себеп болатыны белгілі. Рухани жаңғыруда оқулық мәселесі мен оқытушылардың сапасына көп көңіл бөлінеді. Әлемдегі ең жақсы оқулықтармен таныстыру арқылы білім негізін үйрену мен үйретудің тиімді жолын танимыз. Мүмкін болашақ оқулықтар осы үлгіде жасалуға бағытталуымыз да мүмкін. Осы тұста қазіргі мектептерге жаппай енгізіліп жатқан сыни ойлау концепциясы жас буынның дербес ойлап, тәуелсіз шешім қабылдап, көшбасшылық қасиеті мен ұжыммен жұмыс істеу мүмкіндіктерін ашуға бағытталған. Рухани жаңғыру бағдарламасы жаңа заманның қазақтарын, бәсекелестікке қабілетт жастарын өсіріп шығаруды мақсат етеді. Бұл өркениет талабы. Әлем жастарының ортасында ағылшын тілінде өз ойын еркін жеткізіп, өзгелермен тең деңгейде, пікір таластырып, ойын нақты әрі сенімді жеткізетін жас тәрбиелеу Рухани жаңғырудың бірегей мақсаттарының бірі. А.Байтұрсынұлы да, өзге білім саласының дамуына ат салысқан өзге де тұлғалардың мақсат-мүддесі қазақ баласының заманына сай жан-жақты жетілуі мен іскерлік қабілетінің шындалуын басты назарда ұстады.

Рухани жаңғыру бағдарламасында Елбасы прагматизмнің нағыз үлгісін ата-бабаларымыздың көрсеткенін ерекше атап көрсетті. Ұлан-ғайыр жерді дұрыс пайдалану, оның байлығын болшаққа сақтау және жер мен ауа райының ерекшелігіне сай тиянақты көші-қон шаруасын жүргізген бабалардың прагматикалық ойлау шеберлігіне тәнті етеді. Тұрмыс қалпын жер ерекшелігін сақтай отырып, оның жақсаруы мен тыңаюуына жағдай жасай отырып, үйлесіммен жүргізуді бұрынғы өткен буыннан үйрену қажеттігін нұсқай отырып, прагматизмнің заманауи негізде жүргізілуіне назар аудартады: «Прагматизм – өзінің ұлттық және жеке байлығынды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағынды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердендікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат, даурыққан жиындар емес, ұстамдылық, қанағатшылдық қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді.» Ысырапшылдық пен орынсыз мақтаншақтық, қанағатшылдық қарапайымдылық халқымыздың салт дәстүрі мен діни ұстанымында жатыр. Әл-Фараби, Қожа Ахмет Яссауи, Абай, Шәкәрім және бүкіл жыраулық поэзиямыз осы бір асыл қасиеттерді насихаттаудың жарқын үлгілері. Абай айтқан бес асыл істің бірі - қанағат еді. Шәкәрім ақын да ынсапты адамның асыл қасиеттері мейірім мен әділетпен қатар атайды.

Білімділер сөз жазып, зарлағанда,
Ой кезіп, жердің жүзін шарлағанда,
Алдаусыз адам өмірін түзетерлік
Әділет, ынсап, мейірім бар ма адамда? [6].

Жасандылық, мақтаншақтық, даңғойлық, ысырапшылдық пен қанағатсыздық сияқты жаман қасиеттерден арылуды мемлекеттік деңгейде

көтерудің мәні зор. Аталған теріс мінездердің зиянын жеке қазақ қана емес, бүкіл қазақ халқы сезінуде. Мақатаншақтық пен даңғойлық өзара жарысқа соқтырады. Бұл трыдан жарысқа түскендер тоқтамай, дәулетін одан әрі арттыру үшін қылмысқа баруы мүмкін. Мемлекет қаржысын ұрлап, жол жөндеуге, болмаса белгілі бір нысанды салуға берілген қаржының көп бөлігін жеке қалтасына салып, тиісті объектілер дұрыс салынбауы мүмкін. Жеке адам мінезінің қоғамға тигізер зиянының орасан екеніне қазіргі қоғамда мысалдар жетіп артылады.

Әлем картасындағы ұлттық бірегейлікті сақтау үшін «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» атты бөлімде қазақ мәдениетінің дара сипаты мен ешкімге ұқсамайтын, қайталанбайтын дара мәдени мұраны сақтау, әлемге насихаттау Қазақ елінің дамыған мәдениетті елдердің санатынан көрсетеді. Осыған дейін ұлттық өнерге қамқорлық мемлекеттік деңгейде жүргізілуі тиіс. Бұл туралы Алаш ілімінде үлкен концепциялар бар. Еуропа халқының биік мәдениетінен үйрену, төл өнер мен мәдениетті сол деңгейге жеткізе дамыту барысында Алаш арыстарының барлығы бірдей жанкештілікпен қызмет етті. Әдебиеттің барлық жанрларын дамыту үшін мемлекет қайраткерлері Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, С.Сәдуақасов, Қ.Кемеңгеров сынды қайраткерлер негізгі істеріне қоса сөз өнерін жазумен және шығармаларды аударумен, олардың теориялық аспектілерін жасаумен, сын жазумен айналысқаны белгілі. Аз ғана уақыттың ішінде қазақ қаламгерлері әдеби-эстетикалық тұрғыдан Еуропа әдебиетінің озық үлгілерімен қатар тұра алатын нағыз көркем шығармалар жазды. М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Б.Майлин, М.Әуезов сияқты алыптар поэзия мен проза жанрында таңқаларлық биіктерді бағындырды. Өз заманының бейнесін жасап, образдар жүйесін дүниеге келтірген қаламгерлердің шеберлігі қазіргі қаламгерлерге де үлгі болуы керек. Аталған ақын-жазушылардың шығармаларынан өз заманының ащы шындығы шынайы көрініс тапты. Ол кезеңнің Шолпан, Ақбілек, Мырқымбай, сыздық, Ғайша сияқты кейіпкерлері өз кезеңінің қайталанбас кейіпкерлері жасалды, сондай қоғам бейнесі жинақталған шынайы бейнелер қазіргі кезең әдебиетінде болуы керек. Қаламгерлер қоғамның бар болмысын ашатын дара бейнелер жасаса құп болар еді. «Әлем бізді қара алтынмен немесе сыртқы саясаттағы ірі бастамаларымызбен ғана емес, мәдени жетістіктерімізбен де тануы керек. Бұл жоба нені көздейді? Бірінші, отандық мәдениет БҰҰ-ның алты тілі – ағылшын, орыс, қытай, испан, араб және француз тілдерінде сөйлеуі үшін мақсатты ұстаным болуы шарт» [5].

Қазақ әдебиетінде әлемдік мәдени мұраға қомақты үлес болып қосылатын озық шығармалар жинақталды. Осы дүниелерді әлемге танытып, халқымыздың ұлттық характері мен болмысын, оның ұлт ретіндегі келбеті мен мазмұнын әлемге таныту маңызды шаруа қатарында тұр. Қазіргі кезеңде бұл мақсатта жүргізіліп жатқан жұмыстар бар болғанымен әлі бай мұраны анықтауда жеткіліксіз. Алаш арыстары қазақ халқының дамуы үшін өзге халықтарға олардың жетістіктерін меңгеруге ұмтылса, ендігі қазақ халқы өзінікін өзгеге танытуға күш салуы тиіс. Рухани жаңғырудың басым бағыттарының бірі ретінде көрінген бұл мәдениетті таныту заманауи Қазақ елінің мәдениет пен өнер саласында да өзіндік орныны айқындап, мәдени дамудың эволюциялық даму көшінен кері қалмауға орайласады. А.Құнанбаев, М.Мақатаев шығармалары ағылшын, француз тілдеріне аударылып, Париж бен Нью Йоркте жарық көргенде қайта туылғандай қуанған едік. Заманауи ақын-жазушылардың еңбектері испан тіліне аударылып, былтыр таныстырылымы болған еді Испания астанасында. Дұрыс ниет халқымыздың шын мәдени биігін танытатын нағыз шығармалар іріктеліп, абыроймен атқарылса қазақ халқының олжасы көп болмақ. Шығармашылық сапасы төмен пысықай қаламгерлердің шығармалары емес, нағыз өнер туындысы болып табылатын шығармалар ғана сүзгіден өткізіліп,

сапалы аударма жасалып, шет елдерге таныстырылуы тиіс. Қорыта айтқанда Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Халық тарих толқынында» атты кітабында Алаш қайраткерлерінің қызметіне жоғары баға береді: «XX ғасырдың басында ұлттық нығаю идеясын ұсынған рухани-зияткерлік таңдаулы тобы қазақ ұлттық идеясын жасау міндетін өзіне алды... Ұлттық саяси ұйымды құру фактісінің өзі біздің отандық тарихта соңына дейін саналы түрде меңгерілген жоқ. Кезінде „Алаш“ партиясының жетекшілері ұсынған көптеген қағидалар бүгінгі күні де өз маңызын сақтауда. Бұл қазақ қоғамының бірте-бірте ауысуын және қазіргі, ақиқатта бейімделуін өзінің мақсаты етіп қойған ұлттық ұйым емес, саяси ұйым болды» [7]. Алаш арыстарының мақсаты мен Рухани жаңғыру бағдарламасындағы барлық мәселенің сабақтасып жатқаны 100 жыл бұрынғы қазақ даласының Қазіргі қазақ даласындағы көрінісіндей дамып, гүлденіп, бақытқа жеткендігінің екі шегі іспетті. Бір ғасыр бұрын басталған ұлт-азаттық күрес енді ғана толық жеңіспен аяқталды. Осы арада қалық өткен өткелдер, халық асқан асулар екі мұрат - Алаш мұраты мен Тәуелсіздік мұратының біртұтас екендігін паш етті.

Алаш қозғалысына 100 жыл толғанда қазақ қоғамының дамуына бағыт беруші, жол нұсқаушы оның идеясы өзекті болып отыр. Тәуелсіз ел болғанымызға жиырма бес жыл өтсе де Алаш идеясы күннен күнге аса қажетті болып, бүкіл қазақ баласының аузынан түспей, қайта ерекше жаңғыра дауысы ерекше жарқын болуда. Оның екі себебі бар., Біріншіден , тәуелсіздік нығайған сайын еркіндік пен азаттықтың жүзі жарқын бола түседі. Екіншіден, мемлекетті құруда Алаш идеяларының қажеттілігі ерекше сезіліп отыр. Қайбір мемлекет болмасын оның сүйенетін рухани негізі болу керек. Сол рухани құрғамырымыз бір ғасыр мемлекет құруға талпынған Алаш азаматтарының ойы мен идеясы және іс-әрекеттері екендігінде күмән жоқ.

Заманауи Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдарда дамыған шетелдік мемлекеттердің дамуын зерттеді. Сингапур, Малайзия тағы басқа ерекше озық мемлекеттердің даму ерекшеліктерін негізге ала отырып дамуды көздеді. Бірақ даму мәселесі қайбір мемлекеттің өзіндік ерекшеліктерне байланысты екендігі анық. Сондықтан бір мемлекеттің даму моделін екінші мемлекет тұтастай көшіріп ала салу мүмкін емес. Сондықтан тәуелсіз Қазақстан да болашақты бағдарлау үшін талай ізденістерді өткерді. Ол ізденістер қоғамдық-әлеуметтік, саяси-экономикалық дамудың түрлі салалары мен бағыттарында қолданылып, ел дамуына игі әсер еткендігі анық. Ел дамуының темірқазығындай ұлт қайта өрлеуінің негізгі бағыты әр ұлттың өзіндік ерекшеліктеріне орай әр халыққа дербес болады, оны шеттен алу мүмкін емес. Осы мекемет құрудағы ізденістер көптеген мемлекеттік бағдарламалардың пайда болуына негіз болды. Оның соңғысы Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары. Бұл жоспар Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығымен бекітілді. «2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарын әзірлеу кезеңі адамзат тарихындағы соңғы жетпіс жыл ішіндегі ең ауыр жаһандық қаржылық-экономикалық дағдарыстың басталу уақытына дәл келді. 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарын әзірлеу кезінде әлемдік немесе өңірлік дағдарыстың жағымсыз салдарларына ұлттық экономиканың орнықтылығын арттыруға бағытталған шаралардың жүзеге асырылуына баса көңіл бөлінді.» Бұл мемлекеттік бағдарламалар белгілі бәр жылдар арасын қамтып, сол кезеңдегі мемлекет дамуындағы аса өзекті проблемелерды шешуге бағытталатындығы анық. Мысалы 2020 мемлекеттің стратегиялық жоспарында бес басым бағыт болды. Олар экономикалық-инвестициялық, халықаралық және өндірістік,

сонымен қатар тұрмыстық-әлеуметтік мәселелерге назар аударылды: дағдарыстан кейінгі дамуға дайындық; индустрияландыру және инфрақұрылымдық даму арқылы әртараптандыруды жеделдету есебінен орнықты экономикалық өсімді қамтамасыз ету; болашаққа инвестиция – орнықты экономикалық өсім, өсіп-өркендеу және қазақстандықтардың әлеуметтік әл-ауқатының жетістігі үшін бәсекеге қабілетті адам капиталын арттыру; тұрғындарды сапалы әлеуметтік және тұрғын үй-коммуналдық қызметімен қамтамасыз ету; ұлтаралық келісімді, қауіпсіздікті, халықаралық қатынастардың тұрақтылығын нығайту. Қазіргі дамуымыздың негізі ретінде айқындап алған стратегиялық бағдарламамыз 2050 жылдарға дейінгі аралықты қамтиды. 2020 жылға дейінгі даму бағдарламаларының көп принциптері жаңа бағдарламаларда да көрінеді. Оған қосымша кәсіпкерлікті дамыту, әлеуметтік жауапкершілік пен заманауи білім беру жүйесін енгізу, экономикалық прагматизм мен жаңа Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру. Осы бағдарламалардың өзектілігі анық, елдің дамуына септесетіндігі де белгілі. Жаңа мемлекеттік идеология деңгейіне жетпеді. Мемлекеттік идеология туралы « Біздіңше, мемлекеттік идеология деген ұғымды сенім деген ұғыммен синоним ретінде қарастырған жөн. Егерде, қоғамның мемлекет жүргізіп отырған саясатына сенімі болса, онда басқару жүйесінің де өмір сүру ғұмыры ұзақ болады. Осыған байланысты, идеология ұғымының үлкен мәнде қаралатынын біз мойындауымыз қажет. Саяси ойлар тарихынан көретініміздей, адамзат баласы жүріп өткен қоғамдық дамудың кез келген формациясында сол қоғамға тән құндылықтар жүйесінің қалыптасып, өмір сүретінін байқаймыз. Көптеген ғалымдар мемлекеттік идеология абсолютті болмаса да, белгілі бір дәрежеде қоғамдағы құндылықтар жүйесін қалыптастырушы күш ретінде болуы қажеттігін мойындайды. Француз халқының ұлы ағартушысы Антуан де Траси «идеология» терминін алғаш рет ғылымға енгізіп, «пікірлер туралы ілім» – деген анықтама береді [1, 21 б.]. Өзінің «Идеология элементтері» атты еңбегінде идеология – қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ететін жақсы іс-әрекетке толы қасиеті бар адамдарды тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады деп атап өткен.» деген пікірлердің негізінде мемлекеттік идея ол тұтас мемлекет дамуының бағытын айқындаушы сенім мен бағыт деп ой түюге негіз бар. Белгілі бір салаларды қамтып уақыт шамасы тұрғысынан да өлшеулі болғандықтан олар мемлекеттік идея орнын толықтыра алмағаны белгілі. Мәңгілік ел идеясы біздің терең тамырымыздан осы күнде қайта жаңғырды. Түркі өркениетінің қайта жаңғыруы бүкіл түркі баласының бірігіп, қайта өрлеуіне әкеліп отыр. Бұл мемлекеттердің саналы түрде жеткен жетістігі ғана емес эволюциялық даму заңдылығы ұсынып отырған әлемнің үрдістер негізінде пайда болған атбиғи ұлы төңкерістер екендігі анық. Соңғы санаулы жылдардың ішінде өріс алып отырған әлемдік геосаяси өзгерістер негізінде өзімен өзі қалыптасып жатқан ұлы өзгерістер біздің мемлекеттік дамуымызға да түзетулер мен толықтырулар енгізіп жатыр. Оның негізі өзара бірі бірімен сабақтасқан мәңгілік ел идеясы мен оның орындалуының бағыт-бағдарын ұсынған – Рухани жаңғыру бағдарламасы. Әлемдегі техникалық прогресс негізінде пайда болған жаһандану үрдісі ұлттық мемлекеттерге қауіп төндіріп отырғаны белгілі. Сондықтан осындай алапат үрдісте өзін өзі жоғалтып алмай, мемлекет құру үшін тамыр керек екендігі анық. Сондықтан соңғы кезеңдерде тамырды іздеу мемлекеттік деңгейге де жетті. Елді ел қылатын экономика мен өндіріс қана емес, оның табиғи болмысы мен ұлттық дүниетанымы. Қазіргі кезеңде экономика емес, идеология мәселесі алғашқы орынға шығып отырғандығы байқалады. Бүкіл халықты біріктіріп, оны алға оздыратын ұлттық идеология қажеттігінен туындап отырғандығы белгілі. Осы бағытта бізге үлгі болатын алаш

азаматтарының ниеті мен іс-әрекеті мен білім-тәжірибиесі. Сол үшін қазақ халқының мемлекеттігінің алғашқы тәжірибиесін өткерген алаш арыстарының ой-пікірлері әрекеттеріне қажеттілік өзінен өзі туындап отырған табиғи қажеттілік. Өйткені нағыз мемлекет құрудағы Алаш қозғалысының мақсаты қазіргі қазақ қоғамының мақсатымен сабақтасып жатыр. «Алаш партиясының Алаш партиясының басты мақсаты – қазақ еліне өзін-өзі басқару мүмкіндігін беретін мемлекеттік жүйе құру, яғни оның ұлттық мемлекеттікке құқы бар екендігін метрополияға мойындату, ал түбінде дербес мемлекеттікке қол жеткізу, қазақ жеріне ішкі Ресейден қоныс аударушылар толқынын тоқтату, әлемдік озық тәжірибеге сүйене отырып қазақ қоғамы жаңа өмір сұранысына сай өзгерту (модернизация), демократиялық принциптерді қадір тұтумен бір мезгілде, әсіресе, білім мен ұлттық мәдениеттің өркен жаюына жол ашу болды» [2]. Заманауи Қазақстанның дамуының негізгі бағыты үстіміздегі жылы жарияланған ҚР президентінің Рухани жаңғыру бағдарламасы. Тәуелсіздікті жариялау, оны нығайту жолында түрлі кезеңдерді бастан өткерген Қазақстан үшін қазіргі кезеңде ұлттық идентификациялану мәселесі тұр. Ұлт ретінде жойылу қаупін сейілту ондаған жылдардың еншісіндегі мәселе. Оған себеп бірінші халықтың ұлттық санасының пісіп жетілуі және экономикалық-әлеуметтік қуатының артуы. Ұлттық саләсана жетілмей мемлекет құру мүмкін емес. Экономика мен әлеуметтік әлеуеттің артуы тәуелсіздік кепілі бола алмайды. Мұндай жағдайда тәуелсіздіктің өзіне қауіп төнетіндігі анық. Алаш кезеңі мен заманауи Қазақстанның тәуелсіздікке жасаған қадамдарында сабақтастық бар. Алаш қозғалысының мемлекеттікті жүзеге асыра алмау себебі, халықтың басым бөлігінің сауатсыздығы. Ал қазіргі Қазақстанда ұлт аса маңызды мемлекеттік доктриналардың дер кезінде жүзеге асыуына кедергі болып отырған өз қағынан өзі жеріген нигилст қазақтардың әлі де дербес ұлттық мемлекеттілікті жат көруі. Сонымен қатар геосаяси мәселелердің ушығып, тіпті агрессиялық, зорлықшыл сипат алуы екендігі жасырын емес.

Ресей империализмі түркі тектес халықтардың бірігуінен қорыққан. Бұл үрдіс қазіргі кезеңге дейін сақталып келеді. Алашорда париясын құрып, саяси санасы мен азаматтық позициясы күшейген кезеңде бұл түркі халықтарының ұраны болған ұғымды биікке көтеріп, елдікті ойлаған арыстарымыз империализмге шын қауіп төндірді. Олай болса, қазақтарда Алаш ұғымына қатысты дүниетаным өзге түркі тектес халықтарға қарағанда тереңірек сақталған және онда далалық өлкеде еркін көшіп-қонып жүрген тәуелсіз көшпелі тұрмыс ардақталатын сарын сақталған. Алаштың түркілік тамыры оның атауында бедерленген.

Дүниетанымның бірізділігі көшпелі халықтардың сыртқы жауға бірге тізе қосып күресу үміті мен тілегіне де сүйеу болады. Көшпелі түркі халықтарын, яғни «алашты» бір шаңырақ астына біріктіруге ұмтылу көрінісі қазақ тарихында бірнеше рет орын алған еді. Айталық, ХУІІІ ғасырдың соңғы ширегінде хандық билік пен отаршылдық езгіге қарсы көтерілістің жетекшісі Сырым батыр көшпелі тіршілік ететін алты алаш халқын-қарақалпақ, сарт, өзбек, қазақ, түркмен, естектерді(башқұрт) орыс үкіметіне қарсы бірігіп күресуге шақырғандығы туралы аңыз сақталған. Заманауи Қазақстан өзге түркі мемлекеттерінің барлығымен ынтықтасып орнатып, тығыз рухани және іскерлік қарым- қатынас орнатып, ол жылдан-жылға нығайып, өркендеп келеді. 100 жыл бұрын Кемал Ататүріктің кемел саясатына қызғып, оны қазақ халқы үшін де армандаған еді алаш арыстары. Бұл қазір біздің мемлекеттің сыртқы саясатындағы басты бағыттардың бірі болып отыр. Түркі халықтарының мұндай интеграциясы өзара тиімді қарым-қатынас орнатып, ғасырлар бойы сенімді және өзара

қолдауға негізделгендігінің көрінісін түркі халықтарының бүгін қарым-қатынасынан байқауға болады.

Қазақ халқының ұлттық болмысы мен дүниетанымын өзгелерден ерек ететін бауырмалдығы мен тараған түп тамырға адалдығы Әлихан мен Тұрар бастаған қазақ зиялыларының барлығының жүрегіндегі аялаған арманы, өмірінің ең басты мұраттарының бірі болды десек артық айтқандық емес. Қазақ халқы ғана емес өзге тамыры бір түркі халықтарының азаттығы бүкіл алаш арыстарының саяси-рухани шамшырағы еді. XX ғасырдың басында арман болып, ымырасыз күрес жүргізген мұрат бүгінгі өмірдің шындығына айналды. Қазақ елінің латын қарпіне көшетенін жариялаған тұста қазақ халқы тәуелсіздіктің жаңа арнасына ауысқанын түсініп, ерекше толқуда. Қаріп қай бір халықтың болмасын өмірі мен тағдырын айқындайтын үлкен қоғамдық-әлеуметтік, саяси-тарихи мәселе екендігі анық. Халықтың рухани тәуелсіздікке жасаған үлкен қадамы. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық» [3] деп айтқан еді. Оны көпшілік саясаткерлер түркі дүниесімен бірігуі ретінде бағалап отыр. Бұл да жазу мәселесінің негізгі факторының бірі екендігін ешкім жоққа шығармайды. Елбасы бұл қадамның ел болашағы мен жас ұрпаққа беретін үлкен пайдасы мен маңызын жете бағалап, әлемдік өркениеттен қалмаудың жолы ретінде көрсетіп берді. Ұлттық кодтың да осы тамырда тарап, бірге соғып жатқандығы анық. Түркі дүниесі әлемдік өркениеттің тірегі ретінде көрінері анық. Өйткені оның саны мен сапасы да осы өркениеттің белгілі бір бөлшегі ретінде биіктен көрінері сөзсіз.

Бүкіл қазақ баласы қуанып, ұлт болып ұйысқан, жұдырық болып түйілген латын әліпбиі жат емес. 1929-1940 жылдар арасында енгізіліп, халық игеріп, әлеуметке тереңдеп енген еді. «1929 жылдан бастап түркітілдес мемлекеттерде латын әліпбиіне көшу туралы биліктің шешімі болған. Бірақ әртүрлі себептермен Орталық Азиядағы 5 мемлекеттің ішінде Қазақстанда латын әліпбиіне көшу кешеуілдеген. Сондықтан 1928 жылдың аяғына қарай бұл істі қолға алу туралы Орталық комитеттің арнайы қаулысы болады. Соған байланысты 1928 жылдың желтоқсан айында сол кездегі астана Қызылордада конференция өткен болатын. Отырыста латын әліпбиін жақтаушылардан құрылған «Жақ» қоғамының ұсынысымен жаңа әліпби талқыға салынады. Басқосу өткеннен кейін мемлекеттік комиссия құрылып, ол Ораз Жандосовтың басшылығына жүктелді. Ораз Жандосов – өзіне тән іскерлігімен, ойшылдығымен жұмыстың тез арада жолға қойылуын мемлекеттік, республикалық деңгейде орындалуына мұрындық болған кісі. Бұл жұмыс кешенді әрі жүйелі түрде жүзеге асқан болатын. Оның ішінде жаңа әліпбиді оқытушыларды даярлау, қазақтар шоғырланған елдімекендер мен аймақтарға жіберу, арнайы аудиториялар дайындау сынды жұмыстардың барлығы сол қаулы аясында жүзеге асты. Сондықтан латын әліпбиіне көшу бізге жаңалық емес. 1929-1940 жылдар арасында ресми түрде қазақ тілі латын әліпбиін қолданып, ресми құжаттар, хаттамалар, газет-журналдар мен кітаптар латын әліпбиімен басылып шықты» [1].

Латын әліпбиінің халыққа беретін игілігі қандай? Ол бүкіл түркі баласының бірлігіне бағыттайды. XX ғасырдың басында алаш арыстары армандаған түркі бірлігі түркі өркениетіне жол ашады. Ежелгі түркі мемлекетінің айбыны мен қуаты бүкіл әлемді таңқалдырған-ды. Бұл туралы М.Жұмабаевтың «Орал тауы», «Алтай» сияқты өлеңдерінде шабытпен жырлағаны белгілі. Бұл сипатты түркі халықтарының бірлігін дәріптеген өлеңдер барлық түркі

балаларының әдебиетіндегі негізгі тақырыптардың бірі болды. Түркі халықтарының бірлігінен қорыққан Ресей империясы кейін кирилл таңбасына мәжбүрлеп енгізгені белгілі. «Сол секілді нағыз рухани репрессия – түркі халықтарына ортақ латын әліпбиіндегі қазақ мемлекетін 1940 жылы бір күнде империалистік мақсатпен орыстың шовинистік кириллицасына өткізіп жіберуі болатын. Енді міне, осы рухани репрессияның зардабын жоюдың алғашқы қадамдары жасалып, Қазақ мемлекеті 2025 жылы қайтадан Латын әліпбиіне өтетін болды! Ұлттық рухани отарсыздану латын әліпбиіне көшу әрекетімен басталды!» [2] Жетпіс жыл бойы Қазақ халқын езген отарлық саясаттың соңғы бұғауы кирилл әлібиі тіліміздің төл табиғатына зиян келтіріп, жазылу мен айтылу мәселесінде тіпті алшақ кетіп, айтылу жүйесі өрескел бұзылғаны белгілі. Кей қазақтар өзінің аты-жөндерін ұлттық негізде қабылдай алмайтындай деңгейге жетті. Ата-тегің ұлттық жүйеге аударуда осы кедергінің бар екені жасырын емес. Латын әліпбиіне өту осы негізгі проблеманы шешудің ең тиімді жолы екені анық. Толық тәуелсіздік ең алдымен аты-жөнімізді ұлттық жүйеге көшіруден басталатынын теріске шығаруға болмайды. Сондықтан елге белгілі азаматтар аты-жөндерін қазақшалап, латын әліпбиімен жазу арқылы өзге жұртқа өнеге көрсеткені орынды. Сонда қазақ тілі мен латын әліпбиінің ертеңіне күмәнмен қарайтын кей азаматтардың күдігі сейіліп, ұлттық санаға оралу жолы жеңілдер еді.

Латын әліпбиіне ауысқанда әлемдік өркениеттің есігі айқара ашылып, қазақ ғылымын дамыту тиімді болмақ. «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты» [2]. Еліміздің даму бағыты мен ерекшелігі ғана емес бүкіл әлемдік трендтің өзі латын әліпбиінің қажеттілігін айқындап отыр. Қазақ мемлекетінің іргетасын қалаушы жас ұрпақ әлемдік дамудың көшінен кейін қалмау үшін, жастарды әлемдік білім мен ғылымның нәтижелерін кең қолдану керек. Ол тек латын әліпбиі мен ағылшын тілі арқылы жүзеге асады.

Рухани жаңғыру бағдарламасын әр қазақ баласы қолдап отыр. Өйткені бұл ел үшін аса маңызды рухани-әлеуметтік, саяси-тарихи мәселе болып келгені анық. Биыл Алаштың 100 жылдығымен бірге жарияланып отырған рухани жаңғыру Тәуелсіздік үлкен бір белесі, шешуші кезеңі. Қазақша сөйлейтін қазақ баласы осы мәселені түсініп, тәуелсіздік алғанан кейінгі 25 жылда тағы бір мерейлі қунысқа кенелген жайын бүкіл мерзімді баспасөз бен түрлі ұйымдарда басқосуларда өтіп жатқан осындай дөңгелек үстелдерде, жиындардан байқалып отыр.

Жаңа әліпбиді жасақтауда ең негізгі назар аударар мәселе - қазақтың барлық төл дыбыстары енген ұлттық әліпбиі болуы керек. Сондықтан бір әліпбиден екіншісіне өту емес, қазақ жазуына реформа жасау деп түсінген дұрыс. «Ел бүгіншіл, менікі – ертең үшін» деген екен Ахмет Байтұрсынұлы. Біріншіден, қазақ тілінде қанша төл дыбыс бар, соның басын ашып алу керек. Қазақ тілінде 9 дауысты дыбыс, 17 дауыссыз дыбыс, бас-аяғы 28 дыбыс бар. Яғни, бізге керегі 28 таңба. Оған кірме дыбыс кіріп кетсе, бүкіл жүйе бұзылады.

Қазіргі кезеңде Қазақстанда қазақ халық саны 70 пайыздан асты. Бұл кезеңде тәуелсіздіктің соңғы асуы, ұлттық мүддені қорғаудың басты тетігі – латын әліпбиіне көшу. Біз көпұлтты мемлекет денегмен, енді ұлттық мемлекет ретінде ұлттық мүддені алға шығаратын шақ жетті. Әлемдік елдердің көпшілігі өз ұлттық мүддесін қорғау арқылы ғана үлкен жетістіктерге жетіп, мемлекет ретінде толық қалыптасқан. Түркия құрылған кезде түріктер 30 пайыз ғана болғанда Ататүрік «Бұл түріктер құрған мемлекет, сондықтан бұл жерде бәрі түрікше болады. Түрікше сөйлеген адам ғана – түрік» депті. Ұлттық идеология

салтанат құрып, ұлттық мүдделер бір мақсатта дамыту қажет. Латын әліпбиіне көшу шын мәніндегі ұлттық сананың жаңғыруы. Жаңаша жазу- жаңаша ойлау, жаңа интеллектуалдық деңгейге көшу. Латын әліпбиімен жадымыз жаңғырып, құл болған кезең санамыздан жоқ болады. Санамыз тазарып, әлемдік өркениетке еркін қосылып, терең сіңісетініміз анық.

Қыркүйек айында көптен күткен латын әліпбиінің алғашқы нұсқасы таныстырылды. Елбасының өзі ерекше назарда ұстап отырған бұл мәселеге көпшіліктің қызығушылығы ерекше болды. Бүкіл ақпарат құралдары мен әлеуметтік желі, барлық қоғамдық ұйымдар мен орындарда осы мәселенің талқылануы қазақ халқының әрбір азаматының латын әліпбиі бойынша өзіндік көзқарасының негізділігі мен қызығушылығының ерекшелігіне назар аудартты. Бірақ әліпби жасаушы топтың нұсқамсы көпшіліктің көңілінен шықпай, өз ұсыныстары мен нұсқаларын жолдаушылар ұсынылығын жобаға қарсылық білдіріп, оның нәтижесінде екінші нұсқа жасалуы ұсынылды.

«Мемлекеттік тілдің бірыңғай стандартты әліпбиінің нұсқасын таңдауда ең алдымен ғылыми принциптер негізге алынды. Соның нәтижесінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне, жалпы әліпби түзудің теориясы мен практикасына құрылған нұсқа таңдап алынды. Біз латын әліпбиіне көшу бойынша комиссия мүшелері ақылдаса келіп 25 дыбыстан тұратын әліпби нұсқаларын жасап шықтық. Онда қазақтың ң, қ, ғ, ө, ә қатарлы дыбыстық таңбаларын латын әліпбиінде қалай жазылатындығы көрсетілді. Мысалы ә – ae, ө – oe, ғ – gh, ч – ch, ж – zh, ш – sh, ү – ue түрінде қолданылуы қиындық тудырмайды. Ал орыс тілінен енген ц, ф, х, в секілді әріптер де латын әліпбиінде қолданыс табады» деді Ербол Тілешов» [3].

Бұл әліпби жасаушы топтың тіл ерекшелігін ескермей, технологияға басымдық берілгенін негізгі қателік ретінде таныды көптеген қарсы пікір білдірушілер. Бұл жабаға қатысушы ғалымдардың өзіндік ұстанымының болмауы олардың кәсіби мамандығының филология ғылымының өзге саласы болуында. Сондықтан тіл заңдылығын Байтұрсынов сияқты терең меңгермей, сапалы, барлық халықтың көңілінен шығатын, тіл ережесін қатаң сақтайтын, әрі кирилл кезеңінде зардапқа ұшыраған тіл заңдылығын жөндейтін нағыз қазақ әліпбиін жасау мүмкін емес.

«Екіншіден, ең бастысы диакритикалар төл дыбыстарымызды сақтауға толық мүмкіндік пен кепілдік бермейді. Себебі мобильді телефондар, смартфондар, планшеттер, ноутбуктар, компьютерлер бүгінде жазудың құралына айналғанда және олар бізге әлемнің түкпір-түкпірінен келетіндіктен, олардың пернетақтасында 26 таңбадан тұратын латын таңбалары ғана орналастырылады. Пайдаланушылар осы бар таңбаларды ғана қолданады. Егер біз латын графикасындағы жаңа әліпбиге диакритикалы таңбаларды енгізетін болсақ, онда көпшілік көп қолданбағандықтан, қазақтың төл дыбыстарын жоғалтып алуымыз мүмкін. Қазірдің өзінде Ә-ні А-мен алмастыру, Қ-ны К-мен алмастыру, сол сияқты Ғ, Ң, Ө, Ұ, Ү, І дыбыстарын жазбау, әсіресе жастардың арасында жиі байқалады» [3]. Е.Тілешовтың сөзіне салсақ бүкіл тіл заңдылығы тек пернетақтаға бағындырылуы керек сияқты. Қазақ тілінің өзіне тән үндестік, ассимиляция, айтылу мен жазылу айырмаларына қатысты ой-пікірдің болмауы да әліпби жасаушылардың тіл білімінің заңдылықтарын жете түсіне алмағандығын байқатады. «Үстіміздегі жылы 11 қыркүйек күні қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламаларын іске асыру жөніндегі ұлттық комиссия қазақ-латын графикасына қатысты өз жобаларын парламентке ұсынды. Осы жоба газеттерде жарияланғаннан бері менен маза кеткендей. Өйткені ол жобада қазақ тілі дыбыстарының ерекшеліктері ескерілмеген. Егер бұл жоба осы күйінде қабылданар болса, төл дыбыстарымызды жоғалтып алу қаупі бар. Қазақ-латын әліпби жобасын әзірлегендер көңілдеріне келмесін, не мектепте, не жоғары оқу

орындарының бірінде қазақ тілі дыбыстары жөнінде бір күн де сабақ беріп көрмеген, қазақ тілі дыбыстарының қыр-сырын жете меңгермеген адамдар сияқты. Мұны айтып отырған себебім: 1-сыныпқа келген балаларға А әрпін «а» дыбысының таңбасы деп, Е әрпін «е» дыбысының таңбасы деп үйретіп алғаннан кейін, «ал енді осы екі әріпті қосып айтсаңдар Ә дыбысы болады» деп мен оларға қалай айта аламын, не деп түсіндіремін?! Егер солай деген болсам, «Ағай-ау, А мен Е-ні қоссақ, Ә емес, АЕ болмай ма?» десе, мен не деймін?» [2]. деген азаматтың пікірінен бұл нұсқаның деңгейінің төмендігін, тіпті еш негізге сай келмейтінін байқауға болады. Бүкіл қауымның ойы мен сезімін айна қатесіз жеткізген ғалым өз нұсқасын да ұсынады. Латын әліпбиінің өз нұсқасын жасаушылардың көпшілігі тілі білімі маман ғалымдары. Олар кәсіби деңгейінің төмендігінен жіберіліп отырған өрескел қателер ғалымдар тарапынан басқаша реакция тудыруы мүмкін емес еді.

12 қазанда Астанада өткен баспасөз конференциясында Шаяхметов атындағы тілдерді дамыту республикалық үйлестіру-методикалық орталығының директоры Ербол Тілешов пен Байтұрсынов атындағы тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, профессор Әлімхан Жүнісбек 32 әріптен тұратын латын әліпбиінің жаңа нұсқасын ұсынған. Онда қазақ тіліне ғана тән кейбір дыбыстарды апостроф (дәйекше) арқылы белгілеу ұсынылған. Әліпбидің екінші апострофты нұсқасы бекітіліп, оны үйрету жұмыстары басталып та кетті. Өзбектердің тілді компьютерге икемдеуге негізделген қателігін біз де айналып өте алмадық. Біздің де әліпби жасаушылар тобы пернетақтаны басым назарға алып, тілдің заңдылықтары ескерілмей отыр. Мұндай апострофты өте көп әліпби жер бетінде біреу, ол бізде ғана. Ол біздің болашағымыздың бастауына балап, тарихи маңызды мәселе, ұлттық серпіліс деп таныған жаңа әліпбиіміз. «Өзбектердің қателігі олар авторитарлы жолмен өтті және тілдік ерекшеліктерді ескерген жоқ. Көптің ықпалы болмаған соң ең жақсы деген жобаның өзі ақсап жатады» [1]. Ал Қазақстан бұл реформаға ұзақ дайындықпен келді. Алғаш 2007 жылы көтеріліп, 2012 жылы тағы еске алынып, 2017 жылы нақты қадам жасалып отыр. Халықтың көп күткен шешімі әрбір қазақты шын қуантқаны анық. Бірақ әліпби жасаушы ұйым мен оның қызметкерлерінің әліпбидің екі нұсқасы да халықтың көңілінен шықпай отырғаны бүкіл халықтық талқылау барысында байқалып отыр. Алғашқы қостанбалы нұсқа да, соңғы апострофты нұсқа да қазақ тілін емес, пернетақтаны басшылыққа алғандығын тіл ғалымдар да, өзге жанашыр азаматтар да айтып, жазып жатыр. «Ал апостроф ағылшын және латын графикасын қолданатын өзге де батыс тілдеріне тән таңба. Ол тілдердегі қолданылу жиілігі өте аз болғандықтан мәтін ішінде оғаш көрінбейді. Оған ағылшын, фрКейінгі жобаның да кемшіліктері жетерлік. Жобада басы артық кірме дыбыстарға арнайы таңбалар берілген және [ə], [ɛ], [и], [й], [ң], [ø], [ш], [ч], [ү], [у] дыбыстары апостроф арқылы а', g', i', n', o', s', c', u', y' таңбаларымен берілген. Кирил әліпбиі арқылы екі түймені басып жазатын *өң* сөзін бұл әліпби арқылы төрт түймені басып *o'n*' деп тереміз. Бес түймені басып жазатын *өңшең* сөзін тоғыз түймені басып *o'n's'en*' деп тереміз. Үтірлерден көз сүрінетіні соншалықты бұл жоба арнайы мақсаттарда қолданылатын фонетикалық жазуға көбірек ұқсайды. Бұл дыбыстар қазақ тілінде жиі кездесетіндіктен апострофтың да қолданылу жиілігі көбейіп, мәтіндер көзге оғаш көрінетін болады. Түбір сөздерді былай қойғанда жоғарыдағы дыбыстардың көпшілігі жалғау, жұрнақтарымызда көптеп кезігетін дыбыс таңбалары. Апостроф жеке таңба болғандықтан жазудағы үнемдеу принципіне қайшы келіп, мәтіндеріміз біршама ұзаратын болады. Қысқасы бұл жоба қабылданар болса қазақ мәтіндеріндегі төл сөздеріміз апострофтардың құрсауында қалатын түрі бар» [4].

Латын әліпбиіне көшкен екінші мемлекет - азербайжан елі. Латын әліпбиінің арқасында орыс ықпалынан әжептеуір босап, Түркия мемлекетімен жақындығы күшейгені белгілі. Ондағы жаңа ұрпақ орыс тілін білмейді, бірақ олар әлемдік даму көшінен қалып отырған жоқ. Экономикасы да, технологиясы да ілгері даму жолына түскендігін өздері де атап көрсетіп, латын әліпбиінің ұлт дамуына тигізген игі ықпалын сезіп отыр. Олар орыс идеологиясынан шығып әлемдік кеңістікке құлаш ұрды.

«Латын әліпбиіне көшудің қиыншылығы қазіргі біздің қолданып жүрген әліпбиіміз қазақтың төл әліпбиі емес, орыс тілімен араласып кеткені, бізге өзге тілден енген дыбыстар араласып кетсе онда кедергілер туындайтынын, латын әліпбиіне төл дыбыстарымызды баптап, соның аясында көшудің және қазақ жазуына тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек екенін, ол реформа үш мәселені дыбыс, әліпби және емле ережені бірдей қамтиды.» - деген ғалым Ә.Жүнісбековтың пікірі қазақ тілі бодандық жылдарда қазақ тілінің табиғи дамуының бұзылып, орыс тілінің ықпалымен артикуляциялық өзгерістерге ұшырап, тіл тазалығы сақталмағаны анық. Сондықтан ғалым латын әліпбиі тек таңба ауыстыру ғана емес, тілді түбегейлі реформа жасап, өзіндік табиғи болмысын қайтару деп ұғады.

Латын әліпбиіне көшудің қаржылық шығыны туралы пікірлер сан алуан. Қиын кезеңде қажеті жоқ деп тоқтатақысы келетіндер де табылуда. Қаржы мәселесі елдің ұлттық саяси және рухани мәселені кейінге қалдыруда себеп болмауы керек. Ұлт мүддесі мен ұрпақ болашағы үшін кемеріне келіп тұрған әліпбиді жаңартудан бас тартып, болмаса кейінге қалдыру қателік болар еді. Тоқсаныншы жылдардың басындағы үлкен қиындықтарды елемей өткен көрші мемлекеттер отырып қалған жоқ. Олардың саяси-экономикалық, рухани-мәдени дамуы кенжелеп қалмай, өзге халықтармен үзеңгілес, қтарлас келеді. Қайта біз экономиканы жолға қойып, тұрақты даму барысында іске асырғалы отырған игілікті бастаманы кейінге қалдырудың еш себебі жоқ.

«Біз араб графикасынан латынға көштік. Таза беттен бастадық. Бізге қарағанда, сіздерге жеңіл болуы тиіс. Латын графикасында кириллицамен туыстас әріптер көп. Олар христиан дінінің негізінде қалыптасқан гомогенді әліпбилер» - деген түрік ғалымдарының пікірі орынды. Расында, араб графикасымен латынның образы еш үйлеспегенмен, Түркияда маңызды мәселе – әйелдер сауатсыздығы шешілді. Ол кезде Түркия әйелдерінің 90 пайызы сауатсыз еді. Латынға көшу арқылы әйелдер арасындағы сауаттылықты көтеріп алды. Яғни, латынға көшу арқылы қазақ тілін оқымай жүргендерді оқытып алуға болады. Болашағын ойлаған орыс тілді, орыс мектептеріндегі қазақтар енді орыс жаққа алаңдаудың мәнсіз екенін түсініп, қазақша оқытып, латынша жазатын болады. Түркияда Латынға көшу әкімшілік ресурстың ығымен, Кемаль Ататүріктің күштеуімен ғана жүргізілген жоқ. Мешіт пен мұнараларға парақшалар ілініп, халық көп жиналатын, ерекше сенім артқан имамдар латын қарпі туралы уағыз оқығаны туралы деректер бар. Сондықтан Бізде де латын графикасын ұлттық идеологиямен байланыстырып, ұлттың жаңа жолын көрсету керек.

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында латын әліпбиіне көшу заман сұранысы екенін негіздеді. Латын әліпбиіне көшуде Өзбекстан, Түркіменстан, Әзірбайжан мен Түркия мемлекетінің тәжірибесі жинақталып, Қазақстан жағдайына қолайлы шешімін табуы қажет. Қазір әлемде 112 мемлекет – латын әліпбиін, 48 мемлекет – араб әліпбиін, әлемдік банк жүйесі бойынша экономикасы озық 30 елдің – 22-сі, ал экономикасы дамушы іргелі 10 елдің 7-еуі латын әліпбиін пайдаланады»- деген деректерге сүйенсек, әлемнің қаутты бөлшегі болғымыз келсе, ұрпақты әлемдік өркениеттің бел ортасында жүрсін

десек, латын әліпбиі біздің жаңа биігіміз болуы керек. Соңғы ел көкейіндегі дөп басқан жаңалық еліміздің сенат төрағасы Қ.Тоқаевтың пікірі: «Ұлттық комиссия латын әліпбиі бойынша қоғам талқылауындағы мардымды ұсыныстарды ескеруі қажет» [5]. Бұл пікір арқылы халық апаострофты нұсқаны тоқтатып, оның орнына дұрыс нұсқа енгізілу мүмкін деген үміті бар.

Елбасы тарапынан дер кезінде ұсынылған құжат. Елбасы үміті мен халық сеніміне балаған латын әліпбиіне көшу жүзеге асырылуы тиіс. Сондықтан бұл мәселе бүкіл ұлтты ұйыстырған игі шара, тарихи қадам. Қоғамдағы жас баладан, қарт ақсақалдарға дейін, оқушыдан президентке дейін ешкімді айналып өтпейтін, барлығын бірдей толғандырып, бірдей ойландырған таңба ауыстыру халқымыздың бүкіл жадысын өзгертетін концептуалды жүйе. Сондықтан халық пікірі ескерілуі қажет, тілші ғалымдар мен әліпби жасауға қатысушы әрбір азамат жауапкершілікті терең сезіну керек. XX ғасырдың басында А.Байтұрсынов арабша төте жазуға да, кейін латын әліпбиін жасауға да атсалысқаны белгілі. Ол кезең тілі білімі ғылымының енді ғана дами бастаған кезі еді. Сол кезеңнің өзінде сапалы әліпби дайындағын азаматтардың пікірлеріне ден қойып, 1929 жылы енгізілген әліпбиді негізге неге алмасқа. Сол әліпбиді жетілдіріп, пернетақтаны да ескеріп жаңа әліпби жасалу керек. Бұл біз үшін тіпті жаңа, тосын дүние емес, 1929-1940 жылға дейін халық қажетін өтей білген өте сапалы латын әліпбиі болды емес пе? Қазір неге халықтың көңілінен шығып, тілдің табиғатын терең таныған толыққанды әліпби жасау мүмкін болмжатыр деген сұрақ бар халықтың көкейінде. «Халық айтса, қалт айтпайды». Қазақ тілін пайдаланушылардың басым бөлігі қарапайым халық. Әліпби ауыстырған сәтте жоғалып кетпей ме, тіліміздің түркілік, қазақы болмысы, қазаққа ғана тән әуезді дыбыстары өзгеріске ұшырап кетпей ме деген қорқыныш бүгінгі таңда әрбір қазақты мазалап отыр. Латын әліпбиі халықты біртұтас ете ала ма? Орыс тілді және қазақ тілді болып екіге бөлінген ұлт енді жазу тұрғысынан да бөлініп, жік терендеп кетпей ме деген қорқыныш көптің көңілін алаңдатуда. «...латын әліпбиіне мемлекет түгел өте ме, әлде тек қазақ тілі ғана өте ме?»-деген басты сұрақ – елдің сұрағы болып тұр. Ертең бүгінгі халіміздей мемлекеттік тіл өз жайында- босағада, ресми тіл –орыс тілі төрде келе жатқанындай жағдай енді әліпби статусында да қайталанбай ма? Заң тілімен айтқанда, де-юре ойдағыдай екі тілдің де-факто әділетсіз статустары енді әліпбиде қайталанбайтынына кім кепілдік бере алады?» - деп толғанған азаматтың сұрағы өте өзекті. Қазақ тілді халық тілдік тұрғыда ғана емес, жазу тұрғысынан да қағажу көріп, ертең қоғамдық мәселелерде қиындыққа тап болмауы керек. Ол үшін әліпбиге қатысты қатаң заң қабылдануы керек. 2025 жылы бүкіл мемлекеттік ұйымдар мен халыққа қызмет көрсету ұйымдарының барлығы тек латын әліпбиінде жазылу талап етілмесе, кириллица қосақталып отыратын болса, латын әліпбиі керексіз болып, халыққа қажетті қызметін атқара алмайды. Сондықтан кирилл әрпіне орыс тілі сияқты статус берілмегені дұрыс. Себебі ол латын әліпбиінің терең сіңіп, кең жайылуына, қазақтың шын мәніндегі әліпбиі болуына кедергі келтірері хақ. Сондықтан бұл әліпбидің заңдық негізі күшті болуына мән беру керек. Сонда ғана орыс тілід қазақтарды шын мемлекеттікке бет бұрғанымызға сендіріп, біртұтас ұлт болып, жасампаз мемлекет құруға мүмкіндік бар.

Басты мәселе латын әліпбиін енгізу туралы жарлыққа қол қойылды, яғни негізгі шешу қадам жасалды. Жасалған нұсқаларды жетілдіру әлі көп талқыланатын мәселе. Бұл соңғы әрі бірегей нұсқа емес. Ол туралы Елбасының өзі де айтып өтті. Нұсқаларды қолдана келе олардың кемшілігі мен қателігі көрінеді. Сол тұста қапы қалмай өзгерістер енгізіп отыру қоғам мен маман ғалымдардың ісі. Сондықтан осындай қызу талқылау жалғаса беруі керек және ол өте белсенді және ымырасыз болғаны жөн. Тіліміздің табиғатына толық сай

келетін оның бар болмысын ашатын нағыз әліпби жасалмай бұл талқылау мен халықтық бақылау тоқтамау керек. «Ал Латынның үтірлі нұсқасы көзге күйік болып тұрса, ол өмірге енгенде, кемшіліетері көрінгенде, түзетіле береді. Әліпби өзгертуге болмайтын Құран емес. Өзбектер төрт рет, түрікпендер мен тәжіктер екі-үш рет қайта түзеді әліппелерін.»

«Елбасы: «Алдымен экономика, содан соң саясат» деген ұстанымын тиянақтап, енді халқымызды «тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерімізді қайта түлетуіміз керек» Олар, атап айтсақ, заман талабына сай – бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейлік, білім салтанаты, эволюциялық даму және сана ашықтығы. Осылардың дінгегі, іргетасы, мазмұны әрі формасы – тіл екені бесенеден белгілі. Олай болса, латын негізді қазақ жазуының реформасы – рухани жаңғыруымыздың белортасы, шешуші факторы, терең мәнге ие бастама. Бұл тек қана тілдің реформасы емес – діл реформасы, жанымыздың жаңғыруы, маңызды стратегиялық бағдарлама. «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде» деген ұлағатты пайымның ұлыстық, этностық шеңберінен шығып – ұлттық, мемлекеттік, азаматтық мәртебеге ие болуының айқын айғағы. Бұл – болашағымыздың тізгінін өз қолымызға алудың, Президент сөзімен айтсақ, «болашаққа бағдар», «рухани жаңғырудың» өзегі, Қазақстанның 30 дамыған елдің қатарында сап түзеуінің жарқын кепілі.» - деген әліпби жасаушы ғалым Е.Қажыбектің пікірі әліпби мен тіл мәселелесінің біртұтас екендігін айқындап, әліпби арқылы тіліміздің де тұғырына қонатындығына сенім ұялатады. Әліпби ауыстырудың саяси межесі орыс империализмімен алыстау болса, ұлттық межесі ұлт ретінде қазақ тілін біртұтас мемлекеттің тілі ретінде өз тұғырына қондыру, ұлтты ұйыстырып, Мәңгілік ел болуға бағыт алу. Қазақ халқы ата-баба жерінде өзінің тілі мен төл жазуы, шекарасы мен ұлттық рәміздері, халық сайлаған президенті бар мемлекет болғанда ғана толық азат ел болады. Өзге ұлт тілінде сөйлеп, өзге ұлт тілінде сөйлейтін адам ешқашан өз ұлтының перзенті бола алмайды. Ол да бір тамырынан айрылған қаңбақ та бір. Сондықтан ұрпағымыз көне түркілік тамырымызға берік байланған қуатты ел болу үшін осы бір қиын да қасиетті міндетті абыроймен шешу біздің елдігімізге сын.

Әдебиеттер:

1. Ибраев С. Алаш қозғалысы көшбасшыларының Қазақстандағы жерді пайдалану мәселелері туралы көзқарастары. – E-history.kz. Пайдаланған уақыты: 10.09.2017 ж.
2. Токенов.Р Алаш қозғалысы саяси және тарихи көзқарастары. – <http://stud24.ru/history/alash>. Пайдаланған уақыты: 12.09.2017 ж.
3. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. – Алматы: Алаш, 2004.– Б. 58-59.
4. Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 448 б.
5. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. – http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news. Пайдаланған уақыты: 08.09.2017 ж.
6. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 650 б.
7. Назарбаев Н. Халық тарих толқынында. – <http://e-history.kz/kz/contents/>. Пайдаланған уақыты: 08.09.2017 ж.

Усен А.А.

ОСНОВЫ ДУХОВНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ В УЧЕНИИ АЛАШ

Основы духовного возрождения в учении Алаш определяют наши текущие тенденции развития. Президент всегда был верен идеям предыдущих поколений, реализовал эти идеи в независимой стране. Это отражение развития Казахстана как независимой страны. Перевод столицы в Сарыарку, и каждый

вопрос в духовной программе, объявленной в этом году, были заветными мечтами предков. Поэтому нет никаких сомнений в том, что ядром нашего развития сегодня является идея Алаш и многовековая цель наших предков.

Ключевые слова: эволюция, идея, Алаш, процесс, концепция.

Ussen A.A.

FUNDAMENTALS OF SPIRITUAL REVIVAL IN THE TEACHINGS OF ALASH

The foundations of spiritual revival in the teachings of Alash define our current development trends. The president has always been faithful to the ideas of previous generations, implemented these ideas in an independent country. This is a reflection of the development of Kazakhstan as an independent country. The transfer of Astana to Saryarka, and every issue in the spiritual program announced this year, were the cherished dreams of ancestors. Therefore, there is no doubt that the core of our development today is the idea of Alash and the centuries-old goal of our ancestors.

Keywords: Evolution, idea, Alash, process, concept.

***

ӘОЖ 81.27 (574)

Рысбеков Т.З. – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Тезекбаева А.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: aiko.tezekbaeva@mail.ru

ҚАЙРАТКЕР БАҚЫТЖАН ҚАРАТАЕВТЫҢ АТА-ТЕГІ ХАҚЫНДА

Аңдатпа. Мақалада мемлекет және қоғам қайраткері Б.Б. Қаратаевтың шыққан ата-тегі мен өскен және білім алған ортасы, арғы аталары Әбілқайыр, Нұралы хандар сонымен қатар атасы Бисалы әкесі Дәулетжан және Б.Қаратаевтың отбасы туралы мәліметтер келтірілген.

Тірек сөздер: Губерния, Ресей мемлекеттік Думасы, реформа, Әбілқайыр хан ұрпағы, ата-тегі, шежіресі, ұрпағы.

Қазақ тарихында артына мол мұра қалдырған, еліміздің қоғамдық-саяси өмірінде өзіндік қолтаңбасын айшықтаған тұлғалар қатарында Бақытжан Қаратаев дараланып тұрады [1, 248 б.].

Бақытжан Қаратаев түп атасы – Кіші жүздің ханы Әбілқайыр, Әбілқайыр ханның Бопай ханымнан Нұралы (1710), Ералы (1720), Қожахмет (1722), Айшуақ (1723), Әділ (1730), Зылиха (1745) деген ұл-қыздары, екінші (қалмақтың торғауыт руынан алған) әйелінен Шыңғыс (1720) атты ұлы болған.

Башқұрт елінің Ресей патшалығына қарсы көтерілісіне Әбілқайыр ханның көмек беруіне байланысты көршілес екі халық арасында тату қарым-қатынас орнаған. Башқұрттардың қазақ ханына ризашылығының белгісі ретінде араларында құдалық та орын алған. Сондай достық-тұрмыстық рәсімдер нәтижесінде жасалған некеден Бақытжанның атасы Қаратай дүниеге келді.

Бүгінгі таңдағы ресми анықтамалықтарда Қаратай Нұралы ұлының туған уақыты 1771 жыл деп көрсетіледі. Сұлтан, Кіші жүздің Байұлы ру-тайпа бірлестігінің билеушісі. Әбілқайыр ханның немересі, Нұралы ханның баласы. 1826 жылы 8 шілдеде қазіргі Батыс Қазақстан облысының Сырым ауданы аумағында, Шідерті өзенінің бойында қайтыс болған. Қаратай сұлтан жасынан

Кіші жүздегі тарихи оқиғаларға белсене араласқан. 1797 жылы тамызда Айшуақпен хандыққа таласқан. Бірақ патша өкіметі Қаратайдың беделінен қауіптеніп, таққа отыруына жол бермеу әрекеттерін жасады. Нәтижесінде әуелі Айшуақ, кейін оның баласы Жантөре хан сайланды.

Ол Есім ханды өлтіргені үшін Сырым Датұлымен өштесті. Есімхан өлгеннен кейін, төңірегіне топтасқан би-сұлтандардың қолдауымен, 18-ші ғасырдың соңы мен 19-шы ғасырдың басында Қаратай хандық билікті қолға алуды және қазақтың Ресей ықпалынан шығуын көздеген әрекеттер жасады.

Ол Бөкейдің Кіші жүзге хан болуын жақтады. Оның көзқарасын Жетіру бірлестігінің беделді билері қолдады. Хандық билікке жету тұрғысынан бәсекелесіне айналған Айшуақпен және оның төңірегіне топтасқан Әбілқайырдың өзге үрім-бұтағымен күрес жүргізді. Жантөренің 1806 жылы хан сайлануын құптамады. Қаратай сұлтанды қолдайтын рулардың рубасылары мен беделді шонжарлары сол жылы губернатордың келісімінсіз-ақ оны хан көтерді.

1809 жылы 2 қарашада Қаратай хан және Орман сұлтан бас болған топ бейқам жатқан Жантөренің ауылын шауып, оны өлтірді. Сонда Қаратай қозғалысына қарсы өкіметтің жазалау отряды шықты.

1816-17 жж. жүргізілген келіссөздер нәтижесінде Қаратай қарсылықты тоқтатып, Ресей өкіметі пайдасына қызмет ету жағына шықты. Кіші жүздегі қақтығыстарды реттеу, толқуларды басу ісіне атсалысып, қаталдығымен көзге түсті. 1824 ж. тамызда Орынбор губернаторы П.Г. Эссен оны Кіші жүздің Батыс бөлігінің әкімі етіп тағайындады. Бұл жылдары, әсіресе, 1825 ж. күзде Жоламан Тіленшіұлы бастаған табын руының көтерілісін басуға тікелей атсалысты. Сол қимылдары үшін Ресей өкіметі тарапынан алтын медальмен марапатталған. Ішкі Ордада хан тағында отырған Жәңгірдің Кіші жүзді басқаруын сұрап, 1828 жылы Орынбор әкімшілігіне 66 сұлтан, старшын, би қол қойған хат жолдады.

Әбілқайырұлы Нұралы ханның башқұрт әйелінен төрт ұлы болды, олар әулеттің дәстүрін жалғастырды. Нұралының қалмақ әйелі Ырыстан туған Есім, Қаратай, Орман, Шотқара және Елтай деген бес ұлы болған. Ел аузында Нұралының осы ұлдары «бес қалмақ» деп аталады.

Солардың ішінде, Қаратай сұлтан 1806-1824 жылдар арасында Кіші жүздің ханы болған. Бақытжан Қаратаев кейініректе жазған естелігінде өзінің атасы Қаратайдың шешесі Ырыс туралы: «1771 жылы Ресейдің Еділ бойынан қашқан қалмақтармен қақтығыс кезінде қолға түскен қалмақ қызы еді», – деген дерек келтіреді.

Әбілқайыр ханның үлкен ұлы Нұралы ханның баласы Қаратай хан да қалмақ қызына үйленіп, одан Бисалы дүниеге келген [2, 14-16 б.]. Бисалы – ауқатты адам болған және өзінің сұлтан тұқымынан шыққандығына қарамастан, өте қарапайым, жағымды мінездерімен жұртшылыққа сыйлы болған адам. Қайсыбір адамды болмасын біліміне, ақыл-ойына қарап баға беріп отырған. Ал Бисалының баласы Дәулетжаннан Бақытжан, Мағзұм және Батыр атты үш ұл тарайды.

Орал облысының Қаратөбе ауылында Дәулетжан сұлтанның шаңырағында дүниеге келген Бақытжанды сол кездегі қазақы салт-дәстүр бойынша атасы Бисалы Қаратайұлы бауырына басып, тәрбиелеген. Сондықтан қазақ халқының болашақ ардақты қайраткерлерінің бірі, заңгер, адвокат Бақытжан сұлтан ресми түрде құжаттарға Бисалыұлы Қаратаев болып жазылған [3, 14-21 б.].

Б.Б. Қаратаев-қазақ тарихында есімдері ерекше аталатын хан, сұлтандар ұрпағы. Ата-бабасының өткен жолы, қазақ тарихында салған өшпес іздері Б.Б.Қаратаевтың қоғамдық-саяси көзқарасына бірден-бір септігін тигізгені даусыз.

Бақытжан Бисалыұлы Қаратаев 1860 жылы 10 мамырда (кейбір деректерде 1863 жылы) туылған деп көрсетіледі, ал Брокгауз-Ефронның 1916 жылы Санкт-Петербургтен басылып шыққан «Жаңа әмбебап сөздігінің» 14-томында, Ресей Мемлекеттік Думасына сайланған депутаттардың алфавиттік есімі көрсеткішінде «Бақытжан Қаратаев 1861 жылы туған, жоғары білімді, II Дума депутаты, мұсылман» деген деректер келтірілген.

Біз өз тарапымыздан Бақытжан Бисалыұлы Қаратаевтың туған жылын 1860 жыл дегенге тоқтаймыз, осылай көрсеткен дұрыс деп есептейміз. Себебі, өзінің естелігінде Бақытжан Қаратаев Орал облысындағы 1869 жылғы көтеріліс туралы өз ойларын айта келіп: «1869 жылы мен 9 жаста едім» деп жазуы арқылы, өзінің жасы туралы нақты дерек берді. Егер 1869 жылы Бақытжан Қаратаев 9 жаста болса, онда оның 1860 жылы туғандығы ешқандай дау туғызбайтын ақиқат.

Бала Бақытжанның қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына әсер еткен факторларды түсінуге тырысып көрейік. Ол Ресей империясының Қазақстанды отарлау саясатының күшейіп, халықтың тағдыры тығырыққа тіреліп, күйзелген дәуірінде, империяның аграрлық саясатының ажырамас бөлігі болып табылатынын патша үкіметінің қоныстандыру саясатын сәйкес жаппай орыс шаруаларын жергілікті халықтың пайдаланып отырған жерлерін тартып алып қоныстандырып, бұл қазақ қоғамына орны толмас зардаптарын тигізіп, ата қонысы тарылып, ежелден қалыптасқан дәстүрлі шаруашылықтары мен тұрмыстарының ада болып жерсіз қалған қазақта арасында жер тартысы туып, қазақ қоғамының тоз-тозы шығып, тіпті халық ашаршылыққа ұшырап, қазақ халқының басына «қара бұлт» үйірілген сонау аласапыран заманда дүниеге келіп, ер жеткен еді. Б.Б.Қаратаев ауыл мектебінде және гимназияда оқып жүрген жылдарында патша үкіметі өмірге енгізген, қазақ тұрмысына қолайсыз тиген, халық қаламаған реформаларға қарсы үлкенді-кішілі толқулар болып өткен-ді. Басқару лауазымдарынан аластатылған төре тұқымдарының жай-күйі, ондай шараның себеп-салдары, отарлық езгіден күйзелген ел тіршілігі, т.с.с көз алдында көлбөндеген сан-алуан сүренсіз жәйт біткен-оқу-білімге талпынған жас сұлтанды ойға батырмай қоймағаны анық [4, 177 б.]. Сөйтіп, XIX ғасырдың соңындағы Орал облысының қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени өмірі Б.Б. Қаратаевтың азаматтық көзқарасының қалыптасуына септігін тигізді.

1878 жылы алғаш татар мектебінен сауат ашқан Б.Б.Қаратаев Орынбор гимназиясына оқуға келді. Атасы Бисалы мен әкесі Дәулетжан қайтыс болғаннан кейін, әкесінің інісі Ахмет Б.Б.Қаратаевты Орынборға, інісі Мағзомды Қазанға оқуға жіберген еді [5]. Б.Б. Қаратаев оқуға түскен гимназия ірі көптестердің, өнеркәсіп иелерінің, орыс армиясы офицерлерінің балалары оқитын элитарлық білім ордасы болған. Бірақ, осы кезеңдегі барлық оқу орындары патша үкіметінің орыстандыру саясатына қызмет еткен болатын. Өйткені, патша үкіметінің отарлау саясаты оқу-ағарту жүйесін айналып өтпеген еді. Патшалық отарлық мақсатында жету құралы етіп орыс оқу орындарын көптеп ашуды таңдап алды. Ондағы мақсат – қазақ жастарын орысша оқытып, оларды православие дініне кіріптар етіп, орыстандыру еді.

Б.Б. Қаратаев гимназияға өзіндік ой-пікірі, көзқарасы қалыптасқан, оңы-солын ажырата білетін азамат шағында келді. Жастайынан білімге құмар қабілетті, ынталы Б.Б. Қаратаев өз тілінде оқыған орыс балаларынан қалыспай, бар күш жігерін терең білім алуға жұмсады. Гимназияда арнайы жолдамамен немесе саяси қуғынға ұшырап, қудаланып келген озық-ойлы, демократиялық бағыт ұстаған орыс зиялыларынан білім алды. Олардың бір сыпырасы тек бағдарлама бойынша оқытылатын пәндер көлемінде дәріс беріп қана қоймай, сонымен қатар, оқулық шеңберінен шығып, гимназистерге сабақ арасында

саясаттан, дүниежүзілік азаттық қозғалысынан, Ресейдің орталық қалаларында болып жатқан саяси жағдайлардан мәліметтер беріп отырды [3, 69 б.].

1886 жылы Б.Б. Қаратаев гимназия басшыларының «за все время обучения его в Оренбургской гимназии, поведение его было вообще отлично, ко всем вообще предметам хорошо» – деп жоғары бағалаумен, әрі барлық пәндерді терең меңгеріп бітіріп шығады.

Б.Б. Қаратаев гимназияда оқып жүрген кезінен бастап-ақ қазақ халқының қоғамдық-саяси өміріндегі тарихи оқиғалардың мәнін, қыр-сырын жан-жақты танысып, меңгеруге ден қойды. Бұл жөнінде М.Ысмағұлов өз еңбегінде былайша пайымдады: «Б.Б.Қаратаев в годы учебы в гимназии был любознательным юношей, особенно его интересовали события, имеющие историческое значение из прошлого общественно-политической жизни казахов. Он, очевидно, очень много бывал в кругу таких смелых и отважных, в то время популярных в казахских аулах людей каким был султан Хангали Арасланов. Вероятно, он как знаток истории антиколониального движения в Казахстане... исторических событиях устно сообщил Б.Б. Каратаеву и о борьбе против самодержавии его деда Каратая Нуралиева» [6, 12 б.]. Б.Б. Қаратаев қазақ тарихында елі мен жерінің тәуелсіздігі үшін күрескен қазақ даласының қайсар сұлтандарының арасында өсті. Ол өз еңбегінде Х.Арысланұлымен арасында болған мына әңгімені: «Автордың (Б.Б. Қаратаев-Ү.И.) «сенгіш адам» сөзі қандай мағына білдіреді деген сұрауына, Арысланов «сенгіш адам – бұл ақымақ адам» деп жауап береді. Арыслановтың бұндай зіл жауабы авторға «егер сенгіш болсаң – сенің де ақымақ болғаның» дегенді түсіндіргендей болды» – деп, еске алады [7, 49 б.]. Б.Б. Қаратаевтың қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуына қазақ сұлтандарының жері мен елінің бірлігі дербес өмір сүру үшін жүргізген азаттық күрестері әсерін тигізгені анық.

Қорыта айтқанда, Б.Б. Қаратаевтың қоғамдық-саяси көзқарасы Ресей империясының қазақ даласындағы отаршылдық әрекетінің күшеюі кезеңінде қалыптасты. XIX ғасырдың соңындағы қазақ даласын басқару жөніндегі реформаларына сай Ресей империясының құрамындағы Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік-саяси дамуы көшпелі қоғамның ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүріне жат болды, сондықтан, қоғам өз ерекшелігінен ажырап жатты.

Патша үкіметі қазақ даласын отарлау саясаты рухани және мәдени құрылымында айналып өтпеді, оның дамуына жасанды түрде шектеулер мен тежеулер қойып, барлық ұлттық ерекшеліктерді жою арқылы орыстандыру саясатын күшейтті. Қазақстанда отарлау саясатын қарқындатуда империя мүддесін көздейтін білім беру орындары көптеп ашылды. Соның салдарынан, білімге құштар қазақ жастары амалсыздан осындай білім ордаларына оқуға мәжбүр болды. Бұл білім ордалары қазақ балаларының діни сипаттағы тәрбиесіне, оларды орыстандыру әдістерін жетілдіру мәселелеріне көп көңіл бөлді. Осындай мектептен білім алған жас сұлтан империя заңдарын терең меңгеріп, оны отарлықтың азабын тартқан туған халқының мүддесіне пайдалану үшін Ресей орталығындағы беделді оқу орны Императорлық Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне оқуға аттанды.

Б.Б. Қаратаев 1886 жылдың күз айларында Ресей империясының астанасындағы Императорлық Санкт-Петербург университетіне оқуға келеді. Ол тұрасында Ақтөбе облыстық өлкетану мұражайы қорында мынандай құжат сақталған.

«Его Превосходительству господину Ректору С. Петербургского Императорского университета Окончившего курс в Оренбургской гражданской гимназии Султана Бахит-Джана Каратаева»

Прошение

Представляя при сем аттестат зрелости метрическое удостоверение с копиями с них, покорнейше прошу Ваше Превосходительство о зачислении меня в число студентов юридического факультета. Вместе с тем, имею честь представить Вашему Превосходительству и свидетельство от Оренбургского гимназического врача о причине моей поздней явки в университет.

1886 г. 7-го октября. Султан Бахит-Джан Каратаев.

Міне, осы өтінішіне сай, Б.Б. Қаратаев қазан айының 9-да заң факультетіне оқуға қабылданды [8].

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласының білім қуған жастары Ресей мемлекетінің беделді оқу орындарында, атап айтқанда, Мәскеу, Петербор, Қазан, Томск, Саратов, Омбы және т.б қалаларының университеттері мен институттарында юриспруденция, медицина, шығыстану, әскери-медицина, инженерлік, малдәрігерлік, физика-математика, теміржол және ауылшаруашылық мамандықтары бойынша білім алған еді. Бұл оқу орындарының Қазақстан үшін білікті де білімді мамандар тәрбиелеп, дайындауда маңызы орасан зор болды. Бұндай іргелі оқу орындарының қатарында қазақ жастары үшін нағыз үлкен білім шаңырағына айналған Санкт-Петербург университеті де бар. Университет қабырғасы 1819 жылы қаланып, алғаш философия-заң, тарих-филология және физика-математика факультеттерінен құралды. Алғашқы күндерден бастап университет Ресейдің басқада жоғары оқу орындары сияқты тамаша ғылым мен терең білім ордасына айналды, оның қабырғасында кейін есімдері әлемге танымал болған ғалымдар және мемлекет қайраткерлері білім алып, нақ осы университетте рухани сана-сезімдері жетіліп, қоғамдық-саяси көзқарастары қалыптасып, шыңдалған еді.

Әр жылдары университетте оқыған студент жастарға А.А. Марков, П.Л. Чебышев, А.М. Ляпунов, Д.И. Менделеев, А.Н. Бекетов, А.С. Попов, В.А. Стеклов, А.А. Шахматов және т.б көптеген ғалымдар дәріс берді. [9, 325 б.]. Жастайынан Б.Б. Қаратаев ел сыйлаған ағасы Ғ.Жәңгіровке еліктеп өсті, әрі оның маңайындағы әр ұлт зиялыларының ортасында көп болатын. Ғ.Жәңгіров кезінде Санкт-Петербург университетінің ерікті тыңдаушысы болған. Ш.Уәлихановпен жақсы араласқан еді. Сондықтан, Б.Б. Қаратаевтың туысы осы университетті таңдауына қолдау көрсетіп, ақылшы болған.

Университет қазақ даласының түкпір-түкпірінен келген білімге құштар жастарына Ресей империясының әр жерінен келген студент достарынан, әдебиеттерден өзге елдердің қоғамдық жағдайы, халқының өмірі, тыныс-тіршілігі, әдет-ғұрыптары, мәдениетімен танысып, дүниетанымының кеңеюіне жол ашқан еді. Б.Б. Қаратаев Б.Сыртанов, М.Сердалин, А.Теміров және шығыстану факультетінде бұлардан бұрын дәріс алып жүрген Б. Құлманов сияқты жігіттермен «Жерлестер» үйірмесін құрады. Бұл ұйым Санкт-Петербург қаласының басқа оқу орындарында және басқа да көршілес қалаларында оқитын қазақ жастарының басын қосып, топтастырды.

Б.Б. Қаратаев осындай саясаттың ызғарынан сүрінбей өтіп, өзінің дарындылығымен, білімге құштарлығымен, іздеп-іздемпаз қабілетімен университет ғалымдары мен басшыларының назарына ілігіп, әрі университетті, оқытылған рим құқығы тарихы арнайы бағдарлама бойынша Сөйтіп, Бақытжан Қаратаев

Ресейдің беделді оқу орыны Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне оқуға түсіп, толық курсын үздік бітіріп шыққан ең алғашқы қазақ заңгері атанды.

Қазақ студенттері бас қосып одаққа мүше болған мұқтаж студенттерге қаражат көмек көрсету, ауырған жағдайда дәрі-дәрмектермен қамтамасыз ету сияқты мәселелерді шешіп қоймай, сонымен қатар, оның жиылыстарында астыртын революциялық мазмұндағы прокламацияларды оқып талқылау, теңсіздік пен әділетсіздік, қазақ даласында мәдени-ағартушылық ісін тарату туралы пікірлер жиі-жиі айтылып тұрды. Олар бір-бірімен тығыз, туыскандық қатынаста болумен қатар, Санкт-Петербургтің қайнаған саяси, рухани өмірі мен мәдениетінің тыныс-тіршілігімен де жан-жақты танысып, бойларына сіңіреді.

Университет әр уақытта Ресейдің рухани өмірінің барометрі болып қалыптасқандықтан, саяси мәні бар барлық оқиғаларға студенттер митинг, шеру, акция арқылы өз пікірлерін білдіріп отыратын еді, яғни, әр топтағы студент жастар «Жерлестер ұйымы» арқылы қайсыбір шекесіне батқан көкейтесті мәселелерді үндеулер, прокламациялар тарату әрекеттерімен өз пікірлерін білдіруді дәстүрге айналдырады.

Тарихтан мәлім, XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдың басы Ресей империясында революциялық қозғалыстың даму кезеңі еді. Империя аумағында көп жылдар бойы пісіп жетіліп келе жатқан революцияның ел ішінде XX ғасырдың басында болатынын айқын көрсететін, яғни «ірі өнеркәсіп мейлінше шоғырланып, онда капиталистік монополиялар барған сайын дами түсті. Жоғары дамыған капитализм экономикада, саяси құрылыста крепостниктің аса күшті қалдықтарымен астасып жатты. Бұлар пролетариатты қанаудың ерекше қатал түрлерін, шаруаларды барып тұрған жоқшылыққа ұшыратуды, орыс емес ұлттарды өрескел езіп-жаншуды туғызып отырған» жағдайлар қалыптасқан еді [10, 9 б.].

Ресей территориясының барлық қалаларында ірілі-ұсақты өнеркәсіп ошақтарында патша өкіметінің саясатына қарсы наразылық ереуілдері өршіп, үлкен қақтығыстар орын алды. Қарапайым халықтың наразылық толқыны оқу орындары студенттерін де бей-жай қалдырмады. Университет қабырғасында тек қазыналық профессорлар мен үкіметтік баспасөзден ғана емес, сонымен қатар, революцияшыл-демократиялық бағыт ұстанған оқытушы- профессорлардан да дәріс тыңдаған студенттер астыртын Ресей орталығындағы саяси оқиғаларға араласып, ереуілдер мен наразылық шерулерін ұйымдастыру жұмыстарына белсене араласты. Оқумен қатар, университеттің қоғамдық жұмысына белсене араласқан қазақ студенттері де Ресей астанасында сол кезеңдегі тарихи саяси оқиғалардан тыс қалмай, студенттер арасында саяси бағытта өрбіген студенттік қозғалыстарды ұйымдастыруға қатынасты. Санкт-Петербург университеті әлемге тек терең білім мен ғылымның ордасы ретінде ғана емес, сонымен бірге, студенттік ереуілдердің ошағы ретінде де танымал болғаны тарихтан мәлім. Қазақ жастарының ірі саяси орталықтарда оқуы, сол кезеңдегі тарихи оқиғаларды тікелей көзімен көріп, куә болуы, қоғамдық жаңару жолына қадам басқан орыс қоғамындағы демократиялық күштер мен ағымдардың ықпалын басынан кешіруі олардың қоғамдық көзқарасының кемелденуіне, саяси белсенділігінің артуына әсер етпей қоймады [11, 89 б.].

Б.Б. Қаратаев өзінің университеттік әріптестерімен бірге жалпы саяси ағымның шебінде болып, отарлық саясаттың езгісінен тепкі көрген қазақ халқының ауыр жағдайларына назар аударады.

Б.Б. Қаратаев университеттегі қазақ жастарымен бірге, университеттің білімімен шектеліп қалмай, мүмкіндігінше барлық азаттық, демократиялық озық ойлы идеяларды бойына сіңірді. Ол революциялық әдебиеттерді көптеп оқып, әсіресе, француз реформаторларының қоғамдық өркендеу мен демократиялық

мемлекет құру идеяларынан өнеге алып, Европа мәдениетін бойына сіңіріп, тәрбие алды.

Б.Б. Қаратаевтың саяси сана-сезімінің өсіп-жетілуіне Санкт-Петербургтегі саяси оқиғалар зор ықпалын тигізді. Атап, айтсақ, 1886 жылы болған тоқыма саласына істейтін жұмысшылардың стачкалары студенттерге өлшеусіз рух, жігер беріп, олардың саяси аренада белсенділігін арттыра түсті. 1887 жылдың ақпан айында Петропавл қамалында курсист-студент Н.Ветрова зорлық-зомбылыққа қарсы наразылық білдіруімен өзін-өзі өртеуі бүкіл Ресей империясының барлық университеттерінде студенттердің толқуына себеп болды. Сонымен қатар, 1887 жылы наурыздың 1-ші жұлдызында Александр III патшаға қарсы А.Ульянов және басқа революционерлердің жасаған қастандық әрекеттері көп әсерін тигізді. Университеттерден саяси көзқарастары үшін студенттер жаппай қуылып, шет аймақтарға айдауға жіберілсе, патшаға қастандық жасау ісіне белсене қатынасқан кейбір студенттер өлім жазасына кесілді. Бұл қуғын кезінде Б.Б. Қаратаевтың курстасы жаратылыстану факультетінде А.Ульяновпен бір топта оқыған М Сердалин де оқудан шығарылып, Көкшетауға полицияның бақылауына жіберілді [12, 21 б.]. Сондықтан да, патша үкіметі әр уақытта студенттік ортаны ерекше бақылаудан таса қылмады. Осы мақсатта университет қабырғасында өтетін төрт жылдық мерзім «қырағы қабақ» қыспағында болып, әрбір «режимге жат» іс-әрекеттер қатаң түрде жазаланып отырды. Әрбір студенттен бірінші күні-ақ ешқандай қоғамға кірмеуді, студенттік қозғалыс, ұйымдарға қатыспауды талап еткен қолхат алынды. Солармен бірге, Б.Б.Қаратаевта:

«1887 г. сентября 29 дня, я нижеподписавшиися, даю сию подписку в том, что во время своего пребывания в числе студентов или слушателей Императорского Санкт-Петербургского университета, обязуюсь не только не принадлежать ни к какому тайному сообществу, но даже без разрешения на то, в каждом отдельном случае, ближайшего начальства, не вступать и вдозволенные законом общества, а так же не участвовать ни в в каком денежном сборе; в случае же нарушения мною сего обещания, подвергаюсь немедленному удалению из заведения и лишуюсь всякого права на внесение мною, в пользу недозволенного сбора, деньги.

Студент III семестра юридического факультета султан Бахиджан Бисалиевич Каратаев» - деген қолхат жазуға мәжбүр болды.

Сонымен қатар, университетті тәмәмдағаннан кейін де қызметке орналасу үшін университет басшыларының «сенімді» деген куәлік қағазын барлық жерде талап етіп отырған. Мұндай әрекеттер адам құқығын аяққа таптаудың айқын көрінісі болуымен қатар, патша үкіметінің озбырлық, жантүршігерлік саясатының полициялық сипатын анық көрсеткендей [3, 70-71 б.]. Б.Б. Қаратаев осындай саясаттың ызғарынан сүрінбей өтіп, өзінің дарындылығымен, білімге құштарлығымен, іздеп-паз қабілетімен университет ғалымдары мен басшыларының назарына ілігіп, әрі университетті, арнайы бағдарлама бойынша оқытылған рим құқығы тарихы, мемлекеттік құқық, полиция құқығы, саяси экономика, азаматтық құқық және сот ісін жүргізу, қылмыстық құқық және сот ісін жүргізу, қаржы құқығы және т.б курстарды терең меңгеріп, 1890 жылы алтын медальмен үздік бітіріп шығады.

Санкт-Петербург университетінде білім алу қазақ жастарының тек маман болуына ғана емес, олардың прогрессивті ұлттық-демократиялық ойлары мен көзқарастарының қалыптасуына да зор септігін тигізді. Олар қазақ даласында демократиялық озық идеяларды таратып, халықтың рухани санасын оятып, әділдік, теңдік, тәуелсіздік үшін күресті. Қазақ жастарынан нағыз қазақтың ұлттық интеллигенциясын қалыптастыруда Санкт-Петербург университетінің де қосқан үлесі мол.

Сөйгіп, Бақытжан Қаратаев Ресейдің беделді оқу орыны Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне оқуға түсіп, толық курсын үздік бітіріп шыққан алғашқы қазақ заңгері атанды.

Әдебиеттер:

1. Мұқтар Ә.Қ. «Тарих айдынындағы тұлғалар». Ғылыми мақалалар жинағы. 2-ші кітап. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. – 288 б.
2. Озғанбай Ө., Құрманбеков Б. Қаратаев. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. – 256 б.
3. Өзбекұлы С. Арыстары Алаштың: тарихи очерк. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 192 б.
4. Қойшыбаев Б. Бақытжан Қаратаев. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 183 б.
5. Қаратаевтың Б.Б. немере келіні Бибіаждар Бағытжанованың естелігі. – Ақтөбе, 2005. – 12 б.
6. Исмағұлов М. Б.Б. Қаратаев. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайы. М.Ш. Ысмағұлов қоры.
7. Қаратаев Б.Б. Обзор материалов по истории колонизации казахского края 1869-1870 гг. Қолжазба, ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қор бөлімі, №257.
8. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану мұражайының Б.Б. Қаратаев қоры.
9. Большая советская энциклопедия / Гл. Ред. А.М. Прохоров. Издание 3-е. Т. 14. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – 624 с.
10. Совет Одағы Коммунистік партиясының тарихы. – Алматы: Қазақстан баспасы, 1976. – 743 б.
11. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы (Көмекші оқу құралы). – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
12. Өзбекұлы С. Барлыбек Сыртанов. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 112 б.

Рысбеков Т.З., Тезекбаева А.С. О ПРЕДКАХ ДЕЯТЕЛЯ Б.КАРАТАЕВА

В статье представлен материал о родителях, среде, в которой вырос и получил образование Б.Каратаев, о его дальних предках Абулхаир, Нуралы ханах, о дедке Бисалы, отце Даулетжан, также о семье Б.Каратаева.

***Ключевые слова:** Губерния, государственная Дума России, реформа, потомки Абулхаир хана, предки, родословная, потомство.*

Rysbekov T.Z., Tezekbaeva A.S. ABOUT B.KARATAYEV'S ANCESTORS

The article presents materials about parents, the environment in which B. Karataev grew up and got education, about his distant relatives Abulkhair, Nuraly khanakh, his grandfather Bisala, father Dauletzhan, as well as about B. Karataev's family.

***Keywords:** Province, the State Duma of the Russian Federation, reform, descendants of Abulkhair Khan, ancestors, genealogy, generation.*

***

ӘОЖ 94 (574) «18»:339

Дюсенгалиева М.Г. – тарих ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Merzat-00@mail.ru

РЕСЕЙ МЕН БӨКЕЙ ХАНДЫҒЫНЫҢ АРАСЫНДАҒЫ САУДА-САТТЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада Ресей мен Бөкей хандығының арасындағы сауда-саттық ісі қарастырылған. Жәрмеңкелердің сауда ісінде атқарған рөлі тұжырымдалған. Жәрмеңкедегі сауда айналымына, кәсіпкерліктің дамуына ғылыми тұрғыдан талдау жасалған.

Тірек сөздер: Сауда, жәрмеңке, жәрмеңке ережелері, сауда айналымы, кәсіпкерлік, айырбас сауда.

Қай елде, қай кезеңде, қай қоғамда болмасын, экономикалық тұрғыдан алғанда, сауда-саттық ісінің рөлі әрқашан да басым болатыны белгілі. Сауда, біріншіден, елдің экономикалық дамуының деңгейін, пәрменін білдірсе, екіншіден, сол елдегі халықтың әлеуметтік жағдайына ерекше серпін беріп, тұрмыс-тіршілігіне оң ықпалын тигізеді. Үшіншіден, көрші халықтармен арадағы алыс-беріс, тауарлай-заттай алмасу арқылы мәдениетті байытып, өркениет көшінің нәрімен сусындатады

Бөкей Ордасындағы сауда-саттық саласын дамытушы бірден-бір фактор – мал және мал өнімдері еді. Қазақтар мал және мал өнімдерін көрші Ресей мемлекетінен келген орыстарға, татарларға айырбастап отырды. Ал ресейлік көпестер Орданы аралап, өздерінің мануфактуралық өнімдерін қазақтардың малына айырбастады. XIX ғасырдың алғашқы ширегінде Бөкей хандығында тасымал саудасы дами бастады. Орданы аралап, сауда жасайтындар көбіне орыс, татар көпестері мен алыпсатарлар болатын. Сауда ісі осылайша жалпы бөкейлік қазақтардың нарықтық қатынасқа тартыла бастауына, тауар-ақша қатынастарының қазақ даласына тереңдеп енуіне, феодалдық қатынастардың дамуына жол ашқан еді.

XIX ғасырдың 30 жылдарынан бастап жұмыс істей бастаған жәрмеңкелердің халқымыздың даму тарихында алатын орны ерекше. Оның бір дәлелі ретінде 1832 жылы Бөкей Ордасында құрылған Хан ставкасындағы жәрмеңкелерді айтуға болады. Бұл жәрмеңкелер сауда-саттық ісін орнықтыруға ғана емес, көршілес Ресей және басқа елдермен тұрақты экономикалық байланыс жасау, халықтың өнер мен мәдениетін дамыту бағытында да аса маңызды роль атқарды. Қазақстан ауқымында ең алғашқы жәрмеңкенің Бөкей хандығында ашылуы мұндағы сауданың үлкен қарқынмен дамығандығын білдіреді.

Бөкей Ордасының экономикалық өміріндегі басты жаңалық – балық, кіре тасу, тұз кәсіпшілігі сияқты өзге де салалардың дамуы еді. Алайда бұл кәсіп түрлері үшін төленетін ақы көлемі өте төмен болды.

Бөкей Ордасында алғашқы жылдары сауда баяу дамыды, себебі қазақтардың жиі көшіп-қонуы, нақты жолдың болмауы, орыстардың қазақ тілін білмеуі, тұрмыс-тіршілігін жетік меңгермеуі сауданың өсуін тежеп отырды. Көшпелі қазақтардың көші-қон тұрақтары мен мекендері белгілі болған соң, халықтың өмірі бір қалыпқа келіп, сауданың дамуы күшейе түсті.

Бөкей Ордасындағы сауданың өсуі Ресейдің ішкі нарығымен тығыз байланыста өрбіді. Ол, әсіресе, Ресейдің өндіріс капиталының өсуіне игі ықпалын тигізді. Осыған байланысты Бөкей Ордасындағы сауданың өсуі 20-шы

жылдардан бастап айқын байқала бастады. Кейін Орда жерінде сауда жасаудың пайдасы Ресей көпестерін одан әрі қызықтыра түсті.

Алғашында Бөкей Ордасы территориясында нақты сауда орындары болмаған еді. Сауда қазақ қоныстарының жанында және негізінен алғанда Орданың маңайында немесе онымен шекаралас орыс ауылдарында жүргізілді. Күзет кордондары мен форпостар негізгі сауда орталықтарына айналды. Қазақтармен сауда жүргізуде алғашқы болып мол пайдаға кенелгендер – Орал казактары, төменгі шенділер, линия басшылары, атамандар болатын. Көп уақыт өтпестен саудагерлер құрамы ішкі губерниялардан келген әр түрлі шендегі адамдармен толықты. Олардың мұнда келуіне ықпал еткен, қызықтырған нәрсе – «көшпенділерден» түсетін зор пайда еді. Бұндай келімсек саудагерлердің көпшілігі қазақтарға жақын орналасқан елді-мекендерде біржолата қоныс теуіп, тұрақты тұрғындарға айналды.

И.Ф. Бларамберг өз еңбегінде Бөкей хандығындағы қазақтардың бастапқы сауда жүргізген орындары ретінде төмендегідей елді мекендерді келтіреді:

1. Өзен шебінде және Глининский форпостында шенеуніктер мен орал әскери казактары сауда жүргізді. Бұл саудаға басты қатысушылар жергілікті шенеуніктер болатын. Саудагерлер Оралдан тауарды қолдан арзанға сатып алып, қазақтарға жоғарғы бағаға айырбастап отырды.

2. Қысқы мезгілде сауда Орал шебінің төменгі бөлігіндегі Кулагин қамалынан бастап Гурьев қалашығына дейінгі аралықта жүргізілді, себебі қазақтар бұл уақытта осы жерлерді мекен ететін.

3. Астрахан қаласына жақын жердегі Қалмақ базары. Бұл жерде қазақтар жыл сайын 50000-ға дейін қойларын айырбастайды. Әсіресе, малды хиуалықтардың қағаз бұйымдарына айырбастау ісі ерекше қызу өтетін.

4. Татарлар мен армяндар Астраханнан Каспий теңізі арқылы сауда жүргізді.

5. Камышиннен және Саратовтан тауармен келетін көпестер саудасын Эльтон өзенінің маңында жүргізетін.

6. Чертил ауылында жыл сайын 1 қазанда жәрмеңке басталатын. Бұл жерде қазақтар өз малдарын астық, тары және т.б. өнім түрлеріне айырбастады.

7. Шежін және Деркөл кордондарында да сауда жүргізілді.

8. Хан ставкасы маңында. Бұл жердегі сауда ісі қалыптаса бастаған болатын. Астық пен мал айырбасы әсіресе қазан және қараша айларында (1825 жылы) қызу жүрді [1, 18 б.].

Байқағанымыздай, Ф. Бларамберг бөкейлік қазақтардың лауазымды шенеуніктер мен әскери казактармен арадағы айырбас саудасы әркез тең емес жағдайда жүргізілгенін атап өткен.

Шығай тұсында Қалмақ базарында бөкейлік қазақтар өздерінің мал және оның өнімдерін өзге тауарларға айырбастап отырған. 1820 жылы 28 қаңтарда Шығай сұлтан Астрахан азаматтық губернаторы И.Я. Бухаринге татар Мұстафа Бековты қазақтардың осы Қалмақ базарындағы өкілі етіп тағайындау туралы ұсыныс білдіреді. Онда: «Азия халықтарынан бұған дейін түскен өтініштері бойынша мен Астрахан уезінің Саян мекенінің татары Мұстафа Бековке қазақтардың басқа халықтармен мал айырбастауы кезінде Қалмақ базарында 28 қаңтардан алдағы 1821 жылдың 1 қаңтарына дейін қазақтар жағынан бақылаушы болуды тапсырғанмын. Ал татар Мұстафа Беков Астрахан азаматтық үкіметінің қарамағында болғандықтан, мен сізден және Астрахан земстволық сотынан қазақтар мен Ресей халқы арасында мал сату немесе айырбастау кезінде тәртіп сақтау үшін Бековті сол Қалмақ базарында болуға тиісті жылдық мерзім ішінде ешқандай қоғамдық тапсырмамен жібермеуді өтініп сұраймын» [2, 5 п.].

Бұл құжаттан көріп тұрғанымыздай, Шығай сұлтанның Қалмақ базарында Бековті өкіл ретінде тағайындауының басты мақсаты айқын: бір жағынан, бөкейліктермен арадағы айырбас саудадағы жалпы тәртіпті қадағалау ісі – уақыт тудырған қажеттіліктердің бірі болатын, екінші жағынан, хат танымайтын далалық қарапайым қазақтардың саудадағы құқықтық мүдделерінің аяқасты болмауын қамтамасыз ету де – сұлтан көздеген мақсаттың бірі еді.

Жәңгірдің бастамасымен 1832 жылы Хан ставкасы жанынан жәрмеңке жұмысын бастады. Бұл мақсатқа империя қазынасынан 56.161 сом қаржы бағытталды. Сөйтіп, 316 сауда нүктелерінен тұратын 12 үлкен корпус бой көтерді [3, 15 п.]. Нәтижесінде, Хан ставкасы ең даладағы ең негізгі әрі қолайлы сауда орталығына айналып шыға келді. [4, 109 б.].

Жәрмеңкелердің ерекшеліктеріне тоқталсақ:

- 1) Қазақстан бойынша ең алғашқы жәрмеңке Бөкей Ордасында ашылды.
- 2) Бұл жәрмеңкелер көктемде сәуірдің 15-інен мамырдың 15-іне дейін және күзде қыркүйектің 15-інен қазанның 15-іне дейін жылына екі мәрте ұйымдастырылды.
- 3) Жәрмеңке кезінде белгілі бір сауда ережелерінің болуы.
- 4) Ресеймен, Орта Азиямен сауда-экономикалық байланыстар тінінің тереңдей түсуіне оң ықпал етті.
- 5) Әсіресе, жәрмеңкелерге қатысушылардың көп ұлттылығымен ерекшеленді.

1836 жылы 15 қыркүйекте төлеңгіт руының старшыны Мекен Балуанқұлов өз бақташыларының күшімен осы жәрмеңкеге келген көпестердің табындарын бағымға алу туралы жазбаша міндеттеме алады. Ол міндеттемеге Жәңгірдің рұқсатымен қол қоя отырып, 1836 жылдың 15 қыркүйегінде көпестер малын бағымға алуға өз қалауын білдірген. Сол уақыттағы Хан ставкасының жанында ашылып, қазан айының 15-не дейін жұмыс істейтін жәрмеңке уақыты кезінде старшын Мекен Балуанқұлов өзі жалдаған бақташы қызметкерлердің күшімен келімді-кетімді көпестердің, саудагерлер мен өзге де жандардың табындарын қожайындардың өздері қажет деп тауып, келісім берген жағдайда тебіндетіп, бағып берген.

Бұл қызмет түрі төмендегідей тәртіппен жүргізілді: мұнда әкелінген немесе мұнда сатылып алынған, айырбасталған әрбір жылқы малын, оның жүнін, ерекше белгілерін, бағасын қожайынның өзі старшын Мекен Балуанқұловтың көзінше жәрмеңке бақылаушысының ханнан алған тізім кітабына жазып тіркейді. Қожайыннан әр жылқының қабылдап алынғандығы туралы қолхат алынып, қолхатқа мөр басылады. Бағым үшін жарияланып, жазылған жылқы бағасынан және әр рубльдің күміске шаққандағы бағамы бойынша старшынға бес тиыннан төленеді. Мұның жартысы жылқыны бағымға беріп, тіркеу кезінде төленеді, ал келесі жартысы – жылқыны табыннан қожайынға қайтарар кезде тікелей Мекен Балуанқұловтың (қызметкерге емес) өзіне берілген. Бағым бағасын бағым уақытына тәуелді етпеген. Жылқы бір апта немесе бір ай бағылса да, баға өзгермеген [5, 11 п.].

Бұл жәрмеңкеге 1833 жылы 562971 мың бас мал әкелініп, 339174 сомға тауар сатылды. 1834 жылы 597603 рубльдің тауары әкелініп, 368775 рубльге сатылды, 1835 жылы 691628 рубль тауар әкелініп, 379548 рубльге сатылды. 1836 жылғы жәрмеңкенің тауар айналымы 2 млн. рубльді құрады [6, 28 п.].

Енді 1837 жылдан 1839 жыл аралығындағы жәрмеңкеге әкелінген мал және оның өнімдеріне [7, 62 б.] тоқталсақ: олар – түйе – 385 бас, жылқы – 2524 бас, ірі қара – 12244 бас, қой – 342103 бас, жылқы терісі – 23730 пұт, қой терісі – 19232 пұт, түйе терісі – 1060 пұт, қоян терісі – 5535 пұт, ешкі түбігі – 1373 пұт, борсық терісі – 70 пұт, түйе жүні – 2086 пұт. 1837-1839 жылдары қой, ірі қара,

жылқы және қоян терісі, қой терісі жәрмеңкеге көп мөлшерде әкелінген. Сонымен бірге, 1837-1839 жылдары тауар айналымы жоғары деңгейде болған [8, 78 б.].

Ордадағы сауда айналымының төмендеуі 50-ші жылдардың аяғына дейін созылды. Ал XIX ғасырдың 60-шы жылдарының басында сауда ісінің қайта жандануы байқалады. Бұл кезде қазақтардың мал шаруашылығы 1852 жылғы жұттан біраз айыққан еді. Сауданың жандануы 1858 жылы таратылған Уақытша Үкіметтің қазақ құрамының орыс шенеуніктерімен алмастырылуымен тығыз байланысты. Осының салдарынан Орда жерінде орыс көпестерінің саудасы жанданды, себебі патша шенеуніктерінен тұратын Кеңестің жаңа құрамы Ордадағы сауда дамуын барынша қолдауға тырысты [9, 101 б.].

1862 жылы 8 қаңтарда Орда Ішкі істер министрлігіне қарады. Тағы бір маңызды тұс – Бөкей Ордасында азық-түлік капиталы, несиелік касса және қазыналық кәсіпорыны да осы кезеңде ұйымдастырылды. Отаршылдық пиғылдан туған бұл мекемелер арқылы империяның қазақ жерін тәуелділікте ұстауға, оған тек сауда шикізатын өткізетін аумақ ретінде ғана қарауға мүмкіндік туғызылды. Ссудалық касса Хан ставкасында 1854 жылы ашылды.

XIX ғасырдың екінші жартысында жүзеге асқан осынау істер нәтижесінде алым-салық жинау жүйесі реттеліп, ссудалық кассалар ұйымдастырылды.

Қазақтарға ссуда 3 айдан 1 жылға дейін куәлар көзінше міндеттеліп берілді. Қазақтар ссудалық кассаға үнемі қарыздар болып отырған. Жәңгір кезінде анық есеп-қисаптың болмауы, олардың жүйелі жүргізілмеуі хандықта алым-салық жүйесіне қатысты туындаған көп келеңсіз жағдайларды, зардапты салдарларды шығарған. Осы тұрғыдан келгенде, бұл саладағы істердің бір жүйеге келтірілуі және оның заңды сипатқа ие болуы – құптарлық бастама еді. Бөкей Ордасындағы байлық көлемін анықтауға, басқару штатын, алым-салық мөлшерін реттеуге мүмкіндік беретін оң өзгерістердің орнығуына жол ашты [10, 152 б.].

1866 жылы Ішкі Орданың шаруашылық капиталы Ішкі істер министрлігінің кіріс сметасына қосылды. Ол Мемлекеттік кеңесте қаржы министрі мен мемлекеттік бақылаушының Ішкі орданың шаруашылық капиталы мен жәрмеңкелік кірісті мемлекеттік қазынашылықтың бақылауына беру туралы өзара хат жазысуының нәтижесінде мүмкін болды.

Мемлекеттік кеңестің шешімі бойынша 1866 жылдың 25 сәуіріндегі патшаның бекітуімен Ішкі ордадағы салық жалпы мемлекеттік кіріске жатқызылды. Сәйкесінше, Ішкі істер министрлігі тарапынан мынадай ережелері белгіленіп, бекітілді:

а) жәрмеңкедегі сауда орындары үшін алынатын 15 тиын көлеміндегі жалдама ақы Ішкі Ордадан тыс аймақтарға шығу үшін берілетін билеттерден жиналған қаржыны жалпы мемлекеттік кіріске жатқызылды. Осылайша, Ішкі істер министрлігінің қаржы сметасы арқылы патшаның 1862 жылғы 22 мамырындағы сметалық ережелері негізінде пайдалануға берілді.

б) Ішкі Орданың қалған кіріс түрлері мыналар еді. Яғни, ол ең алдымен хан ордасындағы жәрмеңкелік ауладан басқа жәрмеңке уақытында берілетін орындардан алынатын алым. Бұған қоса, таразы және моншадан түсетін төлемдер мен сырттан әкелінген малды сатудан алынатын алымдар. Олардың бәрі де ендігі жерде Ішкі Ордадағы жергілікті басқарудың қарамағына қалдырылып, оған Ішкі істер министрлігі салық пен кірістер жөніндегі сметалық ережелерінің баптары бойынша бақылау жасады [11, 12 п.].

Жоғарыда келтірілген деректерден Ресей империясының Ордадағы сауда ісіне белсене араласқанын, оны жергілікті билікті қаржыландыру мақсатында шебер пайдаланғанын анық байқаймыз. Патша үкіметіне орталық қазынадан ақша шығындағаннан гөрі қазақтарды өз қаржысы есебінен басқарған тиімді еді.

Оған қоса сауда ісі Ресейдің ішкі губернияларынан арзан шикізат көзімен қамтамасыз етудегі басымдықтарын анықтап алды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Бөкей Ордасындағы кәсіп түрлері көбейіп, балық аулау, тұз өндіру, жүк тасымалдау тағы басқа жұмыстарға жалданушылық арта түсті.

Кәсіпшіліктерге барып, жалданып қызмет атқару үшін қазақтарға рұқсат пен белгілі бір мерзімге арналған билет берілді. Кәсіпшіліктердегі қызметтердің маусымдық сипатына байланысты жалданушы қазақтар да бұл жұмыстарды кесімді бір уақытта атқара алатын еді. Сондықтан, жалданушы қазақтарға уақыт мерзіміне сәйкес бағасы да өсіп отырған билеттер сатылып, рұқсат берілді, әр билет есепке алынды. Балық кәсіпшілігі 3 маусымдық кезеңге, ал тұз кәсіпшілігі еңбек сипатына қарай 4 топқа бөлініп, оларға қазақ жұмысшылар көптеп жалданды. Тұз өндіру және балық аулау кәсіпшіліктерінде қазақтарға басқа ұлт өкілдерімен салыстырғанда еңбек ақы кем төленді.

Жыл сайын балық кәсіпкерлері жұмысшыларды жалдау үшін өз адамдарын орыс селоларына, қазақ, қалмақ ауылдарына жіберіп отырған, алайда жалданушылармен олар тікелей келіссөз жүргізбеген, әрбір село мен ауылдарда подрядчиктер арқылы өздеріне қажетті мөлшерде жұмыс күшін жинап алып отырған. Өзендер мұздан арылған соң, кәсіпкерлер белгіленген пункттерге балық тиеуге арналған қайықтарды жіберетін болған. Өзендегі балық кәсіпшілігінде көктем кезінде 60 мыңға жуық, күзде 30 мыңдай және қыста 5 мыңға жуық жұмысшылар мен аушылар жұмыс істеген.

Тұрақты қызметкерлердің шағын ғана тобын есептемегенде, барлық жұмысшылар белгілі бір мерзімге жалданатын. Негізгі мерзімдер: көктемде – 15 ақпан, 1 наурыз, 15 сәуірден және 15 мамырға дейін; күзде – 1 қыркүйектен 1 қараша мен 6 желтоқсанға дейін; қыста – 6 желтоқсаннан 1 наурызға дейін [12, 2 б.].

Балықшылық кәсіппен негізінен округтік қазақтар және Қамысты-Самар қазақтарының бір бөлігі айналысқан. II-ші теңіз округінің қазақтары 4000 адамға дейін балық кәсіпшіліктеріне жалданатын. Нарын бөлімінен жыл сайын балық кәсіпшіліктеріне жалдануға көктемде 1 наурыз бен 15 мамыр аралығында аттанған.

II теңіз округіндегі тұрғындардың жаппай қозғалысы ең әуелі балық кәсіпшілігімен байланысты болатын. Мал шаруашылығына қолайсыз, топырақты, барлық жері дерлік құмды болып келетін теңіз жағалауы округтерінде маңызы жоғала бастаған мал шаруашылығының орнына балық кәсіпшілігі дами бастады. Қазақтардың өздері балық аулаумен айналысты және кәсіпшіліктерге жалданды. Балықшылар көбіне теңіз жағалауында қыстап қалатын, олар балықты аумаумен аулап, кәсіпшіліктерге өткізетін. Қазақтардың ішінде де ірі балық кәсіпкерлері болды. (мысалы, қазақ Танашев, Бөкенбаев, Убышев, т.б.) [12, 10 б.].

Балық аулау кәсібі XIX ғасырдың аяғында балық өндірісінің өндіру және өңдеу сияқты екі саласын қалыптастырды. Яғни, балық кәсіпшілігі дамуының нәтижесінде бірінші жағынан өндіру кәсібінің өңдеу және сату кәсібінен бөлінгені байқалса, екінші жағынан жақын және алыс рыноктарға балықтарды сатуды жекелеген ірі өндіріс иелерінің жүзеге асырғанын көреміз [13, 33 б.].

Дегенмен, балықшылық кәсібі дәстүріндегі ала-құлалық әртүрлі қатынастардың орнығуына жол ашты. Олардың біреулерінің ондаған, тіпті жүздеген балықшыны жалдауға әлеуеті жететін. Енді бір жекелеген балықшылардың тобы ұстаған балығын өзі өткізіп, іс жүзінде жеке басының тәуелсіздігін сақтап қала алды. Теңізден балық аулау аса қауіпті әрі оған ақы өте аз мөлшерде төленді. Теңізде негізінен қызыл балықты өңдейтін өндіріс

орындары, ал, өзендер жағалауында қабыршақты тұқымдас балықтарды тазалайтын кәсіпшіліктер орын тепті [13, 32 б.].

XIX ғасырдың аяғында қазақтар арасынан да балық кәсіпшілігімен айналысатын кәсіпкерлерде шыға бастады. Мысалы I-теңіз округінде Өтеғали Танашевтің «Дружинский», «Қара көл», «Потанайский», «Михайловский», «Мало Дружинский», Қарес Танашевта «Бережник», Салық Ибрагимов деген қазақ көпесі «Баровский» атты батағасының қожалары болды. Алғашқыда шаруасын ұсақ кәсіптен бастаған қазақ кәсіпкер-саудагерлері біртіндеп байып, балық қабылдайтын батағалар ұйымдастырып, балық аулайтын үлкен кеме-қайық жасақтады. Сөйтіп үлкен капитал иелеріне айналды. Олар балық кәсіпшілігіне жұмыс күшін тартып отырды [14].

Алайда, қазақтарды қанау жағдайларының қаншалықты көп кездескенін мынадан-ақ аңғаруға болатындай. Айталық, жұмысқа жалдау кезінде ең жоғарғы жалақы қалмақтарға, орташа еңбек ақысы орыстарға, ал, ең төменгі ақы қазақ жұмысшыларына төленген. Бұның басты себебі – балықшылықтың қазақтың ата кәсібі емесігі болатын. Аталған мәселені реттейтін заңның болмауы, жалақы әркез ақшалай төлене бермейтіндігі, көбіне-көп азық-түлік тауарлары түрінде берілетіндігі де жағдайды қиындата түсті [15, 6 п.].

Сонымен қатар, бөкейлік қазақтар тұз өндіру кәсіпшілігімен де айналысқан. Бұлар Басқұншақ, Елек, Эльтон, Дендер тұз өндіру кәсіпшіліктері. Бірақ, бұл орындар орыс кәсіпкерлерінің билігінде болған. Ал, бөкейлік қазақтар осы тұз кәсіпшілігіне жалданған. Бөкей Ордасының оңтүстігіндегі қазақтар Каспий жағалауындағы балық кәсіпорындарына барып жалданса, батыс мен терістік бойдағылар іргелес Астрахан губерниясындағы қоры мен сапасы жөнінен әлемге әйгілі болған Басқұншақ тұз өндірісінде жалданған. Бұл тұз өндіру кәсіпшілігінде жалданған жұмысшылардың ақысы төмен төленген. Уақытша Кеңестің 1876 жылғы есебі бойынша, осы тұз кәсіпшіліктеріне жалданған қазақтар 1000 пұт тұз өндіргені үшін 10-15 сом аралығында еңбек ақы алған [10, 153 б.]. Мұнда өндіріс құралы ретінде олар тек ауыр балға, күректерді ғана қолданған. Түйелерімен келіп, тұз тасыған қазақтардың өзі мындап саналған, 1891 жылы Басқұншақ тұз өндіру кәсіпшілігінде жалпы саны 5000-дай қазақ жұмыс жасаған. Оның ішінде 1000 адам қалмақтардан, 1500-дей адам Қамысты-Самардан, 1000 адам Таловка аймағынан, тіпті II теңіз жағалауы округінің №13, №14 болыстарынан да көптеген адамдар болған [16, 22 б.]. Олар тұз өндіру кәсіпшілігінде тәулігіне 12-14 сағат бойы жұмыс істеген. Тіпті, бұл жерге азын-аулақ малдарын айдап, жанұяларымен біржолата көшіп келгендер де болған. Жұмыс 1 маусымнан 1 қазанға дейін созылған. Жұмысшылар көлдегі жұмысқа сол қазақтардың өздерінен тағайындалатын мердігерлер арқылы жалданып, келісімшартқа отыратын. Жұмыс басталар алдында жұмысшы қазақтар көл маңына өздерінің отбасыларымен және сауын малдарымен бірге көшіп келетін. Бұл кезде оларға азық-түлік алуға белгілі бір мөлшерде ақша берілетін де, одан әрі жалақының көлемі тапсырған тұздың мөлшеріне байланысты болатын.

Тұзды көлді үкіметтен арендаға алып, шығынды аз жұмсап, көп пайда табуды мақсат еткен алпауыттар – Шаров, Кокуев, Леонов, Сапожников, Титковтар – өндіріске техника жаңалығын ендірмей-ақ, еңбек ақысы арзан жұмыс күші – қазақтарды құшақ жайып қарсы алған. Жұмыс кезінде көлдің тұзын сүймендеп ойып, балғамен ұсақтап, жуып-шайып тазартқаннан кейін көлік арбалармен жағаға шығарып, тау-тау етіп үйіп тастайтын болған. Тұзды суды үнемі кешіп жүріп арба тартуға жегілген өгіз, жылқылар аяқтарынан айырылып шыдамаған соң бұл жұмысқа қазақтар өздерінің түйелерін жегетін

болған. Түйелермен келіп тұз тасыған қазақтардың өзі мыңдап саналған. Ал бұл тұз өндірісінде қазақтарға тұзды өз пайдасы үшін сатып алуға тыйым салынған.

Бөкейлік қазақтар кіре тасумен де айналысқан. XIX ғасырдың екінші жартысына дейін бөкейлік қазақтар көшіп-қону кезінде де көлікке арба жегу әдісі дағдыға енбей, жүкті түйеге теңдеп артуды ғана білген. Кейіннен арбамен тасыған жүктің түйеге теңдеп артқаннан өнімді екеніне көздері жетіп, ұзақ жолға ұйымдасып керуен құрып, екі дөңгелекті арбалармен қалалардың арасында жүк тасуды кәсіп ете бастаған. Олар Басқұншақ тұзын тиеп Астраханға жеткізіп, одан балық тиеп Царыцинге апарып, қайтарында жүк тиеп Астрахан арқылы оралатын болған. Кіре тасыған керуеннің екінші бағыты – Басқұншақ тұзын тиеп Гурьев қаласына дейін барған да, одан балық тиеп Еділдің Балаково, Ровное пристандарына апарып, қайтарында ағаш тиеп оралатын болған [17]. Басында аз ғана адам шұғылданған кіре тасу бірте-бірте XIX ғасырдың аяғында пайдалы кәсіпке айналып, кәсіптің бұл түрімен мыңдаған адамдар айналысып, кіре тасу да бөкейлік қазақтардың негізгі күнкөріс амалының біріне айналған.

Қолында көлік қатынасын атқаратын малы бар адамдар оның күшін пайдалану арқылы табыс тапты. Олар түйе немесе жылқыға астық, тұз, балық, тері артып тасушылар болды. Мұнда жүктің салмағы мен апарылатын жердің қашықтығы еңбек ақы мөлшерінің анықтаушы болды. Әрбір пұт жүкті жеткізгені үшін 15-30 сом аралығында ақы төленген. Мұндай қызмет түрінің хандықта кең таралғанын және ерекше ынталылықпен атқарыла бастағаны сондай оған қазақтар өздерінің жасаған қосымша көлік құралдарын да кеңінен пайдаланған. Мәселен, 1880 жылы Қалмақ бөлімінің қазақтары Царицын қаласына түйе арбамен балық жеткізіп, әр пұтына 80 тиыннан, ал Гурьев қаласына жүк тасып 90 тиын ақша тауып, әр түйе басына 5-15 сомнан қаржы түсірген. Сонымен қатар, мұндай кәсіп түрі осымен тікелей байланысты екінші кәсіп түрін жетілдіре түсті. Хандықта ұста, ағаш шебері мамандарының өнімдеріне де сұраныс күшейді [10, 97 б.].

Сөйтіп Бөкей Ордасында XIX ғасырдағы сауда-саттықтың дамуы бірнеше кезеңнен өтті. Алғашында сауда-саттық хандықпен шектес жерлерде жүрді және хандықтың өз ішінде тасымал саудасының дамуы орын алды. 1832 жылы Бөкей Ордасының Хан ставкасында жәрмеңке ашылып, ол әр түрлі ұлт өкілдерінің бір-бірімен байланысының дамуында маңызды рөл атқарды. Бұл жәрмеңке Қазақстан бойынша ең бірінші ашылған жәрмеңкелердің бірі еді. Ол Қазақстан мен еуразиялық мемлекеттер халықтарының бір-бірімен байланысында ерекше орын алды. Әлеуметтік-экономикалық жетістіктерден басқа мәдени ықпалдастықтың да маңызы артты. Бұл өз кезегінде қазақ халқының өркениет жолындағы қол жеткізген табыстарының жарқын көріністерінің қатарын молайта түсті.

Әдебиеттер:

1. Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) Орды и Зауральской (малой) Орды Оренбургского ведомства // Военно-статистическое обозрение Российской империи. Ч. 3. – СПб., 1848. – 20 с.
2. ҚРОММ, 78 қор, 1 тізбе, 7 іс.
3. РФ АОММ, 1 қор, 9 тізбе, 795 іс.
4. Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. – Алматы: Атамұра: Қазақстан, 1994. – 221 б.
5. ҚРОММ, 78 қор, 2 тізбе, 65 іс.
6. ҚРОММ, 78 қор, 2 тізбе, 36 іс.
7. Еврейнов А. Внутренняя или Букеевская киргиз-казачья Орда // Современник. – 1851. – №10. – С. 180.

8. Мәшімбаев С. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. – Алматы: Санат, 1994. – 220 б.
9. Аспандияров Б. Образование Букеевской Орды и ее ликвидация. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. – 290 с.
10. Харабалин Ғ.Е. XIX ғасырдағы Бөкей Ордасы. – Орал, 2004. – 238 б.
11. РФ ООММ, 6 қор, 10 тізбе, 6085 іс.
12. Поленов А. Пути торгово-промышленного движения в Букеевской Орде и в пограничных с нею областях. Ч. 3. – СПб., 1907. – 120 с.
13. Меңдігереев К.Ж. Батыс Қазақстан аумағындағы балық шаруашылығының даму тарихы / Тарих ғыл.канд. ... дис. – Атырау, 2007. – 130 б.
14. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. – СПб., 1910. – 37 с.
15. ҚРОММ, 4 қор, 1 тізбе, 3885 іс.
16. Иванов И.С. Джангерь, хан Киргизской Внутренней Орды // Астраханский листок. – 1895. – №185. – 260 с.
17. Веселовский Н.И. В.В. Григориев по его письмам и трудам. – СПб., 1877. – 21 с.

Дюсенгалиева М. Г.

ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РОССИЕЙ И БУКЕЕВСКИМ ХАНСТВОМ

В статье рассматриваются торгово-рыночные отношения между Россией и Букеевским ханством. Определена роль ярмарок в торговле. Проведен научный анализ процессу товарооборота и развития предпринимательства в результате развития ярмарочной торговли.

Ключевые слова: Торговля, ярмарка, правила ярмарочной торговли, торговый оборот, предпринимательство, обменная торговля.

Dyussengaliyeva M. G.

TRADE RELATIONS BETWEEN RUSSIA AND BUKEY KHANATE

The article deals with trade and market relations between Russia and Bukey Khanate. The role of fairs in trade was determined. The scientific analysis of the trade turnover and the development of entrepreneurship as a result of the development of fair trade were carried out.

Key words: Trade, fair, rules of fair trade, trade turnover, entrepreneurship, exchange trade.

***

УДК 94 (574): 930.253

Аканов К.Г. – докторант
Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева
E-mail: kukaandvita@mail.ru

КОНТАКТЫ ДЕЯТЕЛЕЙ ПАРТИИ АЛАШ С СИБИРСКИМИ ОБЛАСТНИКАМИ ПО ДОКУМЕНТАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ТОМСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье исследуются документы фондов Государственного архива Томской области о контактах лидеров движения Алаш с областниками Сибири в лице Сибирской областной Думы и Временного Сибирского правительства. Документальный материал разделен на несколько блоков по своему тематическому содержанию. Первый блок посвящен теме обучения

будущих участников движения Алаш в учебных заведениях города Томска, второй хранит в себе документы о назначении видных представителей на ответственные должности, третий характеризует деятельность казахских делегатов на Первом Сибирском Областном съезде, четвертый подтверждает факт участия уполномоченных от казахских демократических сил в Чрезвычайном Общесибирском съезде, пятый содержит материалы о взаимоотношениях руководящих сил автономистских движений Казахстана и Сибири: Народного Совета Алаш Орда с Сибирской Областной думой и Временным Сибирским Правительством. Большинство документов вводятся в научный оборот впервые и содержат важный исторический материал о попытках установления связей лидеров движения Алаш и областников Сибири для решения основного политического вопроса – формирования собственных автономных государственных образований.

Ключевые слова: *Алаш, Автономия, Второй Всеказахский съезд, Семипалатинск временный центр, Алаш-Орда, Г.Потанин, Сибирские областные съезды, Сибирская областная дума, Государственный архив Томской области.*

В 2016 году в результате стажировки в Национальном исследовательском Томском государственном университете и осуществления научной поисковой деятельности в фондах Государственном архива Томской области (ГАТО) докторантом Евразийского национального университета К.Г. Акановым были найдены ценные материалы по истории участников движения Алаш. Тематика документов связана с обучением видных деятелей движения Алаш в Томске и их взаимоотношениям с представителями Сибирских областников-автономистов. Данный пласт исторических документов по нашему мнению должен быть весьма интересен для казахстанских исследователей.

Отметим, что ранее материалы Государственного архива Томской области по истории движения Алаш были частично опубликованы Е.Б. Касеновым. В публикации были приведены документы Ермакова Алимхана Абеуовича – Фонд 194, опись 3, дело № 306, брата Жакыпа Акпаева – Абдул-Хамита – Фонд Р.815, опись 6, дело 11, и отдельные документы Фонда Р.-72 свидетельствующие об установлении переговоров между представителями Алаш-Орды и Сибирского Временного Правительства [1].

В данной публикации в целях удобства работы и проведения анализа, имеющийся в Государственном архиве Томской области документальный материал о движении Алаш и о взаимодействии с представителями сил Сибирских областников-автономистов был систематизирован по следующим направлениям:

1) Документы видных участников движения Алаш, получивших образование в высших учебных заведениях города Томска. В частности, это предлагается вниманию дело: Сеитова Асылбека Джумановича. – Фонд 102, опись 2, дело 4180, которое сообщает о том, что будущий видный деятель Алаш и казахский врач, в 1913-1917 гг. учился на медицинском факультете Императорского Томского университета. Ныне это Национальный исследовательский Томский государственный университет. До поступления в университет он окончил Омскую мужскую гимназию, по окончании которой получил Аттестат Зрелости. Помимо оценок, данный документ дает информацию о том, что Сеитов Асылбек родился 2 сентября 1894 года и обучался в гимназии в период с августа 1905 года по 6 июня 1913 года [2, Л. 2-2а]. В феврале 1917 года Асылбек Сеитов окончил курс Медицинского факультета и был представлен в Медицинскую испытательную комиссию для сдачи экзамена. Удовлетворительно

выдержав испытание 31 марта 1917 года, А. Сеитов был утвержден в степени лекаря, а 30 декабря получил соответствующее удостоверение [2, Л. 22-23].

2) Документы о назначении будущих участников движения Алаш на ответственные должности. Представлены делом «О назначении начального учителя Ахмеда Байтурсунова делопроизводителем дирекции народных училищ Акмолинской и Семипалатинской областей» – Фонд 126, опись 4, дело 385. Вначале было представлено прошение самого Ахмеда Байтурсунова от 2 апреля 1902 года к «Господину Директору народных училищ Акмолинской и Семипалатинской областей», о ходатайстве «пред Его Превосходительством Господином Попечителем Западно-Сибирского учебного округа» для своего назначения делопроизводителем при дирекции указанных училищ [3, Л. 2]. Далее идет ходатайство директора, а также прилагаемые к нему документы, из которых можно узнать, к примеру, что Ахмед Байтурсунов незадолго до этого окончил курс в Оренбургской киргизской учительской школе и проходил 6-летнюю учительскую службу в Тургайской области. Отметим, что в документах дела есть и приказ о его назначении на должность делопроизводителя [3, Л.2-11]. Добавим, что на сайте расположенного в городе Томск Мемориального музея «Следственная тюрьма – НКВД» размещена биография Ахмеда Байтурсунова на русском языке. Также ниже идет биографический материал на казахском языке под авторством Н. Жаримбетовой. К биографиям приведены материалы из архивно-следственного дела А.Байтурсунова [4]. Среди них:

- ордер на обыск и арест Ахмета Байтурсунова, проживающего по адресу Каскеленская ул., д. 44, кв. 2. Ордер был выдан Управлением НКВД по Казахстану, г. Алма-Ата и датирован от 11 августа 1937 года;

- Анкета арестованного Байтурсунова Ахмета родившегося в 1870 году Тургайском районе Кустанайской области КССР, проживавшего до ареста в г. Алма-Ата. Был женат на Бадрисафе Байтурсыновой. До ареста в 1937 году, имел судимость, датированную 1930 г. за «контрреволюционную деятельность»;

- Выписка из протокола тройки УНКВД Алма-Атинской области от 25 ноября 1937 года с кратким текстом обвинения и приговором к расстрелу;

- Определением Судебной коллегии Верховного Суда Казахской ССР, датированном 4 ноября 1988 г. о пересмотре уголовного дела А. Байтурсунова и отмене постановления тройки, за отсутствием в «его действиях состава преступления»;

- Свидетельством о смерти, составленном 24 октября 1989 года. В документе указано, что Ахмет Байтурсунов умер 8 декабря 1937 года, в возрасте 62 лет, причиной смерти указан – расстрел, местом смерти г. Алма-Ата, Казахская ССР.

3) Материалы об участии членов движения Алаш в Первом Сибирском областном съезде (9-17 октября 1917 года) – фонд Р-552, оп.1. Согласно тексту описи и документам самого фонда съезд начал свою работу 8 октября 1917 года в г. Томске. Целью форума было проведение решения вопроса об автономии Сибири. Во время мероприятия были также обозначены задачи разработки проектов областного устройства Сибири и подготовка созыва Учредительного Сибирского областного съезда, для выполнения которой был избран исполнительный комитет. В фонде находятся анкеты 10 казахов-участников съезда, причем 2 – Е. Итбаев и А. Сеитов в анкете выбирая партийную принадлежность указали партию Алаш. В форуме также участвовали следующие делегаты: А.Букейхан, Р.Марсеков, С.Дошанов, Х.Габбасов, А.Ермеков, А.Айтленев, И-Г. Турмухамедов, С.Джилкилдеков [5, Л. 18-289]. По материалам документов съезда можно ознакомиться с текстами выступлений казахских делегатов, приветствиями к участникам заседания, выявить позиции по вопросам

автономии, как казахской, так и сибирской сторон, выяснить мнения их единомышленников и оппонентов.

Отметим, что незадолго до данного форума, 21-28 июля 1917 года прошел Первый Всеказахский съезд, участники которого внесли в повестку обсуждения такие важные вопросы создания собственной государственности как: форма государственного управления, земельный вопрос, народная милиция, земство, просвещение, суд, религия и др. Отдельным пунктом стояла задача о создании политической партии Алаш и формированию её программы. Съезд также выступил за установление в России федеративного государственного устройства при котором могла быть установлена территориально-национальная автономия казахов [6, с.170-171].

Важным шагом для лидеров Алаш стало участие в Первом Сибирском областном съезде, так они искали союзников для совместной борьбы за достижение прав на создание автономии. Поэтому деятели Сибирских автономистов, среди которых был и известный ученый-исследователь, неоднократно посещавший Казахстан, Г.Н. Потанин, могли быть весьма полезны в деле налаживания контактов с различными автономистскими движениями. Высокий авторитет Григория Николаевича среди местного населения подчеркивает и тот факт, что его фамилия, была первой в списке кандидатов от Семипалатинской области. А его прозвище «аксакал со святой душой» еще более подчеркивало факт уважительного отношение к его личности у казахского населения [7, с. 178].

Возвращаясь к материалам съезда нужно подчеркнуть, что в деле №2 находятся данные по выборам в рабочие органы форума и приветствия к президиуму, среди которых есть и выступление А.Ермекова. В Сибирский областной комитет от казахов были выбраны – А.Турлыбаев, а кандидатами – Х.Габбасов, С.Дошанов и А.Айтленев. В Сибирский областной Совет были избраны – М.Тынышбаев и А.Букейханов [8, Л. 30-39, 62-63].

В остальных делах фонда сосредоточены тексты выступлений его участников, среди которых были и участники движения Алаш, которые весьма интересовались опытом автономистов Сибири и стремились поделиться своими взглядами на вопросы организации местного самоуправления. Разумеется, их позиции встретили как союзников, так и противников, с которыми им зачастую приходилось вступать в споры и активно дискутировать. В целом, как показывают документы, опыт участия в данном мероприятии и полученные рекомендации были для лидеров Алаш полезным опытом на пути к организации собственной автономии.

4) Следующий блок материалов сосредоточен в фонде «Чрезвычайный Общесибирский областной съезд (7 – 15 декабря 1917 г.)», – фонд Р.-578, опись 11. Материалы фонда содержат информацию о Чрезвычайном съезде областников, который отказался признавать власть установленного к тому времени правительства и противопоставлял ее создание автономной власти, под которым подразумевал Сибирское учредительное собрание, а до его созыва – Сибирской областной думы. В ходе съезда был избран Временный Сибирский областной совет во главе с Г.Н. Потаниным, задачей которого была подготовка скорого созыва сибирского парламента. В деле 1 находятся анкеты 4 казахских делегатов – А.Байгурина, К.-Г. Сейдалина, А.Турлыбаева и И.-Г. Турмухамедова [9, Л. 7-139]. Заметно, что казахов здесь значительно меньше, чем на Первом Сибирском съезде, что было связано с параллельным проведением II Всеказахского съезда 5-13 декабря 1917 года в Оренбурге. Как известно, на этом съезде было решено образовать территориально-национальную автономию со столицей в городе Семипалатинск. Отметим, что именно причиной занятости на

Всеказахском съезде объяснили свое отсутствие в Общесибирском форуме лидеры Алаш в телеграммах, направленных в адрес Президиума (Фонд Р-578, опись 1, дело 3,) где были указаны фамилии тех участников, кого они направили вместо себя [10, Л.11-18].

Руководители Областников Сибири также направили свое приветственное письмо в Оренбург к организаторам Всеказахского форума, в котором объявили об открытии Чрезвычайного Сибирского съезда и о создании своей автономной власти путем созыва Сибирского Учредительного Собрания. Текст письма показывает, Съезд был убежден, что создание автономной Сибири найдет поддержку у казахов и выражал свое уважение к казахским автономистам. Завершался текст письма следующими пожеланиями: «Да здравствует автономная Сибирь и свободный киргизский народ» [11, Л. 36].

Отметим, что тематику участия казахов в обоих съездах Сибирских автономистов изучало множество исследователей, но только некоторые из них использовали в своих работах материалы Государственного архива Томской области города, где непосредственно и проходила работа форумов. Отметим статьи и монографические исследования И.В. Нам [12, с.178-184, 230-231], В.И. Шишкина [13, с. 110-123], В. Ламина и М. Шиловского [14, с.176-183], Р.Ж. Байдалы, З.Е. Кабульдинова, А.А. Айтмухамбетова, К.Е. Наурызбаевой [15, с. 597-607], Р.Ж. Байдалы, Р.М. Бекмагамбетовой [16].

Добавим, что незадолго до этого был разработан проект программы партии «Алаш», в котором подчёркивалось, что «Россия должна стать демократической федеративной республикой». По замыслу авторов, Российская Республика должна была состоять из нескольких государств, каждое из которых было бы автономно и управлялось правительством, во главе которого стояло Учредительное собрание. Планировалось также учредить должность Президента, ответственного перед собранием и Государственной думой, управляющего страной через Совет Министров [17, с. 130-131]. Таким образом, Алаш создавала свои институты власти для формирования собственного государства.

5) Завершающий блок материалов содержит документы о взаимодействии правительства автономии Алаш – Народного Совета Алаш Орда и руководящими органами Сибирских автономистов: Сибирской областной думой и Временным Сибирским правительством находится в фонде Р-72 «Сибирская областная дума, г. Томск (январь 1918 г., июнь – ноябрь 1918 г.)». Фонд состоит из двух описей, первая из которых датируется 1917-1919 гг., вторая 1917-1918 гг. Как сообщает текст путеводителя – созыв Думы в городе Томске был осуществлен в связи с решением Чрезвычайного Общесибирского областного съезда. Но 18 января 1918 г. Томский совет рабочих и солдатских депутатов ликвидировал Думу и ночью 26 января того же года Дума была распущена. В конце мая – начале июня 1918 г. после того как в результате чехословацкого восстания произошел переворот в ряде регионов Сибири, Дума начала проводить свои рабочие совещания. 15 августа 1918 года состоялось торжественное открытие. Но сама Дума как орган власти просуществовала недолго и в сентябре решением Временного Сибирского Правительства ее деятельность была приостановлена. Окончательно же вопрос о судьбе Сибирской Областной Думы был решен постановлением Временного Всероссийского правительства от 10 ноября 1918 г. [18].

Однако, как повествуют документы фонда «Сибирская областная дума белогвардейского «Российского правительства», несмотря на свой короткий срок пребывания на политическом небосклоне Сибири, Дума успела сыграть свою важную роль в процессе становления отношения движения Алаш и Сибирских областников. Основные материалы по данному вопросу сосредоточены в делах: 3, 5, 39, 85, описи 1, фонда Р-72. Необходимо отметить, что документы дела 5

были опубликованы в книге Б. Абдыгалиулы «Войско Алаш. Казахские части в составе Белой армии (1918-1920 гг.)» [19].

Дело №3 содержит разноплановую информацию. Лист №3 – протокол заседания Военного совета, на котором обсуждался вопрос создания отдельных туркестанских полков, проблемы с продовольствием, которые вызвали «грозный Туркестанскому Краю голод, ввиду не подвоза хлеба из Оренбургского края» [20, Л. 3]. Там же хранится протокол заседания Общекиргизского (Общекзахского) съезда в Оренбурге, известного принятием постановления об образовании территориально-национальную автономию «Казак-Кыргызских областей» и с наименованием Алаш для управления которой было решено: «организовать Временный народный совет «Алаш-Орда», состоящий из 25 человек, 10 мест из которых предоставить русским и другим народам, живущим среди Казак-Кыргыз. Место пребывания Алаш Орды временно избрать Семипалатинск. Алаш Орда должна немедленно взять в свои руки всю исполнительскую власть над Казак-Кыргызским населением» [20, Л. 8-9]. На документе была выставлена пометка «доставлен лично АТ. От 22 VIII (августа) 1918 года» [20, Л. 8]. Возможно, это мог быть А.Турлыбаев. Факт доставки такого важного документа свидетельствовал, как о стремлении лидеров Алаш к доверительным отношениям с Правительством Сибирских автономистов, так и о широком интересе сибирских областников к казахским делам, а также об их намерении к признанию своей автономии, другими государственными образованиями.

В Деле №39 можно найти письма и обращения Правительства Алаш Орда к Сибирской областной думе как к «первому Сибирскому Парламенту» и надеждой на то, что Дума сможет добиться создания в России «Федерации автономных областей», где бы каждая взаимодействовала на равных условиях, следовало из текста одного из таких писем. Само обращение, подписанное председателем Алаш-Орды А. Букейхановым, заканчивалось так: «Да здравствует Российская Федеративная демократическая республика единения автономных областей» [21, Л. 53-54].

Дело №85 состоит из документа «Отчет о Чрезвычайном Сибирском областном съезде и доклад Председателя Областного Земельного комитета Вологодского о поездке на съезд», где П.В. Вологодский подробно описывает события собрания, состоявшегося в декабре 1917 года, о котором мы упоминали выше. В докладе отражены выступления участников съезда, среди которых отмечены А. Букейханов и А. Ермаков. В частности, приводится текст приветствия Ермакова к Григорию Николаевичу Потанину и высказывание о необходимости создания конгломерата национальностей «чтобы Сибирь мощно и сильно заговорила о своих нуждах на языке всех народов» [22, Л. 21 об.]. Букейханов же в своем выступлении говорил о том, что «нельзя управлять страной из Петрограда», так же, как и Сибирью «нельзя управлять из одного места», тем самым требуя предоставления автономии. Интересны и суждения Алихан Нурмухамедовича о будущем всего общего государства, которое он представлял в виде Федерации [22, Л. 31].

Таким образом, можно сделать вывод, что в материалах Государственного архива Томской области содержится большой пласт архивных исторических документов по истории Казахстана, введение которых в научный оборот поможет существенно дополнить работы по тематике движения Алаш, в частности о взаимоотношениях с органами власти Сибирской автономии: Сибирской областной думой и Временного Сибирского Правительства.

Литература:

1. Касенов Е.Б. Материалы Государственных архивов Томской и Оренбургской областей по истории движения Алаш. // Образовательный проект «Articlekz.com». – <https://articlekz.com/article/8433>. Дата обращения: 20.02.2018 г.
2. Государственный архив Томской области (далее – ГАТО), Ф. 102, Оп. 2, Д. 4180.
3. ГАТО, Ф. 126, Оп. 4, Д. 385.
4. Байтурсунов Ахмет Байтурсунович // сайт Мемориального музея «Следственная тюрьма НКВД». – <http://nkvd.tomsk.ru/researches/passional/bajtursunov-ahmet-bajtursunovich/>. Дата обращения: 10.02.2017 г.
5. ГАТО, Ф. Р-552, Оп. 1, Д. 11, Л. 18-289.
6. Аманжолова Д.А. Алаш: исторический смысл демократического выбора: монография. – Алматы: Издательский дом «Таймас». 2013. – 400 с.
7. Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2009. – 412 с.
8. ГАТО, Ф. Р-552, Оп. 1, Д. 2.
9. ГАТО, Ф. Р.-578, Оп. 1, Д. 1.
10. ГАТО, Ф.Р.-578, Оп. 1, Д. 3.
11. ГАТО, Ф.Р.-578, Оп. 1, Д. 2.
12. Нам И.В. Национальные меньшинства Сибири и Дальнего Востока на историческом переломе (1917–1922 гг.). – Томск, 2009 – 500 с.
13. Шишкин В.И. Взаимоотношения Алаш-Орды и Временного Сибирского правительства // Известия Уральского государственного университета. Серия 2. Гуманитарные науки – Екатеринбург. – 2011. – №4 (96) – С.110–123.
14. Ламин А.В., Шиловский В.М. Сибирские автономисты (областники) и деятели Алаш-Орды // Алаш-таным. Ғылыми мақалар жинағы. 1-т. – Семей, 2012. – 420 б. С. 176-183.
15. Байдалы Р.Ж., Кабульдинов З.Е., Айтмухамбетов А.А., Наурызбаева К.Е. Гражданско-правовая и общественная деятельность юриста А.Турлыбаева в Сибири в начале XX века // Vuylе gody. – 2017. – Vol. 44. – Is.2. – С. 597-607.
16. Байдалы Р.Ж., Бекмагамбетова Ж.М. Айдархан Турлыбаев – политический лидер алашского движения // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 1 (09). – <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/627>. Дата обращения: 05.05.2017 г.
17. Аяган Б.Г. Красные и черные (материалы Гуверского архива). – Алматы, 2005. – 240 с.
18. Путеводитель Государственного архива Томской области. Томск, 1999. Электронная версия. – <http://gato.tomica.ru/resources/guide/R1/P-72/index.html>. Дата обращения: 15.05. 2018 г.
19. Абдыгалиулы Б. Войско Алаш. Казахские части в составе Белой армии (1918-1920 гг.). – Астана: Фолиант, 2017. – 416 с.
20. ГАТО, Р.-72, Оп. 1, Д. 3.
21. ГАТО, Р.-72, Оп. 1, Д. 39.
22. ГАТО, Р.-72, Оп. 1, Д. 85.

Ақанов Қ.Ғ.

ТОМСК ОБЛЫСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТЫНЫҢ ҚҰЖАТТАРЫ БОЙЫНША АЛАШ ПАРТИЯСЫ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ СІБІР ОБЛЫСТЫҚТАРЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДЫ ОРНАТУУ

Мақалада Алаш қайраткерлерінің Сібір облысниктерімен қарым-қатынастары, сондай-ақ Алаш-Орда мен Сібір Облысының Думасы тәрізді екі автономиялық билік органдарының арасында байланыс орнату әрекеттері туралы Томск облысының Мемлекеттік мұрағатының құжаттарының құнды тарихи материалдарын ғылыми айналымға шығару мақсатын да негізге алынған.

Құжат материалдары өзінің тақырыптық мазмұны жағынан бірнеше бөлімді қамтиды. Бірінші бөлімде, Алаш қайраткерлерінің Томск қаласында білім алу кезеңдерін сипаттаса, келесі бөлімде көрнекті өкілдерінің жауапты қызметке тағайындалуы туралы деректер, үшінші бөлімде, Бірінші Сібір Облыстық съезіне қатысқан қазақ делегаттарының қызметі туралы, төртінші бөлімде, қазақ демократиялық күштерінің Жалпысібірлік Төтенше съездегі өкілеттілігі болғандығын айғақтайтыны туралы деректер, бесінші, Алаш Орда Халық Кеңесі, Сібір облыстық думасы, Уақытша Сібір Үкіметінің автономия құруға бағытталған күштерінің Қазақстан мен Сібірдегі көшбасшыларының өзара қарым-қатынастарын дәлелдейтін материалдарды қамтиды.

Алаш қозғалысы мен Сібір областниктері көшбасшыларының өзара байланыс орнатудағы саяси мақсат – жеке автономиялық мемлекет қалыптастыруға деген талпынысы жөніндегі құнды материалдар ғылыми айналымға алғаш рет енгізілгені отыр және аса маңызды тарихи деректерді қамтиды.

Тірек сөздер: *Алаш, Автономия, Екінші Бүкілқазақтық съезд, орталық, Семей – уақытша орталығы, Алаш-Орда, Г.Потанин, Сібір облыстық съездері, Сібір облысының думасы, Томск облысының Мемлекеттік мұрағаты.*

Akanov K.G.

THE CONTACTS OF ALASH PARTY REPRESENTATIVES WITH SIBERIA REGIONALISTS BY THE DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVE OF TOMSK REGION

The documents of the State Archive of Tomsk Region about contacts of the leaders of Alash movement with Siberian regionalists represented by the Siberia regional Duma and the Provisional Siberia government are researched in the article. The documental material is divided into several blocks according to its thematic content. The first block is devoted to theme of getting education of the future participants of Alash movement in educational institutions of Tomsk city, the second stores in itself the documents about appointment of individual representatives to responsible positions, the third characterizes the activity of Kazakh delegates at the First Siberian regional Congress, the fourth confirms the fact of participation of the authorized representatives of the Kazakh democratic forces in the Extraordinary all-Siberian Congress, and the fifth contains the materials about relationships between the governing forces of the autonomist movements of Kazakhstan and Siberia: the people's Council – Alash Orda with the Siberian regional Duma and the Provisional Siberian Government. The most of the documents introduced into scientific circulation firstly, and contain an important historical material about the attempts of establishing relations of leaders of the Alash movement and regionalists Siberia for the solution of the main political question – the formation of their own Autonomous public entities.

Keywords: *Alash, Autonomy, the Second All-Kazakh Congress, Semipalatinsk is the temporary center, Alash-Orda, G.Potаниn, Siberia Regional Congresses, Siberia Regional Duma, State Archive of the Tomsk Region.*

***

ӘОЖ 328.18

Гайсина М.Б. – оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Кенжегулова А.А. – оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Gaysina_1983@bk.ru

БИЛІК ИНСТИТУТЫ РЕТІНДЕ ПАРЛАМЕНТТІҢ САЯСИ ЖҮЙЕДЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада парламенттің қазіргі мемлекеттік құрылымда алатын орны мен маңызы, парламенттік республикалардың дамуы мен қалыптасуы туралы жан-жақты айтылады. Сонымен қатар тәуелсіздік алған жылдардан бастап еліміздің парламентінің қалыптасу ерекшеліктері мен тарихы, парламентті жасақтаудағы соңғы жылдары орын алған өзгерістер жайлы баяндалады.

Тірек сөздер: Парламент, сайлау, реформа, Президент, Конституция, Қазақстан, Англия, шетелдік тәжірибе.

Иә, шынында да бүгін біз жаңа қоғамды, жаңа мемлекетті сенімді құрып жатырмыз. Қазақстан танымастай болып өзгерді. Жаңа жетістіктерге жету, болашаққа деген ұмтылыс және жоғары міндеттердің уақыты келіп жетті. Біз халықаралық қоғамдастықтағы барынша дамыған елдердің клубына кіруге ұмтылып отырмыз. Ол үшін Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев міндеттеген мемлекеттің, Қазақстан халқының және әрбір қазақстандықтың бәсекеге қабілеттілік мәселелерін біртіндеп шешуіміз қажет. Біз экономикалық, саяси және әлеуметтік прогреске айтарлықтай қол жеткіздік. Осы сөздердің дәлелдік негіздемесі республика дамуындағы сараптамалық бағалар мен нақты нәтижелер болып табылатындығын айту ләзім.

Жалпы Парламенттің тиімді іс-әрекеті қоғамның саяси өміріндегі маңызды шарты болып табылады. Мемлекеттік билік жүйесінде парламент ерекше орын алады. Оның пайда болуы билікті тұрақтандырудың механизмін іздеумен байланысты туындады. Парламенттің құқықтық мәртебесі бірнеше себепке байланысты: басқару формасының ерекшелігіне, билік бөлінісіне, парламенттің қызметін конституциялық жағынан бекітілуі мен саяси партия мен саяси мәдениетке. Бұның барлығы сол елдегі парламенттің тәжірибеде дұрыс жұмыс атқаруына ықпал етеді. Өз кезінде ағылшын саяси ойшылы Д.Локк парламенттің ерекшелігін былай деп айтып кеткен болатын: « конституциялық мемлекетте тек бір ғана жоғары билік болады және ол қалғандары бағынатын, бағынуға тиіс болатын заң шығарушы билік болуы керек. Сондықтан көптеген мемлекеттердің тарихи-саяси тәжірибесі көрсеткендей, парламент маңызды саяси институт ретінде ұлттың өзіндік легитимді символы ретінде қызмет атқарады. Осыған байланысты парламентаризмнің отаны болып табылатын Ұлыбританиядағы парламентаризмнің қалыптасуы мен даму тәжірибесін қарау орынды болатын сияқты. Англиядағы парламенттің институт ретінде қалыптасуы XIII ғасырдан басталады – парламент жайлап бірте бірте корольдік билікті шынайы биліктен тайдырып, үкімет қызметінің үстінен бақылау жасады.

Қазіргі таңда әлем елдерінің көптеген елдерінде екі палаталы парламент өмір сүреді, ол американдық демократия мен билік бөлінісі жүйесінің қалыптасуымен байланысты. Қазақстан Республикасында да 1995 жылғы Конституциясы бойынша елдің жоғарғы өкілдік институты ретінде Парламент қос палаталы болып табылады, сол арқылы халық өз саяси еркін білдіреді. Соған сәйкес мемлекеттің саяси жүйесінде маңызды орын алады.

Парламенттің жақсы жұмыс жасауы қоғамның саяси тұрақтылығының маңызды шарты болып табылады. Қазақстан парламенті ұзақ эволюцияны бастан кешіріп, реформалардың құқықтық базасын жасаған, саяси тұрақтылықты нығайтуға, елімізде азаматтық бейбітшілік пен ұлттық келісімді орнатуға ықпал еткен кәсіби орган ретінде өз өміршендігін дәлелдеді. Әлеуметтік-экономикалық, саяси үрдістердің саяси-құқықтық үйлестірушісі ролін Парламент сәтті атқаруда. Конституцияда көрсетілген Парламенттің құзыреттілігінің басты мәнісі мен мазмұны заң актілерін шығаруда тұрақты, ұзақ мерзімді іс-әрекетке негізделуіне байланысты. Біртіндеп саяси реформалар қажет, себебі ағылшындық Парламенттің өзі де өз идеальды түріне бірден айналған жоқ. Әрине қоғам саяси реформаларды жүргізуге қатысты барлық мәселеге біртіндеп, жан-жақты ойластырылып кезең-кезеңмен бару қажеттілігін жақсы түсінеді. Демократияның ұзақ жылғы тарихы бар елдермен салыстырғанда Қазақстандағы парламентаризм жас. Сондықтан парламентаризмнің идеальды түрін көшіріп алуға құқығымыз жоқ. Қазақстанда парламент институты өз құқығы мен заңдарына сәйкес, мақсатты түрде және кезеңмен дамып келе жатыр. Қазақстанда парламентаризмнің тиімді дамуы оның қазіргі жағдайы мен тарихи алғышарттарының үйлесімді көрініс табуында. Біздің қоғам үшін тәжірибе көрсеткендей елдің экономикалық, әлеуметтік ерекшеліктері, халқының менталитеті мен ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени дәстүрі ескерілген үлгісі ғана өмір сүре алады. Сөзсіз, елімізде шынайы парламентаризмнің қалыптасуы процесі әлі де жалғасуда. Сондықтан да Елбасымыз Парламенттің қоғамдық-саяси маңыздылығын арттыруға тағы бір қадам жасады. Бұл жерде бір ғана жол бар – заң шығарушы биліктің ел алдында тұрған барлық мәселені шешуге белсенді және тиімді ықпал ете білуі. Қазақстандықтардың әлеуметтік көңіл-күйлерінің жақсаруына әсер етуі.

Елдің дамуына қажетті шарттардың бірі ол саяси институттардың дұрыс қалыптасып, саяси функцияларды өзара тиімді бөлісіп атқару. Тәуелсіздік жылдары Қазақстанның жаңа мемлекетін және оның саяси жүйесін қалыптастыру оңай болған жоқ. Бұл жылдары Н.Ә. Назарбаев бүкіл әлемге табанды реформатор ретінде танылды. Қазақстан халқының алдында мемлекеттік билік пен меншік көптүрлілігіне негізделген либералды экономикалық даму тұрды. Қазақстан халқы мен демократиялық даму жолында өз ұстанымдарын қалыптастырған еліміздегі ықпалды саяси күштер Елбасының саясатының дұрыстығын кәміл түсініп, өздерінің толыққанды қолдауын қамтамасыз етті. Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің қалыптасу кезеңі бұрынғы КСРО аумағында саяси, әлеуметтік экономикалық мүдделер мен қатынастардың ерекше шиеленісуі үдерісімен қабаттаса жүрді. Әлеуметтік топтардың мүдделері мен қажеттерін бұрынғы саяси режим қанағаттандыра алмады. Оның ішіндегі ең өткір, шетін тұрғандары – азаматтардың саяси, экономикалық және әлеуметтік құқықтарын кеңейту, сөз бостандығы, ұлттар мен этностардың тіл, мәдениет саласындағы сұраныстарын мүмкіндігінше қанағаттандыру, азаматтардың қауіпсіздігін нығайтып, азаматтық татулық пен қоғамдық тәртіпті нығайту еді. Қазақстанның болашақ мемлекеттік дамуы туралы берік, сындарлы тұжырымдама әлі қалыптаспаған еді. Ол кездегі еліміз алдында тұрған ең күрделі проблема мемлекетті қалыптастыру болатын [1, 1-2 б.]. Қос палаталы кәсіби Парламент пен парламентаризмнің теориялық тұжырымын жасап, оның бас саяси архитекторы өзі болды. Н. Назарбаевтың бастамасымен 1995 жылғы бүкілхалықтық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы саяси жүйенің жаңа архитектурасын қалыптастырды. Осы жылдан бастап еліміз саяси жүйесінің дамуының жаңа кезеңі басталды. Қазақстан Конституциясының екінші бабында: «Қазақстан Республикасы

президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет» - деп атап көрсетілген [2, 23 б.]. Елімізде парламентаризмнің мәртебесі, беделі және даму перспективасы, сайып келгенде, президенттік институттың қызметіне тікелей байланысты. Сондықтан Н. Назарбаевтың Парламенттің қалыптасуындағы орны мен рөлі, Президент пен Парламенттің өзара қарым-қатынасы, мемлекет басшысының жоғарғы заң шығарушы органның билік жүйесіндегі орнына, оның мемлекет дамуының әр кезеңіндегі қызметіне қоғам алдындағы күрделі міндеттерге байланысты берген бағасын, қорытындыларын, тұжырымдарын саяси, теориялық және ғылыми-практикалық тұрғыдан үнемі талдап, сараптап отыру ерекше маңызды. 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес Қазақстан Республикасының қос палаталы Парламенті заң шығару қызметін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді органы болып табылады. Қазақстан Республикасы Парламентінің ұйымдастырылуы мен қызметі, оның депутаттарының құқықтық жағдайы Конституциямен, «Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» Конституциялық заңмен және басқа да заңнамалық актілермен айқындалады.

Парламенттің бірлескен отырыстарында мынадай мәселелер қаралады:

1. Конституцияға енгізілетін өзгерістер мен толықтырулардың жобасы. Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізуді тек Президент ғана ұсынады. Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу жөніндегі мәселе екі оқылымнан кейін өткізілмеуі тиіс. Бірінші оқылымда өзгерістер мен толықтырулардың жобасы тұжырымдамалық тұрғыда талқыланады. Екінші оқылымда, яғни оқылымнан кейін Палата жоба бойынша дауыс береді.

2. Парламент конституциялық заңдар қабылдайды, оған өзгерістер мен толықтырулар енгізеді.

3. Республикалық бюджет, Үкіметтің және Республикалық бюджеттің орындалуын бақылау жөніндегі Есеп комитетінің есептері бекітіледі. Бюджет пен есеп алдымен Мәжілісте, содан соң Сенатта талқыланады.

4. Президенттің қабылданған заңға наразылығы бір айдың ішінде қаралмаса наразылық қабылданған болып есептелінеді.

5. Қазақстан Республикасының Конституциясы Президентке Парламенттің заң шығару өкілетігін беру туралы бастамашы болу құқығын береді. Бұл бастама Парламент Палаталарының бірлескен отырысында қаралады.

6. Премьер-министр мен Ұлттық Банктің Төрағасын тағайындауға келісім беру туралы мәселе қаралады. Осы мәселе бойынша Президент жазбаша ұсыныспен Парламентке жүгінеді.

7. Үкіметтің Бағдарламасы қаралады.

Қазақстанның кәсіби парламентаризмге келер жолы күрделі де қайшылықты, саяси шиеленісті, бұралаңды болды. Осы тартысы көп қиын жолда бұрынғы Конституциялар бойынша (1978 және 1993 ж.ж.) сайланған Республика Жоғарғы Кеңесінің екі құрамы таратылды. Елімізде парламенттік демократия, парламентаризм көптеген қиындықтармен, саяси теке-тіреспен, қайшылықтар арқылы, біртіндеп қалыптасты. Бұл жолдан біздің еліміздегі билік тармақтары да өтті. Бұрын сындарлы демократиялық дәстүрлері, Парламенті болмаған Қазақстанда бұл жолдан біршама қайшылықты, күрделі өтті. Мемлекет басшысы Н. Назарбаев бастамасышы болған 2007 жылғы конституциялық реформаның бүкіл мазмұны мен басты нысанасы – еліміздің саяси жүйесін одан әрі түрлендіріп, модернизациялау, саяси үдерістерге серпінділік әкеліп, түптеп келгенде оның тұрақтылығы мен үдемелі дамуын қамтамасыз ету, елді басқаруда Парламентке белгілі бір құқықтар беру еді. Егер нақты мәселелерге көшсек, конституциялық реформаның негізгі ережелері ең алдымен президент және

парламент институттары ара қатынасына байланысты болды. Президент парламентаризм институтын нығайтуға бағытталған кейбір нақты қадамдарға барды. Біріншіден, конституциялық өзгерістер билік тармақтарының арасындағы теңгермелік және тежемілік қағидатын одан әрі жетілдіру, оның тиімділігі мен тепе-теңдігін нығайту арнасында Парламенттің рөлін ішара нығайтуға бағытталған. Президенттің өкілдіктерінің бір бөлігі Парламентке ауысып, Парламент Мәжілісі Премьер-Министрді тағайындауға келісім беруді дербес, енді Сенаттың қатысуынсыз шешеді; әр Палата Конституциялық Кеңестің екі мүшесін, Орталық сайлау Комиссиясының екі мүшесін, Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің үш мүшесін бес жыл мерзімге қызметке тағайындайды. Сенаттың мәртебесі мен рөлі күшейтіліп, енді ол Мәжілістің өкілеттіктері мерзімінен бұрын тоқтатылуына байланысты, ол уақытша болмаған кезде Республика Парламентінің конституциялық заңдар мен заңдар қабылдау жөніндегі функцияларын орындайды. Екіншіден, конституциялық өзгерістерде Президенттің Парламентке, Үкіметке, Жоғарғы сотқа, Орталық сайлау комиссиясына, Ұлттық Банкке, жергілікті атқарушы органдардың басшысы – әкімдер жөніндегі өкілеттіктерінде одан нақтыланылды. Президент енді Парламенттің ғана емес, сонымен бірге оның жеке Палатасының да сайлауын тағайындайды. Сенат қызметінде еліміздегі ұлттық-мәдени және басқа да мүдделерді ескеру мақсатында енді бұл Палатаға Мемлекет басшысы тағайындайтын депутаттар саны 7-ден 15-ке дейін көбейтілді. Президент тұтастай Парламентті де, сонымен бірге жеке Мәжілісті де тарату құқына ие болды. Үшіншіден, Конституциялық өзгерістердің негізгі өзегі еліміздегі соңғы жылдардағы саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстар өкілдерімен, белгілі саясаттанушылар және заңгерлермен өткен жалпы ұлттық пікір алмасу және дискуссиялардан кейін еліміздің саяси және мемлекеттік басқару жүйесіндегі Парламенттің, әсіресе, бүкіл халық сайлайтын Мәжілістің рөлін нығайтуға жасалған кейбір қадамдар. Премьер-Министр кандидатурасын Парламент Мәжілісінің келісуімен тағайындайды және бұны Парламент Мәжілісінде өкілдігі бар саяси партиялардың фракцияларымен алдын ала консультациялар жүргізгеннен кейін жүзеге асырады. Осы жерде айта кетерлік бір мәселе – енді Үкімет басшысына кандидатты бекітудің ел алдындағы бүкіл саяси жауапкершілігін Президентпен бірге төменгі Палата депутаттары да бірдей көтереді. Төртіншіден, конституциялық өзгерістердің нәтижесінде сайлау жүйесіне енгізілген басты новелла – Мәжілістің пропорционалдық сайлау жүйесі арқылы қалыптастырылуы, біздің пікірімізше, еліміздегі бүкіл саяси-партиялық жүйеге импульс әкеледі. Партиялық саяси кеңістіктегі бәсекелестік артып, сайлау қорытындысында жеңіске жеткен партияның елдің мемлекеттік басқару жүйесіне, ел ішіндегі экономикалық-саяси үдерістерге ықпалы артады [3, 195 б.]. Электорат алдындағы жауапкершілігі күшейеді. Енді саяси партиялар алдыңғы кезеңде Парламент Мәжілісі қызметінде болғандай атқарушы билік қызметін негізді-негізсіз сынауға бейімделмей, өзі сенім көрсетіп құрған Үкіметпен тізе қосып, сындарлы конструктивизм шеңберінде жұмыс істеуге ынталы болады. Парламент құрамына кірген басқа партиялық фракциялар тарапынан парламентте көпшілік орын алған партияның парламенттік қызметіне талапкершілік, сыншылдық, сараптамалық талдау күшейіп, бұл өз ретінде партиялардың ел халқының саяси еркін білдіруге ұмтылысы сапалық деңгейге көтеріледі деп есептеу керек. Конституциялық реформаның бұл бағыттағы өзгерістерінің басты құндылығы, біздің пайымдауымызша мынада жатыр – ол еліміздегі бүкіл партиялық-саяси спектрді қозғалысқа келтіріп, оларға азаматтарды мемлекеттік істерді басқаруға тартуға нақты мүмкіндіктер жасады. Бесіншіден, Парламенттің, билік тармақтары мен өзара қатынастарындағы рөлін

нығайтумен қоса жаңа конституциялық өзгерістерде, сонымен бірге, Парламент депутаттарының жауапкершілігі күшейтілді. Еліміз Конституциясынан Парламент депутаты қандай да болсын аманаттық мандатқа тәуелді болмайды деген норма алынып тасталды.

Енгізілген өзгерістер билік тармақтарының өзара қарым-қатынастарындағы тепе-теңдігін қамтамасыз етуге ықпал етеді. Парламент рөлі күшейеді. Үкімет Парламенттің белсенді араласуымен жасақталады. Қоғам мемлекетті басқаруға қатысуға барынша мүмкіндіктер алды. Әрине, пропорционалды жүйемен сайлау өткізу Парламенттегі жағдайды айтарлықтай өзгертті. Міне, тек қана атқарушы және заң шығарушы билік тармақтары арасындағы жаңа тепе-теңдік бағытқа емес, сонымен бірге олар қатынастарының жаңа форматына қозғалыс жасалды.

Осы ретте еліміздің саяси үдерісінде Парламенттің рөлі артып қана қоймай, оның сайлаушылар алдындағы жауапкершілігі де өсе түсті. Ал бұл дегеніміз – біздің әрқайсымыздың барлық ел азаматтары алдындағы жауапкершілігіміз көп есе өсті дегенді білдіреді. Өйткені, экономикалық өсімнің қарқыны, азаматтық қоғамды дамыту, сондай-ақ реформалардың мәні көбіне еліміздің заң шығарушы органы жұмысының нәтижелілігіне және қабылдаған заңдарының сапалылығына байланысты болады.

Жоғарғы өкілетті органның көпұлтты құрамы күшейтілді. Қазақстан халқы Ассамблеясынан Мәжіліске тоғыз депутат сайланғаны белгілі. Мұның ұлтаралық келісім саласындағы біздің барлық жетістіктерімізді әрі қарай дамытуға бағытталған салмақты қадам екеніне сенімдімін. Сайланған депутаттардың өзі былайша айтқанда, олар еліміздегі тұрақтылық пен бейбітшілікті, ұлтаралық келісімді нығайтуда өздерінің күші мен жігерлерін, білімдерін бағыттайтын бүкіл Қазақстан халқының “достық елшісі”. Сонымен, Жоғарғы заң шығарушы органның партиялық негізін ескере және Ассамблеяны заң шығаруға қатыстыра отырып, ел Парламенті азаматтардың мүдделері мен барлық пікірлер спектрін толыққанды қамтитын болады. Бұл қазақстандық ерекшелікті дамытуға септігін тигізіп, демократиялық дамудағы үдерістердің ерекше қазақстандық жолын, сондай-ақ қазақстандық парламентаризмнің эволюциясын нығайта түседі.

Біріншіден, Қазақстанның 1995 жылғы Конституциясы қалыптастырған демократиялық-құқықтық өрістегі соңғы он бес жылдағы саяси, әлеуметтік-қоғамдық дамуының басты қорытындыларының бірі – белсенді қызмет жасаушы, негізгі саяси және әлеуметтік күштердің мүддесі тоғысқан және соны бейнелейтін, мемлекеттік билік жүйесіндегі дербес бір тармағы – Парламентсіз елімізде шынайы демократия, құқықтық мемлекет орнату мүмкін еместігіне бүкіл қоғамымыздың көзі жетті. Парламент, парламентаризм ашық пікірталастар мен көзқарастар еркіндігінің, жария саясаттың биік мінбері ғана емес, сонымен бірге әлеуетті мүмкіндігі мол, аса маңызды мемлекеттік институт ретінде қалыптасты. Қазақстан Парламенті он бес жылда Конституция негізінде және оның қағидаттары мен талаптарын қоғамдық қатыныстардың түрлі салаларында жүзеге асыру және реттеу мақсатында 1700-ден астам заң қабылдап, еліміздің экономикалық, әлеуметтік және саяси жаңаруын заңнамалық тұрғыдан кешенді қамтамасыз етті. Бүгінде Парламенттің заң шығарушылық қызметінен тыс қалған, мүдделері еске алынбаған бірде бір қоғамдық сала немесе әлеуметтік топтар жоқ деп айтуға толық негіз бар. «Бұрынғы Конституция бойынша, - деп атап көрсетеді Н.Назарбаев, - 1995 жылға дейін бізде Президенттік Республика көзделгенімен де, ол шын мәнінде Парламенттік болды. Жоғарғы Кеңес қоғамға қажетті заңдар қабылдау орнына күні бойы министрлер мен мемлекеттік органдар басшыларының есебін тыңдаумен болды, депутаттар сөзіне құлақ аспағандарды орнынан аламыз деп қорқытатын. Қорыта айтқанда Жоғарғы

Кеңестің орнына тұрақты жұмыс істейтін қос палаталы кәсіби Парламент келіп, осы жылдар ішінде еліміздің келбетін өзгерткен заңдар қабылданды. Парламент Конституцияны, заңнаманы демократиялық құқықтар мен нормаларды, рәсімдерді сақтай отырып, өзінің сан-салалы қызметі арқылы бүкіл елдің мүддесін білдіруші және қорғаушы коллегиялық органға айналды [4, 448 б.]. Парламент заң шығарушылық қызметі арқылы заңдардың құрылымын анықтап, жүйегартушылық, жүйекұраушылық рөл атқарып, саяси жүйенің аса маңызды саяси құрылымдары институтануының, бүкіл мемлекеттік құрылысты заңнамалық нығайтудың әлеуетті кепіліне айналды. Н. Назарбаевтың қос палаталы Парламенттің міндеттері мен парламентаризм туралы 90 жылдардың ортасында жариялаған идеяларына, теориялық ұстанымын он бес жылдан кейін тағы бір пайымдасақ, талдау жасасақ, олар, біздің пікірімізше, мынаған келіп саяды, әрі күні бүгінге дейін өзекті: - әрбір мемлекеттік орган өз құзіреттері шеңберінде өкілеттікті жүзеге асыруға тиіс, өзінің заң шығарушылық қызметі арқылы елдегі саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайды түпкілікті тұрақтандыру үшін қызмет ету – Парламенттің басты саяси міндеті, ал парламенттің заң шығарушылық қызметінің мазмұны соншалықты кең, ол іс шетсіз де шексіз болады, өйткені, біздің мемлекеттік және қоғамдық өміріміздің барлық салалары іс жүзінде заңдармен реттелетін болады; - шынайы парламентаризм халықтың әртүрлі топтарының мүддесі тоғысқан, еркін шығармашылық ахуал үстемдік еткен жерде туады. Сапалы заң шығару процесі үшін «тек дау үстінде ғана ақиқат туындайды» дегенді ескерер болсақ, сындарлы саяси оппозицияның болғаны пайдалы. Ол Парламент қабырғасынан шықпай, қоғамды толқытуға немесе күйретуге себеп болмауы керек; - заң шығару процесі барысында палаталардың тиімді, үзіліссіз өзара ықпалдастығын қалыптастыру өте маңызды, палаталардың ішкі алауыздық пен дауларға ұшырауына, қай палата мәртебесі жағынан жоғары, қай палата төмен деген әңгімеге жол беруге болмайды. Палаталар өздерінің құқықтары жөнінен тең, тек заң шығару процесінде олардың әрқайсысының өз рөлі бар: - депутат жауапкершілігі – ең алдымен халық алдындағы, өз ар-намысының алдындағы жауапкершілік. Парламенттегі депутат жұмысы құрметті ғана емес, тәжірибені, білімді жұмылдыруды және тер төгіп жұмыс істеуді, міндеттілікті талап ететін аса күрделі жұмыс екендігін түсіну ерекше маңызды» Біздің еліміз саяси жаңару жолында тұрған ел болғандықтан онда конституциялық даму тұрақты іс [5, 4 б.].

Жоғарғы билік тармақтарының қызметі, олардың өзара байланысындағы тежемелік және тепе-теңдік принципін үнемі жетілдіру туралы келешекте батыл ұсыныстар беру заңгерлер мен саясаттанушы ғалымдардың жауапты миссиясы деп есептейміз. Ал өкілді органның пәрменді де көпсалалы қызметінсіз қазақстандық жаңаруға қажетті құқықтық өрісті қамтамасыз ету, мемлекеттік құрылысты, кадр саясатын жетілдіру, әсіресе, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді күресу, елді демократиялық басқару стилін қалыптастыру мүмкін емес. Қазақстанның да конституциялық режим мен конституциялық жетілуі жолындағы аса маңызды қажеттілік – ең алдымен Парламенттің, әсіресе, Мәжілістің құзыреттерін кеңейту. Конституциялық дамуымыздың келесі сатысында парламентке бүгінгі конституциялық өрісте белгілі бір бақылау функциялары берілуі керек деп есептейміз. Нақты бақылау функциялары жоқ парламент – халық өкілеттігі мен билігін пәрменді жүзеге асыра алмайды. Демек, келешекте еліміздің мемлекеттік құрылысы парламентаризм-президенттік басқару нысанына қарай дамиды болса, ондағы алғашқы маңызды қадам – парламентке неғұрлым кең де нақтылы бақылау функцияларын беріп, оған атқарушы биліктің қызметіне нақты бақылау жасау механизмдерін заңнамалы тұрғыдан дәл анықтап, бекемдеу. Сонда ғана біз нағыз парламентаризм институтына қарай

нақты қадам жасаймыз. Қазақстанда парламентаризм институтының демократиялық-саяси институт ретінде қалыптасуының өзіндік ұзақ эволюциясы болады. Қазақстан президенттік басқару нысанындағы елдерде парламентаризм институтының кең өріс алуы – саяси және құқықтық-ұйымдық тұрғыдан күрделі мәселе. Оның келешектегі конституциялық мәртебесінің көтерілуі және даму перспективасы, билік тармағы ретіндегі беделінің нығаюы – Мемлекет басшысының елдің саяси жаңару стратегиясындағы парламенттің рөлі мен орнын бағалауына, саяси еркі мен ұстанымдарына тікелей байланысты. Еліміздегі конституциялық реформалардың қорытындылары – бұл пікіріміздің айқын дәлелі. Демократиялық басқару үшін қажетті демократиялық саяси институттар қатарында бірінші кезекте азаматтардың лауазымды қызметкерлерді сайлау, еркін, әділ, жиі өткізілетін сайлаулар айтылады. Себебі бұл өз кезегінде өкімет қабылдайтын шешімдерге конституциялық бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Конституциялық реформалар негізінде Үкіметті қалыптастыруда Парламенттің ролін күшейтеді. Президент және Парламент институттары арасындағы өзара қатынастардың тиімді дамуы Қазақстанның бүгінгі таңда сыртқы саясаттағы алып отырған орны арқылы анықтауға болады. Бұған осыншама қысқа мерзімде қол жеткізілген халықаралық бедел мен еліміздің әлемдік танымалдығы мысал болады. Қазақстан әлемдік саясатта маңызды рөл атқара бастады және де Қазақстан Республикасының кейбір бастамалары да әлемдік қауымдастық тарапынан қолдау тапты.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың үндеуі // Егемен Қазақстан. – 30 маусым, 2016. – Б. 1-2.
2. Назарбаев Н. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996. – 123 б.
3. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасы Конституциялық құқығы: Академиялық курс. 2-басылымы. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – 195 б.
4. Чиркин В.Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт. – М.: Издательство «Зерцало», 1998. – 448 с.
5. Байжанов Е. Политическая модернизация: Поиск оптимальной модели // Казахстанская правда. – 2006. – 15 июля. – С. 4.

Гайсина М.Б., Кенжегулова А.А.

РОЛЬ И ЗНАЧИМОСТЬ ПАРЛАМЕНТА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ КАК ИНСТИТУТА ВЛАСТИ

В статье рассматривается роль парламента как политического института в жизни государства, и история становления парламентской республики в нашей стране и зарубежом. Описывается особенность и история формирования парламента страны с момента обретения независимости, и недавних изменениях в формировании парламента.

Ключевые слова: Парламент, выборы, реформа, Президент, Конституция, Казакстан.

Gaysina M.B., Kenzhegulova A.A.

ROLE AND SIGNIFICANCE PARLIAMENT IN POLITICAL SYSTEM AS POWER OF INSTITUTE

In article consider role parliament as political of institution in life of state and history becoming parliament republic in our country and abroad. And also the formations of features of Parliament from the moment of finding of independence of our country and history of formation which change occurred in resent years is started.

Key words: Parliament, selections, reform, President, constitution, Kazakhstan.

***

БИОЛОГИЯ ЖИВЫХ ЭКОЛОГИЯ
БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ
BIOLOGY AND ECOLOGY

УДК 595.768.23(574.1)

Арзанов Ю.Г. – доктор биологических наук,
Ростовское отделение Русского энтомологического общества
E-mail: arz99@mail.ru

**ЖУКИ-ДОЛГОНОСИКИ (COLEOPTERA, CURCULIONOIDEA) ЗАПАДНОГО
КАЗАХСТАНА (ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ)**

Аннотация. В работе впервые анализируется фауна долгоносикообразных жуков (Curculionoidea) Нижнего Поволжья и сравнивается с нашими, недавно полученными, данными из Западного Казахстана. Выделен ряд видов, являющихся украшением фауны Западного Казахстана и заслуживающие высокого статуса с внесения их в Красную книгу Казахстана.

Ключевые слова: Западный Казахстан, долгоносикообразные жуки, Coleoptera, Curculionoidea.

Специальных исследований по выявлению фауны жуков-долгоносиков Западного Казахстана не проводилось. Однако, довольно интересные, хотя и в некоторой степени устаревшие, данные имеются в уникальной работе М.С. Байтенова (1974), посвященной фауне жуков-долгоносиков Казахстана и Средней Азии. В этой работе приводится каталог видов региона с указанием распространения в пределах Казахстана и Средней Азии. Из этих указаний, для Западного Казахстана, приводится более трехсот видов, большинство которых широко распространены в пограничных областях Российской Федерации. За последнее время отмечено еще более 50 видов. Следует отметить, что фауна жуков-долгоносиков Западного Казахстана представлена значительно большим числом видов, но значительная их часть не попала в литературные источники и в качестве образцов хранится в богатейших коллекционных хранилищах Зоологического института РАН Санкт-Петербург и терпеливо ждет своего обобщения и обнародования.

О богатстве фауны Западного Казахстана можно судить о числе видов, отмеченных в пограничных районах Российской Федерации. Так, в Калмыкии известно 354 вида [1].

В Астраханской области из окрестностей пос. Нижний Баскунчак и горы Большое Богдо приведено 276 видов [2], из Волгоградской области из окрестностей оз. Эльтон – 224 вида [3; 4] и из окрестностей пос. Джаныбек – 172 вида [5]. В таблице 1 представлены данные по видовому составу этих местообитаний, без учета некоторых семейств, в связи с этим данные в таблице, несколько разнятся с данными статей.

Наши собственные данные из Западного Казахстана (окрестности оз. Индер и массива Малое Богдо) довольно скромные и пока не отражают всего многообразия фауны, но включают ряд интересных находок, которые

БМУ Хабаршы №2-2018ж.

заслуживают упоминания, хотя также в некоторой степени характеризуют уникальной фауны Curculionoidea Западного Казахстана.

Таблица 1 – Фауна жуков долгоносиков Нижнего Поволжья и Западного Казахстана

Видовой состав	Изученные урочища				
	Баскун чак	Эльтон	Джаны бек	Индер	М.Богдо
1	2	3	4	5	6
Apionidae					
<i>Apion frumentarium</i> L.	•				
<i>Ceratapion carduorum</i> Kirby	•	•		•	•
<i>Ceratapion gibbirostre</i> Gyll.			•		
<i>Corimalia helenae</i> Korot. et Zherichin	•			•	•
<i>Dieckmanniellus gracilis</i> Redtbacher	•				•
<i>Dieckmanniellus helveticus</i> Tourn.	•				
<i>Dieckmanniellus nitidulus</i> Gyll.	•		•		
<i>Diplapion sareptanum</i> Desbr.			•		
<i>Hypophyes fausti</i> Reitter	•			•	•
<i>Hypophyes hyalinus</i> Zherichin	•		•		•
<i>Hypophyes minutissimus</i> Tournier	•				•
<i>Malvapion malvae</i> F.		•			
<i>Microon sahlberbi</i> Sahlb.			•		
<i>Nanophyes hemisphericus</i> Olivier	•		•		•
<i>Nanophyes marmoratus</i> Goeze	•		•	•	
<i>Onychapion lopatini</i> Ter-Minasian	•	•			
<i>Perapion jakobsoni</i> Wagner	•				•
<i>Perapion myochroum</i> Schilsky	•				•
<i>Protapion filirostre</i> Kby			•	•	•
<i>Pseudaplemonus artemisiae</i> Mor.	•	•			
<i>Rhopalapion longirostre</i> Ol.	•	•			
<i>Stenopterapion tenue</i> Kirby		•	•	•	•
<i>Taphrotopium steveni</i> Gyll.	•	•	•		•
Dryophthoridae	•				
<i>Sitophilus granarius</i> L.	•	•			
<i>Sitophilus oryzae</i> L.	•	•			
<i>Sphenophorus piceus</i> Pall.	•	•	•		•

БҰМУ Хабаршы №2-2018ж.

Eirrhinidae					
Acentrus histrio Boh.	•				
Aralkumia deserti Bajt.				•	
Arthrostenus fullo Steven	•	•	•		
Icaris sparganii Gyll.	•	•			•
Lepidonotaris petax Sahlb.		•			
Notaris scirpi F.	•	•			•
Paraphilernus bilunulatus Desbr.	•				
Thryogenes festucae Herbst	•	•			
Curculioninae					
Cionus thapsi F.	•			•	•
Cleopus solari F.			•		
Curculio glandium Marsham	•				
Curculio venosus Grav.		•			
Dorytomus ictor Herbst	•				
Dorytomus longimanus Forster	•				
Dorytomus tremulae F.	•	•			
Geranorhinus virens Fst.	•	•		•	•
Gymnetron niloticum Kirsch, 1881	•				
Gymnetron hoferi Desbr.	•				•
Mecinus marina Korotyayev	•				
Mecinus pyraister Herbst	•			•	•
Mecinus collaris Germar	•				•
Mecinus janthinus Germar	•	•		•	
Philernus farinosus Gyll.	•	•		•	
Pseudorchestes astrachanicus Tourn.	•				
Pseudorchestes exiguus Fst.	•			•	
Pseudorchestes flavicornis Dieck.	•				
Pseudorchestes kostali Dieck.			•		
Pseudorchestes olgae Korot.			•		
Pseudorchestes tshernovi Korot.			•		
Pseudorchestes xeranthemi Korot.	•				
Rhinusa callina Gyll.	•		•		
Rhinusa linariae Panzer	•	•	•	•	•
Rhinusa neta Germar	•	•	•	•	
Rhinusa tetra F.	•		•	•	•
Sibinia beckeri Desbr.	•	•	•		

БҰМУ Хабаршы №2-2018ж.

<i>Sibinia bipunctata</i> Kirsch	•			•	•
<i>Sibinia hopfgarteni</i> Tourn.			•		
<i>Sibinia meridionalis</i> Bris.			•		
<i>Sibinia pellucens</i> Scopoli	•	•		•	•
<i>Sibinia phalerata</i> Gyll.	•			•	
<i>Sibinia planiuscula</i> Desbr.			•		
<i>Sibinia primita</i> Herbst	•			•	
<i>Sibinia staticis</i> Becker	•				•
<i>Sibinia subelliptica</i> Desbr.	•	•		•	•
<i>Sibinia tibialis</i> Gyll.			•		
<i>Sibinia unicolor</i> Fahraeus	•		•	•	
<i>Sibinia viscariae</i> L.	•	•			
<i>Sibinia viscariae</i> L.	•		•		
<i>Sibinia vittata</i> Germar		•	•		
<i>Sibinia zuberi</i> Desbr.		•		•	
<i>Smicronyx coecus</i> Reich			•		
<i>Smicronyx jungermanniae</i> Reich			•	•	
<i>Smicronyx smreczynskii</i> Solari	•		•		•
<i>Smicronyx syriacus</i> Fst.			•		
<i>Smycronyx scops</i> Tourn.			•		
<i>Tychius affinis</i> Becker	•				
<i>Tychius astragali</i> Becker	•				
<i>Tychius aureolus</i> Kiesw	•	•	•		•
<i>Tychius beckeri</i> Tourn.			•		
<i>Tychius bedeli</i> Fst.	•			•	•
<i>Tychius crassirostris</i> Kirsch		•			
<i>Tychius flavus</i> Becker	•	•	•	•	•
<i>Tychius franzi</i> Caldara	•				
<i>Tychius festivus</i> Faust					•
<i>Tychius junceus</i> Reich	•		•		•
<i>Tychius karkaralensis</i> Bajtenov	•				
<i>Tychius medicaginis</i> Bris.	•	•	•	•	•
<i>Tychius meliloti</i> Stephens	•	•	•		
<i>Tychius molestus</i> Fst.	•				
<i>Tychius morawitzi</i> Becker	•	•		•	•
<i>Tychius picirostris</i> F.	•				
<i>Tychius quinquepunctatus</i> L.	•	•			•
<i>Tychius rufirostris</i> Schoenherr	•				
<i>Tychius squamulatus</i> Gyll.			•		

БҰМУ Хабаршы №2-2018ж.

Tychius sulphareus Fst.	•				
Tychius winkleri Franz	•				
Bagoinae	•				
Bagous argillaceus Gyll.	•	•			
Bagous nodulosus Gyll.	•	•			
Bagous subcarinatus Gyll.	•			•	•
Bagous validus Rosen.		•			
Bagous uralensis Gratshev			•		
Baridinae	•				
Aulacobaris janthina Boh.	•				•
Aulacobaris lepidii Germ.	•	•		•	
Aulacobaris violaceomicans Solari	•	•	•		
Baris analis Ol.	•	•			
Baris convexicollis Boh.		•	•		
Baris kirschi Desbr.	•	•			•
Baris limbata Bris.	•	•			
Baris nesapia Fst.	•	•			
Baris sulcata Boh.	•	•	•		
Cosmobaris scolopacea Germar	•	•			
Elasmobaris signifer Fst.	•			•	
Eremobaris picturata Men.	•	•		•	
Labiaticola melaena Boh.	•	•	•	•	•
Limnobaris dolorosa Goeze	•	•		•	•
Limnobaris t-album L.	•				
Malvaevora timida Rossi	•	•		•	•
Melanobaris nigritarsis Boh.		•			
Ulobaris loricata Boh.	•	•			•
Ceutorhynchinae					
Amalus scortillum Herbst.	•			•	•
Ceutorhynchus arnoldii Korot.			•		
Ceutorhynchus caucasicus Kirsch.		•			
Ceutorhynchus chalybaeus Germ.		•			•
Ceutorhynchus erysimi F.	•			•	•
Ceutorhynchus fabrilis Fst.	•	•	•		•
Ceutorhynchus gerhardti Shultze		•			
Ceutorhynchus gotwaldi Dieck. et Smr.		•	•		
Ceutorhynchus kipchak Korot.			•		

БҰМУ Хабаршы №2-2018ж.

<i>Ceutorhynchus languidus</i> Schultze	•		•		
<i>Ceutorhynchus lothari</i> Kryzh.		•			
<i>Ceutorhynchus nanus</i> Gyll.	•			•	
<i>Ceutorhynchus niyazii</i> Hoffmann	•		•		
<i>Ceutorhynchus pallidactylus</i> Marsh.	•				
<i>Ceutorhynchus pallipes</i> Crotch			•		
<i>Ceutorhynchus piceolatus</i> Bris.			•	•	
<i>Ceutorhynchus picitarsis</i> Gyll.	•				
<i>Ceutorhynchus pulvinatus</i> Gyll.	•	•	•		•
<i>Ceutorhynchus scythe</i> Korotr.			•		
<i>Ceutorhynchus sophiae</i> Steven		•		•	•
<i>Ceutorhynchus turbatus</i> Schulze	•				•
<i>Ceutorhynchus typhae</i> Herbst	•	•		•	•
<i>Ethelcus denticulatus</i> Schrank	•				
<i>Glocianus scorzonerae</i> Korotyaev	•				
<i>Mogulones crucifer</i> Pallas	•			•	
<i>Mogulones trisignatus</i> Gyll.	•				
<i>Mononychus punctumalbum</i> Herbst	•			•	
<i>Nedyus quadrimaculatus</i> L.	•	•			
<i>Neophytobius granatus</i> Gyll.	•			•	
<i>Oxyonyx brisouti</i> Fst.	•				
<i>Pelenomus comari</i> Panzer	•				
<i>Pelenomus quadrituberculatus</i> F.	•				•
<i>Phrydiuchus topiaries</i> Germ.			•		
<i>Platygasteronyx solskyi</i> Fst.					•
<i>Prisistus bohemani</i> Colon.			•		
<i>Prisistus humeralis</i> Gyll.	•				•
<i>Protoxyonyx</i> sp.					•
<i>Rhinoncus castor</i> F.	•			•	
<i>Rhinoncus inconspiculus</i> Herbst		•			•
<i>Rhinoncus pericarpus</i> L.	•				
<i>Rhinoncus perpendicularis</i> Reich	•	•		•	
<i>Thamiocolus nubeculosus</i> Gyll.	•	•	•		•
<i>Thamiocolus uniformis</i> Gyll.	•	•	•	•	•
<i>Theodorinus multidentatus</i> Pic	•				
Cryptorhynchinae					
<i>Cryptorhynchus lapathi</i> L.	•				

БҰМУ Хабаршы №2-2018ж.

Entiminae					
<i>Apsis albolineatus</i> F.	•			•	•
<i>Archeophloeus inermis</i> Boh.	•	•	•		•
<i>Chloeobius immeritus</i> Boh.	•				
<i>Chlorophanus caudatus</i> Fahraeus	•				
<i>Chlorophanus sellatus</i> F.	•	•			
<i>Cycloderes pilosulus</i> Herbst	•	•	•	•	•
<i>Deracanthus inderiensis</i> Pall.				•	
<i>Deracanthus fischeri</i> Zoubk.				•	
<i>Diglossotrox steveni</i> Gyll.	•				
<i>Eusostrophus acuminatus</i> Boh.	•	•	•	•	•
<i>Eusomus ovulum</i> Germar	•	•	•	•	•
<i>Humeromima nitida</i> Boh.	•	•	•		
<i>Kazakhstania romadinae</i> L Arn.	•				
<i>Megamecus argentatus</i> Gyll.	•				
<i>Megamecus variegatus</i> Gebler	•			•	•
<i>Mesagroicus pilosus</i> F.		•			
<i>Mesagroicus poriventris</i> Reitter	•		•		•
<i>Mesagroicus poriventris</i> Reitter		•			
<i>Mesostylus hauseri</i> Fst				•	
<i>Nastus goryi sareptanus</i> Fst	•				
<i>Omius murinus</i> Boh.		•			•
<i>Omius puberulus</i> Boh.	•	•	•	•	•
<i>Omius verruca</i> Steven	•	•	•	•	•
<i>Otiorhynchus brunneus</i> Steven	•	•			
<i>Otiorhynchus chrysostictus</i> Gyll.	•	•	•		
<i>Otiorhynchus fullo</i> Schrank		•			
<i>Otiorhynchus juvenilis</i> Schoenherr	•	•			
<i>Otiorhynchus ligustici</i> L.	•	•			
<i>Otiorhynchus ovatus</i> L.	•		•		
<i>Otiorhynchus velutinus</i> Germar	•	•	•	•	•
<i>Phacephorus argyrostomus</i> Gyll.	•	•	•		
<i>Phacephorus nebulosus</i> Fahrsaeus	•	•	•		
<i>Pholicodes inauratus arzanovi</i> Davidian		•			
<i>Phyllobius brevis</i> Gyll.	•	•	•		•
<i>Phyllobius pyri</i> L.		•			
<i>Phyllobius viridiaeris</i> Laich.	•				

БҰМУ Хабаршы №2-2018ж.

<i>Polydrusus inustus</i> Germar	•		•		
<i>Polydrusus piliferum</i> Hochhuth	•				
<i>Psalidium maxillosum</i> F.	•	•	•		•
<i>Ptochus porcellus</i> Boh.	•	•	•		
<i>Schelopius planifrons</i> Fahraeus	•				
<i>Sitona callosus</i> Gyll.	•	•	•		•
<i>Sitona cylindricollis</i> Fahraeus	•	•	•	•	•
<i>Sitona humeralis</i> Stephens	•				•
<i>Sitona inops</i> Schoenherr	•		•		
<i>Sitona lineatus</i> L.		•	•	•	•
<i>Sitona lineellus</i> Bonsd.			•		
<i>Sitona longulus</i> Gyll.	•	•	•		
<i>Sitona macularius</i> Marsham		•		•	•
<i>Tanymecus palliatus</i> F.	•	•	•	•	•
<i>Trachyploeus amplithorax</i> Formanek		•	•		
Hyperinae					
<i>Adonus asiaticus</i> Men.	•				
<i>Antidonus fasciculata</i> Herbst	•				
<i>Coniatus schrencki</i> Gebler	•				
<i>Coniatus splendidulus</i> F.	•	•		•	•
<i>Coniatus steveni</i> Capiomont		•			
<i>Hypera farinosus</i> Boh.	•				
<i>Hypera plantaginis</i> Degeer	•			•	
<i>Hypera transsilvanica</i> Petri			•		
<i>Hypera postica</i> Gyll.	•	•	•		•
<i>Hypera meles</i> F.		•	•		
<i>Macrotarrhus bartelsi</i> Boh.				•	
<i>Metadonus anceps</i> Boh.	•	•	•		•
<i>Metadonus curtus</i> Boh.	•				
<i>Metadonus distinguendus</i> Boh.	•	•			
<i>Pachypera spissa</i> Boh.	•			•	
Lixinae					
<i>Asproparthenis carinata</i> Zoubkov	•	•			•
<i>Asproparthenis carinicollis</i> Gyll.	•			•	•
<i>Asproparthenis foveocollis</i> Gebler	•	•	•		
<i>Asproparthenis leucophaea</i> Men.					•
<i>Asproparthenis punctiventris</i> Germar	•	•	•	•	•

БҰМУ Хабаршы №2-2018ж.

<i>Asproparthenis vexata</i> Gyll.	•	•		•	
<i>Bothynoderes affinis</i> Schrank	•	•		•	•
<i>Bothynoderes declivis</i> Olivier	•	•		•	
<i>Lixus kraatzi</i> Cap.	•				•
<i>Lixus subulatum</i> Fst.	•				
<i>Chromonotus pictus</i> Pallas	•	•	•		•
<i>Chromonotus vittatus</i> Zubkov	•	•			•
<i>Chromonotus pilosellus</i> Fahrs	•			•	
<i>Cleonis pigra</i> Scopoli	•		•	•	•
<i>Conorhynchus conirostris</i> Gebler	•	•		•	
<i>Conorhynchus elongatus</i> Gebler	•				
<i>Conorhynchus faldermanni</i> Fahraeus		•			
<i>Conorhynchus nigrivittis</i> Pallas	•	•	•	•	•
<i>Conorhynchus verecundus</i> Pallas	•				
<i>Cyphocleonus achates</i> Fahraeus,	•				
<i>Cyphocleonus adumbratus</i> Gebler	•			•	
<i>Cyphocleonus cenchrus</i> Pallas		•	•		
<i>Cyphocleonus dealbatus</i> Gmelin,	•	•	•		
<i>Cyphocleonus trisulcatus</i> Herbst	•	•			
<i>Eumecops kittaryi</i> Hochhuth		•			
<i>Entymetopus limis</i> Men.	•				
<i>Hypolixus astrachanicus</i> Fst.	•	•			
<i>Lachnaeus crinitus</i> Boh.	•			•	
<i>Larinus beckeri</i> Petri	•		•		
<i>Larinus centaurii</i> Olivier	•				
<i>Larinus iaceae</i> F.	•	•	•		
<i>Larinus minutus</i> Gyll.	•	•		•	•
<i>Larinus obtusus</i> Gyll.	•	•			
<i>Larinus pruinosis</i> Petri	•				
<i>Larinus turbinatus</i> Gyll.	•	•			
<i>Larinus vulpes</i> Ol.		•			
<i>Leucomigus candidates</i> Pallas	•	•			
<i>Lixus albomarginatus</i> Boh.	•	•		•	
<i>Lixus bardanae</i> F.	•			•	•
<i>Lixus brevipes</i> Brisout,		•	•		
<i>Lixus cardui</i> Olivier	•	•			•
<i>Lixus cylindrus</i> F.	•				
<i>Lixus filiformis</i> F.	•	•	•	•	•

БҰМУ Хабаршы №2-2018ж.

Lixus flavescens Boh.	•	•	•	•	•
Lixus incanescens Boh.	•				
Lixus linnei Fst.	•	•	•		
Lixus myagri Ol.	•	•			•
Lixus sanguineus Rossi	•				
Lixus subtilis Boh.	•				
Maximus strabus Gyll.	•	•	•		•
Maximus verrucosus Gebler	•				
Pachycerus cordiger Germar	•	•			
Pleurocleonus quadrivittatus Zubkov	•	•	•		
Pleurocleonus sollicitus Gyll.	•				
Pseudocleonus cinereus Schrnk	•	•			
Rhinocyllus conicus Frolich	•	•	•		•
Stephanocleonus tetragrammus Pall.		•			
Temnorhinus hololeucus Pall.	•	•			
Temnorhinus kirguisicus Chevr.	•				
Terminasiana granosa Zoubkov	•	•			
Xanthochelus nomas Pall.	•				
Molytinae					
Hylobius transversovittatus Goeze	•				
Lepyryus palustris Scop.	•				
ВСЕГО	231	141	104	82	97

Сравнительный анализ фаун жуков-долгоносиков Нижнего Поволжья и Западного Казахстана представлен в таблице 2 и рисунке 1. Как видно из анализа индесов сравнения, так и наглядно из рисунка, что фауна Эльтона и Баскунчака довольно близки. Фауны Индера и массива Мал. Богдо также близки и входят в сестринский кластер к фауне Баскунчака–Эльтона. Фауна Джаныбека стоит несколько в стороне от изученных фаун, отличается своей бедностью и слабой оригинальностью.

Таблица 2 – Сравнение фаун жуков долгоносиков Нижнего Поволжья и Западного Казахстана (индекс Чекановского-Сёренсена, среднее присоединение)

	Баскунчак	Эльтон	Джаныбек	Индер	Мал. Богдо
Баскунчак		0,41	0,25	0,29	0,35
Эльтон	0,41		0,31	0,24	0,33
Джаныбек	0,25	0,31		0,17	0,26
Индер	0,29	0,24	0,17		0,36

Мал. Богдо	0,35	0,33	0,26	0,36	

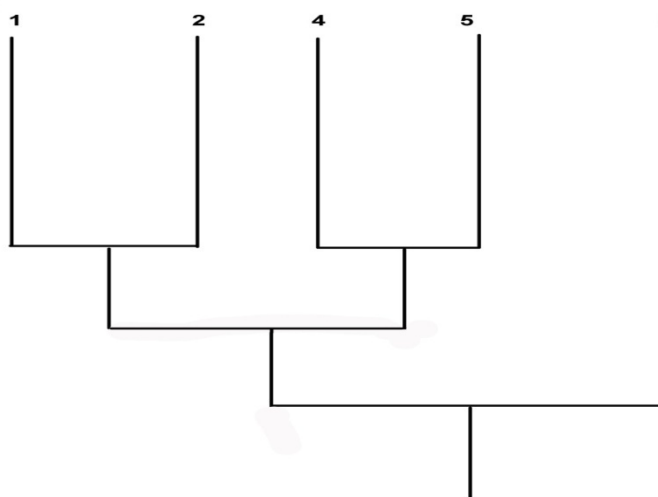

Рисунок 1 – Дендрограмма сходства (индекс Чекановского-Сёренсена, среднее присоединение) между анализируемыми районами Нижнего Поволжья и Западного Казахстана (1 – Баскунчак, 2 – Эльтон, 3 – Джаныбек, 4 – Индер, 5 – Мал. Богдо).

В фауне Западного Казахстана отмечен ряд видов, которые могут считаться кандидатами на включение в состав редких и нуждающихся в охране видов животного мира с занесением их в Красную книгу Казахстана (рис. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9).

Рисунок 2 – *Deracanthus fischeri* Рисунок 3 – *Deracanthus inderiensis* Pall.

Zoubk.

Рисунок 4 – *Macrotarrhus bartelsi* Boh.

Рисунок 5 – *Diglossotrox steveni* Gyll.

Рисунок 6 – *Aralkumia deserti* Bajt.

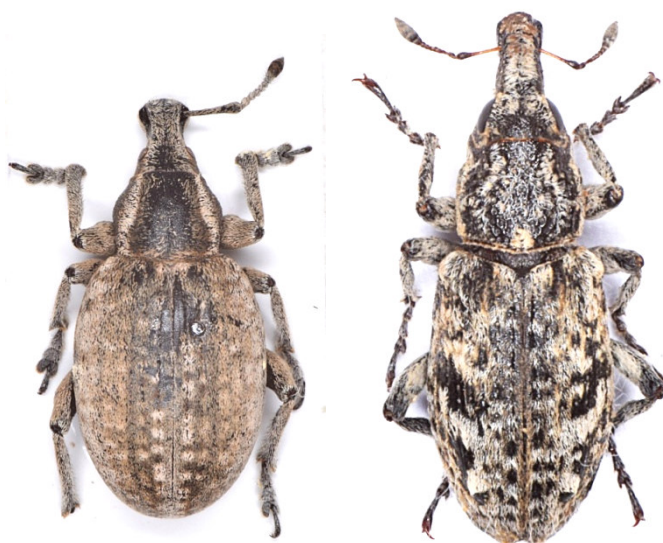

Рисунок 7 – *Nastus goryi sareptanus* Fst

Рисунок 8 – *Chromonotus pilosellus* Fahrs

Рисунок 9 – *Kazakhstania romadinae* L Arn.

Литература:

1. Arzanov Yu.G. A revised checklist species of the Curculionoidea Coleoptera, excluding Scolytinae of Rostov Oblast and Kalmykia, the southern part of European Russia // *Journal of Insect Biodiversity*. – 2015. – №3(12). – P. 1–32.
2. Арзанов Ю.Г. Жуки-долгоносики окрестностей озера Баскунчак // *Исследования природного комплекса окрестностей озера Баскунчак*. – Волгоград, 2013. – С. 8–21.
3. Макаров К.В., Маталин А.В., Комаров Е.В. Фауна жесткокрылых Coleoptera окрестностей оз. Эльтон // *Животные глинистой полупустыни Заволжья конспект фауны и экологические характеристики* / Ред. Тишков А.А. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2009. – С. 95-135.
4. Хрисанова М.А. Дополнение к фауне жуков долгоносиков Coleoptera, curculionoidea оз. Эльтон и прилегающей территории // *Аридные экосистемы*. –

2010. – Том 16. – № 5(45). – С. 141-150.2. Байтенов М.С. Жуки-долгоносики Средней Азии и Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1974. – 285 с.
5. Хрулева О.А., Чернов Ю.И., Коротяев Б.А., Питеркина Т.В. Жуки надсемейства Curculionoidea Coleoptera комплексной полупустыни в связи с изменением климата Северного Прикаспия // Зоологический журнал. – 2011. – Том 90. – № 3. – С. 311-324.

Арзанов Ю.Г.

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ (COLEOPTERA, CURCULIONOIDEA)
БІЗТҰМСЫҚ ҚОҢЫЗДАРЫ**

Төменгі Поволжье аймағының бізтұмсық (Curculionoidea) қоңыздарының фаунасы алғаш рет талданып, Батыс Қазақстаннан алынған соңғы деректермен салыстырылды. Батыс Қазақстан фаунасының көркі болып саналатын бізтұмсық қоңыздардың Қазақстанның Қызыл кітабына енуінен де мәліметтер беріледі.

Тірек сөздер: Батыс Қазақстан, бізтұмсық қоңыздары, Coleoptera, Curculionoidea.

Arzanov Yu.G.

**BUGS WEEVILS (COLEOPTERA, CURCULIONOIDEA) OF WEST
KAZAKHSTAN (PRELIMINARY REMARKS)**

In work is analyzed for the first time the fauna of weevil bugs (Curculionoidea) of Lower Volga area and compared with our, recently received findings given from the West Kazakhstan. A number of the types which are decoration of fauna of the Western Kazakhstan and deserving the high status from their entering into the Red List of Kazakhstan is allocated.

Keywords: Western Kazakhstan, weevil bugs, Coleoptera, Curculionoidea.

***

УДК 616.9 595.42 595.421

Танитовский В.А. – зоолог, Уральская противочумная станция,
E-mail: pchum@mail.ru

Майканов Н.С. – кандидат медицинских наук, Уральская противочумная станция,
E-mail: pchum@mail.ru

**ФАУНА ИКСОДОВЫХ КЛЕЩЕЙ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА И
ОСОБЕННОСТИ ИХ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ПО ТЕРРИТОРИИ**

Аннотация. На территории Западного Казахстана отмечено обитание 20 видов иксодовых клещей. 10 из них имеют относительно высокую численность. Наиболее важные из них это *D. marginatus* – хранитель и переносчик туляремии, *R. ritilio* – Астраханской риккетсиозной геморрагической лихорадки, *H. marginatum* – Крымской-Конго геморрагической лихорадки.

Ключевые слова: Иксодовые клещи, численность, распространение, природно-очаговые инфекции.

Введение. Иксодовые клещи, обитающие на территории Западного Казахстана, являются хранителями и переносчиками природно-очаговых инфекций, таких как чума, туляремия, Крымская-Конго геморрагическая лихорадка (ККГЛ), Астраханская риккетсиозная пятнистая лихорадка (АПРЛ) [1;

2; 3]. Наряду с этим, на территории Российской Федерации (Самарская и Оренбургская области), сопредельной с Западно-Казахстанской областью (ЗКО) имеются активные природные очаги клещевого энцефалита и клещевого боррелиоза [4; 5]. Все эти факторы диктуют необходимость в знании фауны членистоногих группы *Ixodidae*, обитающих на территории Западного Казахстана, их распространения и численности. Это позволяет более объективно оценивать эпидпотенциал перечисленных инфекций и риски заболевания ими людей. Кроме этого, меняющийся климат на Земле (глобальное потепление) вносит свои коррективы в распространение и численность клещей, что требует постоянного мониторинга за их популяциями.

Материал и методы. Целью данного исследования являлось уточнение современного видового состава и численности иксодовых клещей, обитающих на территории ЗКО, распределения их по области, станциям и сезонной активности. Особое внимание было уделено пастбищным иксодовым клещам, являющихся хранителями и переносчиками «новых» для Западного Казахстана клещевых инфекций.

В данной работе мы попытались объединить накопленный за последние годы (с 2012 по 2016 гг.) Уральской противочумной станцией (УПЧС) материал по иксодовым клещам ЗКО и информацию из архивных и литературных источников.

Ежегодно Уральская ПЧС, с целью эпизоотологического обследования территории области на различные природно-очаговые инфекции, в среднем исследует около 28,0 тысяч иксодовых клещей. Сборы эктопаразитов осуществляются при очесе грызунов (около 45,0 тыс. зверьков в год), обследовании нор грызунов (в среднем около 60,0 тыс. нор), при сборе пастбищных клещей на флажок (150 флажо-километров), снятых с домашних животных (в среднем осматриваются около 0,8 тыс. животных). При этом с грызунов и их нор ежегодно добывается около 26,0 тыс. клещей, на флажок – около 16,0 тыс. и с домашних животных около – 3,0 тыс. членистоногих (рис. 1). Большая часть добытых эктопаразитов определена паразитологами до вида, что, учитывая различные объекты сбора членистоногих, позволяет иметь представление о распространении, численности и видовом составе иксодовых клещей на территории ЗКО. Сравнивая полученную информацию по клещам за последние годы с материалами прошлых лет, можно проследить изменения, произошедшие за это время.

Рисунок 1 – Иксодовые клещи, собранные с КРС
(Жангалинский район, ЗКО) (Фото Кушербаева С.Х.) [1]

Однако имеющейся информации недостаточно для характеристики всех представителей этой группы кровососов, особенно это касается малочисленных и редко встречаемых видов клещей. Поэтому данная работа является этапной, и требуются дополнительные сведения для выяснения невыясненных вопросов.

Результаты и обсуждение. Имеющийся материал показал, что видовое и численное распределение иксодовых клещей по области носит неравномерный характер и связано это как с особенностями приспособления отдельных видов членистоногих к существованию в определенных климатических условиях, так и с зонально-географическими особенностями территории. Рассматриваемый участок Западного Казахстана находится в трёх географических зонах - степи, полупустыни и пустыни. Одновременно с этим, существуют ландшафтные и биотопические разности, так же играющие существенную роль в видовой приуроченности членистоногих к определённым местам обитания. Большое влияние оказывает, текущая с севера на юг и имеющую широкую пойменную долину, река Урал. В пойме, в связи с довольно высоким стоянием грунтовых вод и периодическим подтоплением в период весенних паводков, хорошо развита древесно-кустарниковая и травянистая растительность, что позволяет находить здесь благоприятные условия существования видам клещей, основной ареал распространения которых находится северней – в лесной зоне. Немаловажное значение имеет большой массив песков (Рын - пески), расположенный на юге области, в пустынной зоне Волго-Уральского междуречья.

На территории Западно-Казахстанской области отмечено обитание 20 видов иксодовых клещей (с учетом литературных данных), относящихся к пяти родам (табл. 1).

Таблица 1 – Список иксодовых клещей Западно-Казахстанской области и их распределение по ландшафтно-географическим зонам [2]

№ п/п	Вид	Численность	Степь	П/пустыня (пустыня)	Песчаная пустыня	Пойма р. Урал
1	<i>Ixodes ricinus</i>	малочисленен	-	-	-	+
2	<i>I. laguri</i>	обычен	+	+	-	-
3	<i>I. redikorzevi</i>	оч. редок	+	+	-	+
4	<i>I. crenulatus</i>	малочисленен	+	+	+	+
5	<i>Haemophysalis punctata</i>	очень редок	+	+	-	+
6	<i>H. numidiana</i>	малочисленен	-	+	-	+
7	<i>Dermacentor reticulatus</i>	обычен	+	+	+	+
8	<i>D. marginatus</i>	многочисленен	+	+	+	+
9	<i>D. niveus</i>	обычен	+	+	+	+
10	<i>Rhipicephalus rossicus</i>	малочисленен	+	+	-	+
11	<i>R. pumilio</i>	многочисленен	+	+	+	+
12	<i>R. schulzei</i>	многочисленен	+	+	+	+
13	<i>R. turanicus</i>	редок	+	+	-	+
14	<i>R. leporis</i>	очень редок	+	+	-	+
15	<i>R. bursa</i>	очень редок	+	+	-	+
16	<i>Hyaloma asiaticum</i>	многочисленен	-	-	+	-
17	<i>H. detritum</i>	обычен	+	+	+	+
18	<i>H. scupense</i>	многочисленен	+	+	+	+
19	<i>H. anatolicum</i>	редок	-	-	+	-
20	<i>H. marginatum</i>	обычен	+	+	+	+

Род *Ixodes* представлен четырьмя видами клещей, но только один из них – *I. laguri* имеет широкое распространение и относительно высокую численность. Этот вид в экологическом плане является типичным норником, и в условиях ЗКО паразитирует, в основном, на малом суслике и тесно связанным с ним степном хоре. Реже встречается на других грызунах – обыкновенном хомяке, полевках. Весь цикл развития паразитов – от яйца до имаго, проходит в норе. Распространён клещ практически везде, где есть малый суслик. Однако, для развития яиц требуется повышенная влажность, поэтому на севере области (в степной зоне) численность его выше, чем на юге. В тоже время, несмотря на широкое распространение, средний индекс обилия *I. laguri* на малом суслике является довольно низким и равен 0,01, изредка достигая на отдельных участках максимальных показателей 1,5-1,7. Наибольшая численность имаго отмечается в апреле – мае. В связи с потеплением климата и уменьшением количества осадков, численность этих клещей, как и их прокормителей - малых сусликов, уменьшается. Клещи этого вида являются переносчиками чумы. В период эпизоотий на малом суслике (70-е – 80-е годы прошлого столетия), от *I. laguri* нередко выделяли культуры чумы.

I. ricinus – пастбищный малочисленный вид. Встречается на севере области в сборах на флажок и на домашних копытных животных в пойменных лесных и кустарниковых станциях. Хозяевами для паразитов служат различные домашние (крупный рогатый скот, лошади, козы) и дикие животные (косули, лисы, барсуки, зайцы). Личинки и нимфы паразитов прокармливаются на мелких млекопитающих – лесной мыши, обыкновенной полевке, ежах. По географическому распространению этот клещ приурочен к лесам Западной и Центральной Европы с мягким и влажным климатом, поэтому резко континентальный и сухой климат ЗКО является для него экстремальным, чем и объясняется его малочисленность. Однако, по всей видимости, с потеплением климата, этот вид клещей все чаще попадает в лабораторию для исследования, что предполагает увеличение его численности. Так в прошлые годы за сезон добывались 1-2 экземпляра *I. ricinus*. Но уже в 2016 году количество добытых достигло 6 экземпляров. Наибольшая активность паразита приходится на весенний период – апрель – май. Этот клещ может быть хранителем и переносчиком клещевого энцефалита и боррелиоза. В настоящее время, в силу своей малочисленности он вряд ли может играть существенную роль в качестве переносчика и хранителя клещевых инфекций. Однако в дальнейшем, судя по тенденции, возможен рост численности эктопаразитов. Необходим контроль над численностью и распространением этих членистоногих на территории Западного Казахстана.

I. grenulatus – малочисленен. Чаще встречается на севере области – в степных и припойменных станциях. Этот клещ не часто попадает в лаборатории для исследования, так как хозяевами для всех фаз развития паразита служат довольно крупные млекопитающие, использующие норы для укрытия и размножения, в основном хищники - лиса, корсак, барсук, енотовидная собака. Эти животные не являются основным носителями чумы и туляремии, поэтому специально для исследования они не добываются. Сборы эктопаразитов с этих зверей производятся обычно при находке павших животных или добыче их охотниками. Взрослых клещей находили на млекопитающих круглый год. По литературным данным высокая зараженность клещами *I. grenulatus* (индекс обилия) отмечается у корсака и енотовидной собаки – соответственно 5,0 и 22,0 эктопаразитов на одном животном (добыты в Акжайкском районе ЗКО). Один клещ снят, также, с зайца-русака [6]. Эти членистоногие добываются на флажок. Так в мае 2016 года в Таскалинском районе на флажок добыт один экземпляр

этого вида (взрослая непившая самка). В связи с малочисленностью, роль клещей этого вида в эпизоотологии природно-очаговых инфекций изучена недостаточно. По литературным данным является переносчиком чумы и гемоспоридиоза хищных животных.

I. redikorzevi – очень редкий вид. Как и предыдущие представители рода *Ixodes* встречается на севере области. Паразитирует на мелких млекопитающих – лесная мышь, полевки, землеройки, ежи, а также на птицах – жаворонках, дроздах. За последние 30 лет не добывался. Возможно, что численность этих членистоногих, в связи с климатическими изменениями, существенно сократилась, вплоть до исчезновения с территории Западного Казахстана. В связи с этим, их роль в эпизоотологическом плане минимальна.

Род *Haemophysalis* насчитывает два вида клещей – *H. numidiana* и *H. punctata*. *H. numidiana* встречается на юге области, в Урало-Уильском междуречье и приурочен к поселениям больших песчанок. За пределами ареала распространения этих грызунов *H. numidiana* не встречается. Численность его невелика. Средний индекс обилия клещей на больших песчанках равен 0,1. В тоже время на отдельных зверьках максимальное обилие членистоногих достигало 17,0. Отмечено паразитирование клещей на степном хоре и ласке, добытых на колониях больших песчанок. Нередко паразит счесывался с гребенщиковой и краснохвостой песчанок, норы которых находились вблизи поселений больших песчанок. Этот клещ тесно привязан к норам и их хозяевам и практически не встречается в свободном состоянии. В летний период на зверьках паразитируют как взрослые особи, так и преимагинальные стадии членистоногих. *H. numidiana* является переносчиком чумы. Наблюдаемая в последние годы тенденция поднятия на север границ пустынной и полупустынной зон, влечет за собой постепенное расширение в том же направлении ареала больших песчанок и соответственно всего комплекса паразитирующих на них членистоногих, включая иксодовых клещей.

Второй вид – *H. punctata* имеет более широкое распространение, но везде встречается редко. Экологические требования этого вида относительно широки. Однако характерным его нужно считать для умеренного климата Европейских степей и полупустынь. Резко континентальный климат Западного Казахстана ограничивают его распространение, чем и объясняется его малочисленность. Взрослые особи в качестве своих прокормителей предпочитает крупных животных – КРС, лошадь, коз. Личинки и нимфы чаще питаются на мелких млекопитающих – еж, зайце, суслике, нередко на птицах - куропатке, граче, жаворонке. В течение многих лет этот клещ не добывался. В 2012 году взрослый самец *H. punctata* был снят с коровы в пригороде Уральска. Ввиду малочисленности *H. punctata* эпизоотологического значения не имеет.

Из рода *Dermacentor* на территории области встречаются три вида клещей: *D. marginatus*, *D. reticulatus* и *D. niveus*. Все эти виды распространены по территории повсеместно. В тоже время в экологическом отношении есть существенные различия. Так *D. marginatus* относится к степной форме и предпочитает открытые пространства с хорошо развитой травянистой и кустарниковой растительностью. *D. reticulatus* – обитатель лиственных и смешанных лесов. Поэтому встречается чаще в пойменных стациях на севере области. *D. niveus* – типичный представитель пустынных ландшафтов и основной его ареал находится на юге территории. Взрослые особи этих видов, как и другие представители этого рода, паразитируют на домашних животных, в основном на КРС, лошадях, овцах.

Наиболее многочисленным и широко распространённым является *D. marginatus*. При сборах на флажок, внутри своей группы, индекс доминирования

этого вида в среднем составляет около 96,0%. Благодаря своей экологической пластичности, его можно встретить по всей территории области. Однако, несмотря на статус представителя степных форм, наибольшая его плотность отмечается в пойме реки Урал, а так же в других влажных биотопах – на берегах озёр, речек, каналов, заросших кустарником (терн, жингил) и высокой травой (солодка). Связано это, вероятней всего, с наличием в этих местах повышенной численности мышевидных грызунов, являющихся прокормителями личинок и нимф *D. marginatus*. В пойме р. Урал, на оптимальных участках выпаса крупного рогатого скота, этот клещ является фоновым видом, и его численность может достигать 500 особей на один флажок-километр.

Пик активности клещей приходится на ранневесенний период – это холодолюбивый паразит. Нападение взрослых особей на домашних животных начинается в конце марта – в начале апреля, когда появляются первые большие проталины (полное исчезновение снегового покрова не обязательно) и положительные суточные температуры. Наибольшая активность клещей наступает при прогревании воздуха в диапазоне от +8° до +16° С. В это время на одной корове можно насчитать 50 – 60 присосавшихся эктопаразитов. В середине мая, в связи с повышением температуры воздуха выше оптимальной, активность клещей падает, и к концу этого месяца большая часть особей впадает в диапаузу. К осени, с понижением температурного фона, наблюдается второй пик активности, охватывающий конец августа и первую половину октября. В оба периода активности клещей регистрируются их нападения на людей. Так в 2017 году из 124 случаев снятия иксодовых клещей с людей (с доставкой материала в лабораторию), 23 случая (19,0%) приходится на *D. marginatus*. Членистоногие этого вида являются хранителями и переносчиками туляремии. Большая часть эпизоотийных точек по туляремии (70,0%) выявляется по культурам, выделенным от этого эктопаразита. Предполагается участие клещей в поддержании очагов клещевого энцефалита и бруцеллеза овец.

D. reticulatus является лесным видом и чаще встречается на севере области - в пойменных древесно-кустарниковых стациях р. Урал и его притоков. Хозяевами для взрослых клещей служат КРС, лошадь, овца, коза. Отдельные находки известны и с более мелких животных – ежей и зайцев, на которых паразитируют не только взрослые, но и молодые фазы. Личинки и нимфы паразитируют в основном на мелких млекопитающих: мышевидных грызунах, землеройках, мелких хищниках – куньих. Сезон паразитирования взрослых охватывает весну – с марта по май и осень (сентябрь – октябрь). Обычно средний индекс доминирования клещей в сборах на флажок составляет около 4,0%. Но на некоторых участках доля *D. reticulatus* может увеличиваться до 12,0%, достигая численности 70 особей на один флажок-километр. Клещи служат резервуаром возбудителя туляремии, а также пироплазмоза лошадей и собак. Нападают на человека. В 2017 году снято с людей (из 124 случаев нападения на человека) около 7,0% клещей этого вида.

Для *D. niveus* характерны пустынные районы обитания, поэтому основная популяция клещей этого вида обитает на юге области. Хотя единичные экземпляры встречаются и на севере. Хозяевами для взрослых служат КРС, лошадь, верблюд. Появление взрослых клещей приурочено к началу апреля. Однако везде он немногочислен и индекс доминирования клещей в сборах на флажок составляет около 0,01%. В то же время известны случаи, когда с одной коровы снимали 10 - 12 *D. niveus*. Личинки и нимфы клещей предпочитают паразитировать на ушастых ежах. Являются источником туляремии и пироплазмоза лошадей.

По литературным сведениям все клещи рода *Dermacentor*, кроме перечисленных выше инфекций, могут быть источником заражения людей ККГЛ, клещевым энцефалитом и боррелиозом [6].

В области наиболее богато представлен род *Rhipicephalus*. В нём насчитывается шесть видов клещей. Как и в других родах семейства *Ixodidae*, диапазон численностей отдельных видов варьирует в широких пределах. Многочисленными и имеющими повсеместное распространение являются *R. pumilio* и *R. schulzei*.

R. pumilio относится к пастбищным паразитам и в качестве своих прокормителей предпочитает некрупных млекопитающих - зайцев, ежей, лис, собак (таб. 2). В довольно больших количествах встречается также на КРС и других домашних животных. Пик активности эктопаразитов приходится на май – июнь. *R. pumilio* принадлежит к представителям пустынных форм клещей. Однако в глинистой пустыне и полупустыне более высокие плотности членистоногих приурочены к влажным биотопам (берега водоемов, поймы степных речек) с зарослями камыша или кустарника – жингила, лоха и др. Как в случае с клещами рода *Dermacentor*, обусловлено это наличием на этих участках высокой численности мышевидных грызунов, необходимых для питания личинок и нимф *R. pumilio*. Максимальных показателей численности клещи достигают в Волго-Уральских песках. Этому способствуют одновременно высокая численность мышевидных грызунов (прокормителей личинок и нимф), а также зайцев, ежей, лисиц (прокормителей имаго).

Высокие индексы обилия клещей этого вида обнаружены на диких млекопитающих: еже ушастом – 29,0, зайце русаке – 27,0. Из домашних животных особенно страдают от нападения клещей собаки. Так в первой декаде июня у одной из собак живущей на чабанской точке были подсчитаны около ста паразитов, прикрепившихся к внутренней части ушных раковин. Достаточно высокая численность паразитов наблюдается в пойме р. Урал, где в летний период на 1 флаго-километр добывается 30-40 клещей. *R. pumilio* активно нападают на человека. В 2017 году из 124 случаев снятия иксодовых клещей с людей (с доставкой материала в лабораторию), в 88 случаях (71,0%) нападшими паразитами являлись *R. pumilio*. При этом на человеке отмечено паразитирование, как взрослых особей, так и нимф. Повышению численности клещей способствуют построенные в области водные каналы, питающиеся от р. Урал, по берегам которых созданы благоприятные условия для развития всех фаз паразитов. Членистоногие этого вида являются переносчиками Астраханской пятнистой риккетсиозной лихорадки и туляремии.

Другой вид – *R. schulzei* приурочен к норам грызунов, где происходит весь цикл его развития – от яйца до имаго. Основным прокормителем клещей, в условиях ЗКО, является малый суслик. Паразитирует он и на других средней величины грызунах – гребенщиковой, большой, краснохвостой песчанках. В довольно больших количествах, встречается на степном хоре (таб. 2). Повышенная заражённость грызунов клещами наблюдается в июне. В это время средний индекс обилия паразитов на малом суслике составляет 1,1, при максимальном показателе, достигающем на отдельных участках 15,0. Средние показатели обилия *R. schulzei* на песчанках колеблется от 0,1 (большая и краснохвостая), до 0,7 (гребенщикова). Членистоногие этого вида являются переносчиками чумы и туляремии. В период эпизоотий в степных очагах чумы (1985-1992 г.г.), около 5,0% культур этой инфекции выделено от *R. schulzei*.

К немногочисленным видам относится *R. rossicus*. По характеру распределения, этот вид является типичным представителем степных ландшафтов. Встречается на севере области. Во взрослом состоянии этот клещ

БМУ Хабаршы №2-2018ж.

паразитирует обычно на домашних животных: КРС, лошадь, мелкий рогатый скот. Из диких млекопитающих нападает на зайцев, ежей. Сезон высокой активности взрослых особей – с апреля по июль. В сборах на флажок индекс доминирования клещей обычно не превышает 0,5 %, хотя, на отдельных участках этот показатель может достигать 2,5%. В 2015 году на севере Волго-Уильского междуречья на флажок добыто 74 особи *R. rossicus*. Медицинское и хозяйственное значение клещей до конца не выяснено.

Остальные три вида клещей – *R. turanicus*, *R. leporis* и *R. bursa* являются редко встречаемыми. Основной ареал распространения этих членистоногих расположен в зоне западных пустынь и сухих субтропиков, где они обычны. На территории Западного Казахстана условия существования не столь благоприятны, поэтому здесь они очень редки. В 2016 году на севере области на флажок был добыт один экземпляр *R. bursa*. Остальные два вида клещей в течение длительного промежутка времени (более 30 лет) не добывались. Предположительно это может означать их отсутствие на описываемой территории. В тоже время, в связи со схожестью и вариациями видовых признаков членистоногих, не исключена возможность ошибки определения и их прохождения в списках под другими видами. Эпизоотологическая роль этих клещей неясна, но в силу своей малочисленности, скорей всего она незначительна.

Таблица 2 – Паразитирование иксодовых клещей на некоторых диких млекопитающих Западного Казахстана [6]

№ п/п	Виды млекопитающих	Виды клещей																			
		<i>I. laguri</i>	<i>I. crenulatus</i>	<i>I. ricinus</i>	<i>I. redikorzevi</i>	<i>H. punctata</i>	<i>H. numidiana</i>	<i>D. marginatus</i>	<i>D. niveus</i>	<i>D. reticulatus</i>	<i>R. schulzei</i>	<i>R. rossicus</i>	<i>R. pumilio</i>	<i>R. turanicus</i>	<i>R. leporis</i>	<i>R. bursa</i>	<i>H. scupense</i>	<i>H. marginatum</i>	<i>H. detritum</i>	<i>H. asiaticum</i>	<i>H. anatolicum</i>
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	Еж ушастый						+	+	+			+									
2	Белозубка малая										+										
3	Кожан поздний						+														
4	Ночница усатая						+														
5	Ласка						+				+										
6	Хорь степной						+				+	+									
7	Хорь перевязка						+				+	+									
8	Барсук		+					+	+			+									
9	Кошка степная											+									
10	Собака енотовидная		+						+			+									

БМУ Хабаршы №2-2018ж.

11	Волк		+					+				+				+			
12	Лисица		+									+				+			
13	Корсак		+									+							
14	Заяц-русак		+					+				+				+			
15	Суслик малый	+										+							
16	Суслик желтый	+										+							
17	Большой тушканчик											+							
18	Малый тушканчик											+							
19	Тарбаганчик											+							
20	Емуранчик											+							
21	Тушканчик толстохвостый											+							
22	Мышь домовая											+	+						
23	Песчанка большая						+					+	+						
24	Песчанка гребенщико-вая											+	+						
25	Песчанка краснохвостая						+					+	+						
26	Полевка обыкновенная											=	+						
27	Полевка общественная											+							
28	Пеструшка степная											+							
29	Сайга							+	+				+			+		+	+

На территории области зафиксировано обитание пяти видов клещей из рода *Hyalomma*. Для большинства из них характерно обитание в пустынных и полупустынных ландшафтах, поэтому их чаще можно встретить на юге области. Все эти виды относятся к группе пастбищных эктопаразитов и хозяевами для взрослых особей служат домашние животные: верблюд, КРС, лошадь, мелкий рогатый скот.

H. asiaticum – ареал распространения приурочен к песчаной пустыне Волго-Уральского междуречья. Распределение их численностей по территории является неоднородным. Общую картину распространения эктопаразитов можно

характеризовать следующим образом - чем южнее, тем выше численность. В то же время с каждым годом северная граница распространения клещей продвигается выше - на север, а их численность увеличивается. На юге, клещи *H. asiaticum* нередко являются доминирующими среди паразитирующих на домашних животных членистоногих. Замечено так же, что чем больше кустарников (жугун, жингил) произрастает в местах выпаса скота, тем выше зараженность домашних животных клещами. Эту закономерность можно объяснить наличием тут большего количества грызунов (песчанок, мышевидных), являющихся прокормителями личиночных стадий паразитов и предпочитающих строить свои норы под корнями кустарников (норы при этом долго не разрушаются), в которых зимуют членистоногие. Май-июнь – это период высокой активности паразитов. В отличие от других пастбищных клещей, этот вид преследует своих потенциальных жертв, взбираясь по ногам, и обычно прикрепляется для питания в районе промежности или на вымени коров. На одном животном (КРС, верблюды) может насчитываться до сотни эктопаразитов. Нападает на человека. Этот вид клещей считается потенциальным хранителем и переносчиком ККГЛ и в местах его высокой численности может представлять определенную угрозу здоровью людей.

H. anatolicum – вид обитающий на той же территории, что и *H. asiaticum*, однако численность его значительно меньше. Для этого вида характерен климат с мягкой зимой (южный Казахстан, Узбекистан), где он многочисленен, поэтому суровые зимы Западного Казахстана ограничивают его численность и распространение. Хозяевами для взрослых служат в основном КРС и лошадь. Реже нападают на верблюдов, овец. Личинки и нимфы паразитируют на КРС и овцах. По литературным данным известна способность клещей заселять помещения для скота. Общее потепление климата (с учетом мягких зим), по всей видимости, будет способствовать росту численности *H. anatolicum*.

H. marginatum – основной ареал на территории ЗКО расположен в западной части области (Бокейординский, Жанибекский районы). Небольшие популяции клещей этого вида обитают в долине р. Урал Акжайыкского района. Хозяевами для взрослых особей служат в основном домашние животные – КРС, лошадь, овца. Личинки и нимфы паразитируют на птицах: жаворонках, серой куропатке, стрепете, граче, сороке, прикрепляясь в районе ушной раковины птиц, а так же на зайце-русаке. Замечено, что клещей этого вида больше в понижениях рельефа, где выше и гуще травостой. В таких местах обычно гнездятся птицы, на которых кормятся преимагинальные фазы клещей и выпасается много скота. Пик активности взрослых особей приходится на май – июнь. В это время, на одной корове может насчитываться несколько десятков членистоногих этого вида. Особые неудобства доставляют клещи, которые прикрепляются к вымени коров и мешают дойке. Дояркам приходится, время от времени, руками очищать вымя от напавших на скотину паразитов. Клещи нередко нападают на людей. При опросе чабанов выяснилось, что они постоянно снимают с себя ползающих эктопаразитов. На одном из животноводческих хозяйств, перед нашим приездом, присосавшийся клещ был снят с волосистой части головы ребенка. *H. marginatum* – является носителем и переносчиком Крымкой-Конго геморрагической лихорадки. Потепление климата положительно сказывается на распространении и численности клещей. Постепенно граница ареала эктопаразитов сдвигается с запада на север и восток.

H. detritum – широко распространен по территории Западного Казахстана, но везде немногочислен. Как и другие представители рода *Hyalomma*, взрослые клещи предпочитают паразитировать на крупных домашних животных – КРС, лошади, овцах. Нападают на зайцев. Появляясь в середине мая и достигая

максимума в июле, взрослые *H. detritum* в сентябре исчезают. В августе – сентябре появляются личинки и нимфы, которые тоже нападают на скот и отпадают от хозяина в течение осени. Зимуют в норах грызунов, под лепешками навоза. Часть из них остается зимовать на скоте. Клеши могут проходить полный цикл развития в закрытых помещениях, где содержится скот.

H. scupense – форма очень близкая к *H. detritum*. Отличается от последней меньшими размерами, более короткими ногами и некоторыми другими признаками. По этой причине, некоторые систематики объединяют *H. scupense* и *H. detritum*, под общим названием *H. detritum*. Однако, наряду со значительным морфологическим сходством, *H. scupense* существенно отличается от *H. detritum* своими биологическими свойствами. В то время, как *H. detritum* развивается по двуххозяинному циклу, развитие *H. scupense* от личинки до взрослого протекает на одном хозяине. В связи с этим наблюдается значительное расхождение у обеих форм в сезонах паразитирования. Период паразитирования взрослых *H. scupense* – с января по март. Голодные личинки нападают осенью – обычно в сентябре-октябре. Линька нимф происходит на хозяине. В декабре-январе из нимф появляются половозрелые особи. Численность клещей на рассматриваемой территории везде высокая. В феврале-марте на КРС можно насчитать около сотни паразитов. К началу апреля основная масса напившихся имаго покидают своих хозяев и приступают к откладке яиц. При этом на теле хозяина, в местах прикрепления паразитов, остаются заметные шрамы. Весь цикл развития клещей может проходить в условиях стационарного хозяйства, при стойловом содержании животных. Благодаря этой особенности *H. scupense* широко распространились, завоевав северные широты. Кроме домашних животных, клещи этого вида обнаружены на зайце русаке, волке, лисе и некоторых других диких млекопитающих [6]. По всей видимости, эти дикие животные привязаны к жилью человека и на пастбищах заражаются клещами. *H. scupense* могут сохранять и передавать чуму (верблюдам) и другие инфекции.

Заключение. На территории Западного Казахстана отмечено обитание (с учетом литературных данных) 20 видов иксодовых клещей. 10 из них имеют относительно высокую численность.

Наиболее важные из них в эпидемиологическом плане это *D. marginatus* – хранитель и переносчик туляремии, *R. pumilio* – Астраханской риккетсиозной геморрагической лихорадки, *H. marginatum* - Крымской-Конго геморрагической лихорадки.

Литература:

1. Гражданов А.К., Бидашко Ф.Г., Танитовский В.А. и др. Астраханская риккетсиозная пятнистая лихорадка - новый потенциальный зооноз на западе Казахстана // Карант. и зооноз. инфекции в Казахстане. – 2005. – Вып. 1-2 (11-12). – С. 17-20.
2. Гражданов А.К., Танитовский В.А., Белоножкина Л.Б. и др. Новый потенциальный природный очаг Крымской-Конго геморрагической лихорадки на западе Казахстана // Первая ежегодная конфер. Ассоциации биологической безопасности Центральной Азии и Кавказа «Биобезопасность и зоонозные инфекции» (18-20 мая 2009 г., Алматы, Казахстан). – Алматы, 2009. – С. 49-50.
3. Майканов Н.С. Эпидемиологическое значение иксодовых клещей Казахстана // Материалы Международ. конф. «Животный мир Казахстана и сопредельных территорий». – Алматы, 2012. – С. 134 -135.

4. Нафеев А.А., Рыбаков С.М. Состояние фауны иксодовых клещей и её влияние на активность эпидемического проявления клещевых инфекций // Эпидемиология и инфекционные болезни. – 2007. – №2. – С. 50-51.
5. Скачков М.В., Яковлев А.К., Яковлев О.А. и др. Роль различных видов иксодовых клещей как переносчиков возбудителей клещевого энцефалита и боррелиозов в Оренбургской области // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. – 2007. – №3. – С. 27-30.
6. Парфенов А. В. Фауна эктопаразитов пушных зверей в зимний период 1650-1953 гг. // Карант. и зооноз. инфекции в Казахстане. – 2016. – Вып. 1. – С. 52-56.

Танитовский В.А., Майканов Н.С.
БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИКСОДТЫҚ КЕНЕЛЕРІНІҢ ФАУНАСЫ
ЖӘНЕ ОЛАРДЫ АУМАҚТА ТАРАТУ

*Батыс Қазақстан аумағында иксодтық кенелердің 20 түрі бар. Олардың 10-ы салыстырмалы түрде жоғары санға ие. Олардың ең маңыздысы - *D. marginatus* – туляремия ауыруының сақтаушысы және таратушысы - *R. pumilio* - Астрахан риксезиоздық геморрагиялық безгегін таратушы - *H. marginatum* - Қырым-Конго геморрагиялық безгегін таратушы.*

Тірек сөздер: *Иксод кенелері, саны, таралуы, табиғи-ошақты инфекциялар.*

Tanitovskiy V.A., Maikanov N.S.
FAUNA OF IXODIC PINNERS OF THE WEST KAZAKHSTAN AND
FEATURE OF THEIR DISTRIBUTION ACROSS THE TERRITORY

*In the territory of the WestKazakhstan is noted dwelling of 20 species of ixodic ticks. 10 of them have rather high number. The most important of them it is *D. marginatus* – the keeper and the carrier of a tularemia, *R. pumilio* – of the Astrakhan rickettia hemorrhagic fever, *H. marginatum* – of Krym-Kongo of hemorrhagic fever.*

Keywords: *Ixodic pincers, biological control, distribution, natural and focal infections.*

***

ЖЕР ТУРАЛЫ ПЫЛЫМДАР
НАУКИ О ЗЕМЛЕ
SCIENCES ABOUT THE EARTH

УДК 368.172 (574)

Ефимов В.М. – кандидат геолого-минералогических наук,
председатель Ульяновского отделения Всероссийского
палеонтологического общества
E-mail: upm2002@mail.ru

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, ассоциированный профессор,
Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова
E-mail: kazhmurat78@imail.ru

**ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ПАЛЕОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ГОРЫ БОЛЬШАЯ ИЧКА И ИНДЕРСКИХ ГОР ЗАПАДНОГО
КАЗАХСТАНА**

Аннотация. В статье рассматривается геология и палеонтология горы Большая Ичка и Индерских гор. Подробно описано геологическое строение Индерских гор. На юго-восточных участках Индерского поднятия были найдены кости лабиринтодонтов. Рекомендуются создание особо охраняемой природной территории – геопарк Индер.

Ключевые слова: Геология, палеонтология, лабиринтодонт, мастодонзавр, геопарк, Индер, гора Большая Ичка.

Географически исследуемая территория расположена в пределах Прикаспийской впадины, представляющей собой не только крупнейшую отрицательную структуру в пределах Восточно-Европейской платформы, но и одну из самых глубоких и обширных депрессий земного шара. Формирование такого крупного геологического пространства, как Каспийская впадина, связано с нахождением её на территории бывшей пассивной периконтинентальной окраины (зоны перехода морской коры в континентальную).

Геологические пласты Прикаспийской низменности формировались на протяжении всего фанерозоя. По данным сейсмического зондирования кристаллический фундамент залегает здесь на глубине 15-19 км. На протяжении 600 млн. лет вся впадина заполнялась горными породами с разрушаемых Уральских и Кавказских гор, образовавшими четыре основных стратиграфических комплекса:

1. Подсолевое ложе сложено сравнительно глубоководными ассельско-артинскими отложениями, состоящими из известняков и аргиллитов. Глубина залегания кровли подсолевого палеозоя 4 км.
2. Галогенные отложения пермского периода (кунгурский ярус). Мощность 3,5 км.
3. Мезозойский покровный комплекс, состоящий из отложений триаса, юры и мела. Мощность 1-1,5 км.

4. Плиоценово-четвертичный комплекс, состоящий из опок, песчаников, песков, глин и суглинков. Мощность 0,5 км.

Северо-западная часть района исследования находится в южных отрогах Общего Сырта. Здесь в результате эрозионных процессов обнажаются мезозойские отложения юрского и мелового возрастов, несущие в себе большое количество ископаемых остатков, а также отложения кайнозоя, местами сильно перемытые и переотложенные. Центральная часть исследуемого района представляет собой уникальный географический регион, сформированный солянокупольной тектоникой. Выход на поверхность геологических пластов мезозойского возраста (триас, юра, мел) обусловлен подъемом нижележащих галогеносодержащих горных пород.

В ходе международной экспедиции по изучению уникальных природных территорий севера Западного Казахстана, организованной Западно-Казахстанским аграрно-техническим университетом имени Жангир хана в период с 06 по 11 июня 2018 года проводилось комплексные исследования горы Большая Ичка (Таскалинский район Западно-Казахстанской области) и Индерского солянокупольного района (Индерский район Атырауской области).

Гора Большая Ичка располагается в 88 км к западу от г. Уральска и в 12 км от с. Таскала Таскалинского района. Гора Большая Ичка имеет высоту 259 метров над уровнем моря, расположена на южных отрогах Общего Сырта, входит в состав холмисто-увалистой возвышенности в центре Таскалинского района (рис. 1). Образование горы Большая Ичка связывают с тектоническими движениями в середине палеогена, в результате чего из-под морской воды поднялся Общий Сырт – расчленённые неглубокими балками водоразделы. Общий Сырт считается остатком пониженной и выровненной в мезозое горной страны, испытавшей впоследствии поднятие. В плиоцене (верхний неоген – 1,8 млн. лет) происходит новое погружение территории в воды Акчагыльского моря Древнего Каспия. В настоящее время гора Большая Ичка сложена породами верхнего мела мощностью около 50 метров. Время формирования – кампанский и маастрихтский века. В меловых отложениях встречены двустворчатые моллюски *Oxytoma* sp., *Inoceramus* sp., *Gryphaea* sp., а также щитки панцирных морских ежей *Echinocorys* sp., белемниты *Belemnelloctamax* (рис. 2).

Рисунок 1 – Гора Большая Ичка (Фото А.Е. Кузовенко)

Рисунок 2 – Меловые выходы на склоне горы Большая Ичка
(Фото Таирова Ю.С.)

Вершина горы и западный склон сложены кварцитовым песчаником плиоценового возраста Акчагыльского бассейна Древнего Каспия. Из фауны найдены трудно определяемые остатки двустворчатых моллюсков, многочисленные трубки червей, образующих колонии и рифовые банки.

Индерский солянокупольный район относится к системе уникальных геологических образований, созданных в результате соляного псевдотектогенеза. В результате сильного давления галогенные отложения подсолевого ложа Прикаспийской впадины выдавливаются на поверхность, разрывая и увлекая за собой вышележащие пласты горных пород мезозойского возраста (триас, юра, мел). Индерский соляной купол, являясь самостоятельным тектоническим телом, образует природную геосистему, резко отличающуюся от окружающей его ровной поверхности Прикаспийской полупустыни.

Индерский солянокупольный район располагается на левобережье реки Урал (N 48° 36.169' E 051° 59.239') в 350 км южнее г. Уральска (Индерский район Атырауской области) и представляет собой плато, возвышающееся над окружающей поверхностью на 20-25 м. Общая площадь купола 250 км. Геоморфологически он представляет собой обособленный ландшафтный округ в составе Урало-Эмбенской плоскоравнинной пустынной провинции, образованной двумя солянокупольными поднятиями Индер и Жаман-Индер, между которыми находится вдавленная мульда (рис. 3, 4).

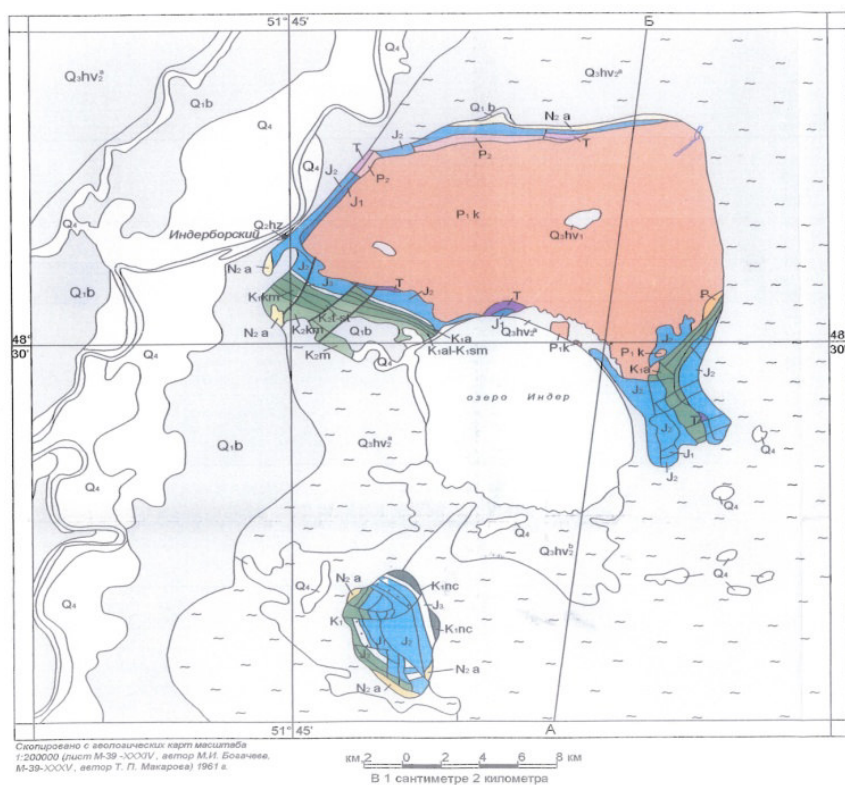

Рисунок 3 – Геологическая карта Индерского солянокупольного поднятия

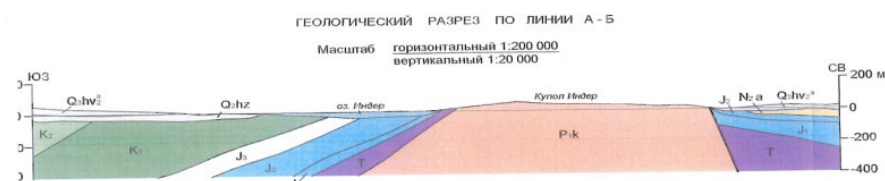

Рисунок 4 – Геологический профиль по линии А-Б Индерского поднятия (1:200000)

70% основной площади шестиугольного неправильной формы купола Индер, окаймляющей озеро с севера и северо-востока, состоит из горных пород пермской системы кунгурского яруса, возраст которых 275-270 млн. лет. Главные минералы этих пластов: каменная соль, ангидрит, сильвинит, селенит, гипс, калийно-боросодержащие соли. Они являются основными полезными ископаемыми, добываемыми на Индере. Всего здесь выявлено 47 видов минералов, многие из которых встречаются только в Индерском куполе.

По данным Соколовой Е.И. [1] в районе озера Индер в основании пермотриасовых отложений залегает мощная толща соли кунгурского яруса нижней перми, толща соли сложена в основном галитом. В верхней части толщи имеется переслаивание пластов галита с пластами карналлита и сильвинита. Выше соли залегает кепрок, который представлен гипсами, ангидритами, красными глинами и доломитами. Отложения казанского возраста мощностью около 200 м представлены глинами темно-красными, иногда бурыми и кирпично-

красными, с прослоями темно-красных, бурых или зеленых песчаников. К татарскому ярусу отнесена песчаниковая толща мощностью около 100 м, содержащая отдельные прослои конгломератов, состоящих из галек красноцветных песчаников и глин, а также прослои глин красных и зеленых и алевролитов.

Под воздействием сил псевдотектогенеза с глубины около 3 км на поверхность были подняты горные пласты мезозойского возраста. Они в виде своеобразной оправы окаймляют соляной купол Индер. По всему периметру купола отдельными точками выходят песчаники с остатками фауны среднетриасовой эпохи. На восточном побережье озера Индер расположено единственное место в Прикаспийской низменности, где достаточно полно выходят на поверхность окаменевшие илы Южного моря. На озере Индер крупные захоронения лабиринтодонтов в триасе были раскопаны в 1963-1971 гг. экспедициями Саратовского государственного университета под руководством профессора В.Г.Очева.

Особо ценными из лабиринтодонтов оказались плагиозавры, их остатки были здесь наиболее многочисленными. М.А.Шишкин выявил новый ранее неизвестный их род, который назвал *плагиоскутум*, также был найден новый вид этого рода, пока более нигде не встреченный – *Плагиоскутум каспийский* [2; 3].

По данным Шишкина М.А. [4] часть находок приурочена к локально развитым косослоистым аллювиально-дельтовым песчаникам в основании толщи (местонахождение Азимола II), другие встречены вместе с остатками крупного капитозавроида на том же уровне на склоне гряды Коктау в песчаниках, глинах и мергельных конкрециях бассейнового генезиса (Азидудук I и II).

В прибрежно-морских отложениях Прикаспийской впадины в районе оз.Индер на гряде Коктау нижняя глинистая часть карбонатной индерской свиты [5] включает крупное захоронение наземных позвоночных (Карабала-Кантемир). В нем встречаются остатки мастодонзавров, плагиозавров (20%), иногда встречаются кости дицинодонтов и реже – архозавров и пролацертилий [4]. Кости вместе с массой копролитов приурочены к прослою зеленоватых и пестрых глин, линзообразно врезанных в нижележащие черные глины [2; 3]. Они связаны в основном с верхней частью костеносного слоя и концентрируются в полосе шириной 3-4 м, соответствующей области ее наибольшей мощности.

При осмотре раскопа, произведённого в начале 70-х годов XX века экспедицией Саратовского университета под руководством В.Г. Очева, нами были обнаружены кости земноводных (рис.5). Это позвонки крупных лабиринтодонтов-плагиозавров Плагиоскутум каспийский (*Plagioscutum caspiensis* Shishkin) – вид впервые был найден только на Индере, а также фрагменты черепов крупных поздних лабиринтодонтов-мастодонзавров *Mastodonsaurus maximus* Otsch [2; 3].

Рисунок 5 – Находки костей лабиринтодонтов на Индере
(местонахождение Карабала-Кантемир), 2018 г.
(Фото В.М. Ефимова)

Наши находки костей составляют изолированные кости, беспорядочно ориентированные в осадке, многие кости заметно окатаны. Как указывает Шишкин М.А. [4] следы окатанности в сочетании с полным отсутствием в осадке песчаного материала, говорят о том, что водные потоки, сносившие в бассейн остатки прибрежных животных, имели низкие заболоченные берега и илистое ложе, размыв которых в сезоны паводков приводил к накоплению в устьевой зоне лишь исключительно глинистых осадков. Очевидно, костеносные глины представляют собой результат такого сезонного выноса.

Кроме позвоночных остатков встречены раковины двустворчатых моллюсков и мелких ракообразных. Разрез триаса Прикаспийской впадины отличается от его разреза в других частях Русской платформы большей полнотой. В нижнем триасе помимо ветлужской серии имеется баскунчакская серия, представленная мощной толщей морских и лагунных отложений, намечается выделение среднего триаса и на значительной территории установлен континентальный верхний триас [6]. В. В. Мокринский в 1938 г. [7] описал выходы известняков на побережье оз. Индер, которые на основании фауны отнес условно к среднему триасу. Согласно решению межведомственного рабочего совещания по уточнению стратиграфических схем триасовых отложений Прикаспийского региона (в пределах Российской Федерации), Саратов, НВНИИГГ, 7-9 июня 1999 г., в составе среднего отдела триасовой системы в Прикаспийской впадине выделяются два надгоризонта: акмайский и забурунский, которые примерно отвечают анизийскому и ладинскому ярусам. Акмайский надгоризонт (название от акмайской серии в составе эльтонской и индерской свит) подразделяется на эльтонский и индерский горизонты [6].

Юрские отложения охватывают весь периметр Индерского купола и включают в себя все эпохи юрского периода – ранний, средний и поздний (рис. 6).

Рисунок 6 – Раннеюрские отложения на Индере (Фото В.М. Ефимова)

Отложения ранней юры отмечены на западной части купола и сложены бурыми глинами с прослоями углей; фауна неопределяемая. По данным В.В. Мокринского [7], раннеюрские отложения, выходящие на поверхность в горах Жаман-Индер и по северному берегу озера Индер представлены внизу пестроцветными (ярко-желтыми, ржаво-бурыми, серыми и кирпично-красными) песками, глинами и пачками тонкого переслаивания этих пород. На восточном крыле Индерского купола мощность раннеюрских отложений 74 м, а на западном – 140 м. Средняя юра составляет основную часть юрских отложений и состоит из песчаников и углистых сланцев.

Поздняя юра небольшой полоской выходит на западных отрогах основного купола и окаймляет Жаман-Индер, который находится с южной стороны озера Индер. Эти отложения наиболее представлены фауной беспозвоночных. В серых глинах и глауконитовых песчаниках нижневолжского яруса встречаются аммониты: *Virgatites* sp., *Zaraiskites* sp., *Dorsoplanites panderi*. К сожалению, основные поверхности выходов этих пород были затянuty растительностью, и обнаружить другие остатки не удалось. В обнажениях по берегам оз. Индер встречаются остатки двухстворчатых моллюсков *Meleagrinnella echinata* Smith. [8]. Возможны находки костей морских рептилий ихтиозавров и плезиозавров.

Раннемеловые отложения слагают восточную часть Индера и южную часть Жаман-Индера и представлены тёмно-серыми глинами с мергелистыми песчаниками, содержащими фауну аммонитов *Deshayesites* sp. Есть большая вероятность обнаружения в них остатков плезиозавров подобно тому, что был обнаружен в Атырауской области.

Позднемеловые отложения выстилают склоны и дно урочища Белая Ростощь (рис. 7) и представлены мелом, мелоподобными мергелями с остатками белемнитов *Belemnitella mucronata*, *B. lanceolata*, двухстворчатых моллюсков *Inoceramus* sp., *Gryphaea* sp., морских ежей *Echinocorys* sp. (рис. 8).

Рисунок 7 – Панорама урочища Белая Ростошь с оз. Индер (Фото Р.В. Ряхова)

Рисунок 8 – Останки морского ежа (Фото В.Н. Кюрдукова)

Основная масса отложений позднего мела была сформирована в кампанский и маастрихтский века. Здесь находится месторождение мела – Белая Ростошь. Открыто в 1940 г. Я.Я. Яржемским. Изучалось в 1948-1950 гг. А.А. Становым, в 1969 г. М.В. Рудневой, в 1975 г. Н.Н. Воробьевым.

Продуктивная толща залегает в меловых отложениях сантонского яруса. Мел в непромышленных количествах обнаружен и в вышележащих отложениях маастрихтского яруса, отделенных глинами кампанского яруса.

В подошве также залегает мел коньякского яруса. Вся толща перекрыта глинами акчагылского яруса (неоген) и бакинского (четвертичный). В свою очередь глины бакинского яруса перекрыты четвертичными суглинками хвалынского яруса. Месторождение характеризуется простым геологическим строением, крупными размерами, выдержанной мощностью, равномерным распределением мела. Месторождение находится в резерве. Предполагается отработка его открытым способом с максимальной глубиной 30 м.

Несколько севернее Белой Ростоши располагаются вскрытые оврагом выходы неокомских, верхне- и среднеюрских пород, вошедшие в научную литературу под местными казахским названием — Каражыра. Овраг Каражыра находится на северо-западном побережье Индерского озера. Еще дальше, по

всему северному побережью озера широко развиты преимущественно пермские породы (Фурсенко, Поленова, 1950).

В отложениях нижнего волжского яруса Индерского поднятия обнаружено, по крайней мере, четыре достаточно хорошо отличимых комплекса фораминифер, сменяющих один другой от более древних горизонтов к более молодым.

Шире представлены породы неоген-четвертичных трансгрессий Каспийского бассейна. Комплекс песков, галечников и ракушечника бакинской трансгрессии встречается по периферии Индерского кепрока. Также сравнительно редко встречаются хазарские кварцевые и глинистые пески. Гораздо шире распространен комплекс хвалынских отложений. Нижнехвалынские отложения представлены плотными суглинками с линзами супесей и песков. Они встречаются вдоль северного крыла Индерского купола и фрагментарно среди кепроковых отложений Индерских гор. Комплекс мелкозернистых кварцевых песков и легких пористых супесей покрывает сплошным чехлом периферийные части Индерского солянокупольного района, а также слагает приозерную пойменную террасу озера Индер (рис. 3, 4).

В начале неогенового периода наступила плиоценовая депрессия Прикаспийской впадины, Акчагыльское море заполнило всю низменность. Одновременно в этот век происходит подъем индерского соляного купола, о чём говорят отложения, сформированные в акчагыльский век: в нижней части – мергеля и глины, в верхней – известняки-ракушечники. Завершают породы Индерского соляного купола верхнечетвертичные отложения хвалынского моря – пески, супеси, глины, содержащие обильную фауну двустворчатых моллюсков: *Didacha protracta* Eich., *D. ebersini* Fed. и др.

В отделе природы краеведческого музея поселка Индерборский демонстрируются кости мамонта (*Mammuthus*), шерстистого носорога (*Coelodonta antiquitatis*), лошади (*Equus*), оленя (*Cervus*), сайгака (*Saiga*) и других четвертичных животных «мамонтной фауны».

Особое внимание специалистов-палеонтологов привлекли процессы современной тафономии, протекающие на берегах озера Индер. В 2016 году степь вокруг озера наполнилась стаями саранчи, огромное количество которой гибло в соленой воде и прибывалось к берегу (рис. 9).

Весенние талые воды 2017 года смывали с Индерских гор глину и песок, закрывая скопления погибших насекомых и животных. При детальном осмотре танатоценоза («сообщества смерти») отмечены жуки чернотелки, жужелицы, усачи, мокрицы, а также останки щитомордников и ящериц (рис. 10). Таким образом, мы стали свидетелями образования новейших палеонтологических месторождений.

Важный вклад в значение Индерских гор как ключевой ландшафтной территории Прикаспийской низменности вносят уникальные геологические и гидрогеологические объекты. Литогенное разнообразие территории связано с выходами на поверхность сульфатно-галогенной толщи кунгура вместе с обнажениями надсолевых отложений позднего триаса (песчаники и известняки гряды Коктау), нижней и верхней юры (песчаники и конгломераты возвышенности Жаман-Индер, известняки овраг Белая Ростошь).

Рисунок 9 – Сообщества смерти современных насекомых и животных на берегу озера Индер (Фото В.М. Ефимова)

Рисунок 10 – Наносы из моллюсков *N. crenulatus* на берегу озера Индер (апрель 2017) (Фото А.Е. Кузовенко)

Таким образом, территория Индерского солянокупольного района имеет большой геолого-палеонтологический потенциал для организации геопарка Индер: минералогическая основа купола, обилие редких галогено-борных минералов, представленных только здесь, отражение в ископаемых остатках эволюции Каспийского моря на протяжении 270 млн. лет, уникальные палеонтологические находки в пределах данной территории и современные процессы тафономии – всё это делает её неповторимым геологическим памятником Казахстана.

Литература:

1. Соколова Е.И. Результаты работ по изучению пермтриаса Прикаспийской впадины // Геология и нефте-газоносность юго-восточных районов Русской платформы. – Л., 1958. – С. 120-129.
2. Очев В.Г., Смагин Б.Н. О местонахождениях триасовых позвоночных у озера Индер // Бюл. МОИП. Геол. секция. – 1974. – Т. 19. – Вып. 3. – С. 74-81.
3. Очев В.Г. Еще не пришли динозавры. – Саратов: Научная книга, 2000. – 130 с.
4. Шишкин М.А. Эволюция древних амфибии (Plagiosauroidea). – М.: Наука, 1987. – 143 с.
5. Липатова В.В., Лопато А.Ю., Макарова И.С. и др. Новые данные к палеонтологическому обоснованию среднего триаса Прикаспийской впадины // Доклады АН СССР. – 1972. – Т. 204. – № 1. – С. 112-117.
6. Стратиграфия СССР. Триасовая система. – М.: Недра, 1973. – 560 с.
7. Мокринский В.В. Геологический очерк (стратиграфический разрез отложений, слагающих Индерское купольное поднятие) // Индерские бораты: Сб. статей. – Л.; М.: ГОНТИ. Гл. ред. горно-топлив. и геол.-развед. лит.-ры, 1938. – С. 14-28.
8. Баранова З.Е., Киричкова А.И., Зауер В.В. Стратиграфия и флора юрских отложений востока Прикаспийской впадины. – Л.: Недра, 1975. – 191 с.

Ефимов В.М., Ахмеденов К.М.

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҮЛКЕН ЕШКІТАУ ЖӘНЕ ИНДЕР
ТАУЛАРЫНЫҢ ГЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПАЛЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Бұл мақалада Үлкен Ешкітау және Индер тауларының геологиясы мен палеонтологиясы қарастырылған. Индер тауларының геологиялық құрылысы толық сипатталған. Индер қыратының оңтүстік-шығыс аймақтарында лабиринтодонттардың сүйектері табылды. Индер геосаябағы - ерекше қорғалатын табиғи аумағын ұйымдастыру ұсынылады.

Тірек сөздер: Геология, палеонтология, лабиринтодонт, мастодонзавр, геосаябақ, Индер, Үлкен Ешкітау.

Efimov V.M., Akhmedenov K.M.

**GEOLOGICAL AND PALEONTOLOGICAL FEATURES OF THE
MOUNTAIN BIG ICHKA AND INDERSKY MOUNTAINS OF WEST
KAZAKHSTAN**

In article is considered geology and paleontology of the mountain Big Ichka and Indersky mountains. There is described in detail geological structure of Indersky mountains. It has been found bones of Labyrinthodontia on southeast sites of the Indersky raising. It is recommended to create especially protected natural territory – Inder geopark.

Keywords: Geology, paleontology, Labyrinthodontia, Mastodonsaurus, geopark, Inder, mountain, Big Ichka.

***

УДК 338

Сергеева А.М. – кандидат географических наук,
Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова
Нурманова М.К. – магистр, Назарбаев интеллектуальная школа
E-mail: aiko-sm@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ АКТЮБИНСКОЙ АГЛОМЕРАЦИИ

Аннотация: Данная статья посвящена проблеме развития агломерации в г. Актобе на базе формирующейся перспективной Актюбинской агломерации. Авторы рассматривают потенциал и возможности этой агломерации, выделяют ее сильные стороны, которые можно использовать. К сильным сторонам агломерации авторы относят мощный промышленный потенциал, наличие водных ресурсов, низкую стоимость земельных участков, сравнительно удобную логистику расположения вблизи крупных городов. В своей стратегии авторы предлагают следующие направления инновационного развития агломерации – использование в качестве образовательного и консалтингового ядра агломерации крупного университета, необходимость привлечения «умных» инвестиций, нацеленных на развитие инновационных технологий, качественное улучшение логистических связей, использовании концепции открытых пространств при планировании территории агломерации.

Ключевые слова: Ядро агломерации, спутниковые зоны, инновации, инвестиции, агломерации, развитие, точка роста, регион.

К числу важнейших проблемных задач, стоящих перед учеными и специалистами Казахстана, является задача совершенствования и развития стратегии территориального устройства страны, отвечающей требованиям обеспечения устойчивого развития Казахстана в новых социально-экономических и геополитических условиях.

В мировой практике развитие агломераций как полюсов роста позволяет сконцентрировать экономический и трудовой потенциал страны, достичь эффекта масштаба, инфраструктурного эффекта. С учетом этого на основании выбранных критериев проведен анализ агломерационного потенциала городов Казахстана, по результатам которого предлагается определить: агломерации 1-го уровня – Астана, Алматы и Шымкент, агломерации 2-го уровня – Актобе [1].

Предлагается осуществлять их развитие по направлениям:

1. Экономическое позиционирование агломераций на республиканском и региональном рынке;
2. Скоординированное развитие инфраструктуры агломераций и зон их притяжения;
3. Совершенствование градостроительной и институциональной политики развития агломераций.

К настоящему моменту в Актюбинской области сложились предпосылки к агломерированию территории, находящейся в зоне влияния городов области Актобе и Хромтау. Процесс формирования и развития агломерации обусловлен рядом факторов, к которым, по мнению многих исследователей, относятся экономико-географическое положение, демографическая ситуация, ресурсный потенциал, территориальная организация хозяйства и научно-технический прогресс.

Выгодное экономико-географическое расположение г. Актобе на пересечениях важнейших транспортных магистралей Оренбург-Туркестан,

Атырау-Актобе имело первостепенное значение для развития и становления их в качестве центров будущей агломерации. Первоначально Актобе приобрела статус стратегического и торгового, а затем промышленного и административного центра, сосредоточив финансовые потоки, трудовые и иные ресурсы региона. Определяющее воздействие на экономику региона и его пространственную структуру оказало решение о строительстве в Актобе металлургического комбината. Актобе стал промышленным узлом, сконцентрировавшим большой объем материальных, трудовых и финансовых ресурсов, и центром формирования научно-технического прогресса в сфере материального производства.

В 1990-е гг. ярко проявилась тенденция миграции населения (особенно молодых возрастов) из депрессивных сельских районов Актюбинской областей в города, как более благополучные территории. Кроме того, характерным для последнего десятилетия явлением стала миграция населения с южных территорий (Актюбинской, Кызылординской, Мангистауской) в южном направлении, в том числе и в Актюбинскую область [2]. Центрами притяжения для мигрантов выступают не только города Актобе и Хромтау но и близлежащие к ним населенные пункты. Тесная связь научно-технического прогресса и территориальной организации хозяйства определяет их взаимообусловленное влияние на процесс формирования агломерации. Под воздействием индустриального-инновационного развития усиливается диверсификация производства, развиваются прогрессивные формы его организации (комбинирование, кооперирование) что в свою очередь, оказывает влияние и на процесс размещения хозяйств по территории региона, на формирование устойчивых связей между производствами и населенными пунктами. Так, развитие в Актобе черной металлургии полного цикла стимулировало формирование здесь промышленного комплекса. Следует отметить также, что развитие промышленных предприятий в современных условиях требует тесного сотрудничества с учебными заведениями и научными учреждениями. Формированию промышленного потенциала Актобе и Хромтау способствовало возникновение и развитие системы высших и средних учебных заведений АРГУ имени К.Жубанова, Актюбинский политехнический колледж, т.д. которые обеспечивают решение кадровой проблемы для предприятий и осуществляют научные разработки, позволяющие повысить эффективность производства. Итак, действие рассмотренных факторов привело к формированию такой формы расселения, в которой выделились города-лидеры и сложилась система взаимосвязей разного характера между ними и населенными пунктами, входящими в зону их влияния. Учитывая это, сделаем предположение о том, что данная группа поселений может быть отнесена к разряду агломерации. Это подтверждается двумя важнейшими признаками городской агломерации, определяющими ее сущность: территориальной сближенностью городских поселений, группирующихся вокруг главного центра (центров), и их взаимодополняемостью. Однако необходимо выяснить удовлетворяет ли данное образование требованиям, предъявляемым к агломерациям.

Во-первых, способность формировать зону спутников большие города приобретают при достаточно высоком уровне развития и значительной численности населения, равной примерно 250-300 тыс. жителей. В объединенную агломерацию включаются города-ядра, если расстояние между ними преодолевается не более чем за два часа.

Во-вторых необходимо регламентировать количество спутников в составе агломерации. Его пороговые значения, предлагаемые разными исследователями, сильно варьируются – от 3 до 10. За основу принято пороговое значение,

установленное В.Г. Давидовичем, - не менее 8 спутников. При этом минимальная людность спутниковой зоны должна составлять 50 тыс. человек [3].

Ядро выделяемой агломерации формируют город Актобе и Хромтау численностью населения, соответственно около 350 и 25,2 тыс. чел. Исходя из вышеуказанных требований агломерация или полицентрической.

Территория, находящаяся за пределами городов-ядер и связанная с ними транспортом, формирует спутниковую зону, которую по характеру и интенсивности взаимодействия, плотности населения, а также густоте сети дорог и населенных пунктов можно разделить на пояса. Так, первый пояс спутников образуют территории, находящиеся в пределах районов городов-ядер (Актобе и Хромтау) и центров районов. Эти районы характеризующиеся высокой в регионе плотностью населения, связаны с городами-ядрами тесными производственными связями и удобным транспортным сообщением [4].

Второй пояс спутников формируют районы с более низкой плотностью населения и густотой дорожной сети, меньшей долей загородного населения среди работающих. Открытые пространства этих районов (сельскохозяйственные угодья) значительно превосходят по площади застроенные территории, расстояние до центров районов можно преодолеть в пределах 1,5 часа и менее. К данным районам относятся Мартукский, Алгинский, Каргалинский.

Остальные районы Актюбинской области образуют так называемую периферийную зону, откуда поездки в города-центры осуществляются эпизодически.

Несомненно то, что ядра агломерации и спутниковые зоны различаются по своей функциональной структуре. Об этом свидетельствует структура численности занятых по основным видам экономической деятельности.

Поскольку ядра агломерации полифункциональны, то у них отмечается ряд сходных функций.

1. *Промышленная* функция городов реализуется в концентрированной форме: в каждом из них функционирует большое количество промышленных объектов, размещенных компактно в пределах населенного пункта. Хромтау специализируется на черной металлургии, Актобе является крупнейшим центром химической промышленности машиностроения, пищевой промышленности области.

2. Исторической сложилась *транспортная* функция. Через данные города перемещаются крупные грузовые и пассажирские потоки, поскольку они расположены на пересечении автомобильных, железнодорожных транспортных путей, соединяющих направления север – юг – запад.

3. Научная функция находит отражение в действии научных и высших учебных заведений, тесно взаимодействующих не только с предприятиями городов, но и друг с другом.

4. Селитебная функция проявляется в концентрации значительного количества населения региона в Актобе и Хромтау и обеспечении жителей коммунально-бытовыми, транспортными услугами.

5. Выполнение экологической функции необходимо для обоих городов в связи с высокой степенью развития промышленности и транспорта, которые сильно загрязняют окружающую природную среду.

В Актобе и Хромтау выполняют на ряду с вышеперечисленными культурные, организационно-хозяйственные, торгово-распределительные и другие функции. По отошению к спутниковой зоне города - ядра являются центрами разнообразных связей производственных, трудовых, культурных, рекреационных. Что касается функциональных особенностей спутниковой зоны,

то они в значительной мере обусловлены отраслевой структурой хозяйства районов [5].

Агломерационный эффект имеет сложный состав, обусловленный как проявлением свойств высокоурбанизированной среды, так и вкладом агломерации в совершенствование территориальной организации производства и населения на разных территориальных уровнях (выгодные связи). На локальном уровне (уровне выделенной агломерации), благодаря формированию зоны спутников, обеспечивается более широкое использование хозяйственного потенциала крупного города, регулирование его роста, использование преимуществ крупногородской среды. Так, например, первая спутниковая зона обеспечивает города-ядро продукцией сельского хозяйства, произведенной животноводческими комплексами, птицефабриками, садоводческими и овощеводческими хозяйствами.

На региональном уровне районоорганизующая и районоформирующая роль городской агломерации проявляется в совершенствовании территориальной организации хозяйства и расселения региона: активизации малых и средних городов, усилении процессов территориально-хозяйственной интеграции, формировании систем инфраструктуры [6].

На макроуровне (государственном) данная агломерация выполняет роль «узла» межрегионального взаимодействия и внешних контактов с мировым хозяйством, способствует интеграции функций, формируясь на территории с наиболее благоприятными предпосылками экономического развития.

Таким образом, городская агломерация является рациональной формой территориальной организации хозяйства, поскольку ее развитие и функционирование дает значительный хозяйственный эффект, проявляющийся в разных сферах и на разных территориальных уровнях.

Для того чтобы полнее реализовать преимущества агломерации с точки зрения ее влияния на прилегающие территории и в целом на регион, необходимо определить перспективы ее развития. В этих целях был использован SWOT-анализ, результаты которого представлены в таблице 1.

Таблица 1 – SWOT-анализ агломерации Актобе

Сильные стороны	Слабые стороны
<ul style="list-style-type: none"> – Выгодное географическое положение города, соседство с одним из крупнейших регионов России (Оренбургская область), выгодное местоположение в транспортной системе страны, значительный транспортно-логистический и транзитный потенциал по маршруту Европа – Азия; – Существенная доля обрабатывающей промышленности; – Наличие источников сырья для развития химической промышленности; – Значительный экономический потенциал в сфере черной и цветной металлургии и инновационный потенциал в производстве медицинских и нефтяных оборудований; – Значительный потенциал для 	<ul style="list-style-type: none"> – Растущий энергодефицит и высокий уровень потерь в сетях, ограничивающий развитие промышленности; – Дефицит питьевой воды; – Сильное расслоение экономически активного населения по уровню доходов по отраслям экономики; – Нехватка специалистов узкого профиля в ключевых промышленных и инновационных отраслях экономики; – Высокая доля импортных товаров в потреблении населения города, отсутствие иностранных инвестиций в обрабатывающей промышленности;

БМУ Хабаршы №2-2018ж.

<p>развития машиностроения, производства металлоизделий и строительных материалов.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Негативная экологическая обстановка: отсутствие мощностей по переработке, утилизации и захоронению промышленных и бытовых отходов; – Высокая зависимость сырьевого сектора от конъюнктуры мировых цен.
Возможности	Угрозы
<ul style="list-style-type: none"> – Кластерная модель развития экономики и активная роль субъектов малого бизнеса в кластерных структурах позволит увеличить вертикальную диверсификацию продукции в традиционных экспортных секторах; – Государственная поддержка в рамках программы форсированной индустриализации позволит увеличить долю обрабатывающей промышленности и диверсифицировать экономику города; – Снижение зависимости экономики города от сырьевого сектора; – Строительство новых энергогенерирующих мощностей на местном сырье, реконструкция сетей передачи электроэнергии и интеграция в единую энергетическую систему Республики Казахстан; – Наличие базы для подготовки медицинских специалистов (единственной в Западном Казахстане) и производства медицинского оборудования, развитие рынка медицинских услуг; – Привлечение молодых специалистов из других регионов и стран в испытывающие дефицит в квалифицированных специалистов отрасли экономики; – Увеличение товарооборота и транзитных перевозок путем усовершенствования международного аэропорта (строительства второго аэропорта) и создания транспортно-логистического центра; – Развитие научного-образовательного и кадрового потенциала; – Привлечение инвестиций путем создания Индустриальной зоны. 	<ul style="list-style-type: none"> – Увеличение импортной зависимости внутреннего рынка вследствие отставания в технологическом развитии и отраслевых диспропорциях экономики и высокая доля сырьевого экспорта; – Сохранение сырьевой направленности экономики; – Недостаток генерирующих мощностей под потребности населения и промышленности города; – Сохранение диспропорций в системе профессионального образования, негативно сказывается на удовлетворении спроса на трудовые ресурсы; – Ухудшение экологической обстановки в случае невысокой модернизации очистных сооружений.

Основными задачами формирующейся городской агломерации Актобе на краткосрочную перспективу должны стать:

- Повышение эффективности реализации таких основных функций городской агломерации, как стабилизация и последующий рост промышленного производства, закрепление за агломерацией статуса крупного торгово-промышленного центра Северо-Запада;

- Формирование единого рынка труда;

- Повышение уровня жизни населения.

Для развития общего потенциала агломерации необходимо как можно полнее использовать возможности городов-ядер, скоординировать взаимоотношения между городами-центрами и окружающей их территорией. В перспективе данная агломерация будет расширяться. Отмеченные выше задачи и целевые ориентиры, сформированные с учетом особенностей городов-ядер и периферийной зоны, позволяют обозначить главные направления развития агломераций Актобе на перспективу.

Литература:

1. Пространственная организация территории и расселения населения Республики Казахстан до 2030 года. Том 1: «Концепция пространственного развития и расселения населения Республики Казахстан» // Под научной редакцией С.Н. Нугербекова, Е.У. Темирханова, Ж.К. Бопиевой, С.М. Касымова и Ш.М. Надырова. – Астана: АО «Институт экономических исследований», 2008. – 292 с.
2. Пространственная организация территории и расселения населения Республики Казахстан до 2030 года. Том 3: «Прогноз развития экономического потенциала регионов и расселения населения Республики Казахстан» // Под научной редакцией С.Н. Нугербекова, Е.У. Темирханова, Ж.К. Бопиевой, С.М. Касымова и Ш.М. Надырова – Астана: АО «Институт экономических исследований», 2008. – 322 с.
3. Давидович В.Г. Расселение в промышленных узлах. – М.: Государственное издательство литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1960. – 323 с.
4. Пространственная организация территории и расселения населения Республики Казахстан до 2030 года. Том 2: «Анализ факторов и предпосылок пространственной организации территории Республики Казахстан» // Под научной редакцией С.Н. Нугербекова, Е.У. Темирханова, Ж.К. Бопиевой, С.М. Касымова и Ш.М. Надырова – Астана: АО «Институт экономических исследований», 2008. – 356 с.
5. Ақтөбе облысының аумағын дамытудың 2011-2015 жылдарға арналған бағдарламасы. – Ақтөбе: 2011. – 183 б.
6. Ақтөбе қаласының аумағын дамытудың 2011-2015 жылдарға арналған бағдарламасы. – Ақтөбе: 2011. – 145 б.

Сергеева А.М., Нурманова М.

АҚТӨБЕ АГЛОМЕРАЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақала Ақтөбе агломерациясын Ақтөбе қаласының негізінде қалыптастыру және дамыту мәселелеріне арналған. Авторлар агломерацияның әлеуеті мен мүмкіншіліктерін, күшті және әлсіз жақтарын қарастырады. Ақтөбе агломерациясының күшті жақтарына өндірістік әлеует, су ресурстары, жер ресурстарының төменгі бағасы, ірі қала маңында орналасқан логистикалық салыстырмалы қолайлылықты жатқызады. Авторлар

агломерацияның инновациялық даму бағытына агломерация ядросы ретінде университеттің білім және консалтингтік қызмет мүмкіндіктерін пайдалануды ұсынады.

Тірек сөздер: Агломерация ядросы, спутниктік зоналар, инновациялар, инвестициялар, агломерация, даму, даму нүктесі, аймақ.

Sergeyeva A.M., Nurmanova M.
PROBLEMS OF THE FUNCTIONING OF AKTOBE
AGGLOMERATION

This article is devoted to the problem of agglomeration development in Aktobe on the basis of the emerging promising Aktobe agglomeration. The author examines the potential and opportunities of this agglomeration, identifies its strengths, which can be used. To the strong sides of the agglomeration, the author refers to the powerful industrial potential, the availability of water resources, the low cost of land, and the relatively convenient logistics of location near major cities. In his strategy, the author proposes the following directions of innovative agglomeration development: the use of a large university as an educational and consulting core for agglomeration, the need to attract "smart" investments aimed at the development of innovative technologies, a qualitative improvement of logistic connections, and the use of the concept of open spaces in planning the agglomeration area.

Keywords: Agglomeration of core, satellite zones, innovations, investments, agglomerations, development, grow point, region.

***

УДК 911.3:33 (574)

Имашев Э.Ж. – доктор философии (PhD)
по специальности 6D060900-География, ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: imashev_edik@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ
АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: *Статья посвящена изучению особенностей территориального развития социальной инфраструктуры Актюбинской области, которая сложилась под влиянием процесса формирования и развития территориально-отраслевой структуры хозяйства и системы расселения населения. В работе предложена авторская трактовка понятия «социальная инфраструктура». Используя методiku оценки обеспеченности населения социальными объектами, предложенной Н.М. Логачевой, предпринята попытка определить территориальную дифференциацию по уровню развития социальной инфраструктуры Актюбинской области в разрезе административных районов. На основе расчетов интегральных показателей обеспеченности населения социальными объектами в расчете на 1000 жителей и уровня развития социальной инфраструктуры составлена картосхема «Территориальная дифференциация развития социальной инфраструктуры Актюбинской области в 2015 г.». В результате выявлен уровень развития социально-инфраструктурной системы и обеспеченности населения административных районов Актюбинской области социальными объектами. Расчеты и*

сравнительный анализ показали, что максимальный уровень развития и высокая степень обеспеченности населения объектами социальной инфраструктуры характерен территории Актюбинской городской администрации, а именно Актюбинской агломерации, которая является центром концентрации населения и хозяйствующих субъектов Актюбинской области. Уилский и Каргалинский районы имеют самый низкий уровень развития социальной инфраструктуры и обеспеченности населения социальными учреждениями.

Ключевые слова: *Актюбинская область, социальная инфраструктура, обеспеченность населения, территориальное развитие, административные районы.*

В экономико-географических исследованиях понятие «инфраструктура» трактуется как совокупность сооружений, зданий, дорог и систем, т.е. имущественной части основных фондов, обеспечивающей материальные условия для нормального воспроизводственного процесса. Из этого следует, что инфраструктура не может быть перемещена из одного региона в другой, возможно только постепенное ее развитие в границах определенного пространства. Благодаря этим свойствам инфраструктура и все ее составные части и элементы становятся тесно связанными с территорией и со всеми процессами ее экономического развития, формируя облик территории [1].

Социальная инфраструктура – это система отраслей, расположенных на определенной территории, которые выполняют различные социальные функции (образовательные, оздоровительные, культурные, рекреационные) и создающие условия для эффективной территориальной организации и функционирования общества.

Развитие социальной инфраструктуры как комплекса отраслей и учреждений, обеспечивающих нормальную жизнедеятельность населения, является важнейшей составляющей динамичного социально-экономического развития региона. Достижение высокого уровня жизни населения не возможно без формирования и развития социально-инфраструктурной базы, удовлетворяющей потребности всех жителей. Но особенности территориальной организации хозяйства и населения определяют пространственную асимметрию в уровне развития социальной инфраструктуры и как следствие проявляются территориальные различия в обеспечении жителей объектами социального назначения.

В свою очередь отрицательные аспекты в развитии социальной инфраструктуры имеют конкретные проявления: ухудшение физического состояния материальной базы социальной инфраструктуры; резкий спад инвестиций в непроизводственное строительство; отсутствие или малые объемы строительства социальных объектов (школ, клубов, спортивных сооружений, библиотек); ухудшение жилищных условий (рост доли ветхого и аварийного жилья); низкое качество медицинского и библиотечного обслуживания, культурно-развлекательного сервиса [2], что в итоге влияет на территориальное развитие хозяйства, расселение и уровень жизни населения.

Актуальность и значимость оценки территориального развития социальной инфраструктуры регионов страны определяется реализацией государственных программ, в частности Программы развития регионов до 2020 года [3]. Выявление особенностей территориальной дифференциации социальной инфраструктуры позволит определить приоритетные направления развития социальной сферы и способствует реализации Программы развития территории Актюбинской области на 2016-2020 годы [4].

Объектом исследования является социальная инфраструктура Актюбинской области. Изучение осуществлялось на основе использования статистических данных Департамента статистики, Управления образования, Управления физической культуры и спорта, Управления культуры, архивов и документации Актюбинской области за 2009-2015 годы.

При исследовании использованы методы научной абстракции, анализа и синтеза, индукции и дедукции, аналогии и сравнения, системный и логический подходы. Применялись сравнительно-географический, математический, статистический, описательный, картографический и другие методы исследования.

Для оценки индекса обеспеченности жителей административных районов Актюбинской области социальной инфраструктурой применялась следующая система показателей, которая используется в методике Н.М. Логачевой [5], с учетом имеющейся статистической информации: количество организаций сферы культуры; количество дошкольных организаций; количество средних общеобразовательных школ; количество объектов среднего профессионального образования (колледжей); количество спортивных объектов; количество медицинских организаций. По каждому выше перечисленному показателю определялся индекс обеспеченности населения объектами образования, здравоохранения, культуры и спорта по следующей формуле:

$$ИОНСО = \frac{K_{co}}{Ч_n} \times 1000, (1)$$

где *ИОНСО* – индекс обеспеченности населения социальными объектами в расчете на 1000 жителей, K_{co} – численность населения, $Ч_n$ – количество социальных объектов.

Интегральный показатель обеспеченности населения социальной инфраструктурой в расчете на 1000 жителей определяется с помощью метода, суть которого состоит в том, что по каждому индексу определенная территория получает баллы в соответствии со следующей шкалой: *И* 0,001–0,006 – 1 балл; *И* 0,010–0,029 – 2 балла; *И* 0,031–0,078 – 3 балла; *И* 0,080–0,097 – 4 балла; *И* 0,124–0,577 – 5 баллов.

Оценка территориального развития социальной инфраструктуры Актюбинской области также проводилась с использованием методики, предложенной Н.М. Логачевой [5], но с изменением системы показателей. Оценка проводилась с использованием следующих 11 показателей: количество медицинских организаций; количество домов культуры и клубов; количество библиотек; количество музеев; количество кинотеатров; количество парков культуры и отдыха; количество дошкольных организаций; количество средних общеобразовательных школ; количество учреждений среднего профессионального образования; количество высших учебных заведений; количество спортивных объектов.

Для приведения 11 показателей в сопоставимый вид в качестве базы используются соответствующие данные в целом по области и рассчитывается по формуле:

$$И_1 = \frac{П_{ap}}{П_o} \times 100\%, (2)$$

БМУ Хабаршы №2-2018ж.

где I_1 – индекс показателя, I_{ap} – показатель административного района, I_{ap} – показатель области.

Интегральный показатель уровня развития социальной инфраструктуры определяется на основе присвоения каждой территории по каждому индексу баллов в соответствии со следующей схемой: от 57,8% до 33,3% – 5 баллов; от 25,0% до 14,0% – 4 балла; от 13,8% до 11,0% – 3 балла; от 10,6% до 5,0% – 2 балла; от 4,7% до 2,6% – 1 балл; от 1,3% до 0% – 0 баллов. Территория, имеющая наибольшее количество баллов характеризуется относительно высоким показателем развития объектов социальной инфраструктуры [5].

Актюбинская область имеет свои особенности в территориальном развитии социальной инфраструктуры, так как область характеризуется большой площадью (300,6 тыс. кв. км), низкой плотностью населения (по состоянию на конец 2015 г. – 2,8 человека на 1 кв. км) [6; 5], асимметрией в хозяйственном освоении территории (табл. 1).

Таблица 1 – Территориальная дифференциация плотности населения, объемов производства промышленности и сельского хозяйства Актюбинской области по состоянию на 2015 г.

Наименование административного района	Плотность населения чел. на 1 кв. км	Промышленность		Сельское хозяйство	
		Объем производства промышленной продукции (товаров, услуг), млрд. тенге	Удельный вес в общем объеме производства промышленной продукции (товаров, услуг) области, %	Валовый выпуск продукции (услуг) сельского хозяйства в текущих ценах, млрд. тенге	Удельный вес в общем объеме выпуска продукции (услуг) сельского хозяйства области, %
Территория Актюбинской городской администрации	195,6	280,1	27,7	19,7	11,9
Алгинский	5,4	6,0	0,6	16,8	10,2
Маргукский	4,6	2,5	0,2	15,4	9,3
Каргалинский	3,5	1,5	0,1	12,4	7,5
Хромтауский	3,2	207,8	20,5	12,3	7,5
Темирский	3,0	103,1	10,2	12,3	7,5
Мугалжарский	2,4	292,3	28,9	13,6	8,2
Уилский	1,7	1,9	0,2	7,6	4,6
Хобдинский	1,4	1,5	0,1	12,4	7,5
Айтекебийский	0,7	1,3	0,1	15,7	9,5
Шалкарский	0,6	12,4	1,2	10,3	6,2
Байганинский	0,4	103,5	10,2	8,8	5,3
Иргизский	0,4	0,5	0,0	7,8	4,8
Актюбинская область	2,8	1 011,9	100	165,1	100

Составлен автором по: [6; 24-133]

За 2009-2014 гг. на территории Актюбинской области балансовая (за вычетом износа) стоимость объектов социальной инфраструктуры выросла с 37,1 до 83,1 млрд. тенге [7; 16]. Во всех видах экономической деятельности, участвующих в процессе предоставления социальных услуг населению,

БМУ Хабаршы №2-2018ж.

наблюдается рост балансовой (за вычетом износа) стоимости материальных фондов. Среди видов экономической деятельности за 2009-2014 гг. в общей стоимости основных средств области увеличивается доля образования, здравоохранения и социальных услуг, при сокращении удельного веса искусства, развлечений и отдыха (табл. 2).

Таблица 2 – Изменение удельного веса социальной инфраструктуры в структуре основных средств Актюбинской области за 2009-2014 гг. (в %)

Вид экономической деятельности	2009 г.	2014 г.
Образование	2,1	2,7
Здравоохранение и социальные услуги	0,7	1,8
Искусство, развлечение и отдых	0,7	0,3

Составлен автором по: [7; 16]

По состоянию на 2015 г. в Актюбинской области функционируют и осуществляют свою деятельность 530 дошкольных учреждений образования, 429 средних общеобразовательных школ, 41 организация среднего профессионального образования (колледжей), 3 высших учебных заведения, 940 спортивных объектов, 477 учреждений культуры и зон отдыха [8; 9; 10].

Оценка обеспеченности жителей административных районов Актюбинской области социальной инфраструктурой проводилась по формуле (1).

Расчет индекса обеспеченности населения учреждениями культуры (I_k) показал, что население Хобдинского и Мартукского районов, по сравнению с другими административными районами области, лучше обеспечены объектами культурной сферы. Низкий показатель обеспеченности населения учреждениями культуры характерен Иргизскому и Тимирскому районам. Самый высокий показатель индекса обеспеченности населения дошкольными организациями ($I_{до}$) прослеживается на территории Актюбинской городской администрации, а минимальное значение характерно Каргалинскому району. Лидером по индексу обеспеченности населения средними общеобразовательными школами ($I_{ош}$) является территория Актюбинской городской администрации, на втором месте Мугалжарский район. Население Каргалинского района относительно других 12 административных районов менее обеспечены общеобразовательными школами. Индекс обеспеченности населения учреждениями среднего профессионального образования ($I_{снс}$) высок на территории Актюбинской городской администрации. По данному показателю менее обеспечены жители Иргизского и Темирского районов. Жители территории Актюбинской городской администрации в большей степени обеспечены спортивными объектами, что отражает рассчитанный индекс ($I_{со}$). Население Байганинского района имеет минимальный показатель обеспеченности объектами спортивного назначения (табл. 3).

Таблица 3 – Оценка обеспеченности населения административных районов Актюбинской области объектами социальной инфраструктуры в расчете на 1000 жителей в 2015 г.

Наименование административных районов	Индексы				
	I_k	$I_{до}$	$I_{ош}$	$I_{сно}$	$I_{со}$
Алгинский	0,037	0,041	0,037	0,001	0,069
Айтекебийский	0,049	0,051	0,036	0,001	0,049
Байганинский	0,047	0,036	0,027	0,001	0,036
Иргизский	0,035	0,034	0,026	0,000	0,088
Каргалинский	0,037	0,021	0,020	0,001	0,040
Хобдинский	0,062	0,044	0,036	0,001	0,063
Мартукский	0,052	0,046	0,040	0,001	0,081
Мугалжарский	0,049	0,063	0,052	0,003	0,071
Темирский	0,035	0,049	0,036	0,000	0,058
Уилский	0,046	0,027	0,027	0,001	0,041
Хромтауский	0,044	0,034	0,034	0,001	0,079
Шалкарский	0,041	0,066	0,044	0,001	0,071
Территория Актюбинской городской администрации	0,040	0,124	0,099	0,035	0,403

Расчитан и составлен автором по: [8; 9; 10; 11; 11]

Интегральный индекс показал, что жители территории Актюбинской городской администрации лучше остальных 12 административных районов области обеспечены объектами социальной инфраструктуры. Высокий уровень обеспеченности населения социальной инфраструктурой имеют Мугалжарский и Шалкарский районы. Средний уровень характерен Мартукскому, Алгинскому, Айтекебийскому, Иргизскому, Хобдинскому и Хромтаускому районам. Население Байганинского, Каргалинского, Темирского, Уилского районов имеют самую низкую степень обеспеченности социальной инфраструктурой в расчете на 1000 жителей (рис. 1).

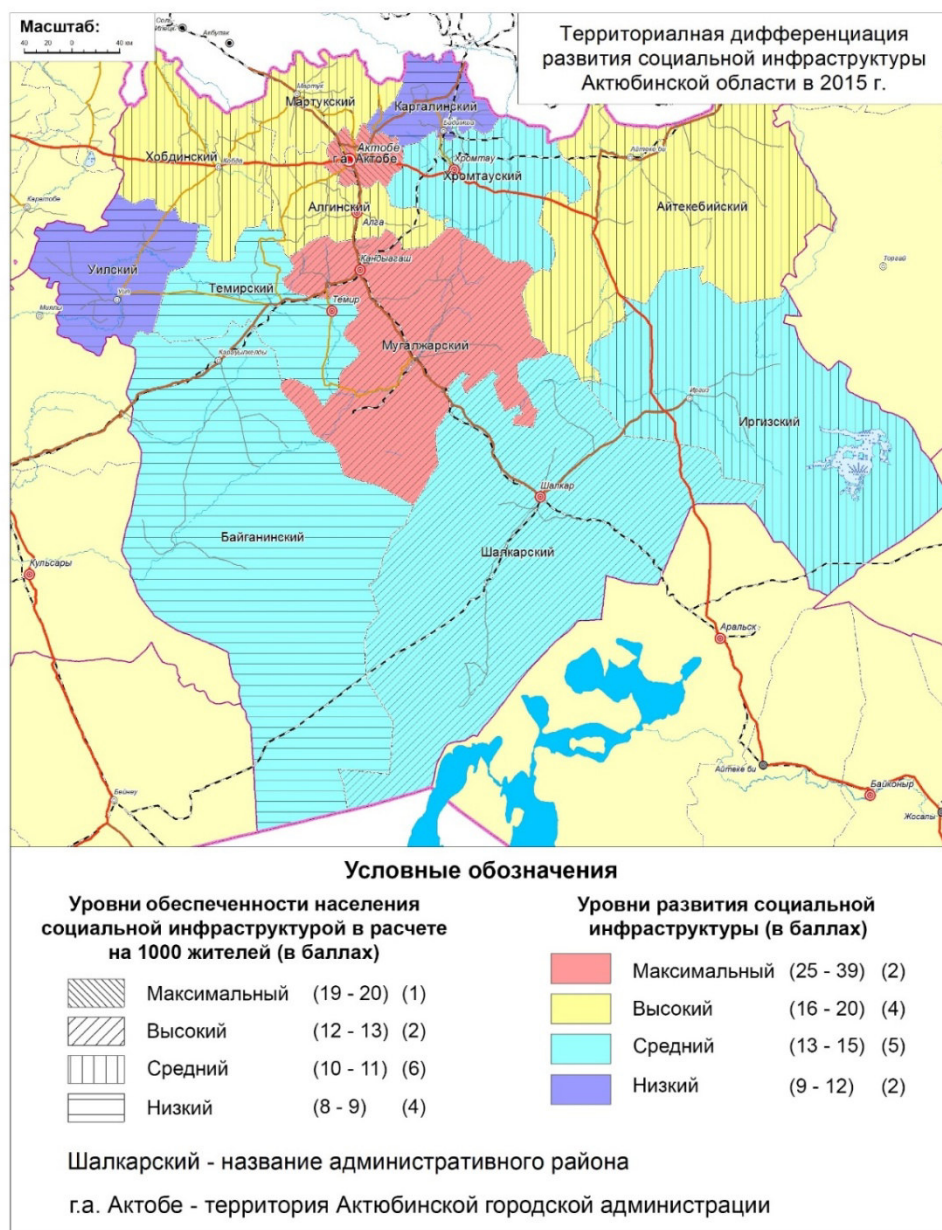

Рисунок 1 – Территориальная дифференциация развития социальной инфраструктуры Актюбинской области в 2015 г.

Составлен автором по: [8; 9; 10; 11; 11]

В качестве альтернативы оценка территориального развития социальной инфраструктуры Актюбинской области также проводилась с использованием методики, предложенной Н.М. Логачевой (2).

Расчеты показали, что максимальный уровень развития социальной инфраструктуры в Актюбинской области имеют территория Актюбинской городской администрации и Мугалжарского района. Высокий показатель развития социальной инфраструктуры характерен Алгинскому, Айтекебийскому, Хобдинскому и Мартукскому районам. Со средним уровнем развития социальной

инфраструктуры характеризуются следующие административные районы области: Байганинский, Шалкарский, Хромтауский, Иргизский, Темирский районы. Низкий уровень развития социальной инфраструктуры прослеживаются на территории Уилского и Каргалинского районов (рис 1).

Таким образом, сопоставление интегральных показателей обеспеченности населения в расчете на 1000 жителей и уровня развития социальной инфраструктуры свидетельствует о том, что территория Актюбинской городской администрации имеет самый лучший показатель территориального развития объектов социального назначения. Основным фактором, определяющим относительно высокий показатель развития социальной инфраструктуры территории Актюбинской городской администрации, является размещение и развитие Актюбинской агломерации, концертирующая 53,4% населения, 27,7% промышленного и 11,9% сельскохозяйственного производства области. По уровню развития и обеспеченности населения социальной инфраструктурой выделяется Мугалжарский район. Самый низкий уровень развития социальной инфраструктуры и обеспеченности населения социальными учреждениями характерен территории Уилского и Каргалинского районов.

В настоящее время нельзя считать сложившуюся социально-инфраструктурную систему Актюбинской области достаточным. Для эффективной территориальной организации хозяйства и населения Актюбинской области необходимо дальнейшее опережающее развитие социальной инфраструктуры с учетом потребностей населения.

Литература:

1. Комарова В.Н., Зяблова О.В. Инфраструктурный фактор в конкурентоспособности региона // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – №3. – <http://www.science-education.ru/109-9577>. Дата обращения: 21.06.2016 г.
2. Белехова Г.В., Калашникова К.Н., Шаров В.В. Об оценке социальной инфраструктуры сельских территорий // Проблемы развития территории. – 2013. – №1 (63). – С. 72–84.
3. Программа развития регионов до 2020 года / Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 июня 2014 года № 728. – Астана, 2014. – 133 с.
4. Программа развития территории Актюбинской области на 2016-2020 годы / Утвержден решением областного маслихата от 11 декабря 2015 года №361 (с внесенными изменениями решением областного маслихата от 12.12.2016 года №82). – Актюбе, 2015. – 182 с.
5. Логачева Н.М. Социальная инфраструктура как фактор регионального развития // Вестник Уральского института экономики, управления и права. – 2014. – №1 (8). – С. 57-65.
6. Социально-экономический паспорт Актюбинской области (на казахском и русском языках) / Гл. ред. К. Жекеев. – Актюбе: Департамент статистики Актюбинской области, 2017. – 135 с.
7. Основные средства и нематериальные активы Актюбинской области: статистический сборник. – Актюбе: Департамента статистики Актюбинской области, 2015. – 32 с.
8. Информация Управления образования Актюбинской области за 2015 год.
9. Информация Управления физической культуры и спорта Актюбинской области за 2015 год.
10. Информация Управления культуры, архивов и документации Актюбинской области за 2015 год.

11. Демографический ежегодник Актыубинской области: статистический сборник / Гл. ред. К.С. Жекеев – Актобе: Департамента статистики Актыубинской области, 2015. – 81 с.

Имашев Э.Ж.

**АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ
ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақала шаруашылықтың территориялық-салалық құрылымын және халықтың қоныстану жүйесінің қалыптасу мен дамуы үрдісі әсерінен пайда болған Ақтөбе облысының әлеуметтік инфрақұрылымының территориялық даму ерекшеліктерін зерттеуіне арналған. Жұмыста «әлеуметтік инфрақұрылым» түсінігіне авторлық түсініктеме ұсынылды. Н.М. Логачеваның ұсынған халықтың әлеуметтік нысандармен қамтамасыз етілуін бағалау әдістемесін қолдана отырып, әкімшілік аудандар деңгейінде Ақтөбе облысының әлеуметтік инфрақұрылымының даму деңгейі бойынша территориялық дифференциациясын анықтауға әрекет жасалды. 1000 тұрғынға шаққанда әлеуметтік нысандармен қамтамасыз етілуінің интегралдық көрсеткіштерін есептеу негізінде және әлеуметтік инфрақұрылымның даму деңгейін анықтау бойынша «2015 ж. Ақтөбе облысының әлеуметтік инфрақұрылымы дамуының территориялық дифференциациясы» атты карта-сызбасы құрастырылды. Нәтижесінде Ақтөбе облысы әкімшілік аудандары халқының әлеуметтік нысандармен қамтамасыз етілуі мен әлеуметтік-инфрақұрылымдық жүйесінің даму деңгейі анықталды. Есептеулер мен салыстырмалы талдау көрсеткендей, халықтың әлеуметтік инфрақұрылым нысандармен қамтамасыз етілуінің жоғары дәрежесі мен дамуының максималды деңгейі Ақтөбе қалалық әкімшілік территориясына, атап айтқанда Ақтөбе облысының шаруашылық субъектілер мен халықтың шоғырлануының орталығы болып табылатын Ақтөбе агломерациясына тиесілі. Ойыл және Қарғалы аудандары әлеуметтік инфрақұрылымының дамуы мен халықтың әлеуметтік мекемелермен қамтамасыз етілуінің көрсеткіші бойынша төмен деңгейге ие.

Тірек сөздер: Ақтөбе облысы, әлеуметтік инфрақұрылым, тұрғындардың қамтамасыз етілуі, территориялық дамуы, әкімшілік аудандар.

Imashev E.Zh.

**PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF SOCIAL INFRASTRUCTURE OF
THE AKTYUBINSK OBLAST**

Article is devoted to study features of territorial development of social infrastructure of the Aktyubinsk oblast which has developed under the influence of formation process and development of territorial and branch structure of economy and system of resettlement of the population. Here at work is offered author's interpretation of the concept "social infrastructure". Using technique of the security assessment of the population with social objects offered by N.M. Logacheva, and was made attempt to define territorial differentiation on a levels of development of social infrastructure of the Aktyubinsk oblast in a section of administrative regions. On the basis of calculations of integrated indicators of security of the population with social objects counting on 1000 inhabitants and the level of development of social infrastructure is made map-scheme «Territorial differentiation of social infrastructure development of the Aktyubinsk oblast in 2015». As a result there were revealed level of social and infrastructure system and security of the population of administrative regions of the Aktyubinsk oblast with social objects development. Calculations and the comparative analysis have shown that the maximum level of development and high degree of

security of the population with objects of social infrastructure is characteristic territories of the Aktyubinsk city administration, namely the Aktyubinsk agglomeration which is the center of concentration of the population and economic entities of the Aktyubinsk oblast. Uilskiy and Kargalinskiy districts have the lowest level of development of social infrastructure and security of the population with social institutions.

Keywords: *Aktyubinsk oblast, social infrastructure, security of the population, territorial development, administrative regions.*

***

БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ
НАШИ ЮБИЛЯРЫ
OUR JUBILEES

Сарсенбаева Ботакоз Иватовна

п.ғ.д., пс.ғ.к., доцент

Кафедраның ұлағатты ұстазы, ардагері Сарсенбаева Ботакоз Иватовна 1948 ж. Қазақстан Республикасы, Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласында дүниеге келген.

Б.И. Сарсенбаева 1970 жылы А.С.Пушкин атындағы ОПИ-дың «Ағылшын тілі» мамандығы бойынша тәмамдап, 1976 жылдан бастап «Педагогика және психология» кафедрасында оқытушы болып еңбек өтілін бастады. Оқытушы өз сабақтарына жауапкершілікпен қарап, үнемі ізденіп, оқу материалдарын оқып жаңартып отырады. Өз тәжірибесінде «Психологическая ориентированность будущих педагогов», «Особенности формирования педагогического такта у будущих учителей» атты т.б. оқу-әдістемелік

құралдарын баспадан шығарып, таратты.

2006/07, 2007/08 оқу жылдары психология кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарған кезде университет магистранттарына оқу сабақтарын жүргізіп, оның жетекшілігімен магистрлік диссертациялар «өте жақсы» бағаға бағаланды. Психология пәні бойынша дәріс оқып, студенттерді МАБ-қа дайындау үшін «Тесттер жинағын» шығарды. Әрқашан Қазақстан Республикасының, халықаралық конференциялардың жұмысына, университет семинарларына қатысады.

2006 жылы «Педагогическое сопровождение профессионального самосовершенствования будущего учителя» тақырыбында докторлық диссертациясын қорғап шықты (РФ), 2008 жылы Қазақстан Республикасынан нострификациясын алды. Б.И.Сарсенбаева еңбек жолында ғылыми-әдістемелік жұмыстарға белсенді араласады, студенттердің ғылыми жұмыстарына жетекшілік етеді. МАБ дайындығына аса мән береді, оқу көрсеткіші - 100%. Студенттердің педагогикалық сараманға әзірлеуде өзінің әдістемелік көмегін көрсетіп, болашақ ұстаздар дайындауда көп үлесін қосты. Педагогика және психология саласындағы 90-нен аса ғылыми еңбектері Қазақстан Республикасында және алыс жақын шетелдерде жарық көрді.

Б.И.Сарсенбаеваның басшылығымен студенттердің дипломдық жұмыстары мен курстық жұмыстары орындалып, бірнеше магистрлік диссертациялық жұмысы қорғалды.

15 жылдан астам уақыт аралығында Москва қаласында педагогикалық және әлеуметтік ғылымдар Академиясының коорреспондент мүшесі. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті Кеңесінің мүшесі болып

БҰМУ Хабаршы №2-2018ж.

сайланған. Қазіргі уақытта Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің педагогика факультетінің Кеңес мүшесі.

Жалпы еңбек өтілі: 46 жыл. Қызмет саласындағы еңбек өтілі: 40 жыл. Осы саладағы еңбек өтілі: 40 жыл.

Б.И.Сарсенбаева өз ісінің шебері, ұлағатты ұстаз, салмақты, сабырлы, жан-жақты, жауапты, ұйымдастыру қабілеті жоғары. Ұжымда сыйлы, студенттердің арасында беделді. Құрмет грамоталар, алғыс хаттармен марапатталған, «Еңбек ардагері» медалінің иегері.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ғылыми Кеңесінде кандидатурасы талқыланып, бекітілді.

Кафедра меңгерушісінің м.а.
Жантурсева А.А.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS

ПЕДАГОГИКА-ПЕДАГОГИКА-PEDAGOGICS

Амирова А.С., Искакова Л.М. БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ЗИЯТКЕРЛІГІН ДАМУДА СЫНИ ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	3
Kismetova G.N., Abdrakhmanova Sh.O. DEVELOPING STRATEGY OF THE CONTINUOUS LINGUISTIC- METHODICAL TRAINING OF A FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHER.....	10
Сағдуллаев И.И., Жорабекова А.Н. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ АКМЕ-КРЕАТИВНЫХ КАЧЕСТВ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	17
Муханбетчина А.Г., Шамуратова К.Ш., Айтжанова О.А. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	27
Калимбетов Б.Т., Нурманов О., Омарова И.М. МЕЖПРЕДМЕТНЫЕ УЧЕБНЫЕ ПРОЕКТЫ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КУРСА «ВЫСШАЯ МАТЕМАТИКА».....	34
Нурбекова Ж.К., Аймичева Г.И., Туткышбаева Ш.С. ВИЗУАЛИЗИРОВАННАЯ МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ПРОЕКТИРОВАНИЮ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ.....	41
Иргалиев А.С., Кузайырова А.М. СТУДЕНТТЕРДЕ КРЕАТИВТІЛІКТІ ДАМУТУ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	47
Акманова Ғ.Р. ОРТА МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИННОВАЦИЯНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ.....	55
Джубаялиева А.К., Байтлесова Л.И., Байтлесов Е.У., Амиргалиева А.М. МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ В ВУЗЕ ДИСЦИПЛИНЫ «БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ».....	63
Сейтенова С.С. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ЕЛЖАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	69
Сырым Ж.С., Кажмуханова Г.Ш., Сатыбалдина М.А., Мұхамбетов А.А. ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНДА ҚАРА ҚҰРДЫМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫН КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ.....	77
Ахметов М.Ғ., Жумасейтова А.Е. СТУДЕНТТЕРДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МОДЕЛІ.....	83
Даулетов Н., Умбетова Г.М.	

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ РЕФОРМАЛАР.....91

Бимагамбетова Г.А., Орынбасар С.М.
БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ
ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....98

Муханбетчина А.Г., Демченко Л.В., Ермагамбетова Д. Г.
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ УӘЖДЕМЕСІНЕ ОҚУ ҚЫЗМЕТІ
МОТИВТЕРІНІҢ ӨСЕРІ.....104

Алсаитова Р.К.
СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДЕРБЕСТІГІ МЕН
ӨЗБЕТІНШЕЛІГІН ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ДАМУ ОҚЫТУ КЕШЕНІ.....112

Кисметова Г.Н., Тукешова Н.М.
ШЕТ ТІЛДІК ТЫНДАЛЫМҒА ОҚЫТУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛІК ТӘСІЛДЕМЕ.....120

Каваклы Мехмет
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛГЕ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТӘСІЛДЕРІ.....127

Доскалиева Р.Б., Жантурсева А.А.
«ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ» МАМАНДЫҒЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ
КӘСІБИ ПСИХОДИАГНОСТИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
ЖОЛДАРЫ.....134

ФИЛОЛОГИЯ-ФИЛОЛОГИЯ-PHILOLOGY

Жунусова Ж.Н., Селиверстова Ж.Б.
«И КАК ЖЕ СТЕПЬ ДОЛЖНА БЫЛА ВСТРЕТИТЬ?»: КОНЦЕПТ СТЕПЬ В
РОМАНЕ Г.Д. ГРЕБЕНЩИКОВА «СТО ПЛЕМЕН С ЕДИНЫМ»... 146

Каримсакова Б.А., Қамарова Н.С.
Ө.ТӘЖІБАЕВТЫҢ «МАЙРА» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ МАЙРА УӘЛИҚЫЗЫНЫҢ
ТАРТЫСҚА ТОЛЫ ТАҒДЫРЫ МЕН ӨНЕРДЕГІ ОРНЫ.....155

Zubkov V.S.
FROM COMPUTER-MEDIATED COMMUNICATION TO INTERNET
LANGUAGE.....162

Қадыров Ж.Т.,Абилева А.М.
ЕСЛӘМ ЗІКІБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІГІ.....168

Ахметова Б.З.
БАЗОВОЕ АССОЦИИРОВАНИЕ НА МАТЕРИАЛЕ ТОПОНИМИИ
КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ.....176

Құралқанова Б.Ш.
ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМА КОМПОЗИЦИЯСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ.....183

Елеуова А.С., Зинеденова А.С.
СӘЙЛЕМНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ КОМПОНЕТТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ
ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖҮЙЕСІ.....192

Отарова А.Н.
ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕНУІ.....198

Қамарова Н.С., Каримсакова Б.А.
ҒАЛЫМ Б.МАЙТАНОВТЫҢ ӨЛМЕС МҰРАСЫ.....204

ТАРИХ- ИСТОРИЯ-HISTORY

Рысбеков Т.З., Амангелдиев М.Б.
ҒҰМАР ҚАРАШ ЖӘНЕ АЛАШ ИДЕЯСЫ.....213

Мұқтар Ә.Қ., Кайргалиева Г.
ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....220

Альжанова Э.Е.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ XX ҒАСЫРДЫҢ СОҢҒЫ ОН ЖЫЛДЫҒЫНДАҒЫ
ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ: ТҰРҒЫНДАРДЫҢ ӨМІР СҮРУ
ДЕҢГЕЙІ.....230

Үсен А.Ә.
АЛАШ ІЛІМІНДЕГІ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ НЕГІЗДЕРІ.....236

Рысбеков Т.З., Тезекбаева А.С.
ҚАЙРАТКЕР БАҚЫТЖАН ҚАРАТАЕВТЫҢ АТА-ТЕГІ ХАҚЫНДА.....251

Дюсенгалиева М.Г.
РЕСЕЙ МЕН БӨКЕЙ ХАНДЫҒЫНЫҢ АРАСЫНДАҒЫ САУДА-САТТЫҚ
ҚАТЫНАСТАРЫ.....259

Аканов К.Г.
КОНТАКТЫ ДЕЯТЕЛЕЙ ПАРТИИ АЛАШ С СИБИРСКИМИ
ОБЛАСТНИКАМИ ПО ДОКУМЕНТАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА
ТОМСКОЙ ОБЛАСТИ.....266

Гайсина М.Б., Кенжегулова А.А.
БИЛІК ИНСТИТУТЫ РЕТІНДЕ ПАРЛАМЕНТТИҢ САЯСИ ЖҮЙЕДЕГІ
АЛАТЫН ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ.....274

БИОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ - БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ –
BIOLOGY AND ECOLOGY

Арзанов Ю.Г.
ЖУКИ-ДОЛГОНОСИКИ (COLEOPTERA, CURCULIONOIDEA) ЗАПАДНОГО
КАЗАХСТАНА (ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ).....281

Танитовский В.А., Майканов Н.С.
ФАУНА ИКСОДОВЫХ КЛЕЩЕЙ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА И
ОСОБЕННОСТИ ИХ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ПО ТЕРРИТОРИИ.....294

ЖЕР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР - НАУКИ О ЗЕМЛЕ –
SCIENCES ABOUT THE EARTH

Ефимов В.М., Ахмеденов К.М.
ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ПАЛЕОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГОРЫ
БОЛЬШАЯ ИЧКА И ИНДЕРСКИХ ГОР ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА.....306

Сергеева А.М., Нурманова М.К.
ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ АКТЮБИНСКОЙ
АГЛОМЕРАЦИИ.....307

Имашев Э.Ж.
ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ
АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....323

БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ / НАШИ ЮБИЛЯРЫ / OUR JUBILEES.....333

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға білім мәселелеріне қатысты ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайтын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 12 беттен аспайтын) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 10 шрифтісінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйіндеме (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом не более 12 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 10, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисовочном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статья, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статья, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:
Р.Р. Кужалиева

**Материалдарды
компьютерде беттеген:**
**Верстка и изготовление
оригинал-макета:**

Е.Е.Панова,
Г.К. Кубегенова,
Ж.З. Есимғалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университеті, 2018.
090000, Орал, Достық даңғылы, 162.

Басуға 20.06.2018ж. қол қойылды.
Көлемі 42,4б.т. Таралымы 150 дана.
Тапсырыс № 104.

Подписано в печать 20.06.2018 г.
Объем 42,4 п.л. Тираж 150 экз.
Заказ № 104.

Западно-Казахстанский государственный
университет им. М.Утемисова, 2018.
090000, Уральск, пр. Достык, 162.